

ISSN: 1304 – 4796

E-ISSN: 2146 – 2844

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Cilt / Volume
21

Sayı / Number
3

Eylül / September 2023

Beşerî Bilimler Sayısı
Social Sciences Issue

Manisa 2023

ISSN: 1304 – 4796

E-ISSN: 2146 – 2844

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.

Manisa Celal Bayar University Journal of Social Science is
the International Peer Reviewed Journal.

Dergimiz “TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı”, “DERGİPARK”, “EBSCO”, “Central and Eastern European Online Library”, “Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)”, “SCIP10”, “ASOS İndeks”, “İDEAL ONLINE”, “İSAM İlahiyat Makaleleri Veritabanı”, “Türk Eğitim İndeksi”, “Akademik Türk Dergileri İndeksi”, “Modern Language Association” ve “Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi” tarafından taranmaktadır.

This journal is indexed by ULAKBİM, DERGİPARK, EBSCO, CEEOL, SOBIAD, SCIP10, TEI, ASOS, ISAM, AKADEMİK DİZİN, IDEAL ONLINE, MLA and ARASTIRMAX.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos>
+902362012757 | cbusbe.dergi@gmail.com

ISSN: 1304 – 4796

E-ISSN: 2146 – 2844

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Sahibi ve Baş Editörü / Owner and Editor in Chief
Doç. Dr. Alpay BİZBİRLİK
Yönetim Kurulu Adına, Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü
On Behalf of the Administration Board, Director of Social Sciences Institute

Editörler / Editorial Board

Doç. Dr. Ülviye AYDIN
Doç. Dr. Anıl GACAR
Doç. Dr. Gülenaz SELÇUK
Doç. Dr. Kadir ADAMAZ
Doç. Dr. Bilal ELBİR
Dr. Öğr. Üyesi Gözde ŞAKAR
Dr. Öğr. Üyesi Mina FURAT
Dr. Öğr. Üyesi Emre ÇAKAR
Arş. Gör. Dr. Ali GERİŞ
Arş. Gör. Medine YILDIZ

İletişim Adresi / Correspondence: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prof. Dr. İlhan VARANK Yerleşkesi, 45030 Manisa, TÜRKİYE.
Telefon / Phone: +902362012757 | Faks / Fax: +902362332766 | E-mail: cbusbe.dergi@gmail.com
Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos> Basım Yeri / Place: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa. Kapak Tasarımı / Cover Design: Öğr. Gör. Gürol Yeraltı

©Copyright: MCBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir.
Writers are responsible for the content of their articles.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda dört (4) sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences is a four times a year published, refereed international journal.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos>
+902362012757 | cbusbe.dergi@gmail.com

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali EROL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Bünyamin DURAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit TELCİ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Chakib BENAFRİ	Cezayir 2 Üniversitesi
Prof. Cherifa TAYENE SAHED	University of Algier-z
Prof. Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ERDEMİR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KARĞIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nejdet HAYTA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer TURAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Serhat BAŞTAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar AYBEK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel SELİM	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. F. Şayan ULUSAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Âdem SEZER	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Buğra ÖZER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Burak KARTAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. F. Şayan ULUSAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Hande ŞAHİN	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet BİLGİ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Selhan ÖZBEY	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Gökhan BİÇER	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ARSLAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi H. Saim PARLADIR	Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Mahmut SÖNMEZ	University of Texas San Antonio
Dr. Timo Müller	University of Augsburg

BU SAYININ HAKEM KURULU / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Adem CEYHAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Alper KESTEN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan UYSAL	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Emel YARIMOĞLU	Yaşar Üniversitesi
Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vefa KURBAN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Anıl GACAR	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Bahar GÜRDİN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Didem TEZSÜRÜCÜ COŞANSU	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Emin KIRKIL	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Ezgi GÜVEN YILDIRIM	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ezgi KARATAŞ YÜCEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz YÜKSEL	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Gülenaz SELÇUK	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan ÖZCAN	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Kadir DELİGOZ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Murat SATICI	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan ARSLAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Nihat Ozan KÖROĞLU	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Remzi YILDIRIM	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Seval AKSOY KÜRÜ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Suat DONUK	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Asiye Ayben ÇELİK	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Binali Selman EREN	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilan AKINCI	Haliç Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gürçem ÖZAYTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice SARIALTIN	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ASLAN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin BAYRAM	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlnur TANRIVERDİ	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAŞARAN	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Çağlayan ÖZKURT	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pelin DOĞAN-ÖZGER	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rana SAĞIROĞLU	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim GÜNDOĞAN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye TUNÇ	Sinop Üniversitesi
Dr. Elif Tuğçe BOZDUMAN	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Dr. Elis ŞİMŞON	Koç Üniversitesi
Dr. Fatma KÖSE İÇİGEN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Zeynep ERTUĞRUL	Anadolu Üniversitesi

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Başlık / Title	Yazar / Author	Sayfa / Pages
Halk ve Divan Şiirinde Kadın Dilinden Aşk Bağlamında Ordulu Fitnat Hanım ve Şiirlerinde Aşk	Mustafa EREN	1-14
Simon Critchley'in Kant ve Levinas'ın Etik Anlayışlarına Yönelik Yorumlarının Değerlendirilmesi	Ferdi SELİM	15-31
Risk Algısının Online Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi	Elvin RAHİMOV, Ayça TÜMTÜRK	32-53
Kahveyi Konu Alan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi	Vildan TÜYSÜZ, Yasin TÜYSÜZ	54-72
Örgütsel Özdeşleşme Uyumun Sonucu Mu? İş-Yaşam Dengesi, Kişi-Örgüt Uyum ve Kişi-İş Uyumunun Etkileri	Melike Mehveş PAMUK, Akın MARŞAP	73-99
Kutb-i Nâyî Osman Dede'ye Göre İran Klasik Müziğinde "Heft Destgâh"	Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ	100-115
Specialization Level and Sectoral Development Trends in Turkish Manufacturing Industry Foreign Trade	Atila BEDİR	116-132
Kredi Temerrüt Takasının (Cds) Borsa İstanbul 100 Endeksine Uzun Dönemdeki Etkisinin FMOLS, DOLS ve CCR Yöntemleri İle Tahmini	Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ	133-146
Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eleştirel Düşünme Becerisinin Yeri	Aslı AVCI AKÇALI, Özgür BAŞ	147-166
Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisi	Tevfik Şükrü YAPRAKLI, Muhammet MUTLU	167-186
Ethnic Caricatures and Transnational Identity in Hanif Kureishi's The Buddha of Suburbia	Dilek MENTEŞE KIRYAMAN	187-201
Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stilllerinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi	Pınar ÇELİKAY, Yusuf İNANDI	202-217
Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy	Abdulkadir ÖZKAYA, Mehmet ŞENTÜRK, Orçun BOZKURT, Okan SARIGÖZ	218-240
Öğretmen Görüşlerine Göre Sanal Sınıflarda Eğitim: Bir Durum Çalışması	Ertuğ CAN, Caner OZAN	241-265
Türkiye'nin Jeopolitik Açılımı: Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatı	Serkan GÜNDOĞDU	266-279
Türk Hukukunda Evlat Edinme Kurumunun Tarihi Gelişimi	İmge Hazal YILMAZ TEKİN	280-288
Entelektüel Sermayenin Kalkınmadaki Rolü: Panel Ardl Analizi	Habil GÖKMEN, Ahsen Emir BULUT, Mehtap TUNÇ	289-304
Kripto Paraların Çevre Kirliliği, Makroekonomik Göstergeler ve Suç Üzerindeki Etkileri	Yusuf Bahadır KAVAS	305-321
The Disease of Our Time "Depression": The Causes, Treatments and Influences on Children and Adolescents	Aslı KARTOL	322-337
18. Yüzyıl İngiltere'sinde Maskeli Balolarda Türk Kostümleri: Turquerie Üzerinden Bir Değerlendirme	Tülin YENİLİR	338-349

Halk ve Divan Şiirinde Kadın Dilinden Aşk Bağlamında Ordulu Fıtnat Hanım ve Şiirlerinde Aşk

Mustafa Eren^{a, b}

Özet

Aşk, halk ve klasik Türk şiirinde koşmalara, gazellere ve diğer birçok şiire konu olmuş; bu mevzuda binlerce manzume yazılmıştır. Genellikle erkek şairler tarafından yazılan bu şiirlerde aşk bir gerçeklik olsa bile aşkın kendisine âşık olduğu görülmektedir. Sayıları az olsa da Halk ve Divan şiirinde kadın şairler bir kadın duyarlılığı ve hassasiyetiyle aşka ve sevgiliye hitap etmişlerdir. Halk şiirinde Döne Sultan, Yeter Ana, Âşık Sarıcakız; divan şiirinde Leylâ Hanım, Zübeyde Fıtnat Hanım bunlar arasındadır. Bu şairelerimizden birisi de Ordu ili Aybastı ilçesinden Hazinedar Oğullarından Fıtnat Hanım'dır (1830-1909). Fıtnat Hanım, şiire Süleyman Nazif'in teşvikiyle başlamış ve Ahmet Mithat Efendi ile mektuplarda kalan bir aşk yaşamışlardır. Güzelliğiyle dillere destan olan Fıtnat Hanım'ın günümüze ulaşan birkaç şiirinin yer aldığı küçük bir divanı vardır. Şiirlerinde bir kadın inceliği ve zerafeti ile aşkı ifade etmiş; "mey, sâgar, peymâne ve mahbûbdan" bahsetmiştir. Sevgiliye "dilber, âfet, meh, yanağı gülberg" diye hitap ederken Klasik Divan Şiiri'nin etkisi altında olduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmada halk ve divan şiirinde kadın şairlerin aşka bakışı ve üzerinde hemen hemen hiç durulmamış olan Ordulu Fıtnat Hanım ve şiirleri aşk anlayışı bağlamında incelenmiştir.

Fıtnat Hanım from Ordu in the Context of Love from Women's Language in Folk and Divan Poetry and Love in Her Poems

Abstract

In folk and classical Turkish poetry, love has been the subject of *koşma*, *ghazals* and many other poems; Thousands of poems have been written on this subject. In these poems, which are generally written by male poets, it is seen that even if love is a reality, one falls in love with love itself. Although their number is small, women poets in Folk and Divan poetry addressed love and lover with a woman's sensibility and sensitivity. Döne Sultan, Yeter Ana, Âşık Sarıcakız in folk poetry; Leylâ Hanım and Zübeyde Fıtnat Hanım are among them in divan poetry. One of these poets is Fıtnat Hanım (1830-1909), from Hazinedar Oğulları the Aybastı district of the province of Ordu. Fıtnat Hanım started poetry with the encouragement of Süleyman Nazif and they had a love affair with Ahmet Mithat Efendi that remained in the letters. Fıtnat Hanım, who is legendary for her beauty, has a small divan where a few of her poems have survived. In her poems, a woman expressed love with her grace and elegance; She talked about "mey, sâgar, peymane and mahbub". While addressing the lover as "dilber, âfet, meh, rose-cheek", it is striking that he was under the influence of Classical Divan Poetry. In this study, the view of women poets on love in folk and divan poetry, and Ordulu Fıtnat Hanım and her poems, which have almost never been emphasized, have been examined in the context of the understanding of love.

Anahtar Kelimeler

Aşk
Divan Şiiri
Halk Şiiri
Kadın Şairler
Ordulu Fıtnat Hanım

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 02.04.2022
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1097433

Keywords

Love
Folk Poetry
Divan Poetry
Female Poets
Fıtnat Hanım from Ordu

About Article

Received: 0.04.2022
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1097433

^a kutaymustafa@hotmail.com

^b Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0003-4153-2671

Giriş

Şiirler yazıldıkları dönemin sanat zevkini ve yaşama kültürünü taşımaktadır. Yaşamın vazgeçilmez bir parçası olan aşk da şiirlerin temelinde yer alan en önemli temadır. Halk ve divan şiirinde aşk sevgilinin güzelliği etrafında şekillenir. Bu güzelliğe şiirler yazılır. Şiirlerde sevgilinin “saç, yüz, yanak, göz, kaş, dudak, kirpik, gerdan-gabgab, boy, bel, kâkül-perçem-turre, göğüs, ben” gibi unsurları hem güzelliğin hem de aşkın kaynağı olarak ifade edilmektedir (Kaya, 2000, s. 244). Halk şiiri gerçek aşka daha yakınken divan şiiri hayâli ve mecazî aşklarla doludur. Divan şiirinde aşk, süslü bir anlatıma sahiptir. İskender Pala divan şiirini: “Süslü bir üslupla yazılır ve üstadane bir nefesle söylenir. Her mısra beşerî ve dünyevî hisler yanında aşk ve sevdâyı da derin bir şekilde işler. En mahrem duyguların, mevsimlerin, günler ve gecelerin, yaşanmış veya tahayyül edilmiş aşkların, sevdaların hikâyesini anlatır (Pala, 2006, s. 3-4)” diyerek tanımlar.

Divan şairleri çare bulunmaz bir aşk derdine düşmüşlerdir. Ama onlar bu dertten memnundurlar. Aşk derdiyle yanıp tutuşan âşığın gözyaşı Fırat ve Nil Nehri gibi akar. Çünkü âşık, aşk denen belâdan kurtulamaz ve zaten kurtulmayı da istemez (İz, 2000, s. XLIII-XLIV). Divan edebiyatının temelinde âşık, maşuk ve rakibin oluşturduğu bir aşk üçgeni vardır. Bu aşk üçgeninin merkezinde sevgili yer almaktadır. Sevgili bütün fiziksel yönleriyle tek tip olarak anlatılır (Erdoğan, 2013, s. XIII). Beşerî ve İlahi olmak üzere ikiye ayrılan aşkların bir kısmı cismani, bir kısmı ise platoniktir. Divan şairi, bazen belli-belirsiz, bazen de görülmeyen, bilinmeyen bir güzele âşıktır. Âşık olunan kişi ise sürekli olarak vefasız ve cefakârdır. Hatta âşıklar bir de aynı güzele sevdalı sayısız rakiple mücadele eder. Sevgilinin rakibe attığı bakışlar, âşığın gönlüne ok gibi saplanmaktadır. Aşk bir dert olarak görülür; çaresi yoktur. Gerçi çaresi olsa bile divan şairi bu durumdan memnun olduğu için o derde derman aramaz (Pala, 2006, s. 7-8).

Divan şiirinde sevgili ile ilgili birçok benzetme yapılmıştır. Sevilen çoğu zaman ay parçasıdır; bazen de güneştir. Sevgilinin hemen her uzvu bir sembolle ifade edilir. Boyu servi, saçları sümbül, kokusu misktir. Beli kıldan incedir. “Yanakları gül ya da lâleyi andırır. Gözleri nergis gibi baygın bakar. Kaşları yay, kirpikleri oktur. Gamzesi kılıç veya hançer olur, âşığın bağrına saplanır. Dudaklar hokka ve mücevher kutusudur” (Pala, 2006, s. 8). Dişleri ise bu kutu içinde saklı birer incidir. Güldüğü zaman bu inciler etrafa saçılır. Dudaklar aynı zamanda ab-ı hayat, yani içene ebedî hayat bağışlayan su, bengisu gibidir. Bu sudan bir kere içen bir daha ölmez. Ama sevgili işve ve naz ile verdiği sözlerde durmaz; ab-ı hayatını tattırmaz (Pala, 2006, s. 8). Sevgilinin ay gibi parlak yüzü güzelliğin ilkbaharıdır. Beni güzelliğin merkezi, yüzündeki ince tüyler güzelliğin sebebidir (Gölpınarlı, 1968, s. 404-405):

“Ey rûy-ı mâh-ı manzar-ı tu nev-behâr-ı hüsn

Hâl-u hat-ı tu merkez-i husn-u medâr-ı husn”

Hafız-ı Şirazî (14.yy. Gazel; CDVII-1) (Gölpınarlı, 1968, s. 404-405)

Divan şiirinde sevenin sevdiğinde aradığı, gerçek güzellik değil, tanrısal güzelliştir. Buna kalıplaşmış güzellik de denebilir ve bu güzellik mazmunlarla ifade edilir. Çoğu zaman seven erkektir, sevilen kızdır. Seven koşar, çırpınır; yanar yakılır (Eyuboğlu, 1994a, s. 83). Sevgili öyle mühimdir ki ona seve seve can verilir. Âşık buna asla itiraz etmez. Asıldığı saçlar kendisinin darağacıdır (Akarsu, 2007, s. 67). Bu durum hemen hemen bütün divan şiirine işlemiştir. Cevir çeken âşık bu durumdan mutludur ve bu yolda seve seve ölüme razıdır:

“Ayağı yir mi basar zülfüne berdâr olanun

Zevk u şevk ile virür cân ü seri döne döne”

Necâî Bey (15. yy. Gazel-2) (Tarlan, 1963, s. 433-434)

Dünya edebiyatında şiirlerin, romanların ve hikâyelerin ana temasının aşk olduğu görülmektedir. Halk ve divan edebiyatında aşk konulu hikâyelerin çok meşhur ve onlarca şair, yazar tarafından ele alınıp işlenmiş olanı, Yusuf ile Züleyha kıssasıdır. Tevrat ve Kur’anda geçen bu aşk, sonradan yazılan aşk konulu şiir ve hikâyeler için de ilham kaynağı olmuştur. Aşkın gerçek ve mecazi olmak üzere türleri vardır. Bilhassa dini, tasavvufi edebiyatta “hakiki aşk” adıyla Allah sevgisi, “mecazi aşk” adıyla ise Allah’tan başka şeylere duyulan sevgi kast edilir. Mecaz hakikatın köprüsü sayılır. Tasavvufta esaslı yer tutan hakiki aşk anlayışına göre bütün aşklar Allah aşkından türemiştir. Kabaklı, aşkı maddi ve platonik olmak üzere ikiye ayırmakta; manevi aşkı ise ilahi aşk olarak nitelemektedir: “*Divanlarda aşk başköşeyi tutar. Bu tema gazel, şarkı, mesnevi şekillerinde daha fazla görülür. Aşkın maddî ve plâtonik olanı vardır. Maddî aşkın bazen en çıplak şekline ve manevi aşkın en ilâhî olanına divanlarda rastlanabilir*” (Kabaklı, 2007, s. 386-387). Bunun yanında şairler günlük maceralarına bile hakiki aşk süsü vermekten hoşlanırlar; böylece kendilerine gelecek eleştirileri önlemiş olurlar. Aşkın insanı olgunlaştırıp tasavvuf yolu ile Tanrıya ulaştıracağına inanılır (Kabaklı, 2007, s. 387). Bu olgunlaşma ah ve figanlarla inleyerek olur. Âşık azap çekerek olgunlaşır. Âşık olan kişinin işi ağlayıp sızlamadır. Aşkın içinde büyük sıkıntı ve ceza olduğu âşığın ağlayıp sızlamasından bellidir:

“Aşk içre azâb olduğun andan bilürem ki

Her kimse ki âşıkdur işi âh u figandur.”

Fuzuli (16. yy. Leylâ ve Mecnûn-976) (ktb.gov.tr)

Ayrıca şiirlerde çaresiz aşkı anlatmak için gül ve bülbül mazmunları kullanılır. Gül, vefasız sevgiliyi, bülbül ise gülün uğrunda kan ağlayan çaresiz âşığı temsil eder (Kabaklı, 2007, s. 388). Şair, çaresiz bülbülün aşk dolu inlemelerini sabah rüzgârıyla gül bahçesine ulaştırır. Ahmed Paşa, bu aşkı gül bahçesine benzettiği divanına yazmıştır:

“Nalişlerini derd ile bîçare bülbülün

Bâd-ı sabâ eliyle gülistana yazmışam.”

Ahmed Paşa (15. yy. Gazel; 199-2) (Tarlan, 1966, s. 251)

Kadın, aşk kaynağıdır. Paul Geraldıy: “*Erkeğin yaratılışında sevmek yoktu. Ona aşkı öğreten kadınlardır. Fakat erkek bunu onlardan daha ileri götürmüştür*” (Cebeci, 2001, s. 23). diyerek aşkın kaynağını kadınlar olarak belirtmiştir. Ancak bu aşk kadından başlayarak hem gerçek hem de tasavvufi manada daha da ilerilere gitmiştir. Âşık kendini kavuşma uğruna feda etmeye hazırdır:

“İyd-i vaslına nigârın beni kurbân eylen

Bir gedâyım, adem iklimine sultân eylen

Gam-ı hecriyle ölürsem serimin kâsesini

Ser-i kûyünde sifâl-i seg-i cânân eylen

Üstühânımla konuklan eşîği itlerini

Ol behâneyle beni kûyüne mihmân eylen”

(Hâfız, 16. yy. Gazel)

“Divan şiirinde aşkın boyutları o kadar ileri gitmiştir ki kadının bugün için belki en az ilgi çekici uzuvları olan ayakları için bile can alıcı mısralar yazılmıştır” (Cebeci, 2001, s. 27). Güzelin topuklarını gören ayakkabıcının ona duyduğu hayranlıkla ağzının pabuç gibi açık kalması, buna verilebilecek hoş bir örnektir:

“Topukların göricek mest olup safâsından

Pâbuç gibi açılıp kaldı ağzı haffâfın.”

Nedim (18. yy. Gazel; LXI-3) (Gölpınarlı, 1951, s. 301)

Sevgili şiirlerde hemen her yönüyle ele alınır. Genellikle görmeden sevilir. Hayalî sevgilinin sesi de aşkın kaynağıdır. Görmeden sevme, âşık olma, rüyada görerek veya kulaktan duyarak âşık olma şiirlerde yaygındır. Sevgilinin söylediği söz bazen keramet gibidir; âdeta önceki geceye işaret taşımaktadır:

“Mesel kim dediler elbette hakır,

Ki gözden ileri âşık kulaktır.”

Şeyhî (15. yy. Hüsrev ü Şîrîn Mesnevisi; 24) (Timurtaş, 1980)

“Bir söz dedi cânan ki kerâmet var içinde

Dün geceye dâir bir işâret var içinde”

Nedim (18. yy. Gazel; CXXIII-1) (Gölpınarlı, 1951, s. 337)

Divan şiirinde aşk yaşamak, savaşmaktır. Güzelin bakışları, kirpiği, seven kişinin sinesine ok gibi saplanır. Sevgilinin yüzü güzelliği yönünden gül bahçesine benzetilir; ancak dudağı kan dökücü bir zalimdir:

“Kirpiğin okuna, kaşın yayına

Âşıkın sinesi siper dediler.”

Nesîmî (14.yy. Gazel; 89-10) (Ayan, 1990, s. 130)

Cemâlin tal’atı gülzâra benzer

Dudağın şerbeti hun-hâra benzer.

Nesîmî (14.yy. Gazel; 120-1) (Ayan, 1990, s. 149)

Divan şiirinde umumiyetle ulaşılamayan bir güzel ve güzellik duygusu hâkimdir. Divan sahiplerinin, başka bir anlatımla o aşk şiirlerini yazanların büyük kısmının cinsiyeti göz önünde tutularak denebilir ki, seven erkek, sevilen ise ince beli, uzun saçları ve yakıcı bakışlarıyla kadındır. Kadın daima kaçır; erkek kovalar ama erkek bu durumdan hoşnuttur. Sevdiği daima cefa eder, saçları âşığının darağacıdır. Bu durumu en iyi şekilde ifade eden gül ile bülbül mazmunudur. Güle âşık olan bülbül, onun dikenlerinin verdiği acıyı hiç umursamaz ve akıttığı kan, güle kan kırmızısı rengini vermiştir.

Halk şiirinde de aşk, güzellik ve sevgili divan şiirinde olduğu gibi âşıkların gönlünden mısralara dökülmüş, genellikle hayalî, ulaşılamayan ve cefa eden sevgiliye şiirler söylenmiştir. 19. yüzyıl halk şairi Dertli, ela gözlü sevdiğine seslenerek güzellerin cefadan niçin

usanmadığını sorar. Güzeller âşığa acımazlar ve cefadan kaçmazlar. Bu konuda Allah'tan hayâ edip kuldan utanmazlar:

“Elâ gözlerini sevdiğim dilber
Güzeller cefâdan niçin usanmaz
Ne cefadan kaçar ne de rahm eyler
Hak'tan haya edip kuldan utanmaz”

Dertli (19.yy. Koşma-1) (Çelik, 2008, s. 217)

16. yüzyıl saz şairi Hayalî, hayalindeki sevgiliyi divan şiirinde olduğu gibi resmetmektedir. Divan şiirinde güzellerin güzelliğinin ayrılmaz bir parçası olan ben, burada da görülmekte, benler sevgilinin yanaklarından gerdanına doğru inmektedir. Sevgilisinin hayali, beyazlar içinde salınarak karşısında durmakta, âşık ne yana gitse onunla yoldaş olmaktadır:

“Yârim biçare olduğumu bilmiş
Çifte benler beyaz gerdana inmiş
Bu gece seyrettim beyazlar geymiş
Salındı karşıma geldi hayali

Yârimin sevdası vardır başımda
Uyansam karşında yatsam düşünde
Ne canibe bile gitsem peşimde
Benim ile yoldaş oldu hayali”

Hayalî (16. yy. Koşma- 2, 3) (Alptekin, Sakaoglu, 2006, s. 28)

Karacaoğlan, sevgiliyi güzel kokusu nedeniyle güle benzettir. Ala göz, sevgilinin güzelliğini arttıran bir unsurdur. Ayrıca Karacaoğlan sevgiliyi incecik belinden dolayı serviye, kaşını yay gibi olması nedeniyle hilale benzettir:

“Ala gözlerini sevdiğim dilber
Kokuya benzettim güller içinde
İnceciktir belin, hilâldir kaşın
Selviye benzettim dallar içinde”

Karacaoğlan (17. yy. Koşma-1) (Çelik, 2008, s. 139)

Divan şiirinden farklı olarak halk şiirinde, 17. yüzyıl halk şairi Karacaoğlan ile beraber gerçek ve somut sevgiliye yönelik şiirler söylenmeye başlanmış, kavuşmanın mutluluğu işlenmiştir. Karacaoğlan aşağıdaki şiirinde sabahtan uğradığı sevgilinin kendisini mutlu edip güldürdüğünü sıcak ve samimi bir dille ifade etmekte, aşkı somutlaştırmaktadır:

“Sabahtan uğradım ben bir geline
Ağlatmadı güzel güldürdü beni
Ben güzelden böyle vefâ ummazdım

Ak göğsün üstüne kondurdu beni”

Karacaoğlan (17. yy. Koşma-1) (Çelik, 2008, s. 140)

Halk ve Divan Şiirinde Kadın Şairlerin Aşka Bakışı

Halk şiirinde kadın âşıklarla ilgili 20. yüzyıla kadar olan dönemde pek bilgi yoktur. 20. yüzyıldan itibaren kadın âşıkların sayısı artmaya başlamıştır. Bunlardan biri Döne Sultan Can Kaya’dır (1924-?). Döne Sultan, Eskişehir’in Seyitgazi ilçesine bağlı Büyükdere Köyü’nde doğmuştur. İrticalen şiir söylemede usta olduğu ve orta derecede bağlama çaldığı bilinmektedir (Çınar, 2010, s. 61). Karşılı Âşık Dursun Cevlânî ile yaptıkları bir atışmada; “Bu aşka düştüğü zaman sırların sırrına erdiğini, pir ve erenlerin başına toplandığını ve onun ile yüz yüze bir araya gelerek yüzünü gördüğünü” ifade ederek tasavvufî aşka işaret eder:

“Bu aşka giriftar olduğum zaman

Bu sırr-ı esrara erdim efendim

Cem oldu başıma pirlere erenler

Ru-be-ru yüzünü gördüm efendim”

(Çınar, 2010, s. 61)

Bir diğer kadın âşık Yeter Ana (1922- ...), Sivas iline bağlı Şarkışla ilçesinin Saraç Köyü’nde doğmuştur (Kaya, 2001, s. 10-11). Eşi de âşık olan Yeter Ana, eşine olan duygularını bir kadın dilinin samimiliğiyle ifade eder. Aşağıdaki şiirde, erkeklerin küsmesinin uygun olmadığını, her ne yaparsa yapsın kendisinin eşine olan bağlılığını içten bir dille anlatmaktadır:

“Erkek küsmez derler, ben sende gördüm,

Sana ne ettim ki, kalbini kırdım,

Dövdün, kovdun, yine koynuna girdim,

Cilve edip saran kolun var m’ola?

Günahım ne ise, yüzüme söyle,

Hata sende ise, gel özür eyle,

Boynu bükük koydun, yarini böyle,

Bensiz tutunacak dalın mar m’ola?”

(Kaya, 2001, s. 10-11)

Âşık Sarıcağız ise 1948 yılında Eskişehir’de doğmuştur. Asıl adı İlkin Manya’dır (Alptekin, Sakaoğlu, 2006, s. 330). “Sevdiğim” adlı şiirinde, bir kadın kalbinin ve duygularının sesi hissedilmektedir. Sevdiğim diye derin bir aşk ve incelikle seslendiği kişiye kendi elleriyle kopardığı sarıca bir çiçek göndermiştir. Sevdiğinden bu çiçeği, iç cebinde saklanmasını ve kendisini özledikçe koklamasını ister. Onu beklerken sabredip dişlerini sıkmaktan dişleri dökülmüştür ve ağlayıp durmaktadır:

“Sana bir sarıca çiçek gönderdim

Onu iç cebinde sakla sevdiğim
Kendi ellerimle derdim kopardım
Özledikçe beni kokla sevdiğim

Ben seni andıkça akar gözyaşım
Böyle sükun bulur bu dertli başım
Sabredip sıkmaktan döküldü dişim
Diyorsun ki daha bekle sevdiğim”

(Alptekin, Sakaoğlu, 2006, s. 330)

Divan şiirinde ise kadın şairelerin beşeri aşka yaklaşımları erkek şairlerin yaklaşımıyla hemen hemen aynıdır. Güzeller anlatılırken kullanılan mazmunlar erkek şairlerde olduğu gibi kullanılır. Yani şaireler, şiirlerine kadın ruhunu genellikle aksettirememişlerdir (Morkoç, 2011, s. 225). Bu şairelerden biri olan Leylâ Hanım (öl. 1847) kadın duygularını ve zarafetini serbestçe aksettirmesiyle diğer kadın şairlerden ayrılır (Bekiroğlu, 1999, s. 805). Leyla Hanım’ın şiirlerinde kadın duyarlılığı ve inceliği görülür. O, kimseyi incitmeyi istemez ve bu gelip geçici dünyada asıl zarafetin bu olduğunu söyler:

“İncitme sen ahbâbını incinmeye senden

Bu âlem-i fânîde zarâfet budur işte” (M. Zihnî, 1982, s. 193)

Aşağıdaki şiirinde ise etrafındakilere meydan okur ve kimin ne dediği umurunda değildir. “Gül bahçesinde bâde içerek eğlen. Bu dünyada sen eğlenmene bak, kim ne derse desin bunu düşünme.”

“İç bâdeyi gülşende ne dirlerse disünler

Âlemde sen eğlen de ne dirlerse disünler (Morkoç, 2011, s. 232)

Bir diğer şiirinde kendi gönlünü saraya, gözyaşını ırmağa; sevgilisini nazlı fidana, onun yürüyüşünü salınan serviye benzetir. “Ey nazlı fidanım ne olur bir defa servi gibi salınarak gel; bu gönlüm sarayındır orada gözyaşım ırmağımdır.” Burada sevgilinin nazlı oluşu üzerinde durulmuş ve âşığın gönlüne sahip olduğu belirtilmiştir:

“Salın ey nahl-i nâzım gel nolur bir kerre serv-âsâ

Sarâyındır bu gönlüm anda eşkim cûy-bârımdır” (Leylâ Hanım, G: 250)

Şiirlerinde aşkı işleyen şairlerden bir diğeri de Zübeyde Fıtnat Hanım’dır (öl. 1780). Zübeyde Fıtnat Hanım, Şeyhülislam Mehmed Es’ad Efendi’nin kızıdır. Koca Ragıp Paşa ve Şair Haşmet’le yaptığı karşılıklı latifeleriyle tanınmıştır. Mutsuz bir evlilik yaptığı bilinmektedir (Bekiroğlu, 1999, s. 804, 805). Şiirlerinde aşka, çoğunlukla erkek divan şairlerinin gözüyle baktığı görülmekte; gonca, gül, kâkül, sümbül gibi klasik mazmunları kullanmaktadır. Zübeyde Fıtnat Hanım, aşağıdaki gazelinde sevgilisinin ağzını bir goncaya benzetir. O gülünce dudaklarındaki kırmızılık ortaya çıkacak ve güller bu rengi görünce utancından kızaracak yani gonca açılarak kırmızı gül olacaktır. Sevgilinin kâkülü büküldüğünde ise sümbül kıskançlığından eğilip bükülecektir:

“Güller kızarır şermle ol gonca gülünce

Sünbül ham olur reşkle kâkül bükülünce” (Zübeyde Fıtnat Hanım, G: 374)

Bir diğer beytinde sevgilinin işinin âşığa cefa etmek olduğunu onun bakışının âşığın gönlüne ok gibi saplanarak âşığı öldürdüğünü ifade eder. “(Ey sevgili!) İşin inleyen âşığa cefa etmek, kan dökücü gamzenle de öldürmektir.” Bu beyitte divan şiirinde genel olarak görülen mazmunlardan; sevgilinin karakter olarak âşığa eziyeti huy edinmesi, güzellik unsurlarından gamzenin (yan bakışın) acımasızlığı ve âşık üzerinde adeta kan dökücü ve öldürücü etkisi üzerinde durulmaktadır:

“Âşık-ı zâre cefâ kârundur

Öldüren gamze-i hun-hârundur” (Zübeyde Fıtnat Hanım, G: 55)

Halk ve divan şiirinde kadın şairlerin üsluplarında kadın nezaketi ve inceliği görülmektedir. Halk şiirinde gördüğümüz erkeğe küsmenin yakışmayacağı söylemi, sevgiliye gönderilen sarıca çiçek; divan şiirinde gördüğümüz kimseyi incitmeme, gönlünü sevgilinin sarayı gibi gösterme, utanma, kıskançlık gibi mefhumlar bu şiirlere kadın elinin değdiğini göstermektedir. Bu kadınlardan biri hayatı ve eserleri hakkında pek fazla çalışma yapılmamış olan Ordulu Fıtnat Hanım’dır.

Ordulu Fıtnat Hanım

Yukarıda örneklerini gördüğümüz gibi halk ve divan şiirinde kadın şairlerimiz azımsanmayacak sayıda ancak her iki şiir döneminde de erkek şairlerin ağırlıkta olduğu bilinmektedir. Bunda dönemin sanat anlayışının veya kadınlar üzerindeki toplumsal baskının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Elde divanı veya şiirleri bulunan kadın şairlerimizin ise iyi eğitim görmüş ailelerin mensupları olduklarını söylemek mümkündür. Bu şairlerden birisi Ordulu Fıtnat Hanım’dır.¹

İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)* adlı eserinde, Fıtnat Hanım’ın Hazinedârzâde Abdullah Paşa’nın kızı olduğunu ve 1842 yılında Trabzon’da doğduğunu, 1845 yılında İstanbul’a geldiğini iyi bir eğitim gördüğünü, Kuran-ı Kerim, Arapça ve Farsça dersleri aldığını, Dîvân-ı Hâfız okuduğunu ve Erzurumlu Osman Efendi’den sülüs yazısı dersleri aldığını, ayrıca Ketebeden Ali Şakir Efendi’den rikâ yazısı eğitimi aldığını belirtir. Küçük yaşta evlendirildiği, eşi ile geçinemediğinden dolayı ayrıldığı söylenir (İnal, 1999, s. 658).

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri’nde* Fıtnat Hanım’ın Ordu kazasının Aybastı nahiyesinden ve Canikli Hazinedârzâde Süleyman Paşa sülalesinden olduğunu, Trabzon Valiliğinde bulunmuş olan Hazinedarzâde Osman Paşa’nın kethüdâsı Ahmed Paşa’nın kerimesi olduğunu ve Trabzon’da doğduğunu söyler (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 799). Şairle ilgili araştırmalarında Duru, kaynakların çoğunda 1842 olan doğum tarihinin yanlış olduğunu, şecere bilgilerinden hareketle 1830 veya 1831 yılında doğmuş olabileceğini ifade etmektedir (Duru, 2021, s. 709). Fıtnat Hanım’ın babası ile ilgili kaynaklardaki farklılıkların nedeni ise babası Ahmed Paşa’nın vefatı sonrası amcazâdesi Abdullah Paşa’nın vasi olarak tayin edilmesidir (Duru, 2021, s. 711).

Fıtnat Hanım, ilk eğitimine Trabzon’da başlamıştır. Ardından 1846-1847 yıllarında on altı yaşlarında iken Trabzon’dan ayrılmasıyla beraber İstanbul’a yerleşmişler ve burada dönemin önemli hocalarından Arapça ve Farsça, Erzurumlu Osman Efendi’den hat dersleri almıştır

(Can, 1939: 8-9). Müretteb bir divanı varsa da basılmamıştır. Ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Bursalı Mehmed Tahir, onun 1909 yılında İstanbul'da öldüğünü ve mezarının Edirnekapı'da olduğunu belirtir (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 799). İsmet Zeki Eyuboğlu ise Fıtnat Hanım'ın ölüm tarihini 1911 yılı olarak belirtmektedir (Eyuboğlu, 1994b, s. 552).

Fıtnat Hanım genç yaşta ailesinin ısrarı ile evlendirilmiştir. İlk eşinden kısa zaman sonra ayrılan Fıtnat Hanım, daha sonra Bahriye Nezareti mektupçusu Mehmet Ali Efendi ile evlenmiştir (Demir, 2004, s. 78). İkinci eşi Mehmet Ali Efendi, Damat Ferid Paşa'nın amcasıdır (Tamsöz, 1994, s. 71). Bu evliliğin ne kadar sürdüğü bilinmemektedir. Süleyman Nazif; "*Garp Edebiyatının Edebiyatımıza Te'siri*" adlı yazısında Fıtnat'ın zeki ve müstesna bir güzelliğe sahip olduğunu, iyi bir eğitim aldığını, ilk eşinin kıskanç birisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Süleyman Nazif, Fıtnat Hanım'la ilgili onun Ahmet Mithat Efendi'nin teyzesinin kızı olduğunu, ilk eşinin kendisini çok kıskandığını, hatta bu yüzden kirpiklerini bile kestirdiğini, güzel giyinmekten ve şiir yazmaktan men ettiğini söyler. Şairin altmış yaşlarında iken Bursa'da bulunduğunu da ifade eder (İnal, 1999, s. 659). Fıtnat Hanım eşinin baskıları dolayısıyla şiir yazmaktan uzaklaşmış; kendisini hattatlığa vermiştir. Kendi el yazısıyla yazdığı bir Mushaf'ı Süleyman Nazif'e hediye etmiştir.

Ahmet Mithat Efendi ile derin bir aşk yaşadıkları Ahmet Mithat Efendi'nin eşyalarının içinden çıkan mektuplardan anlaşılmaktadır. Bu mektupları Hakkı Tarık Us, *Ahmet Midhat Efendi ile Şair Fıtnat Hanım* adlı kitabında 1948 yılında yayımlamıştır (Tamsöz, 1994, s. 71). Onlar İstanbul'da bir süre aynı mahallede oturmuşlardır ve akraba oldukları söylenmektedir. Mektuplarında Ahmet Mithat Efendi, Fıtnat Hanım'a şöyle seslenir: "Ah bir dakikası bir asırlık mesut hayata bedel olan Fıtnat'ım ..." (Ahmet Mithat Efendi'nin Bilinmeyen Aşkları: 25.11. 2021). Fıtnat Hanım ile aralarındaki bu aşk, Fıtnat Hanım'ın şiirleri üzerine Ahmet Mithat Efendi'nin övgü dolu sözleri ve onu anlatan gazeliyle başlamıştır (Duru, 2021, s. 716, 717). Fıtnat Hanım'ın şiirlerinde hem ilahi aşk hem de beşeri aşk, bir kadın şairenin zarafetiyle yer almaktadır.

Fıtnat Hanım'ın Şiirlerinde Aşk

Zihnî Efendi, *Meşâhirü'n-Nisâ*'da Fıtnat Hanım'ın şiirlerinin hayret verici ve emsalsiz olduğunu, birçok şiirinin ele geçirilemediğini belirtir (İnal, 1999, s. 659). Fıtnat Hanım, Tanzimat döneminde kadın şairler adlarını açık açık kullanmazken ismini kullanan nadir şairlerden birisidir (Duru, 2021, s. 718). Bu durum, onun edebî cesaretini göstermektedir. Elimizde şiirlerinin çok az bir kısmı bulunmaktadır. Bu şiirleri, 1939 yılında Ordulu Türkçe öğretmeni Sıtkı Can tarafından basılan küçük bir divandadır. Bu divanda Fıtnat Hanım'ın hayatı hakkında bilgi, biri tamamlanmamış beş gazeli ve bir de muhammesi yer alır. Şiirlerinde tasavvufî özellikler de vardır. Zaman zaman Allah aşkını bütün aşkların üzerinde görür. Bazı şiirlerinde belirttiğine göre, Allah aşkı ile dolu olan gönlü başka sevdalara kapalıdır. Divanının ilk gazelinin birinci beytinde; "Felek, ben sarhoş gibi olan felaketzedesinin gönlünü sevindirmez; huzurumun, rahatımın kadehini baş aşığı etti." diyerek bu durumu açıklar:

"Ser-nigûn etti felek âsâyişim peymânesin

Çünkü dilşât eylemez neşveyle ben mestânesin"

F.H. (Gazel; 1-1)

Fıtnat Hanım, sevdiği ile sohbet etmek ister. Bu onun için en büyük mutluluktur. Sevdiğinin yanındayken dünya malı ve mülkünün hiçbir önemi yoktur. Tasavvufî yönü de bulunan bu tema, Fıtnat Hanım'da beşerî aşktan hakiki, yani ilahî aşka dönüşmüş görünmektedir. Divan şiirinde bu tema çok işlenmiştir. "Onun (dünyanın) yemesi, içmesi, sohbeti bir pula değmez (hiçbir değer taşımaz). Ben, şu misafir evinin serabın gölgesi gibi (gelip geçici olan hayatını) ne yaparım?":

"Ayşî nûşu sohbeti değmez anın hiçbir pula
Neylerim zıllı serâb-âsâ şu mihmân-hânesin."

F.H. (Gazel; 1-3)

Sevdiğinden ayrı kalmak ve yârinin başkasına ilgi göstermesi, onun için üzüntülerin en büyüğüdür. Buna sebep olan da yâri, yani sevdiğidir. Çünkü sevgili, yabancıyı kendi meclisine sırdaş etmiştir. Âşık olan şaire ise dünya sakisine hitap ederek kendisinin keder ve acılar vadisinde kaldığını belirtmektedir:

"Vâdi-i âlâm-ı gamda kaldım ey sakî-i dehr
Mahrem etti yâr zîrâ meclise bîgânesin"

F.H. (Gazel; 1-5)

Âşıklar divan şiirinde ışık kaynağı etrafından dönüp duran pervaneye benzetilir. Pervane aslında kelebek ve sinektir. Işığın etrafında döne döne veya yanarak can verir. Bu tasavvufun da ana temasıdır. Fıtnat Hanım kendisini ayrılık ateşinde yanan bir pervaneye benzetmektedir. Sevdiğinden ayrı kalmak onu harap etmiştir. Sevdiğinden eziyet gördüğü anlaşılan şaire, bu durumu, "Yakıcı muma artık gerek kalmadı. Çünkü sevgili, sonunda pervanesini, eziyetinin ateşinde yaktı..." şeklinde ifade eder:

"Şem'a-i sûzâne hâcet kalmadı çünkü yeter
Ateş-i cevrende yaktı âkıbet pervânesin"

F.H. (Gazel; 1-6)

Kendisinin Cem'in kadehinin ışığı olduğunu belirten şaire, sevgilinin bundan sonra Fıtnat gibi divane âşığını anmamasını ister. Burada hem güzelliğiyle bir övünme, hem de değer bilmez sevgiliye karşı bir sitem vardır. Şiirlerde erkek şairler aşklarının büyüklüğü ile övünürken kadın şairlerin güzelliği ile övünmesi kadın gönlünün ve duygularının şiire yansımadaki farklılıklardandır:

"Pertev-i câm-ı Cem'im dara ile fa'ır eylesin
Bâdezîn yâd etmesin Fıtnat gibi dîvânesin"

F.H. (Gazel; 1-7)

Divan şairleri gazelerde âşık oldukları kişiyi yüceltirler. O kusursuz bir güzelliğe sahiptir. Fıtnat Hanım da sevdiğini bütün güzellerin üstünde tutar: "Dünyanın bütün dilberleri hep bir araya gelse de, sen bunların hiçbirine benzemezsin. Sen dilberlerin dilberisin." Burada sevilenin benzersiz güzelliği söz konusu edilmiş olabileceği gibi, şairenin kendi güzelliğini âşığının dilinden anlatmış bulunması da mümkündür:

"Gelseler hep bir yere cümle cihânın dilberi

Benzemezsin dilbere ey dilberânın dilberi”

F.H. (Gazel; 2-1)

Aşk o kadar büyük bir duygudur ki, sevgilinin elinden gelecek ölüm, âşık için bir övünç kaynağıdır. Bu durum, birçok erkek divan şairleri tarafından çokça işlenmiştir. Fıtnat Hanım’ın söyleyişinde ise kadınsı bir eda vardır. Sevgilisine “Sevdiğim” diye hitap eden şaire, onun tarafından öldürülmeyi âdeta nimet saymaktadır: “Sevdiğim, sen tek beni öldür de, ‘filanın dilberi eziyet edici ve âşığı öldürücü’ desinler!...”:

“Tek beni öldür de varsınlar, desinler sevdiğim

Bir cefâ-cu şûh-ı âşık-küş felânın dilberi”

F.H. (Gazel; 2-2)

Fıtnat Hanım’da Allah aşkı, aşkların en yücesidir. Onun bazı beyitlerinde hem gerçek, hem de mecazî aşk görülür. Burada hem ayrı bulunduğu sevgilisine kavuşmak için Allah’a yalvarır, hem de pervane gibi aşkla yanmak ister: “Allah aşkına bu dert (aşk), sevgiliye tesir etsin; benim kederli, tasalı evime (gönlüme) yabancı girmesin.” “Sevgilimin meclisi uzak... Ey pervane, bu hasret ateşi ile gel seninle birlikte Allah aşkına yanalım” diyen şaire, ayrılığı bir ateşe benzetmekte ve onun çevresinde kelebek gibi yanmak istemektedir:

“Eylesin tes’iri derdin cânâna Allah aşkına

Girmesin gamhâneme bîgâne Allah aşkına.”

F.H. (Gazel; 3-1)

“Bezm-i cânânım uzak bu sûziş-i hasret ile

Gel seninle yanalım pervâne Allah aşkına.”

F.H. (Gazel; 3-3)

Ayrılık hem aşkı alevlendirir, hem de âşığı yakar, bitirir. Âşığın sevgili tarafından unutulması, onu deli divane eder. Ayrılık ve unutmama temaları Fıtnat Hanım tarafından sıkça işlenmektedir: “Ayrılık yarası beni bitirdi, hiç hâlim kalmadı, Allah aşkına benim bu hâlimi sevgiliye söyleyin. Gönül, senin aşkınla harabeye dönmüştür; unutmama; (hâline) merhamet et. Allah aşkına gel, Fıtnatı deli- divane etme!”

“Zahm-ı firkat pek bitirdi kalmadı bende mecâl

Söyleyin bu hâlimi cânâne Allah aşkına”

F.H. (Gazel; 3-4)

“Dil harâb-âbâd-ı aşkıdır unutmama rahmedip

Fıtnat’ı gel eyleme dîvâne Allah aşkına”

F.H. (Gazel; 3-5)

Divan şiirinde aşk, âşığı zayıf düşürür. Âşık, ayrılığın verdiği ıstırapla yemeden, içmeden kesilmiş, deli divane olmuştur. Fıtnat Hanım’da da bu durum görülür: “Ben çoktan beri düşkün ve gönlü keder dolu biriymişim (de haberim yokmuş)... Eziyet görmüş, hasret çeken ve üzüntülü biri... Senin saçına bağlanmış bir âşık olduğumu kendim bile bilmem. Muhabbet

sevdasıyla Mecnun gibi (deli-divane) imişim... Kendimi aşktan kurtulmuş sanırdım. Ne yazık ki bu düşüncede aldanmışım.”

“Çoktan beri üftade ve dilhûn imişim ben
Mihnetzede hasretkeş ve mahzûn imişim ben”

F.H. (Gazel; 4-1)

“Bilmez özüm olduğunu beste-i turren
Sevdâ-yı muhabbet ile mecnûn imişim ben.”

F.H. (Gazel; 4-2)

“Zanneyle idim kendimi âzâde-i aşkım
Efsûs bu endîşede mağbûn imişim ben.”

F.H. (Gazel; 4-3)

Fıtnat Hanım, ayrılıktan o kadar çekmiştir ki, artık gölge gibi her yerde sevdiğiyle birlikte olmayı dilemekte, hatta Arap gramerindeki “müdgam” (idgam olunmuş, başka bir harfe dönüşmüş harf) gibi olmayı arzu etmektedir. Şaire, sevdiğine bu yakın olma ve dönüşme isteğini “Her yerde senin gölge gibi arkadaşın olsam... Sana dönüşen bir harf gibi olsam...” diyerek ifade eder:

“Her yerde senin sâye-sıfat hemdemim olsam
Kalb eyleseler sana beni müdgamın olsam”

F.H. (Tamamlanmamış Gazel-1)

Bir kadın nezaketinin ifadeleri bazı şiirlerinde hemen kendisini hissettirir. Fıtnat Hanım, sevdiğinin içinden geçen düşünceleri bilmek ve onun yüreğine girmek ister: “İçinde gizli meylin kime olduğunu bilsem... Senin yüreğinin içine girsem; hep sırdaşın ve dostun olsam!..” Sevdiğinin ruhunu öpmek ister: “Bazen yanağını, bazen de kulak memeni öpsem. Büklüm büklüm saçına asılmış olsam!..” Onun yüzünde bir damla çığ tanesi olmaya razıdır: “Senin yüzünün gül yaprağında bir çığ tanesi olabilseydim, vücudumu çok küçük bir damlaya boğardım.”

“Bilsem kimedir meyl-i nihânî-i derûnun
Girsem yüreğin içine hep mahremim olsam”

F.H. (Tamamlanmamış Gazel-2)

“Gâhî ruhunu gâh benâgûşunu öpsem
Âvihte-i zülf-i ham-ender-hamın olsam”

F.H. (Tamamlanmamış Gazel-3)

“Gark eyler idim katre-i nâ-çîze vücûdum
Gül-berk-i cemâlinde senin şebnemim olsam”

F.H. (Tamamlanmamış Gazel-4)

Fıtnat Hanım, gazellerinin yanı sıra muhammeslerinde de ayrılıklardan yakınmakta; artık tahammülünün kalmadığını dile getirmektedir. Bu ayrılıklar onu hasta etmiştir ve

hastalıklarının tek çaresi ise sevdiğine kavuşmaktır. Sevgilisinin dudaklarından dökülecek sözler ve kavuşma ona ilaç olacaktır:

“Kalmadı dilde tahammül gayri derdi firkate
Eyle mahrem sevdiğim bir kerre bezm-i vuslate
Sun leb-i can-bahşini bu mübtelâ-yı mihnete
Lâl-i nâbın ile cân ver tâ ümmid-i sıhgate
Son nefeste bir medet nâçâre Allah aşkına”

F.H. (Muhammes)

Sonuç

Aşk, halk ve klasik Türk şiirinde koşmalara, gazellere ve çeşitli şekil ve türde birçok esere konu olmuş; bu mevzuda binlerce kıta ve beyit yazılmıştır. Genellikle erkek şairler tarafından yazılan bu şiirlerde aşk, bir gerçeklik olsa bile aşkın kendisine âşık olunduğu görülmektedir. Çünkü çoğu halk ve divan şairi aşk derdinden o kadar mutludur ki sevgiliye kavuşmayı dahi istemez. Bu şiirlerde hayalî, ulaşılamayan ve cefa eden güzellere duyulan aşklar vardır. Bazen de bu aşk, daha da ulvileşerek ilahî aşka dönüşmüştür. Cumhuriyet Dönemi öncesinde kadın şairlerimizin sayısı oldukça sınırlıdır. Halk şiirinde Yeter Ana, Âşık Sarıcakız gibi kadın âşıklar kadın zarafeti ve duygusallığı ile şiirler söylemişler; sevgiliye küsme, cebine koyması için sarı çiçek gönderme gibi ince duygulardan bahsetmişlerdir. Divan şiirinde ise kadın şairler genellikle erkek şairlerin diliyle ve gönlüyle şiire yaklaşırken Leyla Hanım onlardan farklı olarak şiirlerine kadın duygularını ve zarafetini aksettirmiştir. Bu kadın şairlerden birisi de Ordu ili Aybastı ilçesinden Hazinedar Oğullarından Fıtnat Hanım’dır (1842-1909). 19. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Fıtnat Hanım, dönemin önemli şairlerinden Süleyman Nazif’in teşvikiyle şiirler yazmış; Ahmet Mithat Efendi ile mektuplarla başlayan bir aşk yaşamıştır. Güzelliğiyle de dillere destan olan Fıtnat Hanım’ın günümüze ulaşan birkaç şiirinin yer aldığı broşür şeklinde küçük bir divanı vardır.

Fıtnat Hanım, şiirlerinde bir kadın inceliği ve zarafeti ile aşkı ifade etmiş; mey, sâgar, peymâne ve mahbûbdan bahsetmiştir. Sevgiliye “dilber, âfet, meh, yanağı gülberg, cânân, âfet, yâr, bî-vefâ, şuh-ı âşık, gül-berk-i cemâl, meh-pâre, nev-nihâl, serv-kadd” diye hitap ederken kendisini “Mecnûn, pervane, şebnem, bülbül-i şûrîde, âşık-ı gam-dîde” olarak niteler. Aşk onun için “sevda-yı muhabbet ve hemdem” olmaktadır. Bütün bu yönleriyle Fıtnat Hanım, Klasik Divan Şiiri’nin etkisi altında olsa da şiirlerinde bir kadının; “sevdiğinin gül yaprağına benzeyen yüzünde bir damla çiğ tanesi olmak, sevdiğiyi beraber olabilmek için idgam olunan harf gibi ona dönüşmek” gibi ince ifadeleri ve kendi güzelliği ile övündüğü mısraları göze çarpmaktadır. Bu da onu erkek şairlerden ayıran en önemli özelliklerdendir.

Kaynakça

- Akarsu, K. (1990). *Adına Aşk Dediler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alptekin, A. B.- Sakaoğlu, S. (2006). *Türk Saz Şiiri Antolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ayan, H. (1990). *Nesîmî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bekiroğlu, N. (1999). “Osmanlıda Kadın Şairler”. *Osmanlı*. C. 9. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 802-812.

- Bursalı, M. T. (2016). *Osmanlı Müellifleri 2*. Cilt. (haz. M.A. Yekta Saraç). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Can, S. (1939). *Ordulu Şair Fıtnat Hayatı ve Şiirleri*. Ordu: Gürses Basımevi.
- Cebeci, D. (2001). *Divan Şiirinde Kadın*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Çelik, A. (2008). *Türk Halk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çınar, S. (2010). "Sözlü Kültürün Kadın Temsilcileri". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 3(5). 57-69 .
- Demir, N. (2004). *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.4. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Duru, N. F. (2021). "Payitaht'ta Karadenizli Bir Şaire: Hazinedar-Zâde Fıtnat Hanım". (ed. Sadullah Gülten-Tuğrul Özcan-Kamil Yavuz). *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu C. 1*. Erzurum: Fenomen Yayınları. 707-729.
- Erdoğan, M. (2013). *Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1994a). *Divan Şiiri 1*. İstanbul: Say Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1994b). *Divan Şiiri 2*. İstanbul: Say Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1968). *Haftız Divanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Gölpınarlı, A. (1951). *Nedim Divanı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- İnal, İbnü'l-Emin M. K. (1999). *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ) Cilt 1*. (haz. Müjgan Cunbur). Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.
- İz, F. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Nazım 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kabaklı, A. (2007). *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaya, D. (2000). *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kaya, D. (2001). "Aşık Şiirinde Karı-Koca Bağlamında Sevgi, Hasret ve Geçimsizlik". *Motif*. 27, 8-11.
- Mehmed Zihni. (1982). *Meşâhîrû'n-Nisâ-Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadımlar*. C. 2. İstanbul: Şâmil Yayınevi.
- Morkoç, Y. E. (2011). "Klasik Türk Edebiyatında Kadın Şairlere Bir Bakış". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:9. Sayı:2. 223-235.
- Pala, İ. (2006). *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tamsöz, B. (1994). *Osmanlıdan Günümüze Kadın Şairler Antolojisi*. Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1963). *Necâti Beg Divanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Tarlan, A. N. (1966). *Ahmed Paşa Divanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Timurtaş, F. K. (1980). *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrin'i*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn: ekitap.ktb.gov.tr s. 64. (E.T.: 25.11.2021, 21.10).
- Ahmet Mithat Efendi'nin Bilinmeyen Aşkları (E.T.: 25.11.2021, 21.04).
<https://www.tarihistan.org/haber/yazdir/6626/>

Açıklamalar

¹ Fıtnat Hanım'ın yaşadığı dönemde Ordu ili Trabzon'a bağlı olduğu için ve Fıtnat Hanım babasının görevi dolayısıyla buldukları Trabzon'da doğduğu için kaynaklarda Trabzonlu Fıtnat Hanım olarak geçmektedir. Çalışmamızda ailesi Ordulu olduğu için Ordulu Fıtnat Hanım tabiri kullanılmıştır.

Simon Critchley'in Kant ve Levinas'ın Etik Anlayışlarına Yönelik Yorumlarının Değerlendirilmesi

Ferdi Selim^{a,b}

Özet

Kant ve Levinas etik görüşleri söz konusu edildiğinde ciddi bir analizi hak etmektedirler. Bu çalışmada böyle bir çabayı kendisine özgü bir bağlamda gündeme getiren Critchley'in görüşlerini eleştirel bir şekilde incelemek ve zengin bir felsefi zeminde tartışmaya açmak hedeflenmektedir. Etik üzerine yürüttüğü çalışmalarla bilinen Critchley, eyleme neden olan şey ister Kant'ın felsefesinde olduğu gibi kişinin kendi yetileri isterse de Levinas'ın görüşlerinde olduğu gibi dışsal bir güç olsun ilgili ahlaki talebin onaylamasıyla başlayan ve öznenin gerilimine işaret eden etik bir deneyimden söz etmektedir. Bu görüşün benzer biçimlerinin ilgili filozoflarda da bulunduğunu iddia eden Critchley'in bu iddialarını tanıtmak ve eleştirel bir biçimde incelemek çalışmanın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler

S. Critchley
Sonsuz Talep
I. Kant
E. Levinas

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 31.12.2022
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1227507

Evaluation of Simon Critchley's Comments on Kant and Levinas's Ethics

Abstract

Kant and Levinas deserve serious analysis when the ethical views of both philosophers are concerned. In this study, it is aimed to critically examine the views of Critchley, who brought up such an effort in a unique context, and to open it up for discussion on a rich philosophical ground. Known for his studies on ethics, Critchley speaks of an ethical experience that starts with the approval of the relevant moral demand and points to the tension of the subject, whether the cause of action is one's own faculties, as in Kant's philosophy, or an external force, as in Levinas's views. The main purpose of the study is to introduce and critically analyze these claims of Critchley, who claims that similar forms of this view are also found in related philosophers.

Keywords

S. Critchley
Infinitely Demanding
I. Kant
E. Levinas

About Article

Received: 31.12.2022
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1227507

^a İletişim Yazarı: ferdiselim@gmail.com

^b Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, 0000-0003-2576-4499.

Giriş

Konumuzla doğrudan bir bağlantısı yokmuş gibi görünse de felsefenin neliğine ve nasıl başladığına dair kısa bir tartışma yapmamız gerekmektedir. Buna Critchley'in etik ve siyaset üzerine derin tartışmalar açtığı, önemli ve özgün tahlillerde bulunduğu "Bağlanma Etiği" kitabında "felsefenin neliği ve nasıl başladığı" üzerine bir tartışma yürütmesinin etkili olduğunu da belirtmek gerekir. Bu sorunun cevabı Critchley'in felsefesinin yönünü belirleyeceğinden bu tartışma bizim için daha önemli bir hal almaktadır. Çünkü bu iddia felsefenin ahlaki bir hayal kırıklığıyla başladığı üzerine kuruludur ki bu tartışılmayı fazlasıyla hak eden felsefi bir husustur. Bununla birlikte esasına bakarsanız "bir disiplin olarak ne olduğunu" en fazla sorunsallaştıran disiplin felsefedir. Bu onun özüyle birlikte var olan bir yönüdür. Ayrıca doğuşundan itibaren felsefenin insanla ve onun problemleriyle birlikte olduğu ve Yunanca kelime kökeninden hareket edildiğinde dahi bu etkinlik ile bir yaşam bilgeliğinin hep arandığı mutlaka görülecektir. İşte bize göre felsefe yalnızca doğru bilginin değil hatta daha fazla doğru yaşamının ne olduğunun araştırıldığı bir disiplindir. Bu bağlamda felsefenin özünde ahlaki bir etkinlik olduğu söylenebilir. Epikuros ya da daha modern kimi filozofta olduğu gibi bu husus diğer felsefe konularından daha önceliklidir. Bilgelik ya da hikmet dediğimiz bu arayışta hem hakikat aranır hem de ona uygun bir davranış biçimi. Filozofları felsefeye iten ana sebeplerden biri de işte bu etik ihtiyacın iyiden iyiye hissedilmesi olmuştur. Felsefe tarihine bakıldığında Critchley'in ifade ettiği gibi çağları şekillendiren, paradigmaları belirleyen olgunun "hayret"le birlikte derinden hissedilen bir "hayal kırıklığı" olduğu görülecektir. Söz gelimi "doğa felsefesi"nden vazgeçerek insan ve toplumla ilgilenen Sokrates'in bu davranışının nedeni ahlaki ve siyasi hayal kırıklığından başka bir şey değildir. Critchley de kendi arayışını bu duruma benzetir ve günümüzde moral krizin ve buna istinaden etik ihtiyacın her zamankinden daha fazla hissedildiğini belirtir. İşte ona göre felsefe ihtiyacı da Kant sonrasında böyle bir ihtiyaçla "hayal kırıklığı"yla başlar (Critchley, 2008, s. 1). Critchley bu hususu şu çarpıcı ifade ile anlatmaktadır: "FELSEFE, kadim geleneğin iddia ettiği gibi bir hayret deneyimiyle değil de arzulanan bir şeyin gerçekleştirilememiş olması ya da olağanüstü bir çabanın başarısızlığa uğramış olduğu yolundaki belirsiz ama elle tutulur bir hisle başlar bence." (Critchley, 2010, s. 11). Aynı çalışmanın konusu olacak kadar derin bir tartışmayı içeren bu hususta yalnızca Critchley'in bu dikkat çekici yorumunun sonuçları üzerinde konuşmakla yetineceğiz. Öncelikle Critchley'in 'filozoflar da sıradan insanlarla benzer şekilde bir durumu hayal kırıklığıyla karşılaşmalarıyla fark ederler' tespitine katıldığımızı belirtmekle birlikte onları filozof yapanın yalnızca bu karşılaşma değil de, bitmek bilmeyen hayret, merak ve sorgulama davranışlarının da katkılarıyla olduğunu iddia edeceğiz. Düşününürün kendisine katıldığımız yanlardan söz edersek, Critchley'in önemli ve çarpıcı bu tespitin yerindeliği felsefe tarihi izlendiğinde görülecektir. Söz gelimi Sokrates'in doğa felsefesinden vazgeçerek insanın düşünmesi, eylemesi veya inanması sırasındaki hatalarıyla ilgilenmesi çağında yaşanan olaylar karşısındaki hayalkırıklığına, çaresizlik ve adaletsizlik çağrılarına onay vermesiyle doğrudan ilişkilidir. Aşağıda detaylarıyla ifade edileceği gibi, örneğin Kant'ın felsefede daha önce görülmemiş başarısının ardında bir bilim olarak metafiziği kuramamaya yönelik bir tür engellenme hissinin eşlik ettiğini belirtmek gerekir. Gerçekten de Critchley'in işaret etmiş olduğu gibi Kant'ın ardından felsefenin bu en yüksek iyisinin gerçekleştirilememiş olmasına dair bir hayalkırıklığının yaşanmış olduğu ama bunun yeni felsefi olanaklar yarattığı açıktır. Bu yanı sıra filozof payesini almanın bir yanı olarak sonsuz bir sorumluluğu sahiplenmenin ve bağlanma ediminin Critchley'in felsefenin bu yeni görünümü için güçlü bir motivasyon

sunduğu inkar edilemez. Çünkü metafiziğin Kantçı eleştirisi, eğer doğrulanırsa, hem spekülâtif, dogmatik metafiziğin geleneksel iddialarının bilişsel anlamsızlığı gösterilebilecek hem de metafiziğin önceliği için düzenleyici ahlaki bir temel inşa etmek gibi dikkate değer bir başarı elde edilebilecektir. Bu husus ayrıca Critchley'in hem Kant'ın hem de Levinas'ın felsefelerinde de olduğu gibi etiğin/pratik yanın özne olmak bakımından önceliğine ve kurucu yanına işaret etmesi nedeniyle de değerlidir. İkinci olarak bu tavrıyla Critchley'in pragmatist bir yönelime sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Klasik Pragmatistlerden itibaren pragmatist düşünce içerisinde yer alan filozoflar, Critchley'in de tekrarladığı gibi düşüncenin/felsefenin bir sorunla karşılaşıldığında ya da bir huzursuzluk hali ile başladığını kabul etmişlerdir. Bu iddia bir yönüyle muhakkak epistemolojik bir bağlama sahiptir.

Critchley'in belirttiği gibi yaşamımız sırasında pek çok hayal kırıklığıyla karşılaşırız. Bu bir başarısızlık hissi ya da sınırlı bir varlık olmanın farkıyla sonuçlanır genellikle. Bu algı kimini bir başboşluğa sürüklerken kimini farklı sorgulamalara götürür ve yeni görüşlere ya da davranış biçimlerine sahip olunmasına neden olmaktadır. Felsefe tarihinde de buna rastladığımızı ifade etmeliyiz. Örnekler çoğaltılabilir ama Critchley'e göre felsefe tarihinde görülen en büyük hayal kırıklığından biri Kant'ın insanları/filozofları "metafizik rüya"dan uyandırdığında yaşanmıştır. Sıklıkla dile getirildiği gibi Kant "kendi kendinin, kendinde şeylerin ve Tanrı'nın bilgisi yönündeki pürüzsüzce hareket eden ruha dair o büyük metafizik rüya"dan vazgeçmemiz için yerinde ve haklı kanıtlar bulmuş ve bu gerçeği hepimizin yüzüne sarsıcı bir şekilde çarpmıştır. Bu tespitle birlikte Kant çok arzulanan bir şeyin gerçekleştirilememiş/gerçekleştirilemeyecek olduğunu kendisi dâhil hepimize itiraf edebilmiştir. Critchley'e göre işte "bu başarısızlık hissi" Kant'ın yeni araştırmasının başlangıç noktası ve hatta felsefe tarihinde tekrarlanamayacak bir başarıya ulaşmasının nedeni olmuştur. Ayrıca bu yönüyle de onun felsefeye yeni bir çehre kazandırdığı ve farklı görüşlere kapı araladığı da başka bir gerçektir. Kant'ın açık bir şekilde gösterdiği bu hayal kırıklığı ya da başka bir deyişle sınırlı bir varlık olduğumuza yönelik her birimize verdiği bu ders Critchley'i de etkilemiştir. Bu etki ile artık Kant sonrası diyebileceğimiz sonraki dönem filozofları mutlak bir hakikat ya da evrensel bir mutluluk anlayışı oluşturmanın ya da bu şekilde bir hedef belirlemenin yanlıgı olduğunu daha derinden hissetmişlerdir. Çünkü ona göre insanlar son derece sınırlı mahlûklardır, basit bir duman ya da bir virüs yok edebilir bizi. Pascal'ın dediği gibi biz doğadaki en zayıf sazlıgız ki bu da pek gönülsüzce gösterile gelen bir kabulü gerektirir (Critchley, 2008, s. 1; 2010, s. 11). Critchley'in de sahip olduğu bu farkındalığın önemli olduğunu belirtsek de bunun günümüzde felsefede sıklıkla karşılaşılan bir tavır olduğu belirtilmelidir. Tek başına bir bireyin, modern felsefenin deyimiyle kurucu öznenin ekonomiden siyasete, eğitimden kültüre, etikten estetiğe kadar pek çok alanda çoğu teknik bütün bu konuları tasarlayamayacağı çağdaş pek çok filozof tarafından çarpıcı bir şekilde söylenmiştir.

Toparlamak gerekirse Critchley'in mevcut etik görüşleri ahlaki bir kırgınlık, karşılanamayacak bir talebe karşı sınırlılık ve hayal kırıklığı çerçevesinde değerlendirdiği söylenebilir. Ona göre karşılaştığımız hayal kırıklıkları arasında felsefi anlamda söz konusu edebileceklerimiz siyasi ve dinsel olanlardır. Siyasi hayal kırıklığı "adalet" duygusu ya da daha açık ifade etmek gerekirse güçlü bir adaletsizlik duygusu ile fark edilirken din söz konusu olduğunda anlamsızlık (Bk. Açıklama 1) ya da umutsuzluk duygusu olarak öne çıkar. Critchley bu hissi dikkat çekici bir şekilde dile getiren Dostoyevski'den şu satırları paylaşır: "... Bir şeylerin eksik olduğu ya da başarısız olduğu hissi fena halde adaletsiz bir dünyada, savaşın dehşetiyle tanımlanan, kanın adeta şampanyaymışçasına neşeyle döküldüğü bir

dünyada yaşamakta olduğumuzun farkına varmaktan kaynaklanır. Yerleşik siyasal yapıların aşındığı, Batı haklarının haleti ruhiyelerinin sürekli bir dış saldırı tehdidiyle yönlendirilen bir korku siyaseti tarafından denetlendiği günümüzde böyle bir hayal kırıklığı feci şekilde elle tutulur bir hal almış durumda." (Critchley, 2008, s. 2). Critchley'in haklı tespitini burada anmak gerekir: Günümüzün en önemli etik problemlerinden biri, kişilerin motivasyon eksikliği yaşamasıdır. Adaletsizliğin had safhada yaşandığı, iyilerin motivasyon eksikliğini en derinden hissettiği bu çağ yeni bir bağlanma etiği imkanını sunmaktadır. Bir anlamsızlık ya da hayal kırıklığı tespiti yapılsa da buradan aktif ya da pasif olsun bir nihilist noktada kalınmaması gerektiği söylenmelidir (Nietzsche, 2002, s. 3; 1990, s. 150). Nihilizmin iki türü insanları birbirinden ayrılan davranış biçimlerine yöneltse de benzer şekilde her iki yaklaşımda kurucu ve geliştirici bir eyleme teşvik etmez. Birisi hayal kırıklığı karşısında kişilere kayıtsız kalmayı telkin ederken öteki yıkıcı bir davranış biçimini önerir. Batılı toplumlar özellikle liberal temsili demokrasiler bu bağlamda pasif bir nihilizm içerisinde toplumsal ve küresel sorunlara kayıtsız kalabilmektedirler. Batılı toplumlar bu kayıtsızlık biçimiyle bir çeşit kapalı toplum anlayışına ulaşmıştır. İnsan haklarını, insana yönelik sevgiyi ve kişilerin değerli bir varlık olduğunu ve buna uygun bir davranışı hak ettiğini, eşitlik ve adalet gereksinimini sıklıkla geri kalmış ülkelere hatırlatan aynı Batı iş uygulamaya geldiğinde hassasiyeti yalnızca kendi toplumsal sınırları içerisinde ve kendisi gibi olanlar için göstermiştir. Fakat kayıtsızlık bir çeşit kötülük biçimidir. Çünkü iyi eylemle ortaya çıkarken kötülük için bir şey yapılmasına pek de gerek yoktur, çoğu zaman kayıtsızlık ya da ilgisiz bir tutum bunun için yeterlidir.

Kayıtsızlık ve motivasyon eksikliği liberal demokrasilerin ciddi bir sorunudur. Critchley'in de işaret etmiş olduğu gibi "kendi başına işleyen bir sistem", "görünmez el" vd. argümanlar etik önceliğe dair vurgunun çerçevesini daraltmıştır. Benliğin onay ve talep üzerinden kurulduğuna yönelik Critchley'in güçlü iddiası düşünüldüğünde ilgili siyasi iklimde bireylerin kendi var oluşlarını gerçekleştirmedikleri de ayrıca ifade edilebilir. Bunun yanı sıra etik bir taleple onayın birlikte özneliği kurduğu tezi Critchley'in felsefesinde etik eylemden kaçınma (bu edimin bir türü olan kayıtsızlık) ile motivasyon eksikliğine yönelik problemleri daha girift bir hale getirmiştir. Pasif nihilizme ve aktif nihilizme geri dönersek eğer etik deneyim, özgürce seçilmiş bir faaliyet olmalıdır. Öznenin biricikliği veya başkalığı üzerinden kurulamayan veya etik bir deneyim basamağını atlayan etik görüşler çerçevesinde kendilerine yapılan talepleri görmezden gelen, evsizlerin yanından geçen, hiçbir şey hissetmeyen ve kimilerine göre yalnızca bu tutumlarıyla 'kötü' görülen insanların olacağı fikrinin üstesinden gelinemez. Tümdengelim yoluyla, apriori olarak, bunu aşmanın bir yolu yok gibi görünür. Kişinin geliştirmesi gereken şey, bunun daha az muhtemel ahlaki tepki haline geldiği bir ethostur. Bunu yapmaya çalışan farklı geleneklerin olduğu bilinmektedir. Ama yine de ihtiyacı olan birinin yanından geçerken kayıtsızlık hissedecek insanların sayıları pek de az değildir. Critchley'in de ima ettiği gibi insan bunun olmamasını umar ve bunu engellemenin yollarını arar ama felsefe bu noktada ilgili sorunları çözebilecek bir vaadi garanti edemez(Critchley, 2009b).

Yukarıda bahsedilen dikkat çekici iddialar aslında Critchley'in de ısrarla belirtmiş olduğu biçimiyle meta-etik olarak, her etik anlayışın bir etik deneyim ve etik öznellik fikrinden türemesi gerektiği varsayımı üzerine yükselir. Ona göre bunun dışında kalan ve açıkçası hissedilmeden yapılan eylemler anlamlı eylem alanları oluşturamaz. Ayrıca amaçlanan özneye hitap etmez, bir tür mekanizma veya prosedür haline gelir ve motivasyon sorununu, yani ahlaki psikolojik sorunu ele almakta başarısız olur. Meta-etik olarak tüm ahlak

anlayışları, etik talep fikrine ve bu talebin onaylanmasına bağlanmalıdır. Düşüncenin serbest dolaşımı ve eleştirel düşünceyle Critchley'in kastettiği felsefi faaliyet, nihilizme karşı militan direnişle tanımlanır. Yani felsefe, anlamın temelinin anlamsızlaştığını düşünmekle tanımlanır (Critchley, 2008, s. 2).

Critchley'in aslında hem Kant'ın hem de Levinas'ın felsefesinde cazip bulduğu nokta, her ne kadar farklı noktalardan hareket etmiş olsalar da etiğin öznesinin asla karşılayamayacağı, kendisini aşan bir taleple ya da onun kendisinin deyimiyle sonsuz sorumluluk deneyimi ile yüzleşen/yüzleşme gereği hisseden bir özne olarak anlatılmasıdır. Benzer kanıda olan Critchley öznenin bu deneyimini yeniden tanımlamakla birlikte psikolojik bir boyutu olan bir terminoloji oluşturarak hatalı ve eksik bulduğu kısımlarda değişiklikler önermektedir. Bu hususun Levinas'ta duygulanımsal bağlamda çözümlendiğini düşünen Critchley bu noktadan hareketle etik özneyi kuran duygulanımın da "travma" olduğuna yönelik değerlendirmelerde bulunur. Freud'un son dönem çalışmalarının da etkisiyle etik özneyi "olan" ve "olması gereken" arasında bölünmüş, bir var oluş çabası içerisindeki kişi olarak değerlendirmektedir. Critchley'in tanımıyla özne individual değil de dividual (bölünmüş) bir öznedir. Bununla birlikte bu deneyim bireyi parçaladığından bu durumla baş edebilmek için öznenin çeşitli psikolojik mekanizmalarla kendisini yeniden bir bütünlük içerisinde ve kendine eziyet eden travmatik yanlarının yarattığı huzursuzluktan (huzursuzluk etiği dediği şey, 2010, s. 21) uzaklaşmış hissetmesi sağlanmalıdır.

Critchley'i tanıtırken onun aynı zamanda eserlerinin bir çeşit "ölü filozoflar geçidi" (Bk. Açıklama 2) olduğundan bahsetmek gerekir. Fakat günümüzde çağdaş pek çok filozofun benzer bir tutumla bir çeşit arkeolojik kazı etkinliğine giriştiği düşünüldüğünde bunun bir tür felsefe yapma biçimi olduğu da söylenebilir. Bu hususun ayrı bir araştırmanın konusunu oluşturabilecek kadar kapsamlı ve değerli olduğunu ifade etmekle birlikte biz burada sadece onun etik tarihini nasıl yorumladığıyla ilgileneceğiz. Critchley tartışılır bir şekilde etik tarihini sonsuz talep biçimlerinin art ardılığı olarak değerlendirmektedir. Örneğin o, Sokrates'in 'daimon'unu içsel bir ses değil de aksine onu yolundan birden bire alıkoyabilecek dışsal bir talep, işaret ya da güç olarak yorumlamaktadır (Critchley, 2014, s. 21). Ayrıca Critchley'in bu değerlendirmeleri onun talep anlayışının da teorik çerçevesini dolaylı olarak belirleyeceğinden bu hususlara da değinmek gereklidir. Bu nedenle biz de Critchley'in yaptığı gibi araştırmamıza Kant'ın görüşleriyle başlamayı uygun bulmaktayız (Critchley, 2010, s. 34, 36). MacIntyre'in da tespit ettiği gibi "anti-Kantçı olan pek çokları da dâhil daha sonraki felsefe yazarlarının büyük çoğunluğu için, etik, bir konu olarak, Kantçı terimlerde tanımlanır." (MacIntyre, 2002, s. 217). Bu son yorumu da göz önünde bulundurduğumuzda bu tercih daha makul bir hal alacaktır. Nihayet ülkemizde yeterince tanınmayan Critchley'in tanıtılmasına katkı sağlamak çalışmanın amaçlarından biri olmakla birlikte asıl amaç bu düşünürün görüşlerinin ve felsefi analizlerinin moral felsefeye neler sunabileceğini tartışmaya açmaktır. Çünkü düşünürün Badiou gibi filozofların belirtmiş oldukları gibi çağın problemlerini ve motivasyon sorununu -diğer eylem güdülleri ve biçimlerine karşı siyasi olarak hareket etme güdüsü- sadece bireysel veya grup çıkarlarına ilişkin ampirik bir soru olarak değil de aynı zamanda felsefi bir sorun olarak değerlendirmesi nedeniyle bile övgüyle söz edilmelidir (Badiou, 2008). Analizleri, projesinin nihai başarısından şüphe uyandıran bazı soruları kışkırtıyor olsa da, bu durum, mevcut felsefi-tarihsel kavşağımızda önemli doğru soruları gündeme getiren iddialı bu tezlerin değerini azaltmaz.

Critchley'in Gözünde Felsefede Sonsuz Talep Biçimleri

Kant ve Akıl Olgusu

Felsefeyle az çok ilgili çoğu kişinin bildiği gibi Kant hem yaşadığı çağ için hem de kendinden sonraki çağlar için felsefenin büyük bir ismi, önemli değişimlere sebep olmuş bir filozoftur. Kant'ın sebep olduğu büyük dönüşümlerden biri de muhakkak etik alanında hissedilmiştir. Billington'ın haklı olarak ifade ettiği gibi, "Kant, genellikle felsefenin devlerinden biri olarak öne çıkar ve özel olarak ahlak felsefesi dendiğinde, etik tarihinin büyük köşe taşlarından biri olarak tanımlanır." (Billington, 1997, s. 168). Felsefenin hiçbir konusunu atlamadan kritiğe tabi tutan Kant bu alanı da atlamayarak salt akıllı pratik kılmak başka bir deyişle aklın eylem biçimi üretmek açısından kurallar koyabilen yönünü de göstermek istemiştir. Çünkü Kant'ın nasıl bildiğimize yönelik araştırmaları sırasında tasarladığı akıl biçimi olan salt akıl, soyut, biçimsel ve pratik anlamda bir içeriğe sahip değildi. Bununla birlikte bu tür bir akıl kişilerin özerk ve özgür olmasına izin vermemekteydi. Yine epistemolojik problemlerin dışında kalan belirli metafizik konular üzerine yapılan bilgi bilimsel yöntemeye dayalı değerlendirmeler "ya ya da", "hem hem de" şeklinde formüle edilen yargı ifadeleriyle sonuçlanan söylemlere ve başka bir deyimle "antinomi"lere sebep olmaktaydı (Kant, 1999, s. 34). Kısaca bu şekilde oluşturulan bir akıl anlayışı ahlaka bir şey sunamayacaktı. Diğer bir ifadeyle bu aklın Kant'ın kendisinin de ifade ettiği gibi etik deneyimle doldurulması gereklidir. İşte Critchley Kant'ın bu şekilde akıllı pratikleştirmek için yaptığı bütün girişimlerini "akıl olgusu" (faktum der vernunft, the fact of reason) kavramından hareketle incelemiştir (Critchley, 2010, s. 38). Bu düşünce altında aklın bir yasası olacak ahlaki buyruğun pratikteki gündelik ahlaki düşünce, his ve yargılarımıza dayanmasını sağlayabileceğine yönelik Kant'ın bu inancını açıklamak istemiştir. Başka bir ifadeyle salt pratik aklın buyruğu olan kategorik buyruk akıl olgusu ile biçimsel ve boş olmaktan kurtarılır ona göre. Benzer iddianın güçlü bir örneğini Dieter Henrich'in görüşlerinde görmek mümkündür. Akıl olgusu doktriniyle her ne olursa olsun, haklı olarak, kategorik buyruğun tüm rasyonel evrenselliğinin ve Kantçı ahlak teorisinin bu ahlaki içgörü deneyiminden veya Critchley'in "etik deneyim" dediği şeyden kaynaklandığını savunur (Henrich, 1994; Critchley, 2008, s. 27). Pratik aklın buyruğu içerik olarak ahlaki müzakerenin gereklerini saptama bakımından bu şekilde daha yetenekli kılınmaktadır (Critchley, 2010, s. 38). Akıl olgusu, Critchley'in ifadesiyle, "ahlak yasasının bizim üzerimizdeki en üst otorite ve düzenleyici olduğuna, sadece ona uyararak değil ondan kalkarak eyleme geçtiğimiz şey olduğuna dair bilincimizdir." (Critchley, 2010, s. 39). Bu yaklaşımla akıl, akıl yürütme iradesi ile özdeş olacak ve "neden ahlaklı olmalıyım?" sorusuna da cevap verilmiş olunacaktır. Bunun yanı sıra motivasyon kuvveti ya da yarar/çıkar ile kategorik buyruğun rasyonel evrenselliği arasındaki bağlantıyı kurmanın gerekli olduğunu da belirtmemiz gereklidir. Kant felsefesinde akıl yalnızca eylemin evrenselliğini ya da ahlakiliğini sağlayan bir ölçüt değil aynı zamanda ahlaki eylemi sağlayan özneyi harekete yönelten bir başlangıç noktasıdır. Akıl olgusu da buna yönelik bilinçlilik durumumuzdur. Başka bir deyişle akıl olgusu, "özgür oluşumuza dair bir algıdır ve ahlaki kavrayışımız sırasında işe başlamamız gereken temel olgu da burasıdır." Ahlak yasasını bizim için belirgin hale getiren, bilinme nedeni akıl olgusudur ve bu yönüyle iradenin ahlak yasası tarafından belirlenmesinin de öznel garantisi olmaktadır (Critchley, 2010, s. 37, 39).

Critchley'in akıl olgusu kavramı üzerinden ifade ettiği ve ahlakın buyruğun varlığını kanıtlamanın biricik yöntemi olarak bu kavrayışımıza yönelik açıklamalar çeşitli filozoflarca da anılmış ve benzer yorumlar öne sürülmüştür. Örneğin Rawls akıl olgusunu tanımlarken

şöyle yazar: “Akıl olgusunun önemi, saf pratik aklın gerçekliğini bu olguda ve bu olgunun açığa çıkardığı şeyde, yani özgürlüğümüzde göstermesinden gelir. Akıl olgusunu ve önemini bir kez kabul ettiğimizde, saf pratik aklın olabilirliğini sorgulayan her türlü tartışma beyhudeleşir. Hiçbir metafizik ya da bilimsel teori onu tehlikeye atamaz.” (Rawls, 2000, s. 257; Critchley, 2010, s. 39). Esasında Kant’ın akıl olgusu ya da filozof taşı “faktum der Vernunft” düşüncesi ile birlikte özneye yönelik içsel bir talepte bulunan ve öznenin de buna rıza gösterdiği bir olgunun varlığına yönelik iddialar öne sürmektedir. (Bk. Açıklama 3) Bu durumun olaydan farkını göstermek içinse bu akıl olgusunun sadece onu onaylayan ve sadakatle bağlanan öznenin varlığıyla birlikte belirginleştiğini ileri sürmektedir. Fakat Kant böyle bir akıl olgusuna doğrudan gündelik yaşamdan örnekler bulunamayacağını belirterek saf pratik aklın kesin olan bu olgusunun daha çok a priori bilincinde olduğumuzun altını çizmektedir (Kant, 1999, s. 36). Kant böyle bir felsefi çözüme motivasyon ile gerekçelendirme arasındaki etik deneyimin kopuk iki ucunu bir araya getirmek için yapmıştır. Kant’ın nesnellik ile uygulanabilirlik ve motivasyon ile gerekçelendirme arasındaki boşluğu, akıl olgusunu ahlaki eylemin kendi kendini gerekçelendiren motivasyon kuvveti haline getirerek kapatmak ister (Critchley, 2010, s. 37, 40). Fakat Kant’ın felsefesinin temel hareket noktalarından biri olan bu görüş çoğu düşünürün haklı şekilde iddia ettiği gibi onun görüşlerinin en tartışmalı olan yönünü de oluşturmaktadır (Henrich, 1994, s. 57-59).

Akıl olgusu hem tartışmalı hem de anlaşılması güç bir problem olduğundan Kant’ın bu görüşünü takip eden Rawls ahlaki buyruğun karşılaması gereken dört hayati koşuldan söz etmiş ve bu görüşü somutlaştırmayı deneyerek bir adım daha ileri taşımıştır. Ona göre ahlaki emrin taşınması gereken spesifik kurallar sırasıyla şöyledir: ahlaki eylemin şartlarını belirleyen, somut olaylara uygulanabilecek ve kategorik buyruğu yalnızca biçimsel olmaktan kurtaracak *içerik koşulu*, ikinci olarak ahlaki buyruğun bizzat kişinin özerk ve özgür tercihi olduğunu ifade eden *özgürlük koşulu*, üçüncüsü ahlak yasasının otoritesini sağlamak için gündelik ahlaki his ve düşüncelerle bağlantısını kuran *akıl olgusu koşulu* ve son olarak ahlak yasasının bizim üzerimizde en üst otoriteye sahip olduğu bilincini oluşturan *motivasyon koşuludur*. Rawls’a göre ilk iki koşul merkezi önemde olsalar da son iki koşul olmadan ahlaki ilkeler soyut ve olaylara uygulanmakta güçlüklerle karşılaşılabilir kurallar olarak kalmaktadır (Rawls, 2007, s. 84, 95, 100, 134). Başka bir ifadeyle bu son iki koşul olmazsa uygulanabilirliği olmayan bir ahlaki nesnellığe ulaşılmış olurdu. Özetle ‘akıl olgusu koşulu’ ve ‘motivasyon koşulu’ ahlak yasasının otoritesinin oluşabilmesi, yalnızca ona göre değil ondan kalkarak eylemde bulunabilmemiz için gereklidir (Critchley, 2008, s. 28-29; 2010, 38-39).

Bu ifadelerden sonra rahatlıkla ahlak yasasının kendisini tanıyan ve bu emirlere özgür tercihleriyle bağlanan öznelere sayesinde bağlayıcı güce sahip olduğunu iddia edebiliriz. Critchley’in de belirttiği gibi akıl olgusu ahlak yasasının kendi kendini doğrulaması veya kendi kendini gerekçelendirdiğine yönelik bir tespiti içerir. Kant’ın insanları hem ahlaklı olmaya iten motivasyonu hem de kuralları belirleyen mekanizmayı öznedeki bulunan a priori bir sezgiyle açıklaması açıkçası soyut ve kısmen zorlama bir yorum gibi görünse de bu değerlendirmenin güç bir etik problemi çözme konusunda önemli bir girişim olduğunu da itiraf etmek gerekir (Critchley, 2008, s. 30; 2010, 40). Bu nedenle de görüş fazlasıyla taraftar bulmuş ve Habermas’ın da eserlerinde ifade ettiği gibi bu çözümü güç sorun halen tartışılmakla birlikte Kant’ın yanıtı çağdaş felsefenin önemli açıklamalarından biri olarak varlığını devam ettirmiştir. Örneğin, Kant’ın aşkın akıl yürütme ve argümantasyon şeklinin toplumsal hayatın praksisinin ayrılmaz birer parçası olduğunu göstermeye yönelik çabalar içerisinde benzer felsefi tutumları görmek mümkündür. Kant’ın geliştirdiği bu yaklaşım daha

sonrasında Rawls ve Habermas gibi Yeni Kantçı filozoflar tarafından felsefenin gündemine farklı kılıklar altında yeniden dâhil edilmiştir (Rawls, 2006, s. 137-141). Örneğin Habermas iletişimsel eylem kuramı ile örtük akılsallık olarak ifade edeceğimiz bir görüşle tartıştığımız etik problemi, nesnellik ile uygulanabilirliğin, gerekçelendirme ile motivasyonun uzlaştırılabilmesini sağlamak istemiştir (Habermas, 2001, s. 127; Critchley, 2010, s. 41). Korsgaard ise, Kant'ın "düşünerek onaylama ahlakın ta kendisidir", başka deyişle "eylem kuralları veya normları reddedilmekten ya da onaylanmaktan önce eleştirel incelemeye tabi tutulmalıdır" şeklinde ifade edilebilecek iddiasını onaylamaktadır. Bu onay farklı bir bakış açısıyla bu kurallar evrensel yasalar olarak istenilmiyorsa kabul edilmemeleri gerekir şeklinde de yorumlanabilir. Her halükarda bu düşüncenin klasik Kantçı bakışın çağdaş bir versiyonu olduğu görülecektir. Gelgelelim öte yandan Korsgaard, Habermas'ın yaptığı gibi Kant'ın bu konumuna yönelik Hegel'in de yaptığı örtük eleştiriyi (Bk. Açıklama 4) yani 'düşünerek onaylamanın ya da etikte evrenselliğin bedeli soyutlama ve biçimsellikler' şeklindeki suçlamaya açık olduğunu reddetmez ya da reddedemez. Sıklıkla dile getirilen bu eleştirinin neredeyse slogana dönüşen ifadesi ise şöyledir: "Kantçı özne neredeyse bir ahir zaman Stoacı gibi gerçek etik hayatta hiçbir yeri olmayan evrensel düsturları kararlılıkla istemektedir." İşte bu itirazları reddedemeyen Korsgaard "pratik kimlik" kavramını ileri sürerek bu görüşte bir tadilata gider. Bu tadilat Kant'ın "amaçlar krallığı" kavramını yeniden işleyip pekiştirme girişimidir' ve bununla öznenin kişisel ilişkilere ve aile, topluluk gibi ağlara gömülmüş bir benlik olarak ahlaki eylemde bulunduğunu kasteder. Pratik kimlik kavramının Kant'ın akıl olgusu ile cevap vermek istediği soruna yani ahlaki motivasyonun nasıl tam da kişiliğimize ve onun istediği bağlanmalara kök saldıığını gösterme sorunu ile bariz bir aile benzerliği vardır (Critchley, 2010, s. 41-42). Bize göre de bu çaba bütünüyle gereklidir. Çünkü sıradan gündelik yaşantımız içerisinde böyle bir özne ile karşılaşmak çok güçtür. Ama bu hususta Kant'ın bir Aydınlanma filozofu olarak akla ve akli doğasına uygun olarak kullanmakla birlikte her alanda başarının geleceğine yönelik inancından ve iyimser tavrından söz etmek de gerekir. Bu yorum etrafında Kant'ın 'akıl olgusu' olarak açıklanan bu felsefi tutumu şöyle de okunabilir: Akıl olgusu bir yönüyle aslında insanların akıllarını (zihinlerini) eğiterek ahlaki eylemin kurallarını belirleyebileceklerine yönelik bir inancı ifade eder. Bu tür bir yorumla bu argüman ya da olgu daha kabul edilebilir bir hal alır. Kant akla olan bu güveni ya da inancı daha öteye taşımaktadır. Ayrıca akıl ona göre özerklik ve özgürlüğü sağlayabilecek/gerçekleştirebilecek en değerli yetimizdir.

Sonuç olarak bu teoride akıl olgusu koşulu Kant'ın ahlak görüşünün bir noktada geçerli olmasının da öncül bir koşulu olur. Bununla birlikte ahlak yasasının otoritesi pratikte gündelik ahlaki düşünce his ve yargılarımıza doğrudan dayandırılmasa da ahlaki deneyim adını verdiğimiz kişiliğimizi oluşturan akılsal yetilerimize dayalı bir sezgiye bağlanır. Ama salt pratik akıl için kişinin tecrübe ve deneyimleri hareket noktası olsa da birey öyle hareket etmelidir ki benzer durumda kim olursa olsun makul görülecek evrensel ilke ya da kuralları oluşturmalıdır (Critchley, 2010, s. 38-39). Akıl olgusu ile temelde motivasyon ve uygulanabilirlik sorunuyla baş edilmek istenmiş ve akıl içinde bir olgusalık olması gerektiği iddia edilmiştir. Fakat bu görüşten Hutcheson ya da Hume gibi filozofların görüşlerinde yer bulan "empirik ahlaki hissi" değil, ahlak yasasına duyulan saf saygıya bağlı a priori hissi anlamak gereklidir (Kant, 1999, s. 34, 36, 37). Ahlaki deneyimi yalnızca duyuma ya da hisse indirgemek de makul gözükmez. Örneğin Hutcheson'ın yaptığı gibi insanların temel duygularının hayırseverlik olduğunu iddia etmenin, bunu tüm insanlar lehine evrenselleştirmenin çok da haklı bir varsayım olduğu söylenemez (Hutcheson, 1972; Kant,

1995; Jensen, 1971). Kant'ın başarılı olduğunu iddia edebileceğimiz bir yanı da ahlaki yargının nesneliliği ile uygulanabilirliği arasında ters bir orantı olduğuna yönelik inancı bir şekilde sarsmış olmasıdır (Critchley, 2010, s. 36). Ama yine de şöyle birkaç problem devam etmektedir: Öncelikle Kant'ın kategorik imperatif dediği ve bütünüyle bireysel ve özerk olan zihnin transendentant bir yapıya sahip olduğunu kabul etsek de bu buyruk nasıl evrenselleştirilebilecek, tüm insanlar için nasıl hem gerekçelendirme hem de motivasyon kaynağı olacaktır? İkinci olarak ilk bakışta çok farklı alanlar gibi görünen akıl ile olay ya da olgular nasıl ilişkilendirilebilir? Ve son olarak hem akıldan çıkarak hem de yine yalnızca bu akla inanarak bir ahlaki motif belirlediğimizde bu bir kısır döngü olmayacak mıdır? Bu sorulara mutlak bir cevabın verilemeyeceğini söylemek sanırım hatalı olmaz. Etiğin merkezinde yer alan bu problemler yüzyıllarca filozofları güçlüklerle karşı karşıya getirmiştir. Kant bu soruları yine pratik akla müracaat ederek çözmeye çalışmış insanın etik yönünün önceliğine vurgu yapmıştır. Bu görüşün etkisiyle Fichte ve Hegel gibi filozoflar felsefelerini bu sorundan kalkarak oluşturmuşlardır. Fakat tarihselcilik düşüncesiyle “pratik aklın” toplumsal bir yetenek ve tarihsel bir bağlama sahip olduğunu ilk fark edenlerden birisi de Hegel olmuştur. Critchley'in iddiasına göre, Heidegger'in erken dönemindeki etik deneyimin yapısı, en azından otantiklik analizinde, Kantçı özerkliğin varoluşsal derinleşmesidir. Ölüme yönelik olmada karşı karşıya kalan sonluluğumun talebidir, o zaman otantik olurum, gerçekte olduğum kişi olurum. İddianın devamında, Heidegger'in en makul otarşi biçimi olarak anlaşılan 'kararlılık' (Entschlossenheit) ile kastettiği budur. Heidegger, herhangi bir Dasein analizinde önceden varsayılması gereken Faktum'u “olumlu bir gereklilik” olarak kabul eder. Ayrıca, Dasein akıl tarafından belirlenmez, daha ziyade akıl öncesi bir ruh hali (Stimmungen) ve temel bir kaygısal ruh hali (Grundstimmung) açısından belirlenir. Ancak otantik Dasein'in otarşik yapısı Kantçı öznenin varoluşsal bir yankısıdır (Critchley, 2008, s. 36). Bu görüş kısmen değiştirilerek Hermeneutik görüş ya da Postmodern düşünce içerisinde devam ettirilmiştir. Fakat özellikle Heidegger'la ilgili iddia düşünürün kendisinin de belirtmiş olduğu gibi bu haliyle yanlı ve abartılı görünebilir. Bu nedenle ayrıntılandırılması gereken bir argümandır. Son olarak şunu söyleyebiliriz ki; Critchley'in de haklı bir şekilde iddia ettiği gibi kimi zaman özne etik eylemde bulunurken kendi özerkliğine denk düşmeyen, onu aşan ve hatta kendisinden gelmediğini hissettiği bazı taleplerle karşı karşıya kalır. Bu hususta Fichte *vicdanı* öne çıkarmış, Freud *üst ben* ya da *bilinç dışından söz* etmiş Levinas gibi düşünürler ise *öteki* denilen bir etik taraf oluşturmuştur.

Levinas ve Öteki

Critchley klasik felsefede olduğu gibi kalıcı, ezeli ve ebedi bir benlik ya da öz fikrine sahip değildir. O, varoluşçu bir söylemle kişinin kendi benliğini bir bağlılık düşüncesiyle birlikte oluşturduğunu söyler. Critchley özneyi tanımlarken aslında bir benliğin kendini bir iyi anlayışına bağlama ve kendini bu şekilde etik bir ilişki ile birlikte biçimlendirme tarzını kasteder. Daha açık ifade edilmesi gerekirse ahlaki benlikleri yaratmanın felsefecilerin işi olduğu yolunda tartışmalı bir iddiada bulunmaz. Critchley'in iddiasına göre Levinas'ın görüşleri de böyle bir bağlılık ilişkisi üzerine kuruludur. Kant felsefesinde pratik akla/ahlak yasasına özerk bir şekilde bağlanan, aklın buyruğunun talebini onaylayan özne burada ötekinin talebini bütün samimiyetiyle onaylamaktadır (Critchley, 2013, s. 238-239). Başkasının yüzüyle karşılaşan öznenin etik deneyimini Critchley şu ilginç ifadelerle anlatır: “Etik ilişki, başkasının yüzü tarafından sorgulanma deneyimini yaşadığın zaman başlar; hem Levinas'ın Tevrat'ı hatırlatarak 'dul, öksüz, yabancı' adını verdiği şeye cömertçe cevap verdiğim zaman hem de sokakta onların yanından geçerken, içimden 'keşke görünmez olsalardı' diye geçirip

hissizliğimle kendi kendimi bile ürküttüğüm zaman yaşanan bir deneyimdir bu." (Critchley, 2010, s. 66). Bu çarpıcı tespitten anlaşılacağı gibi Levinas'ın Kant'tan ayrılan en temel yanı, "etik deneyimin bir öznenin özerkliğine karşılık gelmeyen, hatta bu özerkliği sorgulayan bir talebin olgusalılığı etrafında" incelemesidir (Critchley, 2010, s. 66). Levinas'a göre etik deneyim yaderktir, ötekiyle karşılaşmam sonucunda bütünüyle bana yabancı bir isteğin ses bulmasından başka bir şey değildir. Bu etik ilişki beni özerk bir şekilde seçmediğim bir yükümlülük ya da sorumluluk altına sokar. Yahudiliğin de etkisiyle Levinas, sorumluluğun özgürlükten önce geldiğine inanır (Nemo, 2003, s. 332-335). Etik özne epistemolojik ya da belirli bir anlama biçimiyle belirlediği etik ilkeleri oluşturmadan daha önce kendisini sorgulayan ve bir şekilde cevap verme gereğini hissettiği yaderk bir etik deneyim tarzını yaşar (Critchley, 2010, s. 67). Critchley bu hususu şöyle açıklar: "Levinas'a göre özerklik tabloya başka bir talep düzeyinde girer, yani adalet, adil toplum talebi, onun 'üçüncü kişi' başlığı altında topladığı her şey düzeyinde. Kabul edilmesi gereken şey özerkliğin yaderk bir yapısı olduğu, etik talebin bilişsel güçlerimizce işlenemeyeceği ve başkasının bizim onu altına yerleştirmeye çalışabileceğimiz her türlü kavrama her zaman direnebileceğidir." (Critchley, 2010, s. 67). Levinas akıl ya da yerine konulabilecek ve bu görevi yerine getirebileceği düşünülen herhangi bir yetimizin üstün bir ahlaki ilkeyi belirlemede ve bu yönde sonsuz bir motivasyon veya davranış sürekliliği kazandırmada yeterli olmayacağını iddia eder. Ona göre etik deneyimi başlatan ve kişileri bu deneyime uygun bir şekilde davranmaya yönelten duygu başkasının yüzüdür (Levinas, 2003, s. 117). Başkası bizim onu anlamak adına altına yerleştirmeye çalıştığımız her türlü kavrama her zaman direnebilecektir. Levinas'ın görüşleri aslında etik deneyimin bir talebe verilen ama yetersiz kalan bir onayla başladığına yönelik bir kabulün üzerine kurulmuştur. Etik özne hiçbir zaman kendisine yöneltilen veya fark edebildiği bir talebe yeterli cevabı verecek bir öze sahip kişi olamayacaktır. (Bk. Açıklama 5) Burada bir paradoksa dikkat çekmek gerekir ki, o da etik deneyimin gerçekleştirilmesi güç, asimetrik bir ilişkiyi öne çıkaran ve hatta bu durumun sorumluluğunu üstlenmem gerektiğini bana derinden hissettiren bir sürecin sonuna konulmuş olmasıdır.

Critchley'in çağdaş felsefenin gündemine yeniden getirdiği biçimiyle, etik öznellik, yalnızca öznel yaşamın bir yönü veya boyutu değildir, daha çok benlik olarak düşündüğümüz şeyin temel özelliği, en derin değerlerimizin ve taahhütlerimizin deposudur. Düşünürün kendisinin de kabul ettiği gibi bu kavram, Levinas'ın öznenin etik yapısı üzerine daha sonraki yazılarına borçludur. İlk başta paradoksal görünse de, eğer talep yalnızca "onaylama" edimi aracılığıyla ortaya çıkıyorsa özne talebi nasıl "onaylayabilir"? Critchley, eğer bu yapı dairesel ise, bunun bir kısır döngü olmadığını, benliklerimizin ve temel etik inançlarımızın karşılıklı yapısının doğru bir açıklaması olduğunu savunur.

Levinas özneyi hep bir sonsuz sorumluluk içerisinde bırakır. Etik ilişki içerisinde kişi karşısındaki ile eşit ya da simetrik bir etkileşim içerisinde değildir. Bu nedenle özne bu ilişki içerisinde "komşunu kendin gibi sev" yaklaşımında olduğu gibi öncelikle ahlaki sonuçtan kendisini sorumlu tutar. Bu durumda öznedeki bir travmaya neden olabilir. Levinas'ın özneyi travmatik nevroza iten, zulüm, takıntı gibi tuhaf kavramlarla etik bir dil oluşturduğu tespiti rahatlıkla yapılabilir (Levinas, 2000, s. 123). Critchley de bu durumu şöyle açıklar: "Başkasıyla/ötekiyle ilişkimin selim bir hayırseverlik, onun özerkliğine gösterilen merhametli bir ihtimam ya da saygı değil, sırf ağırlığıyla bile bana zulmeden bir sorumluluğa dair takıntılı deneyim olduğu şeklinde uç bir iddiayı dile getirir. Ben ötekinin rehinesiyimdir, onun maruz kalabileceği her türlü ıstırap ve aşağılanmanın yerine kendimi ikame etmeye hazırım."

Maruz kaldığım zulümden, hatta bana zulmedenden bile ben sorumluyumdur.” (Critchley, 2010, s. 71).

Critchley’in özgün bir yorumla hatırlatmış olduğu gibi Levinas’ın görüşlerinin başarılı yanı ontoloji ve etik karşıtlığı üzerinde ilerleyen argümanların sahiciliğinde aranabilir. Ontoloji ile etik arasında mutlak bir karşıtlık olduğu kesin değildir. Ancak özneliği aynılığa indirgeyen Batı ontolojisi öznellik açısından olumsuz öğeler taşımaktadır. Batı felsefe geleneğindeki egemen felsefi yaklaşım, varlığın ontolojisine bağlı olarak Öteki’nin farklılığını ve radikal başkalığını yok eden bir ontolojik emperyalizme işaret eder. Levinas’ın kendi felsefesi ise Öteki’nin farklılıklarını Aynı’ya indirgemeye çalışan felsefi yaklaşımlara karşı mücadele eden bir etik metafizik olarak görülebilir. Bu bağlamda Levinas’ın, Ben’in Öteki’ne yönelik radikal sorumluluğunun, Ben’in Öteki ile yüz yüze gelmesiyle ortaya çıktığı, Ben ile Öteki arasındaki ilişkiyi değiştirmede böyle bir etik metafiziğin imkânını bulduğu söylenebilir. Levinas’a göre Batı felsefesi, yani ontoloji, anlamı bütünlük içinde eritmeye ve aşkınlığın indirgenemez başkalığını kapsayıcı bir ontolojik zemine indirgemeye çalışır (Levinas, 1995, s. 187-188). Öteki’yi Aynı’ya indirgeyerek, Öteki’nin farklılıkları da yok edilmiş olur (Levinas, 1969, s. 184-185). Nihayet etik bireysel ve özerk bir deneyimle başlarsa, etik ve ontoloji arasında görece bir karşıtlığın var olduğu iddia edilebilir. O halde bireysel deneyimin ontolojik mülahazalara indirgenemeyeceğini söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında, Batı felsefesinin Öteki’nin ötekiliğini sınırladığını, onu öznenin epistemolojik sınırları içinde tanımladığını, böylece onun kendini olduğu gibi tanımlamasına izin vermediğini söylemek mümkündür. Bu nedenle metafizik arzunun kaynağı, eleştirel amaçlılık yoluyla teori ve ontolojinin ötesine taşınmalıdır çünkü eleştiri, ontolojinin aksine Öteki’ni özdeşe indirgemez. Ama etiğin başlangıcı, hakikatin inşası koşulu altında somut bir durumda, bir bireyin özne-oluşunda ise, o zaman bu aynı çerçeve değildir. Dolayısıyla durumun etiği, hakikat etiği, bireyin deneyimine indirgenemeyecek bir şeye bağlıdır; daha ziyade, bireyin olası tüm deneyiminin ötesindedir, çünkü o, durumda olduğu gibi varlığın oluşumunda bir kopuştur (Levinas, 1979, s. 33-34).

Critchley’e göre, Levinas felsefesinde olduğu gibi etik deneyim yad-duygulanımsal temeli nedeniyle bir başkasıyla bağlantılıdır. Bu başkalık hem öznenin kendisine denk düşen hem de kendisini aşan bir deneyimdir. Öznellik etik önceliği gerektirir. Bu ifadeden kastedilen şey, benliğin hep bir onay ve talep ilişkisi perspektifinden duyarlılığı, motivasyonu ve varoluşsal katılımı gerektirir. Critchley bu durumu insanın kendi vicdanı üzerinde çalışması olarak tanımlar. Critchley’in Levinas’tan farklı olarak gündeme getirmiş olduğu nüanslardan biri talep kavramını olay odaklı kurabilme denemesidir. Talep herhangi bir olayla kendi kendini yetkilendirmekle birlikte onaysız talep, tam bir zorlamadır. Özerklik, onay ve talebin birbirine eşit olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştur. Tıpkı Kant’ın ahlak felsefesinin klasik tanımı içerisinde özgürlük ve ahlak yasasının birbirinin aynası olarak açıklanması gibi. Yine ahlakın tüm meşru kavramlarının kendi kendini yetkilendirmesi gerekir, bu düşünceden hareketle etik talebin bana yüklediği otoriteyi hissedebilirim. Ancak bu talep kendimle eşit olduğum bir şey değildir. Beni aşan, bölen ve darmadağın eden bir istektir. Eğer ona eşit olsaydım, o zaman bu klasik bir özerklik biçimi olurdu. Levinasçı düşünce, kendimi asla karşılayamayacağım bir talebin sorumluluğunu taşımamla ilgilidir. Etik öncelik kendinle bir çeşit mücadeledir. Olmakta olduğun bireyle olmak istediğin öznellik çatışır. Özneyi parçalayan bu durum tıpkı Levinas felsefesinde olduğu gibi travmatiktir. Dolayısıyla, etik deneyim özerklikle kendinle çelişmenin bir yolu olmaktan çok, özerkliği derinleştirmenin bir yolu olarak görülmelidir. Burada kaygılarıyla birlikte var olan öznenin (Heidegger’in deyişiyle Dasein) deneyimini

aşmanın yollarında biri olarak mizah Critchley'in yukarıda işaret edilen yanlarıyla ısrarla vurguladığı gibi avantajlıdır.

Kahramanca bir etik görüşü ile mizah yoluyla yeni bir yüceltme yolu arasında çok orijinal ve incelikli bir karşıtlık buluyoruz. Bu, Critchley'in *Sonsuz Talep (Infinitely Demanding)* kitabının dikkate değer bir parçasıdır ve büyük oranda orijinal görünür. Etik mücadelenin sonunda öznelliği kahramanca bir vizyondan çok daha fazla koruyan, etik süreç ile nihai bir şey arasında ayırım yapma olasılığı olan etiğin gülünç bir yüceltmesi olduğu fikri ölüm gibi en derin varoluşsal sorunlarla yüzleşmek için bile Heideggerci nosyondan fazlasını yapabilir. Adorno ya da Günther Grass'ın izinden giden Critchley'e göre, Heidegger'in özgünlük pathos'unun eleştirisi konusunda katılmamak içten bile değildir. Ama burada etik deneyim için gerçek ve yeni bir soru belirir ki o da şudur: Aslında kahramanlık ile özgünlük arasında yakın bir ilişkiden söz edilemez mi? Heidegger'in görüşleri çerçevesinde ve diğer bazı çerçevelerde bu ilişkiye kesinlikle sahip olunduğu söylenebilir ama bunu bir zorunluluk olarak göstermek makul değildir. Herhangi bir özgünlüğü, gerçek kökene dönüş gibi çeşitli kavramlar olmadan da tanımlamak mümkündür. Kahramanlık, bir bireyin özne haline gelme olasılığı olarak anlaşıldığında önemli işleri yerine getirmiştir. Zaten kahramanlığın güvenli tanımlarından biri budur (Badiou, 2008, s. 14). Ancak Critchley'in de belirtmiş olduğu gibi son dönem sosyo-politik olaylar kahramanlık paradigmasına meydan okuyan mizahın aktif olarak kullanımına ve başarılarına izin veren bir mecra haline gelmiştir. Estetik yüceltmenin kahramanca-trajik tarzına (geleneksel olarak öznel özgürlük ile yaderk zorunluluk arasındaki mücadele açısından "özerklik ortodoksis" tarafından ifade edilen) değer biçen klasik düşünce tarzını reddeden Critchley, mizahın sorunları çözmek için üstün bir tarz olduğunu iddia eder. Freud'u takip eden düşünceleriyle mizahın güçlü yanı (imkânsız etik talebin yerini tutan) süperegonun, öznenin (benlik ya da ego) yetersizliğine gülmesine ve böylece öznenin kendini yaralamasını etkisiz hale getirmesine izin verdiğine yönelik açıklamalarıdır. Bu iddia öznenin kendi kendine uyguladığı şiddeti ıslah edici bir kendini anlamaya dönüştürmesine izin veren bir "kendini tanıma ilişkisi"dir (Critchley, 2008).

Critchley, sonsuz bir taleple parçalanmış ve kendisiyle alay eden bir mizahla yumuşatılmış etik öznelik anlayışının, direniş politikasını haklı çıkaran bir "meta -politik an" sağladığını öne sürer. Levinas, aslında *Varlıktan Başkası*'ndaki bir dipnotta kendi "anarşi" mefhumunu devletçi bir siyasetle karşılaştırmıştır. Critchley, bu örnekten yola çıkarak, özerk öznenin otarşisini bozan anarşik Levinasçı etik talebin, devletin anarşik yıkımı için hem model hem de motivasyon sağladığını öne sürmektedir.

Sonuç olarak Critchley bu felsefede şu özgün yönleri belirler: Levinas'ın etik anlayışı da bir onay talep zincirine dayanır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi yaderk/yabancı bir kaynaktan veya öteki gibi sorumluluğunu üstlendiğimiz bir kimseden gelen ilgili bu talep travmatiktir fakat öznenin üzerinde büyük bir etki oluşturarak onu değiştiren, parçalayan bir şeydir aynı zamanda (Levinas, 2003, s. 80; Direk, 2003, s. 31). Yine onun söylemiyle, "Etiğin öznesine, temelde, bir yad duygulanımsallık deneyimi damgasını vurur. Başka bir deyişle, içerimin içerisi bir şekilde dışarıdır, öznelüğimin çekirdeği ötekiliğe açıktır." (Critchley, 2010, s. 71). Bu hususu Critchley'in teorisi bağlamında şöyle ifade edebiliriz: Etik öznelüğün yapısını belirleyen şey, ötekinin sonsuz talebine karşı hissedilen sadakat duygusu ve bu yönde kararlılıkla sürdürülen bir varoluşsal çabadır. Levinas, yeni bir kişilik biçimi geliştirilmesine neden olan veya başka bir deyişle bu talep etrafında beni yeni bir şey haline getiren, onu belirleyen, çatışmaya götüren, parçalayan ve hatta yersiz yurtsuzlaştıran bir etik teori

kurmuştur. Fakat Critchley pek bahsetmese de bu görüşün etik duygulanım konusundaki hatalı tespitlerinden de söz etmek gerekir. Örneğin, Levinas'ın görüşlerini duygucu bir kaynak üzerine temellendirdiğini ve "sorumluluk" duygusunun tüm insanlar için geçerli bir motivasyon kaynağı olabileceğine yönelik iddianın evrenselleştirilmesinin güç olduğunu belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra bu etik görüş sadece "ağırlığıyla bile bana zulmeden bir sorumluluğa dair takıntılı bir deneyim biçimi" sunmaktadır (Critchley, 2010, s. 70-71). Ayrıca sevmediğiniz, düşmanlık beslediğiniz ya da karşıt görüş içerisinde olduğunuz kişilerin taleplerine nasıl cevap verilebilir ki? Çünkü bu etik teoriye göre eğer sadece sizi sevenleri ya da kardeşlerinizi severseniz, ötekinin, yabancıнын veya hasmın daha radikal talebine açık değilsiniz demektir (Barclay, 1975, s. 198-206). Başkasını ihmal etmek bu varoluşu onmaz biçimde ihmal etmek demektir. Levinas'ın son dönem eserlerinde zulüm, takıntı, ikame, rehine ve travma gibi bir çok tuhaf ve abartılı terimden oluşan bir etik dil oluşturması olguyla bağının kopmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak bu görüş fazlasıyla duyguya saplanır, evrenselleştirilmesi güç bir anlatımı tercih eder ve kişileri kahramanlaştırmak ve hatta Tanrılaştırmak gibi bir hatanın içerisinde debelenip durmaktadır. İlgili yorumların haklılığı tartışılrsa da *Olmaktan Başka Türü' de (Otherwise Than Being)* bu kavramların yoğun olarak kullanılması bu tür yorumların başlıca nedeni olarak gösterilebilir. Son olarak Levinas'ın görüşlerinin seküler ve felsefi çerçeve içerisinde ilerlemesine rağmen yine de yapısal olarak dinsel olduğuna yani Yahudiliğe ait motifler taşıdığına yönelik değerlendirmelerin olduğunu da burada anmak gerekir (Critchley, 2010, s. 63, 65). Hatta bu yorumu genişleterek Critchley gibi bu görüşleri benzer şekilde sekülerleştirmeye çalışan düşünürlerin bile bu sözcük dağarından (vocabulary) kurtulamayacağını ve bu çabanın hep hüsrarla sonuçlanacağını, bu düşüncelerin bu jargona derinden bağlı olduğunu hatırlatmak gerekir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kendi içerisinde özgün bir etik görüş öne sürse de Critchley'in görüşleri tematik öğeler taşımaktadır. Belirli bir programı takip ettiği görülen düşünürün bu inancı doğrultusunda tartışmalı sonuçlara ulaştığı açıktır. Her iki filozofun anlayışlarını "öznenin içerisinde bulunduğu fakat kendisini aşan" bir olgu üzerinden anlatması özellikle Kant söz konusu edildiğinde bir hayli sorunlu görünmektedir. Üzerinde Levinas'ın güçlü bir etkisi görülen Critchley'in bu felsefeye uygun görüşler ileri sürdüğü ve bu felsefeye çağdaş bir çehre kazandırmaya çalıştığı bilinmektedir. Badiou'nun etkisiyle "öteki"ye dayalı bu etik görüş *olay* kavramı bağlamında yorumlanmış teolojik ilişkilerden kısmen de olsa kurtarılmak istenmiştir. Bu nedenle Levinas'ın etik anlayışı hakkında makul yorumlarda bulunan Critchley'in Kant'ın anlayışına geçildiğinde aynı başarıyı sağlayamadığı izlenmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde düşünürün Kant felsefesi hakkında söyledikleriyle daha fazla ilgilenilecektir.

Akıl olgusu kavramı gerçekten de Alman filozofun üzerinde en fazla yorum yapılan ve daha önemlisi literatürde çok farklı değerlendirmeler bulunan bir problemdir. Öncelikle Critchley'in 'empirik ahlaki hissi' değil, ahlak yasasına duyulan saf saygıya bağlı a priori hissi anlamak için Kant'ın "akıl olgusu" sözcüğünü kullandığını söylerken hatalı bir tahlilde bulunmadığına işaret etmek gerekir. Genellikle bu konuda hemfikir olunan nadir yanıtlardan biri burasıdır. Fakat buradan bu teknik terimi yaderk bir hissi anlatacak biçimde kullanmak haklı bir yorum gibi görünmemektedir. Bu nedenle ilkin akıl olgusundan ne anlaşılabileceğini konuyu fazla dağıtmadan yeniden kısa da olsa anmak gereklidir. Kant'ın felsefesinde teorik akıl-pratik akıl ayrımı hissetme ile düşünme arasındaki ayrıma geri götürülebilir. Bu doğrultuda akıl olgusu teriminin aklın yasasına yönelik bir hissetme hali olduğu yorumu

hemen yapılabilir. Ancak acele etmemek adına bu konuda çeşitli farklı tespitleri anmak sağlıklı bir yöntemdir. Kant'ın kendisinin de farkında olduğu onun pratik felsefesinde bu husus çatışmalı bir konudur ve onun *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde bu terimin temel yasanın bilinci (Bewusstsein des Grundgesetzes) hakkında daha fazla çıkarım yapılamayan aklın gerçeği olarak tanımlaması ilgili kitabın en garip cümlelerinden biri olabilir. Bu nedenle terim hakkında ihtiyatlı davranmakta yarar vardır. İlkin bu sözcüğün nasıl kullanıldığını görebilmek adına Kant'ın metinlerine gidildiğinde, deneyimden veya herhangi bir dış iradeden hiçbir şey ödünç almaksızın koşulsuz (unbedingt geboten) bir yasa olarak ahlaki buyruğun emredilmiş olduğu düşüncesiyle karşılaşılır (Kant, 2002, s. 45). Bu temel yasanın bilincine bir akıl olgusu (Factum der Vernunft) denilebilir, çünkü kişi onu aklın önceki verilerinden, örneğin özgürlük bilincinden çıkaramamaktadır. Çünkü bu önerme saf, deneyime dayalı (empirik) herhangi bir sezgiye dayanmaması ve sentetik apriori bir önerme olarak kendini gösterdiği için entelektüel bir sezgi olarak anlaşılmalıdır. İradenin özgürlüğü önceden varsayılmış olsaydı, bu önerme gerçekten de analitik olurdu ancak bunun için olumlu bir kavram olarak, burada kesinlikle varsayılamayan entelektüel bir sezgi gerekir. Bununla birlikte, bu yasayı herhangi bir yanlış yorumlamaya neden olmayacak şekilde verili saymak için, bunun empirik bir olgu değil, saf aklın biricik olgusu olduğuna dikkat edilmelidir (Kant, 2002, s. 46).

Bu ilk analizlerin ardından bu konu hakkında uzun bir süre boyunca, "akıl olgusu"nun kabul gören yorumun, 'kanıt', yani "olgu konusu" (tatsache) anlamına geldiği şeklindeydi ve bu fikre aslında Kant'ın eleştirel değerlendirmesi içinde fazla ilgi de gösterilmedi. Bununla birlikte, Marcus Willaschek'in, bir factum practica olarak akıl olgusunun her şeyden önce aklın eylemi olarak anlaşılması gerektiğini iddia eden yeni yorumuyla gündeme gelmiştir. Willaschek'in asıl amacı, aklın önemini pratik olarak da göstermekti. Bu bakımdan akıl gerçeği, pratik uygulamada pratik aklın teorik olana indirgenmesinden kaçınarak pratik kanıt olarak anlaşılmasıdır (Willaschek, 1991, s. 466). Görece karanlıkta bırakılan bu husus nedeniyle birçok okuyucu, Kant'ın daha fazla açıklama yapmadan belirli bir ahlaki deneyimin varlığını varsaydığını düşünmekten geri duramamıştır. Bu şekilde, L. W. Beck, Kant'a bir tür ahlaki sezgiciliğin varlığına gönderimde bulunan yazılar kaleme almıştır (Beck, 1961, s. 278). Diğer yazarlar bu hamleyi hâlâ Kant'ın, ahlak yasasının sıradan insanın hemen kavradığı anlamda günlük hayatta karşılaştığımız bir şey olduğunu gösterme arzusuna atfederler (O'Neill, 2002, s. 95). Özetle Kant, bilinen belirli kavramların varlığı hakkındaki olguları belirtmek için factum terimini kullanır. Burada o, daha çok deneyim kavramını ön plana almaktadır. Bazı durumlarda ise kavramı belirli teorik düzeydeki gerçeklerin ötesinde eyleme dönük yanıyla kullanmak istemektedir. Ona göre saf akıl eğer fiilen pratik ise, o halde kendi gerçekliğini ve kavramlarının gerçekliğini eylem yoluyla kanıtlamalıdır.

Sonuç olarak Kant'ın kavramı teknik ve profesyonelce kullandığı ve yukarıda da anıldığı gibi her iki biçimiyle de ince ayrıntılarıyla ilgilendiği görülmektedir. Kant'ın ilgili kavramı kendi felsefesiyle çelişecek şekilde kullanmadığı açıktır. Bu nedenle Critchley'in yorumları öznenin doğrudan deneyimleyemediği ama Kant'ın transandantal idealist felsefesine özgü bir şemayı dağıtarak kullanması zorlama bir yorum gibi görünmektedir. Levinas'ın felsefesi için ise görüşün makul seviyede anlatıldığı söylenirse de bu felsefeden teolojiyi uzaklaştırmak kolay görünmemektedir. Bu nedenle Badiou'nun eleştirilerini tekrarlamak gerekirse hem Levinas'ın hem de Critchley'in görüşleri "adanmışlık, sonsuz talebe cevap verme, ötekinin sonsuz oluşu" gibi tezleri anlatmak ve kişileri bu konuda ikna etmek bakımından başarılı olunamayacak kadar keskindirler. Özellikle bu varsayımların diğer ahlaki görüşlerde yer alan veya yaşam

içerisinde hep karşılaşılan diğer edimlerden neden daha öncelikli olduğu sorusuna tam olarak cevap verilememektedir. Ama Critchley'in tespitleri, motivasyon krizine yönelik tahlilleri yerinde ve işaret edilmesi bakımından bile değerlidir. Bu nedenle onun görüşleri önemli bir krize işaret etmek ve bazı hatalardan kaçınmak için önemli pratik ipuçları taşımaktadır.

Kaynakça

- Badiou, A., Critchley, S. (2008). Comments on Simon Critchley's *Infinitely Demanding*. *Symposium: Canadian Journal of Continental Philosophy*, 12(2), 9-17.
- Barclay, W. (1975). *The Gospel of Matthew*. V. 1. Philadelphia: The Westminster Press.
- Beck, L.W. (1961). Das Faktum der Vernunft: Zur Rechtsvertigungsproblem der Ethik. "Kant Studien". 52, 271-282.
- Billington, R. (1997). *Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş*. A. Yılmaz (Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Critchley, S. (2008). *Infinitely Demanding, Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. London: Verso.
- Critchley, S. (2009a). *The Book Of Dead Philosophers*. New York: Vintage Books.
- Critchley, S. (2009b). *Anarchism in Endless Demand: An Interview With Simon Critchley*. https://www.ucd.ie/philosophy/perspectives/resources/Simon_critcheley_interview.pdf.
- Critchley, S. (2010). *Sonsuz Talep, Bağlanma Etiği, Direniş Siyaseti*. T. Birkan (Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Critchley, S. (2013). *İmansızların İmanı, Siyasal Teoloji Deneyleri*, E. Ünal (Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Critchley, S. (2014). *Ölü Filozoflar Kitabı*. T. Kabadayı (Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*. M. Tüzel (Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Heidegger, M. (2001). *Nietzsche'nin "Tanrı Öldü" Sözü ve Dünya Resimleri Çağı*. L. Özşar (Çev.) Asa Yayıncılık.
- Henrich, D. (1994). The Concept of Moral Insight and Kant's Doctrine of the Fact of Reason. *The Unity of Reason*. R. Velkley (Ed.). Cambridge: Harvard University Press, 55-87.
- Hutcheson, F. (1972). *An Essay on The Nature and Conduct of Passions and Affections*. Yorkshire.
- Jensen, H. (1971). *Motivation and Moral Sense in Francis Hutcheson's Ethical Theory*. Netherlands.
- Kant, I. (1956). *Critique of Practical Reason*, L. W. Beck (Trans.). Indianapolis: Bobs-Merrill.
- Kant, I. (1995). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. I. Kuçuradi (Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. I. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı (Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2002). *Critique of Practical Reason*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Levinas, E. (1969). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. A. Lingis (Trans.). Pennsylvania: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (1979). *Totality and Infinity*. Boston & London.
- Levinas, E. (1995). *Ethics of the Infinite. States of Mind: Dialogues with Contemporary Thinkers*. R. Kearney (Ed.). Manchester: Manchester University Press.
- Levinas, E. (2000). *Otherwise Than Being or Beyond Essence*. A. Lingis. (Trans.). Pittsburgh, Pennsylvania: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (2000). *Sonsuza Tanıklık, Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. Z. Direk, E. Gökyaran (Haz.). İstanbul: Metis Yayınları.
- MacIntyre, A. (2001). *Ethik'in Kısa Tarihi*. H. Hünler, S. Z. Hünler (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Nemo, P. (2003). *Etik ve Sonsuz*. Ö. Gözel (Çev.). *Sonsuza Tanıklık, Emmanuel Levinas'tan Seçme Yazılar*. Z. Direk, E. Gökyaran (Haz.). İstanbul: Metis Yayınları, 295-344.
- Nietzsche, F. (1990). *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*. A. İnam (Çev.). Ara Yayınları.
- Nietzsche, F. (2002). *Güç İstenci*. S. Umran. (Çev.). Birey Yayınları.
- O'Neill, O. (2002). *Autonomy and the Fact of Reason in the Kritik der praktischen Vernunft*. *Kritik der Praktischen Vernunft*, 81-98.
- Rawls, J. (2006). *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması*. G. Evrin (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rawls, J. (2000). *Lectures on the History of Moral Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal Liberalizm*. M. F. Bilgin (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Willaschek, M. (1991). *Die Tat der Vernunft. Zur Bedeutung der Kantischen These vom "Factum der Vernunft"*. G. Funke (Ed.). *Akten den Siebenten Internationalen Kant-Kongresses*. Bonn, Bouvier.

Açıklamalar

1- Felsefede anlam sorununu "Tanrı'nın ölümü" üzerinden dikkat çekici bir biçimde açıklayan Nietzsche'nin yorumlarını anmakta yarar vardır. Şeyleri belirli bir düzende görmeye, büyük bir anlatının parçası olarak anlamaya yardımcı olan teolojik meşru zeminin varlığının yadsınması hem her şeyi mubah kılacak hem de anlamsızlaştıracaktır. Ona göre insanları dipsiz bucaksız sorulara iten durum kabaca değerlerin eski önemli konumlarını kaybetmeleri ile karşı karşıya kalınan nihilist histir. Aslına bakılırsa Nietzsche'nin felsefeye biçtiği yeni görev nihilizme nasıl cevap verileceğini ya da direnebileceğini bulmaktır. Paradoksal görünebilir ama şu şekilde bir ifade yaşanılanı özetler niteliktedir: "Değerlerin değersizleşmesi yeniden değerlendirme ya da değer değişimi denilen şeyi gerektirir." Özetle Nihilizm hem bir sorun hem de fırsat olarak görülebilir. (Heidegger, 2001, s. 20, 36; Critchley, age., s. 12).

2- Bu benzetmeyi Critchley'in "Ölü Filozoflar Kitabı" adıyla Türkçeye çevrilmiş "The Book Of Dead Philosophers" adlı kitabından yola çıkarak kullandık. Daha fazla bilgi için bk. (Critchley, 2009a; Critchley, 2014).

3- Fichte, Kant'ın salt akıl nasıl pratik olur sorusuna verdiği "tüm insan aklının bunu cevaplamak yönünde beceriksiz ve aciz olduğu" şeklindeki yanıtını ve bu yanıtın hareketle "irademizin özgürlük tarafından belirlenmesi konusunda kavrayabileceğimiz tek şeyin kavranılamazlığı olduğu" yönündeki iddiasını bir zaaf olarak görmüştür. Kendi isimlendirmesiyle bu durumu "düşünsel sezgi" yani eylemde bulunduğumuza ve eylemde bulunduğum zaman yaptığım şeye dair "dolaysız bilinç" ten söz ederek bir çeşit "özbilinç"ten söz ederek ahlakın kaynağına ve özgürlüğümüze yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Bu görüşe yöneltilen eleştirilere ise Fichte, Kant da böyle bir çıkarımı reddetmezdi diyerek karşı çıkmış ve kendisini savunmuştur. Hegel bu hususu "midemizdeki hazmedilmiş son lokma, akla inmiş bir vahiy" diyerek hem Kant'ı hem de Fichte'yi sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu felsefi görüşü takip eden Marx pratik aklın gerçek praksise, ortak insan hayatına yerleştirilmesi gerektiğini iddia ederken Heidegger ise bu durumu Dasein'in dışından geliyormuş gibi görünmesine rağmen aslında Dasein'in kendi kendisine çağrıda bulunması olarak yorumlar. Başka bir ifadeyle Heidegger'in felsefesinde "akıl olgusu" 'vicdanın ontik tanıklığı ya da onayı' haline dönüşmektedir (Critchley, 2010, s. 43-48).

4- Hegel, Kant'ın özerklik ilkesini ve bu bireysel ilkenin nasıl evrenselleşebileceği sorununu çözebilmek adına ilk iş olarak aklın toplumsal bir içeriğe sahip olduğunu iddia etmiştir. Nihayet aklın toplumsallığının ise tarihsel olarak anlaşıldığını ileri sürmüş ve böylece Kant'ın kategorik buyruğunun biçimsel karar yetisine ya da Fichte'nin egosunun belirli bir faaliyetine indirgenemeyeceğini göstererek bu anlayışı tarihselci bir yorumla filozofların gündemine taşımıştır (Critchley, 2008, s. 55-56; 2010, s. 45).

5- Levinas'ın düşüncesinde bu sorundan ancak kendimizi ilişkinin dışında Tanrıvari bir üçüncü şahıs perspektifine yerleşmiş gibi hayal ederek kurtarabiliriz. Levinas'ın açısından bakıldığında muhtelif öznelerarasılık teorilerinin yaygın eksikliği de buradadır. (Critchley, 2010, s. 69).

Risk Algısının Online Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi^a

Elvin Rahimov^b, Ayça Tümtürk^{c, d}

Özet

Covid-19 pandemisinin yarattığı etki birçok kişiyi geleneksel alışveriş yöntemlerinden online alışverişe geçmek zorunda bırakmıştır. Bu geçiş bazı tüketicilere göre birçok riski de beraberinde getirmiştir. Bu araştırma online alışverişte risk algısının tüketicilerin satın alma davranışına etkisini incelemek amacıyla yapılmıştır. Risk faktörleri "finansal risk", "ürün riski", "zaman riski", "teslimat riski", "sosyal risk" ve "bilgi güvenliği riski" olarak sıralanabilir. Bu amaca uygun olarak, etik kurul onayı alınan anket formu aracılığıyla veriler toplanmış (n=393) ve analiz edilmiştir. Verileri analiz etmek için SPSS paket programı kullanılmıştır. Katılanların sosyo-demografik özelliklerini raporlamak için frekans ve yüzde analizleri, farklılıkları test etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve t-testi, değişkenler arasındaki ilişki ve etkiyi ölçmek için ise korelasyon ve regresyon analizleri kullanılmıştır. Araştırma sonucunda tüketicilerin yaşları ve ödeme yöntemleri ile algıladıkları risk faktörleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Aynı zamanda tüketicilerin harcama miktarı ve alışveriş sıklığı ile algıladıkları risk arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Risk faktörlerinin satın alma üzerindeki olumsuz etkisi de çıkan sonuçlardandır.

Anahtar Kelimeler

Online Alışveriş
Risk
Tüketici Satın Alma Davranışı

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 03.01.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1229083

Examining the Effects of Risk Perception on Online Buying Behavior

Abstract

Especially the effect of the pandemic has forced many people to switch from traditional shopping methods to online shopping. This transition has brought many risks, according to some consumers. This research was conducted to examine the effects of and risk perception on consumers' purchasing behavior in online shopping. These risk factors can be listed as "financial risk", "product risk", "time risk", "delivery risk", "social risk", and "information security risk". In accordance with this purpose, data were collected (n=393) and analyzed through a questionnaire approved by the ethics committee. The SPSS package program was used to analyze the data. Frequency and percentage analyzes were used to report the socio-demographic characteristics of the participants, one-way analysis of variance (ANOVA) and t-test were used to test the differences, and correlation and regression analyzes were used to measure the relationship and effects between the variables. As a result of the research, significant differences were found between the ages and payment methods of consumers and the perceived risk factors. At the same time, a negative significant relationship was found between the amount of spending and shopping frequency of consumers and the perceived risk. The negative effects of risk factors on purchasing are also one of the results.

Keywords

Online Shopping
Risk
Consumer Buying Behavior

About Article

Received: 03.01.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1229083

^a Çalışma Elvin Rahimov'un Doç. Dr. Ayça Tümtürk danışmanlığında yazılan "Online Alışverişte Güvenlik ve Risk Algılarının Tüketicilerin Satın Alma Davranışına Etkisinin İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^b Bilim Uzmanı, ORCID ID: 0000-0002-8946-3997

^c İletişim Yazarı: ayca.tumturk@cbu.edu.tr

^d Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, ORCID ID:0000-0002-7576-2953

Giriş

Günümüz dijital teknolojilerinin hızlı değişimi, pazar yerlerini, tüketici davranışlarını ve alışkanlıklarını da değiştirmektedir. Artık neredeyse bütün büyük firmalar online pazarlarda yer almaktadırlar. Rekabet ortamında var olmak isteyen firmalar ürün ve hizmetlerini online olarak pazarlamakta ve satışa çıkarmaktadırlar. Bu durum tüketiciler açısından bazı kolaylıklar sağlamaktadır. İstenilen zamanda, istenilen yerden alışveriş yapma imkânı, mağaza-mağaza gezme zahmetinden kurtulma, zaman kazanma gibi olanaklar online alışverişin sağladığı kolaylıklardan bazılarıdır. Ancak birçok üstünlükleri olmasına rağmen, bazı tüketiciler online alışverişten kaçınmaktadırlar. Bu bağlamda tüketicileri online alışverişten kaçırın sebepleri araştırmak oldukça önemlidir.

Online alışverişin önemli ölçüde büyümesi ve bu büyümenin devam etmesi, bu kanalın olumlu yönlerinin olumsuz yönlerinden daha baskın olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Ancak literatürde olumsuz yönler bu alışveriş yöntemiyle daha sık ilişkilendirilmektedir. Online ortamda geleneksel alışverişin aksine, ürünün fiziksel özellikleri hakkında somut göstergeler bulunmamaktadır. Bu nedenle tüketiciler ürün değerlendirmede büyük zorluklarla karşılaşmakta, yüksek risk ve daha az güven algılamaktadırlar (Laroche vd., 2005: 257). Dahası online ortamda kimlik ve kart bilgilerinin karşı tarafa aktarılması, çoğu durumda ürün veya hizmeti elde etmeden önce para gönderme gibi eylemler güvenlik sorunlarını ortaya çıkarmaktadır. Kandırılacakları durumda şikâyetlerinin sonuçsuz kalacağı endişesi de tüketicileri online alışverişten kaçındırmaktadır. Bu nedenle çalışmada tüketicilerin algıladıkları risk faktörlerinin belirlenerek, bu faktörlerin satın alma davranışlarına etkisini incelemek amaçlanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle tüketici satın alma davranışından bahsedilecek ve online tüketici satın alma davranışı ele alınacaktır. Bu alanda en çok kullanılan model olan Teknoloji Kabul Modeli ile risk faktörleri tanıtılacaktır. Ayrıca uygulama bölümü öncesi ilgili alanda yapılan çalışmalar da bu bölümde verilmiştir. Çalışmanın uygulama bölümünde, yöntem, evren ve örneklem belirtildikten sonra çalışmanın öne sürdüğü hipotezler verilmiştir. Kullanılan ölçeklerin güvenilirlik analizi sonrası bulgular bölümüne geçilmiştir. Tartışma, sonuç ve öneriler çalışmanın son kısmını oluşturmaktadır.

Tüketici Satın Alma Davranışı

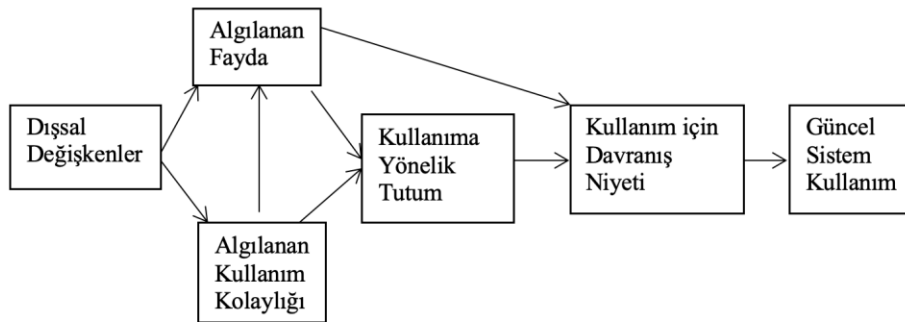
Uzun bir süreci kapsayan tüketici davranışı, grup ve bireylerin istek ya da ihtiyaçlarını karşılamak için ürün, hizmet, deneyim ve fikirlerini seçtiğinde, satın aldığı, satın alım sonrası kullandığında ya da elden çıkardığında meydana gelen faaliyetlerin incelenmesidir (Solomon, 2011:7). Tüketici davranışı sadece satın alma kararı ve öncesinde oluşan süreçleri değil, aynı zamanda satın alma kararından sonraki faaliyetler bütünü de ele almaktadır (Odabaşı ve Barış, 2018: 31). Bu süreç zarfında tüketici, satın almayı düşündüğü hizmet veya ürünler ile ilgili ön araştırma yaparak, elde ettiği bilgileri karşılaştırır. Daha sonra ise ihtiyaçları karşılayacak hizmet ve ürünler hakkında nihai kararı verir. Bu karar satın almanın olup olmayacağı ile ilgilidir. Aynı zamanda satın alma uzunca bir süreci kapsamakta ve birçok faktöre bağlı olarak değişmektedir. Bir davranış bütünü olan satın alma her bir tüketici için farklıdır ve bu farklılık ise bu süreci karmaşık hale getirmektedir (Wilkie, 1990: 13).

Online Alışverişte Tüketici Satın Alma Davranışı

İlk bilgisayarların yaygın kullanılmaya başladığı 90'lı yıllar tüketici davranışlarında devrim niteliğindedir. İnternet bağlantısı sunan bu bilgisayarlar insanların ürün ve hizmetlere 7/24 ulaşabileceği bir ortam yaratmıştır. Tüketici davranışlarda diğer bir devrim ise 2007 yılında iPhone' nun piyasaya sürülmesi ile yaşanmıştır (Arthur, 2012). Covid-19 salgını 2020 yılında ürün ve hizmetlerin geleneksel yollardan alımını engellemiş, tüketicileri online olarak işlem yapmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum doğal olarak e-ticaret hacmini artırmıştır. Benzer olarak 2002 ve 2003 yılında ortaya çıkan SARS virüsü de e-ticarette aynı etkiyi yaratmıştır. Bu dönemde Alibaba ve Taobao gibi sitelerin cirosunda ciddi oranda artış yaşanmıştır. Buna sebep pandemi sürecinin, zorla da olsa dijitalleşmeyi tetiklemesidir. Bu tetikleme hükümetlere de e-ticaret politikalarını geliştirmek ve düzenlemek için fırsatlar yaratmaktadır (WTO, 2020: 7).

Son kullanıcılar tarafından benimsenmesi, bilgi teknolojilerinin başarılı olmasının en önemli yoludur (Al-Emran vd., 2018: 390). Tüketici davranışları bir disiplin olarak açıklanmaktadır. Günümüzde bu disiplinin teknoloji temellerine dayanarak incelenmesi neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle online tüketici davranışlarını baz alan çalışmalarda teknoloji ve risk ile ilgili yaklaşımlardan yararlanmanın faydalı olacağı düşünülmektedir (Yılmaz, 2018: 333). Bu bağlamda tüketici satın alma davranışlarını online mecrada etkileyen faktörleri Teknoloji Kabul Modeli'nin (TKM) temel değişkenlerinden yararlanarak inceleyebiliriz (Şekil 1).

TKM'nin algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığı olarak adlandırılan iki temel değişkeni vardır. Algılanan fayda bir tüketicinin teknoloji kullanımından dolayı performansının artacağına inanma derecesi, algılanan kullanım kolaylığı ise yeni bir teknolojinin kullanımının rahat ve kolay olacağına inanma derecesidir. Her iki değişken tüketicinin davranışsal olan eğilimlerine tutum aracılığıyla etki etmektedir (Davis, 1989: 320). Bireyin algıladığı faydaya örnek vergi dairesi üzerinden verilebilir. Bir tüketici vergi dairesinde yapacağı işlemi internet üzerinden, sıra beklemeden ve zaman kaybetmeden yapabilir. Bu durumda sıra beklememek ve dolayısıyla zaman kaybetmemek bireyin algıladığı faydadır. Tüketici bu faydayı elde etmek için teknoloji kullanımına yönelir. Bireyin vergi işlemlerini hangi uygulama aracılığıyla yapacağı sorusunun cevabı ise kullanım kolaylığına örnektir. Çünkü tüketici kendisi için kullanımı kolay uygulamayı veya teknolojiyi seçecektir (Turan ve Haşit, 2014: 110). Teknoloji deneyiminin sonucu olarak ortaya çıkan algılar faydayı, nihai seçim sonucu olarak ortaya çıkan algılar ise kullanım kolaylığını ifade etmektedir (y Monsuwé vd, 2004: 104).

Şekil 1. Teknoloji Kabul Modeli

Kaynak: Davis, F.D., Bagozzi, R.P. ve Warshaw, P.R., 1989: 985

Literatürde teknoloji kullanımı ile ilgili olarak çok sık başvurulan TKM modeli genişletilerek ve birçok farklı faktör de kullanılarak tekrar tekrar çalışılmıştır. Literatürdeki mevcut çalışmalara bakıldığında online tüketici davranışlarını etkileyen çeşitli faktörler olduğu görülmektedir. Bu faktörlerden bazıları TKM modeli çerçevesinde bazıları da TKM modeli kullanılmadan ele alınmıştır. Bu çalışmalar baz alınarak, tüketicilerin online mecradaki satın alma davranışlarını etkileyen faktörler, “güvenlik ve güven”, “zaman kazanma”, “gizlilik”, “kullanım kolaylığı” ve “alışveriş keyfi” şeklinde sıralanabilmektedir (Liu ve Arnett, 2000; Udo, 2001; Liao ve Cheung, 2001; Cockburn ve Mckenzie, 2001).

Güvenlik ve Güven

Son yıllarda internet suçlarındaki artış güvenlik sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu sorun özellikle B2C e-ticarette yaşanmaktadır (Lightner vd., 2002: 377). Online ortamda faaliyet gösteren birçok işletme pazarda tutunabilmek için tüketici zihnindeki belirsizlikleri ve soruları gidermek zorundadır. Bu belirsizlikler ve sorular birçok durumda karşı tarafa güvenmek ile ilgilidir. İşletmeler bu nedenle, kendilerini güven konusunda geliştirmelidirler. Tüketiciler, online alışveriş esnasında işletmeye iletilen bilgilerin üçüncü taraflara aktarılmayacağından emin olmalıdırlar. Kısacası tüketiciler, alışveriş esnasında güvende hissetmezlerse alışveriş yapmaktan kaçınacaklardır. Bu bağlamda işletmeler güvenlik ve güven konularında kendilerini geliştirmeli ve alışveriş için güvenli ortamı sağlamalıdırlar. Yapılan birçok çalışmada online işletmelerde güven unsurunun yaratılmasının online alışveriş esnasında oluşacak belirsizliklerin önüne geçtiğini göstermektedir (Aydınhan ve Erat, 2019: 124).

Zaman Kazanma

Fiziksel yapılan alışverişler esnasında tüketiciler zaman kaybını göze almaktadırlar. Fakat online alışverişin meydana gelmesi ve yaygınlaşması ile beraber insanların zaman kazanmak adına internet üzerinden alışverişe yönelmesi beklense de tüketiciler, geleneksel mağazalardan alışveriş yapmaya devam ettiler. Bunun ana nedeni ürünlerin teslim sürelerinin 3-7 gün ve daha fazla sürmesiydi. Ancak teknolojik gelişmeler, etkili dağıtım ve lojistik araçlarının meydana gelmesi ürün teslimat süresini oldukça kısaltmaktadır (Liu vd., 2017 :10, 11).

Gizlilik

Tüketiciler online ortamlarda daha fazla zaman geçirdikçe gizliliğin kaybı gibi sorunlar da artmaktadır (Solomon, 2011: 35). Maliyet ve fayda ilişkisi, tüketicilerin kişisel bilgilerini karşı tarafa aktarma istekliliğinin en önemli sebebidir. İşletmeler bu maliyet ve fayda ilişkisini kendi lehine değiştirmek, aynı zamanda tüketicilerin özel bilgilerini elde etmek için birçok yöntem kullanılmaktadır. Bazı işletmeler ödülleri, kuponlar, indirimler veya hediyeler vererek tüketicilerin kişisel bilgilerini elde etmektedirler (Andrade vd., 2002: 1). Sanal ortamı oluşturan tüketiciler burada kendi bilgilerini paylaşmakta, işletmeler ise bu paylaşılan bilgilerden veri havuzu yaratılmaktadır. Veri havuzuna aktarılan bilgilerden yola çıkılarak tüketici eğilimleri ve istekleri belirlenmektedir. Facebook, Amazon ve Google gibi dijital kimlik gerektiren siteler bu bağlamda çok değerli bilgiler elde etmektedir (Karlıdağ ve Bulut, 2015: 201-202).

Yapılan bir araştırma ise tüketicilerin gizlilik konusunda çok titiz olduğunu, onların bu konuya fiyat faktöründen daha çok önem verdiğini göstermiştir. Fiyat ve gizlilik arasında seçim yapacak olan tüketicilerin, pahalı ama gizlilik düzeyi yüksek veya orta olan siteleri seçtiği görülmüştür (Tsai vd., 2011: 256).

Kullanım kolaylığı

Algılanan kullanım kolaylığı kişinin teknolojiyi kullanırken algıladığı rahatlık ve kolaylıkla ilgilidir (Davis, 1989: 320). Hız, erişebilirlik, yanıt verebilirlik, sistem karlılığı, bilgi özelliklerinin sunumu ve kullanım kolaylığı bir web sitesinde olması gereken özelliklerdir (Tanrikulu ve Celilbatur, 2013: 119). Online sistemin yanıt verme süresi ile kullanılabilirliği tüketicinin algıladığı kullanım kolaylığına etki etmektedir. Bu nedenle uygulayıcılar web sitesinin kalitesini ve verimliliğini vurgulamalıdır. Bu durum tüketicilerin web sitesini benimsemesini daha da kolaylaştıracaktır (Lin ve Lu, 2000: 206).

Alışveriş keyfi

Tüketicinin online alışveriş esnasındaki eğlence algısı alışveriş keyfi olarak tanımlanır. Online alışveriş niyetini etkileyen algılanan keyif hedonik bir faktördür. Tüketiciler sanal ortamda ürün ararken veya alışveriş yaparken eğlenebilmektedirler. Online işletmeler, web sitelerini oluştururken veya geliştirirken bu hedonik faktöre önem vermektedirler (Cheema vd., 2013: 133). Alışveriş keyfine etki eden en önemli etken kişiselleştirme faktörüdür. Tüketicilerin satın alma niyetlerini artırmak, onların zevklerine hitap etmek için onlara kişiselleştirilmiş hizmet ve ürün sunmak önemlidir. Alışveriş keyfi algısının artırılması tüketicilere daha fazla para harcatmaktadır (Pappas vd., 2012: 172). Bu kişiselleştirme faktörünün oluşabilmesi için tüketici bilgilerine gerek duyulmaktadır. İşletmeler tüketici bilgilerini elde ederek onların ihtiyaç duydukları ya da elde etmek istedikleri ürün ve hizmetleri belirleyerek, bu istek ve ihtiyaçları onlara "size özel" başlığı altında pazarlamaktadırlar.

Online Alışverişte Algılanan Riskler

Online alışveriş tüketicilere ürünü deneme ve ürüne dokunma gibi fırsatlar sunmaz. Bu nedenle tüketiciler online ortamda bir ürün veya hizmet satın alırken belirli bir düzeyde risk algılamaktadırlar. Bu riskleri azaltabilmek adına tüketiciler online alışveriş sürecinde bilgi toplama faaliyetlerinde bulunmalıdırlar. Her ne kadar, işletmeler karşı tarafa güven verse de bazı olumsuzluklar işletmelerden kaynaklanmamaktadır. Teknolojik sorunlar ve bilgisayar korsanları gibi etkenler tüketiciler açısından endişe yaratmaktadır. Olumsuz sonuçlar arttıkça tüketicilerin algıladıkları riskler de artmaktadır (Huang vd., 2004: 43).

Literatürde genel itibariyle online risk faktörleri, finansal risk, zaman riski, teslimat riski, sosyal risk ve bilgi güvenliği riski adı altında altı kategoride toplanmıştır (Martin ve Camarero, 2009; Tasi ve Yeh, 2010; Almousa, 2011; Javadi vd., 2012; Zhang vd., 2012).

Finansal Riskler

Finansal risk, işletmeler tarafından vaat edilen fiyat ile tüketiciler tarafından ödenen fiyatın uymadığı durumları ifade etmektedir. Bu durum genel itibariyle fiziksel satın alma esnasında geçerlidir. Fakat, online alışveriş hakkında konuşursak, finansal riski hırsızlık yoluyla banka kartından para kaybetme olasılığı olarak tanımlamak mümkündür. Ekonomik risk olarak da adlandırılan finansal risk, tüketiciler açısından en çok algılanan risk türüdür (Bertea, 2009). Online alışveriş zamanı tüketicinin ürün seçme, satın alma, kart bilgileri girme ve ödeme yapma gibi işlemleri yardım almadan yapması tüketicilerde finansal risk algısı oluşturmaktadır. Çünkü bu işlemler esnasında tüketiciler hata yapmaktan ve maddi kayıp yaşamaktan korkmaktadırlar. Farklı ödeme çeşitlerinin bulunması, BKM Express gibi ödeme sistemlerinin olması ya da kapıda ödeme seçiminin bulunması gibi olanaklar finansal riski minimize etmeye yardımcı olmaktadır (Çadircı ve Güngör, 2018: 71).

Ürün Riski

İşletmeler online mecralarda satış yaparken, satış yaptıkları sitelerde ürün bilgilerine yer vermektedirler. Tüketiciler ise bu bilgilere dayanarak alacakları hizmet ve ürünleri satın alıp almayacaklarına karar vermektedirler. Ürün riski de işletmelerin ürün hakkında bilgilerinin tüketicilerin aldıkları hizmet ve ürünleri yansıtma seviyesi ile ilgilidir. Tüketiciler tarafından beklenen standardı karşılamayan ürün, ürün riskinin oluşmasına yol açar (Popli ve Mishra, 2015: 55). Araştırmalar sık alışveriş yapan insanların ürün riskini daha fazla algıladıkları yönündendir. Yani alışveriş yapma sıklığı arttıkça fiziksel risk, yerini ürün riskine bırakmaktadır (Forsythe ve Shi, 2003: 874). Algılanan ürün riski, ürünün fiyatına ve kategorisine göre değişkenlik göstermektedir. Online olarak kitap satın alan bir tüketici, online elmas alan bir tüketiciden daha az ürün riski algılamaktadır (Guru vd., 2020: 150).

Zaman Riski

Online olarak alışveriş yapmak tüketicilere istedikleri yerden alışveriş yapma olanağı sunar. Tüketiciler internet alışverişlerinde fiziksel mağazalara gitmeyerek zamandan tasarruf etmektedirler. Ancak siparişten hemen sonra ürünü elde edememek ise zaman kaybına neden olmaktadır. Kısacası online alışveriş hem zaman kazandıran hem de zaman kaybettiren bir eylem olarak tüketicilerin karşısına çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bir risk faktörü olarak zamanın da değerlendirilmesi gerekmektedir (Zaiğ ve Berteza, 2013: 58). Bu risk faktörü zamanla ilgili birçok etkinlikten oluşmaktadır. Teslimat süresinin gecikmesi, geri iade etme süresi, satış sonrası hizmetlerin nasıl işlediği, çevrimiçi satıcılarla olan ilişki bu faaliyetler kapsamındadır. Ayrıca web sitesinin veya uygulamasının hızlı yanıt vermemesi, bekleme süreleri gibi teknik sorunlar da tüketicilerin algıladıkları zaman riskini artırarak alışverişten kaçınmalarına sebep olmaktadır (Arshad vd., 2015: 15; Popli ve Mishra, 2015: 55). Bir web sitesinin kullanışlı ve hızlı olması, online işletmenin güvenilir olduğunu göstermekte ve tüketicilerin algıladıkları zaman riskini minimize etmektedir (Goode ve Harris, 2007: 527).

Teslimat Riski

Teslimat riskini oluşturan en önemli faktör, online alışverişlerde ürünün daha sonradan tüketicinin eline ulaşmasıdır. Online alışverişlerde ise teslimat riski kaçınılmazdır. Teslimat riski, işletmelerin ürünleri söz verdikleri zamanda yetiştirmedikleri durumlarda, tüketiciler tarafından algılanmaktadır (Claudia, 2012: 73). Tüketiciler sipariş verdikleri ürünlerin teslimatı konusunda endişe duymaktadırlar, çünkü ürünün taşınırken veya elleçlenirken zarar göreceğinden korkmaktadırlar. Online hizmet veren işletmeler, tüketicilerin algıladıkları teslimat riskini azaltmak için daha güvenli lojistik veya taşıma hizmeti veren firmalarla çalışmalıdırlar (Masoud, 2013: 84).

Sosyal Risk

Toplumun potansiyel alışveriş yapacak olan tüketicilere etki etme derecesi, algılanan sosyal riski ifade etmektedir (Hassan, vd., 2006: 40). Toplumun insan kararlarına nasıl etki ettiği hesaba katıldığında sosyal risk, algılanan riskler arasında önemli bir risk faktörü haline gelmektedir (Arslan vd., 2013: 158). Tüketiciler algıladıkları sosyal riski azaltmak için mensup oldukları sosyal gruplar tarafından onaylanmak ihtiyacı duymaktadırlar (Masoud, 2013: 78). Aile veya arkadaşlar tarafından onaylanmamak korkusu, onlar tarafından ürünün uygunsuz bulunması ve ürünün online satın alınması gibi durumlar kişiye statü kaybettirebilmektedir (Popli ve Mishra, 2015: 56).

Bazı ürünlerin fiziksel özelliklerinden daha çok sembolik özellikleri önemlidir. Bahsedilen bu sembolik özellikler bazı tüketicilerin girmek istedikleri sosyal gruplara dahil olması açısından referans olabilmektedir (Popli ve Mishra, 2015: 56). Ayrıca, ürünün toplum kurallarına uymaması, inanç ve değerler ile çelişmesi tüketicileri rahatsız edebilmektedir (Sjödén, 2007: 51). Bu duruma Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşta McDonald's'ın sergilediği tutum örnek verilebilir. Şöyle ki, McDonald's kendi Facebook hesabından ilk önce Azerbaycan'a destek postu paylaşmış ve paylaşımın ardından hemen postu kaldırmıştır. Bu durum Azerbaycanlı tüketiciler tarafından işletmenin boykot edilmesi ile sonuçlanmıştır. Dahası, bazı tüketiciler işletmenin önünde durarak oradan yemek sipariş veren tüketicilere tepki göstermişlerdir. Birçok tüketici bu paylaşımına göre değil, gösterilen tepkiler ve toplum baskısı nedeniyle sevdikleri restorandan vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Bilgi Güvenliği Riski

Tüketicilerin özel bilgilerinin saklama ve taşıma sırasında uygun olmayan üçüncü taraflarca saklanmayacağına, görüntülenmeyeceğine ve manipüle edilmeyeceğine inanma dereceleri algılanan bilgi güvenliği olarak tanımlanır. Tüketiciler fiziksel mağazalarda yaptıkları işlemleri güvenli kabul etmektedirler. Online ortamlarda yapılan işlemlerde ise tüketiciler aynı güveni duymamaktadırlar. Şifreleme, kimlik doğrulama ve koruma gibi mekanizmaların olmadığı online işletmeler, tüketicilerin algıladıkları bilgi güvenliği riskini artırmaktadır (Chellappa ve Pavlou, 2002: 360-361).

Tüketiciler alışveriş esnasında karşı tarafa birçok önemli bilgi aktarmaktadırlar. İşletmelerin bu önemli bilgileri korumak için ileri gelen, güvenli ve güncel teknolojileri kullanmaları gerekmektedir. Bu gelişmiş koruma sistemi hem tüketicileri hem de işletmenin kendisini güvende tutacaktır. İşletmelerin kendi bilgileri de, onlar için hayati önem taşımaktadır (Mahmud vd., 2016: 157).

Bu araştırmanın amacı online alışverişte tüketici satın alma davranışına etki eden risk faktörlerini incelemektir. Literatürde bu alanda yapılmış çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Online Alışverişte Satın Alma Davranışı Alanında Yapılmış Bazı Çalışmalar

Yazar/Yıl	Ülke/Bölge	Kullanılan Yöntemler	Kullanılan değişkenler	Bulgular
Almoussa (2011).	Sudi Arabistan	Anket tekniği. Regresyon analizi, T-testi	Finansal performans, sosyal risk, psikolojik risk, gizlilik riski, satın alma niyeti	Çalışmada, algılanan risk 6 risk faktörünün satın alma niyeti üzerinde etkisi araştırılmış ve performans riski, sosyal risk, zaman riski ve gizlilik riskinin tüketici satın alma niyeti üzerinde etkisi görülmüştür. Ayrıca, çalışma amacına yönelik online alışveriş yapan ve yapmayan tüketicilerin algıladıkları risk boyutları karşılaştırılmış ve daha önce online alışveriş yapan tüketicilerin algıladıkları riskin daha az olduğu tespit edilmiştir.

Javadi vd. (2012).	İran	Anket tekniği, Regresyon Analizi	Finansal risk, ürün riskleri, kolaylık riski, teslim edilememe riski, altyapı değişkenleri, iade politikası, tutum	Çalışmada belirlenen faktörlerin online alışveriş tutumu üzerindeki incelenmiş ve finansal ve teslim edilememe riskinin tutum üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu görülmüştür. Algılanan finansal ve teslim edilememe riski arttıkça katılımcıların, online alışverişe karşı tutumlarının olumsuz yönde olduğu çalışma bulgularındandır.
Zhang vd. (2012).	Çin	Anket tekniği, Yapısal Eşitlik Modeli (SEM)	Sosyal risk, ekonomik risk, gizlilik riski, zaman riski, kalite riski, sağlık riski, teslimat riski, satış sonrası risk, satın alma davranışı	Çalışma belirlenen risk boyutlarının satın alma davranışı üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak algılanan sağlık riski, algılanan kalite riski, algılanan zaman riski, algılanan teslimat riski ve algılanan satış sonrası risk olmak üzere beş bağımsız boyutun satın alma davranışı üzerinde önemli ölçüde etkisi görülmüştür.
Masoud. (2013)	Ürdün	Anket tekniği. Yapısal Eşitlik Modeli (SEM)	Finansal risk, ürün riski, zaman riski, teslimat riski, sosyal risk, bilgi güvenliği riski, online alışveriş	Çalışma, Ürdün'de yaşayan tüketicilerin algıladıkları risklerin online alışverişe etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın bulguları, finansal risk, ürün riski, teslimat riski ve bilgi güvenliği riskinin tüketicilerin online alışveriş davranışına etki ettiğini göstermektedir. Algılanan zaman riski ve sosyal riskin ise online alışveriş davranışı üzerinde etkisi görülmemiştir.
Bhatti vd. (2018).	Pakistan	Anket Tekniği. Yapısal Eşitlik Modeli (SEM)	Kolaylık riski, ürün riski, algılanan risk, tutum, online alışveriş	Çalışma, kolaylık riski, ürün riski, algılanan risk ve tutumun online alışveriş üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik yapılmıştır. Çıkan sonuçlara göre, kolaylık riski, algılanan risk ve tutumun online alışveriş üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ürün riskinin ise online alışveriş üzerindeki anlamlı etkisi görülmemiştir.
Ariffin vd. (2018).	Malezya	Anket Tekniği. Regresyon Analizi	Finansal risk, ürün riski, güvenlik riski, zaman riski, sosyal risk, psikoloji risk,	Çalışma, online alışverişte satın alma niyetine etki eden risk faktörlerini belirlemeye yönelik yapılmıştır. Çalışma sonucu, belirlenen risk faktörlerinin

			online satın alma niyeti	tümünün online satın alma niyetine olumsuz etki ettiğini göstermiştir.
Wai vd. (2019)	Malezya	Anket Tekniği. Yapısal Eşitlik Modeli (SEM)	Online alışveriş davranışı, finansal risk, kolaylık riski, teslim edilememe riski, iade politikası riski, ürün riski	Bu çalışmanın amacı, belirlenen risk faktörlerinin online alışveriş davranışı üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Araştırma sonuçları kolaylık riski, teslim edilememe riski, iade politikası riski ve ürün riskinin online alışveriş davranışı üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, finansal riskin Malezyalı tüketicilerin online alışveriş davranışı üzerinde anlamlı etkisi görülmemektedir.
Tran (2020)	Vietnam	Anket tekniği. Yapısal Eşitlik Modeli (SEM)	Ürün riski, finansal risk, güvenlik riski, gizlilik riski, algılanan memnuniyet, satın alma niyeti	Çalışma, belirlenen risk faktörlerinin algılanan memnuniyet ve satın alma niyeti üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bulgular, risk faktörlerinin hem algılanan memnuniyet hem de satın alma niyeti üzerindeki etkisini göstermektedir.
Makhitha vd. (2021).	Güney Afrika	Anket tekniği, Regresyon Analizi	Ürün riski, teslimat riski, gizlilik ve güvenlik riski, online alışveriş tutumu	Çalışmanın amacı, ürün riski, teslimat riski, gizlilik ve güvenlik riskinin tüketicilerin online alışverişlere yönelik tutumlarına etkisini incelemektir. Çalışma bulguları, ürün ile gizlilik ve güvenlik riskinin online alışveriş tutumu üzerindeki anlamlı etkisini göstermektedir. Teslimat riskinin ise tutum üzerindeki etkisine rastlanmamıştır.

Yöntem

Araştırma yönteminde dört bölümden oluşan anket tekniği kullanılmıştır. Anket formunun ilk bölümünü tüketicilerin internet kullanımı ve internet aracılığıyla yapılan alışverişler ile ilgili olan 9 soru oluşturmaktadır. İkinci bölümde online alışveriş davranışını belirlemeye yönelik 8 adet ifade, üçüncü bölümde ise tüketicilerin algıladıkları riskleri öğrenmeye yönelik 6 faktörden oluşan 27 ifade yer almaktadır. Bu anket maddeleri Forstyhe vd. 2003, Javadi vd. 2012, Masoud, 2013, Almousa, 2011, Suresh ve Shashikala, 2011, Naiyi Ye, 2014 ve swinyard ve Smith, 2003 kaynaklarında yer verilen ölçeklerden uyarlanarak hazırlanmıştır. Anketin ikinci ve üçüncü bölümünde yer alan ifadeler 5'li likert ölçekli olup, 1-kesinlikle katılmıyorum, 5- kesinlikle katılıyorum şeklindedir. Anket formunun dördüncü bölümü ise katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik 6 sorudan ibarettir. Araştırma formu hem

katılımcılarla yüz-yüze görüşülerek hem de “Google Formlar” aracılığıyla online ankete dönüştürülerek internet üzerinden Türkiye’de yaşayan tüketicilere uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de en az bir kere online alışveriş yapmış kişiler, örneklemini ise daha önce online alışveriş deneyimi olan 393 kişi oluşturmaktadır. Örnekleme yöntemi olarak kolayda örnekleme kullanılmıştır. Araştırma verilerinin tamamı 18 yaşın üzerindeki davranış ve becerilerini belirleyebilme yeteneğine sahip kişilerden toplanmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmada belirlenen 6 risk faktörünün tüketicilerin online satın alma davranışına etkisi incelenmiştir. Bunun yanı sıra tüketicilerin demografik özellikleri (yaş ve eğitim düzeyi), online alışveriş yapma sıklığı ve online alışverişte harcanan para miktarı ile risk faktörleri arasındaki ilişkiyi öğrenmek de araştırma amacına yöneliktir. Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: Tüketicilerin online alışveriş yapma aracı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₂: Tüketicilerin online alışveriş ödeme yöntemi ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₃: Online alışveriş yapan tüketicilerin yaşına göre online satın alma davranışından algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₄: Online alışveriş yapan tüketicilerin eğitim düzeyine göre online satın alma davranışından algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₅: Tüketicilerin online alışveriş yapma sıklığı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₆: Tüketicilerin online alışverişteki harcama miktarı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₇: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları finansal risk tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

H₈: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları ürün riski tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

H₉: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları zaman riski tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

H₁₀: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları teslimat riski tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

H₁₁: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları sosyal risk tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

H₁₂: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları bilgi güvenliği riski tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

Ölçeklerin Güvenirlilik Analizi

Kullanılan ölçeklerin homojen yapısını sorgulamak ve açıklamak için kullanılan Cronbach alfa katsayısı, maddelerin iç tutarlılığının ölçüsüdür. Bu katsayının yüksek olması, ifadelerin yakınlığının, benzerliğinin ve homojenlik derecesinin de yüksek olması demektir. Likert tipi

ölçeklerin güvenirlik katsayısının öğrenilmesi amacıyla genellikle cronbach alfa katsayısı kullanılmaktadır. Ölçeklerin cronbach alfa katsayıları 0 ile 0,4 arasında güvenilir olmayan, 0,4 ile 0,6 arasında düşük güvenirlikli, 0,6 ile 0,8 arasında oldukça güvenilir, 0,8 ile 1 arasında ise yüksek güvenirlikte olduğu kabul edilmektedir. (Yıldız ve Uzunsakal, 2018:19).

Tablo 2’de ölçeklere ilişkin güvenirlik analizi sonuçlarına bakıldığında Cronbach alfa değerinin bütün ölçekler için 0,6 ile 0,8 arasında çıktığı görülmektedir. Bu durum araştırma ölçeklerinin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Ölçeklerin Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçek	Cronbach’s Alpha	Değişken Sayısı
Finansal risk	.735	5
Ürün riski	.778	6
Zaman riski	.705	3
Teslimat riski	.712	4
Sosyal risk	.787	3
Bilgi güvenliği riski	.773	6
Risk (Toplam)	.741	27
Online Alışveriş Davranışı	.722	8

Bulgular

Bu bölümde ankete katılanların demografik bilgileri sunulmuş, online alışveriş ve internet kullanımına ilişkin veriler özetlenmiş ve ardından hipotezlerin testlerine geçilmiştir.

Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Sonuçlar

Araştırma katılımcılarının demografik özellikleri Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Dağılımı Sonuçları

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	360	52.4
	Erkek	240	47.6
Toplam		393	100
Yaş	18-24	127	32.3
	25-34	168	42.7
	35-44	47	12.0
	45-54	41	10.4
	55 ve üzeri	10	2.5
Toplam		393	100
	İlkokul	0	0

Eğitim	Ortaokul	5	1.3
	Lise	35	8.9
	Ön lisans	32	8.1
	Lisans	183	46.6
	Yüksek lisans/Doktora	138	35.1
Toplam		393	100
Medeni Durum	Evli	120	30.5
	Bekâr	273	69.5
Toplam		393	100
Meslek	Öğrenci	131	33.3
	Özel Sektör	100	25.4
	Kamu Sektörü	42	10.7
	Serbest Meslek	36	9.2
	Ev Hanımı	9	2.3
	Emekli	8	2.0
	Öğretmen	34	8.7
	Çalışmıyor	18	4.6
	Diğer	15	3.8
Toplam		393	100
Aylık Gelir	2800 ve altı	142	36.1
	2801-3500	57	14.5
	3501-4300	30	7.6
	4301-5200	36	9.2
	5201-6200	46	11.7
	6201-7200	25	6.4
	7201-8200	19	4.8
	8201 ve üstü	38	9.7
Toplam		393	100

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların %52,4'nün kadın, % 47,6'nın ise erkek olduğu görülmektedir. Ayrıca, araştırma katılımcıların yaşları itibariyle dağılımına bakıldığında 25-34 yaş aralığındaki tüketicilerin örneklem grubunun %42,7'ni oluşturduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %46,6'sı ise lisans eğitim düzeyindedir. Elde edilen yanıtlardan meslek grubunu belirten %33,3'lük bölümün ise öğrenci oldukları anlaşılmaktadır. Son olarak gelir grubunda ise ağırlıklı yanıt (%36,1) 2800 ve altı gelir elde eden tüketicilerden gelmiştir.

Katılımcıların İnternet ve Online Alışveriş Faaliyetlerine İlişkin Sonuçlar

Katılımcıların internet kullanımı ve kullandıkları online alışveriş araçları, online alışverişte satın alma sıklığı, harcama miktarı ve ödeme yöntemini öğrenmeye yönelik sorular sorulmuştur. Sonuçlar Tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 4. Katılımcıların İnternet ve Online Alışveriş Faaliyetlerine İlişkin Frekans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
İnternette Geçirilen Süre	1 saatten az	27	6.9
	1-3 saat	116	29.5
	3-5 saat	123	31.3
	5 saatten çok	127	32.3
Toplam		393	100
Online Alışveriş İçin İnterneti Kullanma	6-12 ay	27	6.9
	1-2 yıl	76	19.3
	2-3 yıl	91	23.2
	3-5 yıl	97	24.7
	5 yıldan fazla	102	26.0
Toplam		393	100
Online Alışveriş Aracı	Mobil uygulama	245	62.3
	Web sitesi	148	37.7
Toplam		393	100
Son Altı Ayda Satın Alma Sıklığı	Hiç	0	0
	1-2 kez	88	22.4
	3-5 kez	99	25.2
	6-10 kez	100	25.4
	11-20 kez	55	14.0
21’den fazla	51	13.0	
Toplam		393	100
Son Altı Ayda Harcama Miktarı	250 TL ve altı	62	15.8
	251-500 TL	78	19.8
	501-750 TL	85	21.6
	751-1000 TL	59	15
	1001 TL ve üstü	109	27.7
Toplam		393	100

Online Alışveriş İçin Geçirilen Süre	1 saatten az	198	50.4
	1-3 saat	123	31.3
	3-5 saat	54	13.7
	5 saatten çok	18	4.6
Toplam		393	100
Ödeme Yöntemi	Kredi Kartı	111	28.2
	Banka Kartı	182	46.3
	Sanal Kart	41	10.4
	Kapıda Ödeme	47	12.0
	EFT/Havale	5	1.3
	Paypal	7	1.8
Toplam		393	100

Katılımcıların %32.3' ü internette günde 5 saatten fazla zaman harcamaktadırlar. Bu durum, anket katılımcılarının interneti aktif araç olarak kullandıklarını göstermektedir. Katılımcıların %26'sı 5 yıldan fazla online alışveriş yaptıklarını belirtmişlerdir. Online alışveriş yapan tüketicilerin %62,3'ü alışverişlerini web sitesi değil, mobil uygulama üzerinden yapmaktadırlar. Katılımcıların son altı ayda satın alma sıklığı ve harcama miktarlarına bakıldığında ise %25.4'nün 6-10 kez alışveriş yaptığı, %27.7'nin ise 1001 TL ve üzeri para harcadığı görülmektedir. %50.4'lik bölümü oluşturan tüketicilerin ise online alışveriş esnasında 1 saatten az süre harcadıkları da çıkan sonuçlardandır. Ayrıca tüketicilerin %46.3'ü ödeme yöntemi olarak banka kartını tercih etmektedirler.

Hipotezlerin Analizi

Çalışmada verilerin normallik varsayımına çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılarak karar verilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerleri -1,5 ve +1,5 arasında yer almaktadır. Tabachnick ve Fidell' e göre bu durumda verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir (2013: 86). Bu nedenle çalışmada parametrik analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bu bölümde sırasıyla hipotezler ve testleri yer almaktadır.

H₁: Tüketicilerin online alışverişini yapma aracı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Tablo 6. Katılımcıların Online Alışveriş Yapma Aracına İlişkin Bağımsız Örneklem T-Testi Sonuçları

Ortalamaların Eşitliği İçin T-Testi			
	t	Serbestlik derecesi	Sig. (2-tailed)
Algılanan Risk	-1,249	391	,212

Bağımsız örneklem t-testi iki grubun veya değişkenin ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test etmek amacıyla kullanılan istatistiksel bir tekniktir (Yim vd., 2010:40).

Tablo 6’da Sig. (2-tailed) değerinin 0,212 olduğu görülmektedir. Bu değer 0,05’ten büyük olduğu için tüketicilerin online alışverişi yapma aracı olan mobil uygulama ve web sitesi ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık görünmemektedir. Bu durumda H_1 hipotezi reddedilmektedir.

H_2 : Tüketicilerin online alışveriş ödeme yöntemi ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Ortalamalarındaki farklılığı öğrenmek istediğimiz grup sayısının 2’den fazla olduğu durumlarda, kullanılan analitik yöntem tek yönlü varyans (ANOVA) analizidir (Kim, 2017:22).

Tablo 7. Katılımcıların Ödeme Yöntemini ile Algıladıkları Risk Arasındaki Farklılığa İlişkin Tek Yönlü Varyans Testi Sonuçları

	Kareler toplamı	sd	Ortalama kare	F	Sig.
Gruplar arası	1,844	5	,369	2,864	,015
Gruplar içi	49,828	387	,129		
Toplam	51,672	392			

Katılımcıların ödeme yöntemleri ile algıladıkları risk faktörleri arasında farklılığı öğrenmeye yönelik yapılan tek yönlü varyans testi sonuçlarından anlamlılık değerinin $0,015 < 0,05$ olduğu görülmektedir. Bu durumda, katılımcıların ödeme yöntemleri ile algıladıkları risk arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. ANOVA, gruplar arasında anlamlı farklılık olup olmadığını belirtir. Ancak bu farklılığın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını belirtmez. Bunun için Post hoc testlerine başvurulur. Farklılığı hangi grubun gösterdiğini öğrenmek için Tukey testi yapılmıştır. Ödeme yöntemleri kredi kartı, banka kartı, sanal kart, kapıda ödeme, EFT/Havale ve Paypal şeklindedir. Buna göre kapıda ödeme yapan tüketicilerin diğer gruplardan farklılaşarak daha fazla risk algıladıkları Tukey testi sonuçlarına göre tespit edilmiştir.

H_3 : Online alışveriş yapan tüketicilerin yaşına göre online satın alma davranışından algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır

Tablo 8. Katılımcıların Yaş Aralığı ile Algıladıkları Risk Arasındaki Farklılığa İlişkin Tek Yönlü Varyans Testi Sonuçları

	Kareler toplamı	sd	Ortalama kare	F	Sig.
Gruplar arası	2,295	4	,574	4,508	,001
Gruplar içi	49,377	388	,127		
Toplam	51,672	392			

Analiz sonuçlarından anlamlılık değerinin 0,001 olduğu görülmektedir. Bu değer 0,05'ten küçük olduğu için H_3 Hipotezi kabul edilir. Katılımcıların yaşları ile algıladıkları risk farklılık göstermektedir. Yapılan Tukey testi sonucunda ise 45-54 yaş aralığında olan grubun diğer yaş gruplarından farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu yaş grubu tüketicilerin risk algılamaları diğer gruplara nazaran daha fazladır.

H_4 : Online alışveriş yapan tüketicilerin eğitim düzeyine göre online satın alma davranışından algıladıkları risk arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Tablo 9. Katılımcıların Eğitim Düzeyleri ile Algıladıkları Risk Arasındaki Farklılığa İlişkin Tek Yönlü Varyans Testi Sonuçları

	Kareler toplamı	sd	Ortalama kare	F	Sig.
Gruplar arası	,459	388	,115	,870	,482
Gruplar içi	51,212	392	,132		
Toplam	51,672				

Yapılan tek yönlü varyans analizinden Sig. anlamlılık değerinin 0,482 çıktığı görülmektedir. Bu değer beklenen 0,05 değerinden büyük olduğu için gruplar arası anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle H_4 Hipotezi reddedilir.

H_5 : Tüketicilerin online alışveriş yapma sıklığı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_6 : Tüketicilerin online alışverişteki harcama miktarı ile online alışverişten algıladıkları risk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

İki veya ikiden fazla nicel değişken arasındaki ilişkiyi ve bağlantıyı belirlemek için kullanılan analiz yöntemlerinden biri de korelasyon analizidir. Korelasyon analizi değişkenlerin gücünü, yönünü ve kapsamını ölçer (Gogtay ve Thatte,2017:78). Korelasyon katsayısı 0 ile 0.3 arasında Zayıf ilişkiyi, 0,3 ile 0,7 arasında orta düzeyde ilişkiyi, 0,7 ile 1 arasında ise yüksek düzeyde ilişkiyi ifade etmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 264).

Tablo 10. Algılanan Risk ile Alışveriş Yapma Sıklığı ve Harcama Miktarı Değişkenleri için Korelasyon Analizi Sonuçları

Korelasyon Analizi				
		Risk	Alışveriş Sıklığı	Harcama Miktarı
Risk	Korelasyon katsayısı	1	-,147**	-,165**
	p		,003	,001

Çoklu Korelasyon analizi sonuçlarından p değerinin Alışveriş sıklığı için 0,003, Harcama miktarı için ise 0,001 olduğu görülmektedir. Bu değerler 0,05'ten küçük olduğu için

değişkenler arasındaki ilişki %95 güven aralığında yer almaktadır. Ayrıca korelasyon katsayılarından hem Alışveriş sıklığı (-0,147) hem de Harcama miktarı (-0,165) ile Risk arasında negatif yönlü, anlamlı zayıf bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Yani, tüketicilerin Alışveriş sıklığı ve Harcama miktarı arttıkça risk algılamaları azalmaktadır. Bu durumda H_5 ve H_6 Hipotezleri kabul edilmektedir.

H_{7,8,9,10,11,12}: Tüketicilerin online alışverişten algıladıkları finansal risk, ürün riski, zaman riski, teslimat riski, sosyal risk ve bilgi güvenliği riski, tüketici satın alma davranışını olumsuz yönde etkiler.

Sebeup sonuç ilişkisi olan değişkenlerin arasındaki sayısal ilişkini ölçmeye yönelik kullanılan istatistiksel tekniklerden biri de Regresyon analizidir. Regresyon analizi bağımsız ve bağımlı değişken arasındaki ilişki denklemini formüle etmektedir (Uyanık ve Güler, 2013: 234). Bağımsız değişken sayısının 1'den fazla olduğu durumlarda model olarak çoklu regresyon kullanılmaktadır. Bu tür modellerde bağımlı değişkeni etkileyen 2 veya daha fazla bağımsız değişken bulunmaktadır (Dikmen,2017:103). Araştırma modelinde yer alan bağımsız risk faktörleri, finansal risk, ürün riski, zaman riski, teslimat riski, sosyal risk ve bilgi güvenliği riski şeklindedir. Bu risk faktörlerinin katılımcıların online alışveriş davranışının üzerindeki etkisini öğrenmeye yönelik çoklu regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 11. Finansal Risk, Ürün Riski, Zaman Riski, Teslimat Riski, Sosyal Risk ve Bilgi Güvenliği Riskinin Satın Alma Davranışına Etkisi İçin Çoklu Regresyon Sonuçları

	Regresyon Katsayısı	Standart Hata	T	P	VIF
Sabit	4,450	,243	18,350	,000	
Finansal risk	-,348	,054	-6,498	,000	1,776
Ürün riski	,046	,045	1,042	,298	1,270
Zaman riski	-,092	,043	-2,127	,034	1,691
Teslimat riski	,081	,049	1,642	,101	1,916
Sosyal risk	-,055	,038	-1,442	,150	1,178
Bilgi riski	,020	,044	,466	,642	1,151

* Tüketici satın alma davranışı- Bağımlı değişken (Sabit)

R=,435 R² = ,189 F=15,033 p=,000

Çoklu regresyon sonuçlarına göre F istatistik değeri (15,033) olduğu için değişkenlerin modele katkısı anlamlıdır. Ayrıca çoklu doğrusallık sorunun olup olmamasına yönelik bakılan VIF değerlerinden böyle bir sorunun olmadığı görülmektedir. Literatürde VIF değerlerinin 10'dan az olduğu durumlarda, çoklu doğrusallık sorunun olmadığı ifade edilmektedir (Dikmen, 2017:116).

Ayrıca p anlamlılık değerlerinden Finansal riskin ve Zaman riskinin Tüketici satın alma davranışına etki ettiği görülmektedir. Bu etkinin ne yönde olduğu ise regresyon

katsayılarından anlaşılmaktadır. Regresyon katsayılarına bakıldığında β değerinin Finansal risk için -0,348 ve Zaman riski için ise -0,092 olduğu görülmektedir. Kısacası, Finansal risk ve Zaman riski Tüketici satın alma davranışı üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Araştırma modelinde yer alan Ürün riski, Teslimat riski, Sosyal risk ve Bilgi güvenliği riskinin ise Tüketici satın alma davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bu durumda, H_7 ve H_9 Hipotezleri kabul edilirken, H_8 , H_{10} , H_{11} ve H_{12} Hipotezleri reddedilmektedir. Ayrıca bu 6 risk faktörü bağımlı değişkenin %18,9'nu açıklamaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Online alışveriş yaşadığımız teknoloji temelli dünyada yaygınlaşmaya başlayan bir trend haline gelmiştir. Günümüzde, artık online mecrada faaliyet göstermeyen işletme sayısı neredeyse sıfırdır. İnternet üzerinden satış yapmayan işletmeler diğerleriyle rekabet edemez konuma gelmektedirler. Özellikle, Covid-19 pandemi sürecinde evden çıkmama kararları, sokağa çıkma yasakları veya süreli kısıtlamalar tüketicileri online alışverişe yönelmeye zorlamıştır. Bu nedenle online platformda alışveriş kavramı ve tüketici-işletme ilişkisi yeniden inşa edilmiştir. Bu mecburiyet algısı online alışveriş güvenli bulmayan tüketicileri bile online alışveriş yapmaya mecbur bırakmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen, işletme tüketici ilişkisinde her zaman güven sorununun olduğu görülmektedir. Buna sebep bazı işletmelerin kusurlu hizmet göstermesi, iyi niyetli olmaması, güvenlik açığının olması gibi nedenlerdir. Bu gibi nedenler tüketicilerin risk algılarını artırmakta, dolayısıyla tüketicileri online alışveriş yapmaktan kaçındırmaktadır. Çalışma bu bağlamda, tüketicilerin online alışveriş davranışına etki eden risk faktörlerini incelemeye yöneliktir.

Çalışmanın demografik ve betimsel istatistik sonuçlarına göre ankete katılanların %52,4'nü kadınlar oluşturmaktadır. Diğer taraftan katılımcıların yaş düzeylerine bakıldığında 25-34 aralığındaki yaş grubundaki katılımcıların çokluk teşkil ettiği görülmektedir (%42,7). Bununla birlikte gelir grubu olarak ağırlıklı yanıtın 2800 ve altı (%36,1) tüketicilerden gelmesinin nedeni ise araştırma katılımcılarının büyük çoğunluğunun üniversite öğrencisi (%33,3) olmasıdır. Araştırma katılımcılarının %46,6'lık bölümün eğitim düzeyi ise lisans düzeyindedir.

Ayrıca araştırma katılımcılarının çoğunun internet ve online alışveriş yapma konusunda tecrübeli olduğu görülmektedir. Şöyle ki, internette günlük 5 saatten fazla zaman geçiren tüketiciler katılımcıların %32,3'ünü, 5 yıldan fazla online alışveriş yapan tüketiciler ise katılımcıların %26'sını oluşturmaktadır. Bir diğer yandan alışveriş aracı olarak mobil uygulama kullanan tüketicilerin oranı %62,3'tür. Aynı zamanda ödeme yöntemi olarak banka kartının kullanılması da diğer ödeme yöntemlerine nazaran daha yaygındır (%46,2).

Çalışmada, Türkiye'de ikamet eden ve son altı ayda en az bir kere online alışveriş yapmış 393 bireye anket tekniği ile ulaşılmıştır. Elde edilen veriler SPSS paket programı aracılığıyla uygun analizlere tabi tutulmuş ve hipotez soruları cevaplanmıştır. Araştırmada ilk olarak demografik özellikler ile algılanan risk arasındaki farklılığı öğrenmeye, daha sonra ise model dâhilindeki bağımsız risk faktörlerinin bağımlı tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkisini öğrenmeye yönelik testler yapılmıştır. Araştırma sonuçlarından katılımcıların ödeme yöntemlerine ve yaşlarına göre risk algılamalarında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar, 45-54 yaş aralığındaki ve ödeme yöntemi olarak kapıda ödeme yöntemi seçen tüketicilerin risk algılamalarının diğerlerine nazaran daha fazla olduğunu göstermektedir. Ayrıca tüketicilerin

harcama miktarı ve alışveriş yapma sıklığı arttıkça risk algularının azaldığı da korelasyon analizi sonucuna göre kabul edilmiştir. Ancak bu ilişki zayıftır.

Araştırma modeli dahilindeki 6 bağımsız değişkenin (finansal risk, ürün riski, zaman riski, teslimat riski, sosyal risk ve bilgi güvenliği riski) tüketicilerin satın alma davranışı üzerindeki etkisini öğrenmeye yönelik çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçlarından finansal ve zaman riskinin öne çıktığı görülmektedir. Kısacası, algılanan finansal ve zaman riski tüketici satın alma davranışı üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

Çalışmada tüketicilerin gözünde risk faktörlerinden finansal riskin ne denli önemli olduğu görülmektedir. Tüketiciler daha çok finansal konularda çekimser kalarak online alışverişe karşı olumsuz tutum sergiliyorlar denebilir. Online işletmelere güvenmeme, ürünün ulaşmaması, istenilen ürünün bulunmaması ve yanlış ürün alma gibi konuları kapsayan finansal riskin tüketiciler açısından önemli olduğu bu çalışmada bulunmuştur. Tüketiciler açısından önemli ikinci bir konu ise zaman kavramıdır. Çalışma analizi sonuçlarına göre tüketicilerin web sayfasının bulunmasının zaman alması, ürünler ile ilgili bilgiye geç ulaşma ve web sayfasının karışık olması gibi konulara hassas oldukları da söylenebilir. Bu tür zaman kaybettiren eylemler tüketicileri online alışveriş yapmaktan uzak tutabilmektedir.

Buna göre internet üzerinden satış yapan işletmelerin güvenlik konusu üzerinde durmaları gerekmektedir. Tüketici endişelerini anlamak, onların algıladıkları risk faktörlerini bilmek, hissettikleri tehlikeleri gidermek önemlidir. İşletmelerin özellikle finansal risk ve zaman riskini azaltma üzerine çalışmaları mutlak fayda sağlayacaktır. Ayrıca benzer araştırmalar özellikle Türkiye'nin ticaret ağının yoğun olduğu ülkelerde yapılabilir. Türkiye'deki işletmelerin diğer ülkelerdeki tüketicileri anlayarak, hiçbir fiziksel mekan yatırımı yapmadan, sadece internet üzerinden satış yaparak değer katacakları bir ortam değerlendirilebilir. Bu bağlamda gelecekte yapılacak araştırmalar diğer ülkelerdeki tüketici online satın alma davranışını anlamak amacıyla yapılabilir. Bu ülkelerdeki tüketici risk faktörlerinin neler olduğunu bilmek ve tüketici endişelerini anlamak ülke ekonomisinin yararına olacaktır.

Kaynakça

- Al-Emran, M., Mezhuyev, V., & Kamaludin, A. (2018). Technology Acceptance Model in M-learning context: A systematic review. *Computers & Education*, 125, 389-412.
- Almoussa, M. (2011). Perceived Risk in Apparel Online Shopping: A Multi Dimensional Perspective. *Canadian Social Science*, 7(2), 23-31.
- Andrade, E. B., Kaltcheva, V., & Weitz, B. (2002). Self-disclosure on the web: The impact of privacy policy, reward, and company reputation. *ACR North American Advances*, 29, 350-353.
- Ariffin, S. K., Mohan, T., & Goh, Y. N. (2018). Influence of consumers' perceived risk on consumers' online purchase intention. *Journal of Research in Interactive Marketing*.
- Arshad, A., Zafar, M., Fatima, I., & Khan, S. K. (2015). The impact of perceived risk on online buying behavior. *International Journal of new technology and research*, 1(8), 13-18.
- Arslan, Y., Geçti, F., & Zengin, H. (2013). Examining perceived risk and its influence on attitudes: A study on private label consumers in Turkey. *Asian Social Science*, 9(4), 158.
- Arthur, C. (2012). The History of Smartphones: Timeline. Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2012/jan/24/smartphones-timeline>

- Aydınhan, E., & Erat, S. (2019). Web Sayfasına Güven ve Canlı Desteğin Yeniden Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Online Alışveriş Siteleri Üzerine Bir Araştırma. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 123-140.
- Bertea, P. E. (2009). Perceived Risk and Online Shopping Behaviour-A Marketing Perspective. *SSRN Electronic Journal*
- Bhatti, A., Saad, S., & Gbadebo, S. M. (2018). Convenience risk, product risk, and perceived risk influence on online shopping: Moderating effect of attitude. *International Journal of Business Management*, 3(2), 1-11.
- Cheema, U., Rizwan, M., Jalal, R., Durrani, F., & Sohail, N. (2013). The trend of online shopping in 21st century: Impact of enjoyment in TAM Model. *Asian Journal of Empirical Research*, 3(2), 131-141.
- Chellappa, R. K., & Pavlou, P. A. (2002). Perceived information security, financial liability and consumer trust in electronic commerce transactions. *Logistics Information Management*. 15(5/6), 358-368.
- Claudia, I. (2012). Perceived risk when buying online: Evidence from a semi-structured interview. *Economics Series*, 22(2), 63- 73.
- Cockburn, A., & McKenzie, B. (2001). What do web users do? An empirical analysis of web use. *International Journal of human-computer studies*, 54(6), 903-922.
- Çadırcı, T. O., & Güngör, A. S. (2018). Çevrimiçi satın almalarda tüketicinin risk algısı: iki boyutlu ürün görüntüleme ve artırılmış gerçeklik (üç boyutlu ürün görüntüleme) uygulamalarına ilişkin bir karşılaştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 53-76.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P., & Warshaw, P. R. (1989). User acceptance of computer technology: a comparison of two theoretical models. *Management science*, 35(8), 982-1003.
- Dikmen, N, (2017), *Ekonometriye Giriş*, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Forsythe, S. M., & Shi, B. (2003). Consumer patronage and risk perceptions in Internet shopping. *Journal of Business research*, 56(11), 867-875.
- Gogtay, N. J., & Thatte, U. M. (2017). Principles of correlation analysis. *Journal of the Association of Physicians of India*, 65(3), 78-81.
- Goode, M. M., & Harris, L. C. (2007). Online behavioural intentions: an empirical investigation of antecedents and moderators. *European Journal of Marketing*. 41 (5/6), 512-536.
- Guru, S., Nenavani, J., Patel, V., & Bhatt, N. (2020). Ranking of perceived risks in online shopping. *DECISION*, 47(2), 137-152.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 271.
- Hassan, A. M., Kunz, M. B., Pearson, A. W., & Mohamed, F. A. (2006). Conceptualization and measurement of perceived risk in online shopping. *Marketing Management Journal*, 16(1), 138-147.
- Huang, W., Schrank, H., & Dubinsky, A. J. (2004). Effect of brand name on consumers' risk perceptions of online shopping. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(1), 40-50.

- Javadi, M. H. M., Dolatabadi, H. R., Nourbakhsh, M., Poursaeedi, A., & Asadollahi, A. R. (2012). An analysis of factors affecting on online shopping behavior of consumers. *International journal of marketing studies*, 4(5), 81-98.
- Karlıdağ, S., & Bulut, S. (2015). E-Ticarette Tüketici Gizliliğinin Korunması Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4, 200-224.
- Kim, T. K. (2017). Understanding one-way ANOVA using conceptual figures. *Korean Journal of Anesthesiology*, 70(1), 22.
- Laroche, M., Yang, Z., McDougall, G. and Bergeron, J. (2005). Internet versus bricks-and-mortar retailers: an investigation into intangibility and its consequences. *Journal of Retailing*, 81(4), 251-267.
- Liao, Z., & Cheung, M. T. (2001). Internet-based e-shopping and consumer attitudes: an empirical study. *Information & management*, 38(5), 299-306.
- Lightner, N. J., Yenisey, M. M., Ozok, A. A., & Salvendy, G. (2002). Shopping behaviour and preferences in e-commerce of Turkish and American university students: implications from cross-cultural design. *Behaviour & Information Technology*, 21(6), 373-385.
- Lin, J. C. C., & Lu, H. (2000). Towards an understanding of the behavioural intention to use a web site. *International journal of information management*, 20(3), 197-208.
- Liu, C. W., Hsieh, A. Y., Lo, S. K., & Hwang, Y. (2017). What consumers see when time is running out: Consumers' browsing behaviors on online shopping websites when under time pressure. *Computers in Human Behavior*, 70, 391-397.
- Liu, C., & Arnett, K. P. (2000). Exploring the factors associated with Web site success in the context of electronic commerce. *Information & management*, 38(1), 23-33.
- Mahmud, S. H., Kabir, M. A., Salem, O. A., & Fernand, K. N. G. (2016, December). The comparative analysis of online shopping information platform's security based on customer satisfaction. In *2016 5th International Conference on Computer Science and Network Technology (ICCSNT)* (pp. 157-161). IEEE.
- Makhitha, K. M., & Ngobeni, K. (2021). The influence of demographic factors on perceived risks affecting attitude towards online shopping. *South African Journal of Information Management*, 23(1), 1-9.
- Martin, S. & Camarero, C. (2009). How perceived risk affects online buying. *Online Information Review*, 33(4), 629-654.
- Masoud, E. Y. (2013). The effect of perceived risk on online shopping in Jordan. *European Journal of Business and Management*, 5(6), 76-87. The effect of perceived risk on online shopping in Jordan. *European Journal of Business and Management*, 5(6), 76-87.
- Odabaşı, Y., Barış, G. (2018). *Tüketici davranışı*. MediaCat Kitapları
- Pappas, I. O., Giannakos, M. N., & Chrissikopoulos, V. (2012, June). Personalized services in online shopping: Enjoyment and privacy. In *International Conference on Information Society (i-Society 2012)* (pp. 168-173).
- Popli, A., & Mishra, S. (2015). Factors of perceived risk affecting online purchase decisions of consumers. *Pacific Business Review International*, 8(2), 49-58.

- Sjödín, H. (2007). Uh-oh, Where Is Our Brand Headed? Exploring the Role of Risk in Brand Change. *Advances in Consumer Research*, 34: 49-53
- Solomon, M. R. (2011). *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being*. (Global Edition). Pearson,
- Tanrikulu, Z., & Celilbatur, N. (2013). Trust factors affecting E-ticket purchasing. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 73, 115-119.
- Tasi, Y. & Yeh, J. (2010). Perceived risk of information security and privacy in online shopping: A study of environmentally sustainable products. *African Journal of Business Management*, 4(18), 4057-4066.
- Tran, V. D. (2020). The relationship among product risk, perceived satisfaction and purchase intentions for online shopping. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(6), 221-231.
- Tsai, J. Y., Egelman, S., Cranor, L., & Acquisti, A. (2011). The effect of online privacy information on purchasing behavior: An experimental study. *Information systems research*, 22(2), 254-268.
- Turan, B. ve G. Haşit. (2014). Teknoloji Kabul Modeli ve Sınıf Öğretmenleri Üzerinde Bir Uygulama. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. 6.1, 109-119
- Udo, G. J. (2001). Privacy and security concerns as major barriers for e-commerce: a survey study. *Information Management & Computer Security*. 9(4), 165-174.
- Uyanık, G. K., & Güler, N. (2013). A study on multiple linear regression analysis. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 106, 234-240.
- Wai, K., Dastane, O., Johari, Z., & Ismail, N. B. (2019). Perceived risk factors affecting consumers' online shopping behaviour. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 6(4), 246-260.
- Wilkie, W., L.(1990). *Consumer Behavior*. Second edition. New York:Wiley
- World Trade Organization, (2020), E-Commerce, Trade And The Covid-19 Pandemic. https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/ecommerce_report_e.pdf, Erişim Tarihi: 26.06.2020
- www.ebayinc.com, Erişim Tarihi: 11.07.2022
- y Monsuwé, T. P., Dellaert, B. G., & De Ruyter, K. (2004). What drives consumers to shop online? A literature review. *International journal of service industry management*, 15 (1), 102-121.
- Yıldız, D. & Uzunsakal, E., (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 14-28.19
- Yılmaz, Ö. (2018). Tüketicilerin online alışveriş niyetlerinin Teknoloji Kabul Modeli bağlamında incelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 331-346.
- Yim, K. H., Nahm, F. S., Han, K. A., & Park, S. Y. (2010). Analysis of Statistical Methods and Errors in the Articles Published in the Korean Journal of Pain. *The Korean Journal of Pain*, 23(1), 35.
- Zaiț, A., & Berteau, P. (2013). Privacy Risk-not a risk for Romanian Online Shoppers?. *Studia Economiczne*, 151, 57-67.
- Zhang, L., Tan, W., Xu, Y. & Tan, G. (2012), "Dimensions of Consumers' Perceived Risk and Their Influences on Online Consumers' Purchasing Behaviour", *Communications in Information Science and Management Engineering*, 2(7), 8-14.

Kahveyi Konu Alan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi

Vildan Tüysüz^{a, b}, Yasin Tüysüz^c

Özet

Bu çalışmanın temel amacı; 1988-2022 yılları arasında kahve, kahve evleri ve kahve ekipmanları ile ilgili yayımlanmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda Ulusal Tez Merkezi internet sitesinden 192 teze ulaşılmış ve tezler yazar cinsiyeti, yayın dili, yayın yılı, araştırma yöntemi, yayınlanan üniversite, anabilim dalı, türü ve çalışma konusu gibi parametreler kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, kahve konulu lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğunun (%88.02) yüksek lisans tezi olduğu, ilk doktora tezinin 1993 yılında yazıldığı, Ege Üniversitesi, Gaziantep Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'nin en fazla tez hazırlayan üniversiteler olduğu ve kahve konusunun sosyoloji, kimya, biyoloji, turizm, halk bilimi vb. birçok disiplinde çalışıldığı tespit edilmiştir. Araştırma yapılırken ilgili literatür taranmış, ulusal ve uluslararası alanyazın incelenmiştir. Ulusal alanyazında kahve konusunun bibliyometrik olarak çalışıldığı herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler

Kahve
Kahve Evleri
Lisansüstü Tez
Bibliyometrik Analiz

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 04.01.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1229173

Bibliometric Analysis of Graduate Thesis on Coffee

Abstract

The main purpose of this study is to make a bibliometric analysis of graduate theses published between 1988-2022 on coffee, coffee houses and coffee equipment. For this purpose, 192 theses were accessed from the website of the National Thesis Center and the theses were analyzed using parameters such as author gender, publication language, publication year, research method, published university, department, type and study subject. As a result of the analysis, the majority of the postgraduate theses on coffee (88.02%) were master's thesis, the first doctoral thesis was written in 1993, Ege University, Gaziantep University, Yıldız Technical University and Hacettepe University were the universities that prepared the most theses, and the coffee subject was sociology, chemistry, and chemistry. , biology, tourism, folklore, etc. It has been found to be studied in many disciplines. During the research, the relevant literature was scanned and national and international literature was examined. In the national literature, no study was found in which the subject of coffee was studied bibliometrically.

Keywords

Coffee
Coffee Houses
Graduate Thesis
Bibliometric Analysis

About Article

Received: 04.01.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1229173

^a İletişim Yazarı: vildansarica.75@gmail.com

^b Doktora Öğrencisi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-4674-5628

^c Bilim Uzmanı, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6891-5288

Giriş

Kahve, yaklaşık 1200 yıldır toplumda önemli bir yer tutmaktadır. Kahve tüketiminin Kuzeydoğu Afrika'da ortaya çıktığı ve 15. yüzyılda Orta Doğu'ya oradan da Avrupa'ya yayıldığı bilinmektedir. Kahve dünya çapında petrolden sonra en değerli ikinci ürün haline gelmiştir. Günümüzde kahve yaygın olarak tüketilen farmakolojik olarak aktif içecekler arasında yer almaktadır. En popüler içeceklerden biri olan kahve, günlük yaşamın düzenli bir parçası haline gelmiştir (Bae vd., 2014, s. 190). Kahve tüketiminin bazı ciddi ve yaygın hastalıkları önlemedeki rolü, kahvenin fonksiyonel içecekler arasında değerlendirilmesini sağlamıştır (Esquivel & Jimenez, 2012, s. 489). Kahvenin diyabet, karaciğer hastalıkları, kanser, Parkinson hastalığı gibi birçok hastalığa karşı olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Fakat fazla kahve tüketiminin ise osteoporoz hastalığına sebep olabildiği tartışılmaktadır (Cano-Marquina vd., 2013, s. 20).

Kahve, Müslümanlara yasaklanmış olan alkollü içeceklerin yerine içilebilen rahatlatıcı bir içecek olmasından dolayı yaygın olarak rağbet görmüştür. Tarih boyunca kahveye karşı çeşitli yasaklar getirilmesine rağmen "kahve kültürü" ya da "kahve içme alışkanlığı" dünya genelinde hâlâ yaygındır. Kahvehanelerin ve kahvenin yasaklanması için nice fermanlar verilmiş olsa da halkın toplanıp dilediği gibi sohbet ettiği yegane yerler olması sebebiyle kahvehanelerin yaygınlaşmasının önüne geçilememiştir. Günümüzde modern görünümlere bürünen geleneksel kahvehanelere, son dönemlerde hızla yaygınlaşan ulusal ve uluslararası kahve zincirleri eklenmiştir (Temeloğlu ve Akdeniz, 2020, s. 118). Kahve, bugüne kadar günlük hayatın bir parçası olarak sosyal hayatı canlı tutan bir sosyalleşme aracı olarak yer almıştır. Kahve bitkisi kendine has kokusu ve tadı nedeniyle özel anların vazgeçilmezi olarak temsil edilmiştir. Kahve, farklı kültürlerde farklı şekillerde hazırlanıp ve sunulsa da insanlar arasındaki bağları ve dostluğu güçlendiren bir kültürel sembolü temsil etmektedir (Yılmaz vd., 2017, s. 213).

Kahve ve kahve evleri, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel değişimlerle yakından bağlantılı olmuştur. Günümüzde kafe olarak da adlandırılan kahve evleri, müşterilerinin çeşitli sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için sayısız dönüşüm geçirmiştir. Bugün kahve dükkanları, toplumların kentsel yaşam tarzında önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca kahve, kendine özgü tarihi geçmişi nedeniyle, çok çeşitli kültürel anlamlarla yüklü bir içecek haline gelmiştir (Grinshpun, 2014, s. 343). Kahve tüketiminde pek çok ekipman bulunmaktadır. Günümüzde birer sanat eseri olarak değerlendirilen değirmenler, dibekler, tavalar, kavurma dolapları, ibrikler, fincanlar, cezveler, tepsileri kahve ekipmanları arasında saymak mümkündür. Geçmişten günümüze kadar hâlâ bu ekipmanlar kahve sunumunda önemli bir yere sahiptir. Kahve ikramında kullanılan bu ekipmanlar ailenin refahının ve misafire gösterdiği saygının bir simgesi olarak görülmektedir (Özgündoğdu, 1992, s. 13).

Bu çalışmanın amacı, 1988-2022 yılları arasında Türkiye'deki kahve, kahve evleri ve kahve ekipmanları ile ilgili yazılmış olan lisansüstü tezleri çeşitli parametreler kullanarak bibliyometrik analizlerinin yapılmasıdır. Araştırma kapsamında yapılan literatür taraması sonucunda kahvenin kültürel detayları (Çetinkanat, 1997; Forst vd., 2010; Adams, 2012; Ağıldere, 2019; Oktafarel vd., 2021; Örnek, 2022; Malkoçoğlu & Göksel Yüce, 2023), kahve tüketim alışkanlıkları (Snowdon & Phillips, 1984; Demirbağ vd., 2006; Hashim vd., 2017; Aşık, 2017; Tan & Hocoğlu, 2017; Samoggia & Riedel, 2018; Arslan, 2019; Karaman vd., 2019; Şeker, 2020; Czarniecka-Skubina vd., 2021), kahve ve sağlık ilişkisi (Gray, 1998; Higdon & Frei, 2006; Hamer, 2006; Şar, 2012; Cornelis, 2015; Oğuz & Erdoğan, 2016; Tajik vd., 2017; Sözlü vd., 2017;

Saltan & Kaya, 2018; Altundağ, 2019), kahve ve markalaşma (Deligöz ve Ünal, 2014; Susanty & Kenny, 2015; Gülmez, 2017; Alyakut, 2017; Akalan vd., 2019; Kim & Lee, 2020; Poerwadi vd., 2020), kahve ekipmanları (Başarır, 2005; Gudaoglu, 2019; Eser, 2021; Ersöyleyen, 2022; Bağan, 2023; Ayar, 2023) kahve evleri (Şahbaz, 2007; Yılmaz, 2018; Canaran, 2018; Eser, 2019), kahve telvesinin kullanımı ve kahvenin kavurma süresi (Elmacı, 2018; Bozkırlı, 2019; Yıldırım, 2022), farklı malzemeler kullanılarak kahve üretimi (Urgancı, 2022; Vahapoğlu, 2022; Ülger, 2022) gibi pek çok başlık altında incelendiği görülmüştür. Araştırma amacı doğrultusunda ulusal ve uluslararası alanyazın incelenmiştir. Uluslararası literatürde kahve konulu bibliyometrik çalışmalar olduğu görülmüş fakat ulusal alanyazında kahveyi konu alan bibliyometrik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan yola çıkarak Ulusal Tez Merkezi'nin tarama bölümüne "kahve", "coffee" "kahve evleri", "coffee shops-coffee houses", "kahve ekipmanları", "coffee equipment" terimleri yazılarak 192 adet lisansüstü teze ulaşılmıştır. Ulaşılan tezler belirlenen 8 parametre çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Yapılan bu çalışma literatürdeki boşluğu doldurmak bakımından önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu çalışmanın, sağlık, sanat, mühendislik, mimarlık, tarih vb. gibi birçok alanda incelenen kahve konusunun ilgili araştırmacılara bir bakış açısı sunacağı ve benzer çalışmaların tasarlanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kahve

Kahve 1200 yıldır toplumda önemli bir yere sahiptir ve dünyada en çok tüketilen içeceklerden biridir. Kahvenin popülerliğinde kafein önemli rol oynamaktadır. Kahve, karbonhidratlar, lipitler, vitaminler, alkaloidler, azotlu moleküller ve fenolik bileşikler gibi binlerce farklı bileşiğin karışımıdır. Kahvenin insanlar sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini incelemek amacıyla yapılan çalışmaların çoğu gözlemseldir (Muriel & Arauz, 2010, s. 298). Kahve akademik çalışmalarda oldukça ilgi çeken bir çalışma alanıdır. Konuyla ilgili ulusal ve uluslararası alan yazın incelenmiştir. Ulusal literatürde kahvenin bibliyometrik analizine ilişkin yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Fakat uluslararası literatür incelendiğinde kahve hakkında yapılmış bibliyometrik çalışmaların olduğu görülmüştür.

Santana vd. (2021), 2000 ve 2021 yılları arasında hassas kahve yetiştirme araştırmasındaki gelişmeleri bibliyografik yöntem ile inceledikleri çalışmada çeşitli veri tabanlarını kullanarak toplam 449 makaleye ulaşmıştır. Fakat tekrarlanan makaleleri çıkarmak amacıyla elemeler yapmış ve makale sayısını 150'ye indirmişlerdir. Araştırma çerçevesinde konuya ilişkin makalelerin yayın yılı, makalelere yapılan atıf sayısı, yayımlandığı dergiler, çalışmaların yapıldığı ülkeler, konuyla ilişkili kuruluşlar ve kullanılan anahtar kelimeler analiz kapsamına dâhil edilmiştir. Araştırma sonucunda, son 20 yılda hassas kahve yetiştiriciliği ile ilgili bilimsel yayınlarda önemli bir artış olduğu, konuya ilişkin en fazla atıf alan makalenin Sentelhas vd., (2005)'te yazdığı makalenin olduğu, "Computers and Electronics in Agriculture" ve "Precision Agriculture" dergilerinin konu hakkında en fazla yayın yapan dergi olduğu, çalışmanın en fazla yapıldığı ülkenin Brezilya olduğu, The University of Lavras'ın (UFLA) konuyla en ilişkili kurum olduğu ve en fazla kullanılan anahtar kelimenin "hassas tarım, uzaktan algılama, jeostatistik" olduğu tespit edilmiştir.

Contreras-Barraza vd. (2021), 1999 ve 2020 yılları arasında yapılan kahve ve kafeinin spor üzerindeki etkilerinin değerlendirildiği çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemini kullanarak 160 makale incelemişlerdir. Araştırma kapsamında makalelerin yayın yılı, ülke ve bölge düzeyinde yazarlık, makalelerin atıf sayısı, kahve/kafein ve spor çalışmalarına katkı sağlayan kuruluşlar, kullanılan anahtar kelimeler araştırma kapsamına alınmıştır. Sonuç olarak konuya

ilişkin en fazla yayın yapılan yılın 2020, en fazla atıf alan makale sayısının 477, kahve/kafein ve spor çalışmalarına katkı saylayan 230 kuruluş, en sık kullanılan anahtar kelimelerin “egzersiz, içecekler ve diyet” olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Navasakthi & Suresh (2013), 2000 ve 2012 yılları arasında Hindistan'da Kahve Tarlası Araştırmasının Yazarlık Modeli'ni incelediği çalışmada toplam 10.553 makaleye ulaşmıştır. Araştırma çerçevesine atıfların yıllara göre dağılımı, kaynakların makalelere göre dağılımı, kahve bitkisi araştırma literatürünün büyüme hızı, zaman serisi analizi, yazar gruplarının yıllara göre dağılımı, yayın dili araştırma çerçevesinde incelenmiştir. Araştırma sonucunda, toplam atıflarda %13,17 payla 2004 yılındaki atıfların birinci sırada yer aldığı, 2000-2012 çalışma döneminde kahve bitkisi araştırma literatüründeki atıfların genel dağılımının 10553 makalede 137509 referans içerdiği, büyüme hızının 2012 yılında maksimum, 2001 yılında ise minimum olduğu, zaman serisi analizi formülünün uygulanması ve ardından 2020 ve 2017 yılları için ayrı ayrı elde edilen sonuçlardan, kahve bitkisi araştırma çıktısının gelecekteki büyüme eğiliminin önümüzdeki yıllarda artış eğilimi gösterebileceği, tek yazarlı makalelerin 2000 yılından 2011'e kadar artan bir eğilim gösterdiği, yayın dilinin %92.98 ile ağırlıklı olarak İngilizce olduğu ve Hintçe tek bir makale olmadığı sonucuna varılmıştır.

Yöntem

Araştırma Amacı

Bu çalışmanın amacı, 1988-2022 yılları arasında Türkiye'deki kahve, kahve evleri ve kahve ekipmanları ile ilgili yazılmış olan lisansüstü tezleri çeşitli parametreler kullanarak bibliyometrik analizlerinin yapılmasıdır. Araştırmada konuyla ilgili yapılan çalışmaları sınırlandırabilmek amacıyla yalnızca lisansüstü tezler değerlendirmeye alınmıştır. Bibliyometrik çalışmalar, incelenen bilim dalına, ülke veya ülke gruplarına, kurumlara ya da kişilere ait bilimsel çalışmaların değerlendirilmesine ve mevcut durumuna yönelik tespitlerin yapılmasına fırsat tanımaktadır. Yapılan tespitler ve elde edilen bulgular ışığında, incelenen bilim dalı, kurum, ülke vb. için ilerlemeler ve geçirmiş oldukları aşamalar ile birlikte gelecekteki durumlarına yönelik değerlendirmeler yapılabilmektedir (Temelli ve Karcioğlu, 2018, s. 249). Bibliyometri, 1926 yılında Alfred Lotka'nın yazar üretkenliği kalıplarını incelediği çalışmada kullanılmıştır. Yapılan çalışma bibliyometri için ilk kuralları (Lotka Yasası) sağladığında tanıtılmıştır. 1934 yılında ise Samuel Bradford yapmış olduğu bir çalışmada belirli araştırma alanlarında yayın yapan dergilerin yapmış olduğu bilimsel yayınların sıklık dağılımını analiz etmiştir. Bu çalışma, bibliyometrinin temel bir yasası kabul edilen Bradford Yasası'nı ortaya çıkarmıştır. 1955'te Eugene Garfield, modern bibliyometri çağının başlangıcı olan Science Citation Index'i geliştirmiştir. Disiplin olgunlaştıkça bibliyometrik terminolojiler oluşturulmuştur. "Bibliyometri" terimi, kitapları ve diğer medyayı incelemek, istatistiksel ve matematiksel yöntemlerin uygulanmasını tanımlamak amacıyla 1969 yılında Alan Pritchard tarafından ortaya atılmıştır (Ahmad vd., 2019, s. 286). Yazılı yayınların nicel analizini sağlamak için bibliyometrik yöntemler kullanılmıştır (Persson, 2009, s. 11; McBurney & Novak, 2002; Ayaz & Türkmen, 2018, s. 23; Al & Coştur, 2007, s. 144; Pritchard, 1969, s. 348; Yılmaz, 2017, s. 66). Bibliyometrik analiz, sınıflandırma yaparak bir araştırma alanına ilişkin genel bir resim sunmaktadır (Merigó & Yang, 2017: 38). Araştırmacılar, araştırma bileşenlerindeki eğilimleri ortaya çıkarmak ve mevcut literatürde belirli bir alanın entelektüel yapısını keşfetmek gibi amaçlarla bibliyometrik analizi kullanmaktadırlar (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey & Lim, 2021, s. 287; Hotamışlı & Erem, 2014, s. 2). Araştırma kapsamında yapılan literatür taramasında ulusal alanyazında

“kahve” konulu herhangi bir çalışmanın bibliyometrik analizine rastlanmamıştır. Bu bağlamda analiz sonuçlarının gelecekte yapılacak benzer çalışmalara katkı sağlayacağı ve literatürdeki boşluğu tamamlayacağı düşünülmektedir.

Araştırma Deseni

Çalışmada nitel araştırma desenlerinden biri olan durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışması “niçin” ve “nasıl” sorularını temel alan ve araştırmacıların bir olgu ya da olayı derinlemesine incelemesine olanak tanıyan bir araştırma yöntemidir (Karagöz & Şeref, 2019, s. 127). Kahve konulu tezlerin bibliyometrik parametreler çerçevesinde incelenip mevcut durumu ortaya koymak istenildiği için durum çalışması deseni benimsenmiştir.

Evren ve Örneklem

İçerik analizi yönteminde evren; “nerede, ne zaman, hangi aracıyla, hangi konuda” başlıklarıyla dört şekilde sınırlandırılabilir. İçerik analizinin örnekleme ise, incelenecek konulara bağlı olarak sınırlı sayıda dergi, gazete, reklam, film gibi iletişim araçları ve türlerinden oluşabilmektedir (Çilingir, 2017, s. 150-151). Bu doğrultuda araştırmacının evreni; Türkiye’de (nerede), 1988-2022 yılları (ne zaman), içerik analizi yöntemi (hangi aracıyla), Türkiye’de kahve konulu tez çalışmaları (hangi konuda) iken, örneklem ise Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan lisansüstü tezler olarak belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Bir bibliyometrik analizin temel bileşeni veri tabanıdır (Karagöz & Şeref, 2019, s. 127). Bu çalışmada veri toplamada Ulusal Tez Merkezi veri tabanı kullanılmıştır. Araştırma kapsamında Ulusal Tez Merkezi’nde tarama bölümüne Türkçe ve İngilizce kelimeler yazılmıştır. Tarama terimleri; “kahve”, “coffee” “kahve evleri”, “coffee shops-coffee houses”, “kahve ekipmanları”, “coffee equipment” olarak belirlenmiş ve bu terimler üzerinden inceleme yapılmıştır. Araştırmada 21.11.2022-31.12.2022 tarihleri arasında yapılan taramaların sonuçları temel alınmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

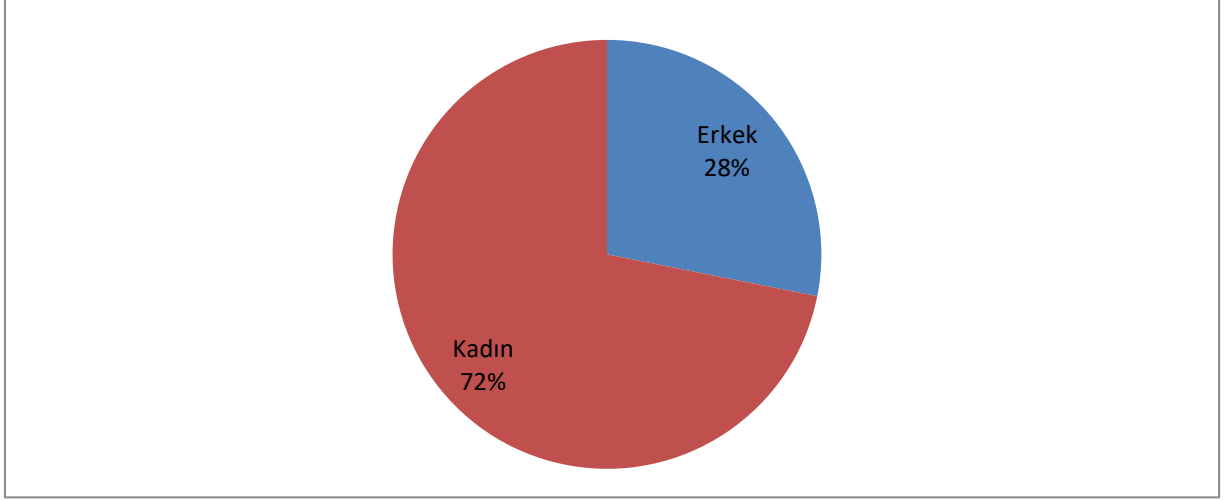
Araştırma kapsamında toplam 192 tez incelenmiştir. İncelenen tezlerin 18’i doktora, 4’ü tıpta yeterlilik, 1’i sanatta yeterlilik, 169’u ise yüksek lisans tezidir. Tezlerin 182’si erişime açık iken 10’u erişime kapalıdır. Yayın kısıtı olan tezlerin yalnızca künyelerine bakılarak, “üniversitelere göre”, “yayın yılına göre”, “türüne göre”, “yayın diline göre”, “anabilim dalına göre”, “konusuna göre” ve “yazarların cinsiyetine göre” parametreler ile incelenmiş, kullanılan araştırma yöntemine göre dağılımına bakılmamıştır. Verilerin değerlendirilmesinde yüzde ve frekans analizi kullanılmıştır. Erişime açık olan tezlerin bibliyometrik analizinin yapılması için kullanılan parametreler ise şu şekildedir:

1. Lisansüstü tez yazarlarının cinsiyetine göre dağılımı nasıldır?
2. Lisansüstü tezlerin türlerine ilişkin dağılımı nasıldır?
3. Lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?
4. Lisansüstü tezlerin yayınlandığı dile göre dağılımı nasıldır?
5. Lisansüstü tezlerin araştırma yöntemlerine göre dağılımı nasıldır?
6. Lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı nasıldır?

7. Lisansüstü tezlerin enstitü anabilim dallarına göre dağılımı nasıldır?
8. Lisansüstü tezlerin çalışma konularına göre dağılımı nasıldır?

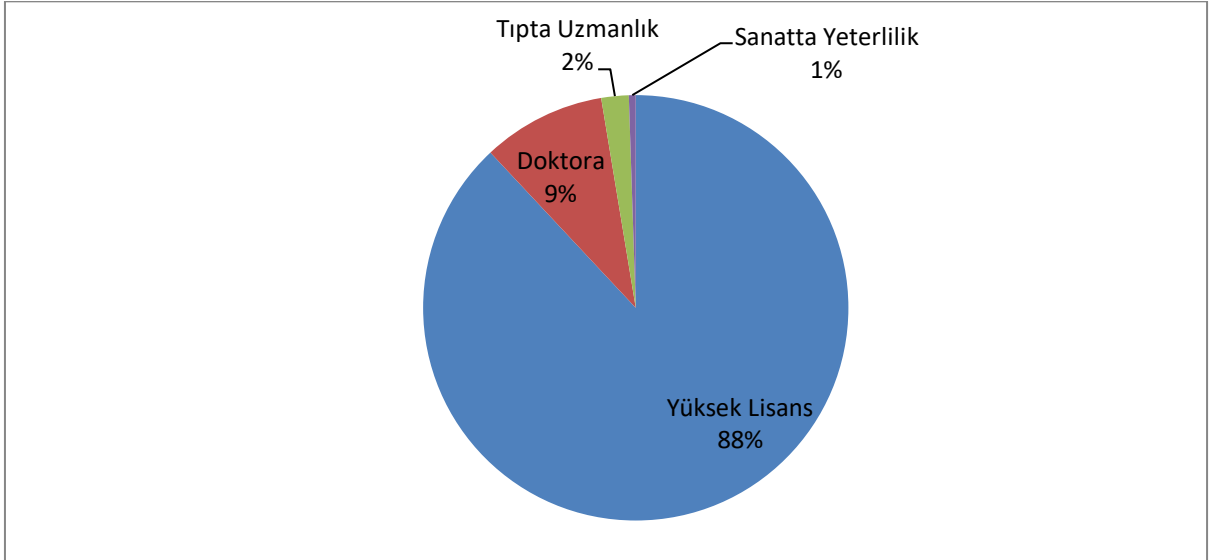
Bulgular

Araştırma kapsamında ilk olarak kahveyi konu alan lisansüstü tez yazarlarının cinsiyet dağılımı Şekil 1’de verilmiştir. Lisansüstü tez yazarlarının %72 oranla kadın, %28’inin ise erkek olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 1. Lisansüstü Tez Yazarlarının Cinsiyetine Göre Dağılımı

Şekil 2’deki lisansüstü tezlerin türlerine göre dağılımına bakıldığında yüksek lisans tezlerinin 169 adet (%88) ile en fazla hazırlanan tez olduğu görülmektedir. Yüksek lisans tezlerini sırasıyla 18 adet (%9) doktora, 4 adet (%2) tıpta uzmanlık, 1 adet sanatta yeterlilik (%1) tezleri takip etmektedir.

Şekil 2. Lisansüstü Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Tablo 1’de lisansüstü tezlerin yıllara göre kronolojik dağılımına bakıldığında 2019 yılının %17,71 oranla öne çıktığı görülmektedir. Bu yılda 32 adet (%16,67) yüksek lisans, 2 adet (%1,04) doktora olmak üzere toplam 34 adet (%17,71) tez hazırlanmıştır. Kahve konulu ilk yüksek lisans tezinin 1988 yılında, ilk doktora tezinin 1993 yılında yayınlandığı görülmektedir.

İlk sanatta yeterlilik tezinin 2008 yılında, ilk tıpta uzmanlık tezinin ise 2017 yılında yazıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 1. Lisansüstü Tezlerin Yıllarına İlişkin Dağılımı

Yayın Yılı	Yüksek Lisans		Doktora		Tıpta Uzmanlık		Sanatta Yeterlilik		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1988	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
1992	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
1993	-	-	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
1994	-	-	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
1996	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
1997	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
2002	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
2003	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
2005	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
2006	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
2007	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
2008	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52	2	1,04
2009	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
2010	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
2011	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
2012	5	2,60	-	-	-	-	-	-	5	2,60
2013	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
2014	8	4,17	1	0,52	-	-	-	-	9	4,69
2015	11	5,73	2	1,04	-	-	-	-	13	6,77
2016	8	4,17	1	0,52	-	-	-	-	9	4,69
2017	9	4,69	1	0,52	1	0,52	-	-	11	5,73
2018	18	9,38	2	1,04	-	-	-	-	20	10,42
2019	32	16,67	2	1,04	-	-	-	-	34	17,71
2020	17	8,85	2	1,04	-	-	-	-	19	9,90
2021	21	10,94	2	1,04	2	1,04	-	-	25	13,02
2022	17	8,85	1	0,52	1	0,52	-	-	19	9,90
Toplam	169	88,02	18	9,38	4	2,08	1	0,52	192	100

Lisansüstü tezler dil parametresi çerçevesinde incelendiğinde 161 adet Türkçe (%83,85), 31 adet (%16,15) İngilizce olarak dağılım gösterdiği aşağıda Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2. Lisansüstü Tezlerin Yayınlandığı Dile Göre Dağılımı

Tez Türü	Türkçe		İngilizce		Toplam	
	n	%	n	%	n	%
Yüksek Lisans	141	73,44	28	14,58	169	88,02
Doktora	15	7,81	3	1,56	18	9,38
Tıpta Uzmanlık	4	2,08	0	-	4	2,08
Sanatta Yeterlilik	1	0,52	0	-	1	0,52
Toplam	161	83,85	31	16,15	192	100

Tablo 3’te lisansüstü tezlerde kullanılan yöntemlere yer verilmiştir. Yöntem parametresi çerçevesinde toplam 182 tez incelenmiştir. 8 yüksek lisans, 2 doktora tezi erişime kapalı olması sebebiyle toplam 10 adet tez değerlendirmeye alınamamıştır. Aşağıdaki tablo incelendiğinde

kahveyi konu alan tezlerin neredeyse yarısı (%42,86) deneysel yöntem, %28,02 nitel, %26,37 nicel ve %2,75'i karma yöntem ile hazırlanmıştır. Dört yöntem temel alınarak incelenen tezlerin büyük çoğunluğunun yüksek lisans tezi olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımı

Araştırma Yöntemi	Yüksek Lisans		Doktora		Tıpta Uzmanlık		Sanatta Yeterlilik		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Nitel	49	26,92	1	0,55	-	-	1	0,55	51	28,02
Nicel	42	23,08	3	1,65	3	1,65	-	-	49	26,37
Karma	4	2,20	1	0,55	-	-	-	-	5	2,75
Deney	64	35,16	13	7,14	1	0,55	-	-	77	42,86
Toplam	159	87,36	18	9,89	4	2,20	1	0,55	182	100

Ulusal Tez Merkezi'nden kahveyi konu alan lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı incelendiğinde toplam 79 üniversite olduğu bu üniversitelerin 24'ünün (%31) vakıf, 54'ünün (%68) ise devlet üniversitesi olduğu tespit edilmiştir. Birleşik Krallığa ait 1 üniversitenin de kahve temalı tez hazırlamış olması kayda değer bir bulgudur. Tablo 4 incelendiğinde üniversiteler arasında en fazla kahve temalı lisansüstü tez çalışan üniversitelerin %4,17 oranla Ege Üniversitesi, Gaziantep Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi ilk sırada yer almaktadır. Mimar Sinan Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'nin %3,65 oranla ikinci sırada, Başkent Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesi'nin %3,13 ile üçüncü sırada olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite	Yüksek Lisans		Doktora		Tıpta Uzmanlık		Sanatta Yeterlilik		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Bilgi Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Okan Üniversitesi	5	2,60	-	-	-	-	-	-	5	2,60
İstanbul Şehir Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
İzmir Teknoloji Üniversitesi	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08
Gelişim Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Necmettin Erbakan Üniversitesi	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Esenyurt Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sebahattin Zaim Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Ege Üniversitesi	6	3,13	2	1,04	-	-	-	-	8	4,17
Mimar Sinan Üniversitesi	5	2,60	2	1,04	-	-	-	-	7	3,65
Akdeniz Üniversitesi	5	2,60	-	-	-	-	-	-	5	2,60
Adnan Menderes Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Marmara Üniversitesi	7	3,65	-	-	-	-	-	-	7	3,65

Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	0,52	-	-	1	0,52	-	-	2	1,04
Çukurova Üniversitesi	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Kırklareli Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Gaziantep Üniversitesi	8	4,17	-	-	-	-	-	-	8	4,17
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
İstanbul Üniversitesi	4	2,08	1	0,52	-	-	-	-	5	2,60
Aydın Üniversitesi	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08
Maltepe Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Hacettepe Üniversitesi	6	3,13	1	0,52	-	-	1	0,52	8	4,17
Dumlupınar Üniversitesi	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Gebze Teknik Üniversitesi	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
İzmir Ekonomi Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Yeditepe Üniversitesi	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Koç Üniversitesi	-	-	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
Fırat Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Çağ Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
İstanbul Teknik Üniversitesi	5	2,60	-	-	-	-	-	-	5	2,60
Anadolu Üniversitesi	5	2,60	1	0,52	-	-	-	-	6	3,13
Gediz Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sabancı Üniversitesi	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Yıldız Teknik Üniversitesi	7	3,65	1	0,52	-	-	-	-	8	4,17
Atatürk Üniversitesi	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Boğaziçi Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Uludağ Üniversitesi	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Sakarya Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Kocaeli Üniversitesi	3	1,56	1	0,52	-	-	-	-	4	2,08
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08
Başkent Üniversitesi	6	3,13	-	-	-	-	-	-	6	3,13
Konya Teknik Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Gazi Üniversitesi	2	1,04	2	1,04	-	-	-	-	4	2,08
Işık Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sıtkı Koçman Üniversitesi	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Bahçeşehir Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Ankara Üniversitesi	-	0,00	1	0,52	1	0,52	-	-	2	1,04
Erciyes Üniversitesi	4	2,08	1	0,52	-	-	-	-	5	2,60
Arel Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sağlık Bilimleri Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52

Eskişehir Teknik Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Aksaray Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	1,04
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	-	-	-	-	1	0,52	-	-	1	0,52
Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Medipol Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Beykent Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Giresun Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Adıyaman Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Alaaddin Keykubat Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Selçuk Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
İstinye Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Ordu Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Harran Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Cumhuriyet Üniversitesi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Celal Bayar Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Süleyman Demirel Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
7 Aralık Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Yozgat Bozok Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Üsküdar Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Batman Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Mersin Üniversitesi	-	0,00	-	-	1	0,52	-	-	1	0,52
Sütçü İmam Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Cardiff Metropolitan University	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Kadir Has Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Trakya Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Karabük Üniversitesi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Toplam	169	88,02	18	9,38	4	2,08	1	0,52	192	100

Lisansüstü tezler anabilim dallarına göre incelendiğinde toplam 64 farklı anabilim dalında çalışıldığı görülmektedir. Tezler %37,93 ile en fazla sosyal bilimler enstitüsünde çalışılmıştır. Fen bilimleri enstitüsü ise %36,21 oranla ikinci sırada yer almaktadır. Aşağıda Tablo 5 incelendiğinde anabilim dalına göre dağılımda gıda mühendisliği %16,15 ile ilk sırada yer almaktadır. Gıda mühendisliği anabilim dalındaki bu tezlerin %14,58'i yüksek lisans, %1,56'si ise doktora tezlerinden oluşmaktadır. İkinci sırada %14,58 oranla işletme anabilim dalı gelmektedir. İşletme anabilim dalında hazırlanan tezlerin %13,54'ü yüksek lisans, %1,04'ü doktora düzeyindedir. Üçüncü sırada %6,77 oranla gastronomi anabilim dalı yer almakta ve tezlerin tümü yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Kahve konulu tezlerin mühendislik (38) alanında fazla sayıda çalışılmış olması dikkate değerdir.

Tablo 5. Lisansüstü Tezlerin Enstitü Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Anabilim Dalı	Yüksek Lisans		Doktora		Tıpta Uzmanlık		Sanatta Yeterlilik		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Fizyoloji	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Türk Halk Bilimi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Kültürel Çalışmalar	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Türk Sanatı	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	13	6,77	-	-	-	-	-	-	13	6,77
İnsan ve Toplum Bilimleri	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sosyal Bilimler	3	1,56	2	1,04	-	-	-	-	5	2,60
Mühendislik	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
İşletme	26	13,54	2	1,04	-	-	-	-	28	14,58
İşletme Yönetimi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Sosyoloji	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Gıda Mühendisliği	28	14,58	3	1,56	-	-	-	-	31	16,15
Resim Anasanat Dalı	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Farmasötik Botanik	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
İç Mimarlık	3	1,56	1	0,52	-	-	-	-	4	2,08
İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı	3	1,56	-	-	-	-	1	0,52	4	2,08
Aile Hekimliği	-	-	-	-	2	1,04	-	-	2	1,04
Fen Bilimleri	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
İstanbul Araştırmaları ABD	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08
Kimya Mühendisliği	5	2,60	1	0,52	-	-	-	-	6	3,13
Tasarım Çalışmaları	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sağlık Bilimleri	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Mimarlık	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Turizm İşletmeciliği	4	2,08	1	0,52	-	-	-	-	5	2,60
Seramik ve Cam Tasarımı	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Biyoloji	6	3,13	-	-	-	-	-	-	6	3,13
Kentsel Tasarım	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Kimya	6	3,13	-	-	-	-	-	-	6	3,13
Biyomühendisliği	-	-	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
Tarih	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Yabancı Diller Eğitimi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Çevre Mühendisliği	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Hemşirelik	-	0,00	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
Endüstri Ürünleri Tasarımı	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08

Reklamcılık	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Tıbbi Biyokimya	-	0,00	-	-	1	0,52	-	-	1	0,52
Grafik Tasarımı Anasanat Dalı	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Kalite Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Elektrik-Elektronik Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Gıda Teknolojisi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Spor Bilimleri	-	-	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52
Beslenme ve Diyetetik Kontrol ve Otomasyon Mühendisliği	3	1,56	2	1,04	-	-	-	-	5	2,60
Uluslararası Ticaret	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Uluslararası Ticaret ve Pazarlama	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Grafik Anasanat Dalı	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Cerrahi Hastalıkları Hemşireliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sanat Tarihi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Sanat ve Tasarım Anasanat Dalı	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Analitik Kimya	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Veterinerlik Biyokimyası	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Felsefe ve Din Bilimleri	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Biyosistem Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
İletişim Bilimleri	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Medya ve Kültürel Çalışmalar	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Tarım Ekonomisi	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları	-	0,00	-	-	1	0,52	-	-	1	0,52
Makine Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Biyomühendislik ve Bilimleri	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Seramik Anasanat Dalı	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Farmakoloji ve Toksikoloji	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Malzeme Bilimi ve Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Toplam	169	88,02	18	9,38	4	2,08	1	0,52	192	100

Aşağıda Tablo 6'da lisansüstü tezlerin çalışma konularının analizi görülmektedir. Bu tezler künyelerinde yer alan konulara göre sınıflandırılmıştır. Aşağıda toplam 40 farklı konu olduğu görülmektedir. Tezler çalışma konusu bakımından incelendiğinde %17,71 oranla işletme ve gıda mühendisliği konuları ilk sıra yer almaktadır. İşletme konulu tezlerin %17,19'u yüksek lisans, %0,52'si doktora tezi düzeyindedir. Gıda mühendisliği konusu ise %15,10 yüksek lisans, %2,60 oranında doktora düzeyinde çalışılmıştır. Beslenme ve diyetetik %6,77 oranla ikinci, gastronomi ve mutfak sanatları %5,21 ile üçüncü sırada yer almaktadır.

Tablo 6. Lisansüstü Tezlerin Çalışma Konularına Göre Dağılımı

Çalışma Konusu	Yüksek Lisans		Doktora		Tıpta Uzmanlık		Sanatta Yeterlilik		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Sosyoloji	7	3,65	1	0,52	-	-	-	-	8	4,17
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	10	5,21	-	-	-	-	-	-	10	5,21
Antropoloji	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Endüstri Ürünleri Tasarımı	6	3,13	-	-	-	-	-	-	6	3,13
İşletme	33	17,19	1	0,52	-	-	-	-	34	17,71
Gıda Mühendisliği	29	15,10	5	2,60	-	-	-	-	34	17,71
Beslenme ve Diyetetik	11	5,73	2	1,04	-	-	-	-	13	6,77
Mimarlık	2	1,04	1	0,52	-	-	-	-	3	1,56
Aile Hekimliği	-	0,00	-	-	2	1,04	-	-	2	1,04
Biyoloji	4	2,08	1	0,52	-	-	-	-	5	2,60
Tarih	4	2,08	-	-	-	-	-	-	4	2,08
Şehir ve Bölge Planlama	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Reklamcılık	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Halkla İlişkiler	2	1,04	1	0,52	-	-	-	-	3	1,56
İç Mimari ve Dekorasyon	7	3,65	-	-	-	-	1	0,52	8	4,17
Kimya	8	4,17	1	0,52	-	-	-	-	9	4,69
Kimya Mühendisliği	5	2,60	-	-	-	-	-	-	5	2,60
Dil Bilim	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
İletişim Bilimleri	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Endüstri Mühendisliği	3	1,56	-	-	-	-	-	-	3	1,56
Çevre Mühendisliği	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Hemşirelik	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Turizm	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Biyokimya	2	1,04	-	-	1	0,52	-	-	3	1,56
Güzel Sanatlar	8	4,17	1	0,52	-	-	-	-	9	4,69
Elektrik-Elektronik Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Bilgisayar Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Müzecilik	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Mühendislik	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Ziraat	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Sanat Tarihi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Psikiyatri	1	0,52	-	-	1	0,52	-	-	2	1,04
Makine Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Biyomühendislik	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Halk Bilimi	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Veteriner Hekimliği	2	1,04	-	-	-	-	-	-	2	1,04
Fizyoloji	1	0,52	1	0,52	-	-	-	-	2	1,04
Metalürji Mühendisliği	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Genel Cerrahi	-	0,00	1	0,52	-	-	-	-	1	0,52

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	1	0,52	-	-	-	-	-	-	1	0,52
Toplam	169	88,02	18	9,38	4	2,08	1	0,52	192	100

Sonuç

Tarihsel bir geçmişe sahip olan kahve, bir içecek olmanın ötesinde sosyal bir olgudur. Kahve toplumsal dönüşümden etkilendiği gibi toplumsal dönüşümüne etki etmiş olan ve içerisinde bir kültürü barındıran sosyal bir içecektir (Gürel, 2013, s. 30). Bu kadar eski bir yere sahip olan kahve, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Bilhassa insan ilişkilerinde dostlukların kurulması, problemlerin çözülmesi ve sosyalleşme tarafların birbirine kahve ikram etmesiyle gerçekleşmiştir. Ziyarete geline misafirlere günün hangi saati olursa olsun koşulsuz ve tereddütsüz olarak kahve ikram edilmektedir (Bahar vd., 2019, s. 23).

Bu çalışmada, Ulusal Tez Merkezi'nden ulaşılan kahveyi konu alan lisansüstü tezler incelenmiştir. Bu doğrultuda toplam 192 kahve konulu tez bulunduğu fakat bu tezlerin 10 adedine erişim kısıtı olduğu tespit edilmiştir. Erişim kısıtı olan tezlerin yalnızca araştırma yöntemleri analize tabi tutulmamıştır. Yapılan analiz sonucunda kahveyi konu alan lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğunun (%88,02) yüksek lisans tezi olduğu diğer düzeydeki tezlerin ise sınırlı olduğu görülmektedir. Araştırmada 1988-2022 yılları arasında 2019 yılının en fazla tez yayınlanan yıl olduğu ve diğer yıllara göre %16,67 oranla en yüksek düzeyde yüksek lisans tezi yayınlandığı tespit edilmiştir. Navasakthi & Suresh (2013), 2000 ve 2012 yılları arasında Hindistan'da Kahve Tarlası Araştırmasının Yazarlık Modeli'ni incelediği çalışmada 2000 yılından 2011'e kadar artan bir eğilim olduğunu vurgulamıştır. Contreras-Barraza vd. (2021) ise, 1999 ve 2020 yılları arasında yapılan kahve ve kafeinin spor üzerindeki etkilerini incelediği çalışmada en fazla yayın yapılan yılın 2020 olduğunu ifade etmiştir. Araştırma kapsamında ise kahve konulu tezlerin 2014 yılı itibarıyla artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu durum son dönemlerde yiyecek içecek ve gastronomi alanına olan ilginin artması şeklinde yorumlanabilir. Yayınlanan tezlerde kullanılan dilin çoğunlukla Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Tezler yöntemlerine göre incelendiğinde kahve konulu tezlerde deneysel çalışmaların sayıca fazla olması ve özellikle mühendislik alanlarında çalışılmış olması kayda değerdir. Lisansüstü tezler üniversite parametresinde değerlendirildiğinde devlet üniversitelerinin sayıca daha fazla olduğu, Ege Üniversitesi, Gaziantep Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'nin konuyla ilgili en fazla tez hazırlayan üniversiteler olduğu saptanmıştır. Lisansüstü tezlerin büyük bir çoğunluğu gıda mühendisliği ve işletme alanında çalışıldığı tespit edilmiştir. Kahve konusu ilk başta her ne kadar yiyecek içecek alanına hitap ediyor gibi görünse de birçok disiplin tarafından ele alındığı görülmektedir. Çalışmadan yola çıkarak kahvenin gerek fen bilimleri ve sosyal bilimler gerekse sağlık bilimleri ve güzel sanatlar gibi birçok alanda çalışılmış olması dikkate değer bir bulgudur. Bu sebeple yapılan bu çalışma, farklı disiplinlerde hazırlanmış tez ya da bilimsel çalışmaların başka bir disiplin içerisinde değerlendirilebildiğini göstermek bakımından önem arz etmektedir. Araştırma kapsamında bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan tezlerin kahve, kahve evleri, kahve ekipmanlarıyla sınırlı tutulması bu çalışmanın önemli bir sınırlılığıdır. Kahve kapsamında ele alınabilecek diğer başlıkların yapılacak araştırmaların kapsamına dâhil edilmesi daha derinlemesine bulgular sunabilir. Araştırmanın diğer bir sınırlılığı ise bazı tezlerin erişime kapalı olmasıdır. Bu sebeple araştırma kapsamında yazılan 10 adet tezin araştırma yöntemine dair bulgulara yer verilememiştir. Gelecekteki çalışmalarda kahve konusunda yayımlanan makalelerdeki ortalama atıf sayısının yıllara göre dağılımı, makalelerdeki atıf sayılarıyla literatürün yaşlanma hızı arasında anlamlı bir ilişki olup

olmadığı, yıllara göre ampirik veya kavramsal çalışmaların sayısının anlamlı bir değişiklik gösterip göstermediği gibi araştırma sorularına yanıt aranabilir. Öte yandan benzer bir çalışmanın ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilmesi, elde edilen bulguların bu çalışmadan elde edilen bulgularla dönemler itibarıyla karşılaştırılmasına fırsat tanıyabilir.

Kaynakça

- Adams, J. (2012). Australia's American coffee culture. *Australasian Journal of Popular Culture*, 2(1), 23-36. (doi.org/10.1386/ajpc.2.1.23_1)
- Ağıldere, S. T. (2019). Batılı seyyahların gözünden İstanbul ve Cezayir’de kahve ve kahvehane kültürü (17. YY-19. YY). *Milli Folklor*, 16(122), 14-28.
- Ahmad, P., Asif, J. A., Alam, M. K., & Slots, J. (2019). A bibliometric analysis of periodontology 2000. *Periodontology 2000*, 82(1), 286-297. (DOI: 10.1111/prd.12328)
- Akalan, G., Göktaş, B. ve Tarakçı, İ. E. (2019). Markalaşma çalışmaları: Türkiye’de kahve zinciri olan bir kobi’nin incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 787-805. (doi.org/10.20491/isarder.2019.636)
- Al, U. ve Coştur, R. (2007). Türk Psikoloji Dergisi’nin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(2), 142-163.
- Altundağ, Ö. Ö. (2019). Türk kahvesinin sağlık boyutu ve etkileri. *İzmir Democracy University Health Sciences Journal*, 2(3), 183-193.
- Alyakut, Ö. (2017). Kahve markalarının bütünleşik pazarlama iletişimi bağlamında sosyal medya kullanımları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 209-234. (doi: 023527800053819)
- Arslan, F. (2019). Tüketicilerin kahve tüketim alışkanlıkları ve kahve dükkânı tercihleri: Antalya ilinde bir araştırma. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 3(2), 224-234.
- Aşık, N. A. (2017). Değişen kahve tüketim alışkanlıkları ve Türk kahvesi üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 5(4), 310-325.
- Ayar, S. (2023). *Etiyopya kahve törenlerinde kullanılan seramik sunum kapları ve yeni tasarım önerileri*. (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Ayaz, N. ve Türkmen, B. M. (2018). Yöresel yiyecekleri konu alan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Gastoria: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 2(1), 22-38. (doi.org/10.32958/gastoria.411345)
- Bae, J. H., Park, J. H., Im, S. S., & Song, D. K. (2014). Coffee and health. *Integrative Medicine Research*, 3(4), 189-191. (doi.org/10.1016/j.imr.2014.08.002)
- Bağın, Ö. (2023). *Kahve kültürü ve kahve fincanının gelişimi*. (Yüksek lisans tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Bahar, M., Özer, E. D. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2019). *Gastronomide yeni bir eğilim: barista (kahve bar görevlisi) ve baristalık*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi, IV. Uluslararası Gastronomi Turizmi Araştırmaları Kongresi, 19-21 Eylül, Nevşehir.

- Başarır, S. (2005). *A comparative study on design of Turkish coffee brewing machines for self-service: "telve", "kahve" and "gondol"*. (the degree of master of arts, İzmir Institute of Technology, İzmir). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Bozkırlı, B. (2019). *Kahve çekirdeğinin (coffea arabica l.) kavurma süresi farklılığının kahvenin fiziksel ve kimyasal özellikleri üzerine etkisi*. (Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Canaran, (2018). *Analysis of urban coffeehouses in the context of public space theories*. (the degree of master of arts, İzmir Institute of Technology, İzmir). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Cano-Marquina, A., Tarín, J. J., & Cano, A. (2013). The impact of coffee on health. *Maturitas*, 75(1), 7-21. (doi.org/10.1016/j.maturitas.2013.02.002)
- Çetinkanat, Z. E. (1997). *Türk kahve kültürü ve kahve takımları* ((Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Çilingir, A. (2017). İletişim alanında içerik analizi yöntemi kullanılarak yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri üzerine bir inceleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(1), 148-160. (doi.org/10.17680/erciyesakademia.291891).
- Contreras-Barraza, N., Madrid-Casaca, H., Salazar-Sepúlveda, G., Garcia-Gordillo, M. Á., Adsuar, J. C., & Vega-Muñoz, A. (2021). Bibliometric analysis of studies on coffee/caffeine and sport. *Nutrients*, 13(9), 3234. (doi.org/10.3390/nu13093234)
- Cornelis, M. C. (2015). Toward systems epidemiology of coffee and health. *Current Opinion in Lipidology*, 26(1), 20-29. (doi: 10.1097/MOL.000000000000143)
- Czarniecka-Skubina, E., Pielak, M., Safek, P., Korzeniowska-Ginter, R., & Owczarek, T. (2021). Consumer choices and habits related to coffee consumption by poles. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(8), 3948.
- Deligöz, K. ve Ünal, S. (2014). Deneyimsel pazarlama uygulamalarının marka tercihi üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma (Kahve Dünyası ve Starbucks örneği). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(1), 135-156.
- Demirbağ, D., Ozdemir, F., & Ture, M. (2006). Effects of coffee consumption and smoking habit on bone mineral density. *Rheumatology International*, 26, 530-535.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: an overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. (doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070)
- Elmacı, İ. (2018). *Hasat sonrası işlemlerin, kavurma işleminin ve pişirme/demleme işlemlerinin Türk kahvesi ve espresso kahvesinin duyuşal özellikleri üzerine etkileri (Türkiye ve Brezilya arasında kültürlerarası çalışma)*. (Yüksek lisans tezi, Okan Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Ersöyleyen, S. (2022). *Türk kahvesi kültürü ve kahve sunumu için konsept fincan tasarımı*. (Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Eser, A. (2021). *Kullanıcı deneyiminde hedonik ve pragmatik yaklaşımların zamana bağlı değişimlerinin kahve demleme ekipmanı üzerinden incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>

- Eser, B. (2019). *Developing a taste for coffee: specialty coffee shops in Istanbul*. (the degree of master of arts, Istanbul Sehir University, Istanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Esquivel, P., & Jimenez, V. M. (2012). Functional properties of coffee and coffee by-products. *Food research international*, 46(2), 488-495. (doi.org/10.1016/j.foodres.2011.05.028)
- Frost, W., Laing, J., Wheeler, F., & Reeves, K. (2010). Coffee culture, heritage and destination image: Melbourne and the Italian model. *Coffee Culture, Destinations and Tourism*, 24, 99.
- Gray, J. (1998). Caffeine, coffee and health. *Nutrition & Food Science*, 98(6), 314-319. (doi.org/10.1108/00346659810235215).
- Grinshpun, H. (2014). Deconstructing a global commodity: Coffee, culture, and consumption in Japan. *Journal of Consumer Culture*, 14(3), 343-364. (doi.org/10.1177/1469540513488405)
- Gudaoglu, K. (2019). *Türk kahvesi fincanının formunun kahvenin tat-aroma-lezzet özellikleri ile ilişkisinin incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Gülmez, E. (2017). Marka tercihinde duyuların rolü: Starbucks ve Kahve Dünyası markalarının duyusal markalama açısından karşılaştırılması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 58-84. (doi.org/10.19145/gumuscomm.289126)
- Gürel, N. (2013). *Geçmişten günümüze kahve kültürünün reklamlar ekseninde incelenmesi: çok boyutlu bir analiz*. (Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Hamer, M. (2006). Coffee and health: explaining conflicting results in hypertension. *Journal of Human Hypertension*, 20(12), 909-912. (doi:10.1038/sj.jhh.1002076)
- Hashim, N. H., Mamat, N. A., Nasarudin, N., & Ab Halim, N. A. (2017). Coffee culture among generation Y. *Pertanika J. Soc. Sci & Hum*, 25.
- Higdon, J. V. & Frei, B. (2006). Coffee and health: a review of recent human research. *Critical Reviews in Food science and Nutrition*, 46(2), 101-123. (doi.org/10.1080/10408390500400009)
- Hotamışlı, M. ve Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (63), 1-20. (doi.org/10.25095/mufad.396474)
- Karaman, N., Kılıç, A. ve Avcıkurt, C. (2019). Tüketicilerin kahve kafeleri ziyaret eğilimlerinin ve değişen kahve tüketim alışkanlıklarının belirlenmesi: geleneksel Türk kahvesi üzerine bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 612-632. (doi: 10.26677/TR1010.2019.181)
- Kim, S. H., & Lee, S. A. (2020). The role of marketing communication mix on Korean customers' coffee shop brand evaluations. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 3(3), 291-309.
- Malkoçoğlu, T. Göksel Yüce, H. (2023). *Türk kahvesi ve Türk toplumunda kahvehane kültürü*. Mersin: Toros Üniversitesi Yayınevi.
- McBurney, M. K., & Novak, P. L. (2002). *What is bibliometrics and why should you care? In proceedings*. IEEE International Professional Communication Conference (pp. 108-114). IEEE. (DOI:10.1109/IPCC.2002.1049094)

- Merigó, J. M., & Yang, J. B. (2017). A bibliometric analysis of operations research and management science. *Omega*, 73, 37-48. (doi.org/10.1016/j.omega.2016.12.004)
- Muriel, P., & Arauz, J. (2010). Coffee and liver diseases. *Fitoterapia*, 81(5), 297-305. (doi.org/10.1016/j.fitote.2009.10.003)
- Navasakthi, C., & Suresh, B. (2013). Authorship pattern of coffee plantation research in India. *International Journal of Arts, Science & Humanities*, 1, 74-82.
- Oğuz, S. ve Erdoğan, Z. (2016). Kahve tüketiminin kalp sağlığı üzerine etkisi. *Journal of Cardiovascular Nursing*, 7(14), 136-139. (doi: 10.5543/khd.2016.29290)
- Oktafarel, K. M., Mario, D. N. A., Augusta, D. N., Arifin, A., Ekomadyo, A. S., & Susanto, V. (2021). Coffee culture and heritage:(demystifying the heritage value of coffee shops inside historical buildings in jakarta and bandung). *Local Wisdom*, 13(1), 51-66. (doi.org/10.26905/lw.v13i1.5088)
- Örnek, A. (2022). *Kahve ve Türkiye’de kahve kültürü*. Ankara: Çizgi Kitapevi.
- Özgündoğdu, M. D. (1992). *Fincan ve kahvenin Türklerin yaşamındaki yeri ve günümüzdeki kullanımı* (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Persson, O., Danell, R., & Schneider, J. W. (2009). How to use bibexcel for various types of bibliometric analysis. *Celebrating scholarly communication studies: A Festschrift for Olle Persson at his 60th Birthday*, 5, 9-24.
- Poerwadi, S., Suyanto, M., Hidayat, A., Purwadi, P., & Eq, Z. M. (2020). Influence of brand extention strategy, brand image and brand trust on coffee product’s brand equity. *International Journal of Marketing Studies*, 11(3), 1-26.
- Pritchard, A. (1969). Statistical Bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25, 348-349.
- Şahbaz, S. (2007). *Geçmişten günümüze kahvehaneler, kahvehanelerin sosyal yaşamdaki yeri ve önemi: aydın merkez örneği*. (Yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Saltan, F. Z. ve Kaya, H. (2018). Kahve: Bir farmakognozok derleme. *FABAD Journal of Pharmaceutical Sciences*, 43(3), 279-289.
- Samoggia, A. & Riedel, B. (2018). Coffee consumption and purchasing behavior review: Insights for further research. *Appetite*, 129, 70-81.
- Santana, L. S., Ferraz, G. A. E. S., Teodoro, A. J. D. S., Santana, M. S., Rossi, G., & Palchetti, E. (2021). Advances in precision coffee growing research: a bibliometric review. *Agronomy*, 11(8), 1557. (doi.org/10.3390/agronomy11081557)
- Şar, S. (2012). Kahvenin sağlık ve sosyal yaşamımızdaki yeri. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 2(2), 35-44.
- Şeker, G. (2020). *Tüketim kültürü içinde kahvenin ve kahve dükkânlarının değişen anlamı: 3. dalga kahve tüketicileri üzerine fenomenolojik bir araştırma*. (Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>

- Snowdon, D. A. & Phillips, R. L. (1984). Coffee consumption and risk of fatal cancers. *American Journal of Public Health*, 74(8), 820-823.
- Sözlü, S., Yılmaz, B. ve Nilüfer, A. C. A. R. (2017). Kahve tüketimi ve bazı hastalıklarla ilişkisi: son yıllarda yapılan insan temelli araştırmaların irdelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(2), 33-39. (doi.org/10.22312/sdusbed.273937)
- Susanty, A., & Kenny, E. (2015). The relationship between brand equity, customer satisfaction, and brand loyalty on coffee shop: Study of Excelso and Starbucks. *ASEAN Marketing Journal*, 14-27.
- Tajik, N., Tajik, M., Mack, I., & Enck, P. (2017). The potential effects of chlorogenic acid, the main phenolic components in coffee, on health: a comprehensive review of the literature. *European Journal of Nutrition*, 56, 2215-2244.
- Tan, A. ve Hocaoğlu, E. (2017). Türkiye'de hazır kahve satın alma ve tüketim alışkanlıkları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(4), 950-962.
- Temelli, F. ve Karcıoğlu, R. (2018). Muhasebe ve vergi uygulamaları dergisinde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi: 2010-2017 dönemi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 11(2), 248-268. (doi.org/10.29067/muvu.385057)
- Temeloğlu, E. ve Akdeniz, D. (2020). Tüketicilerin Türk kahvesi hakkında bilgiye sahip olma algı seviyelerinin demografik özelliklere göre karşılaştırılması. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 116-126. (doi.org/10.37847/tdtad.731075)
- Ülger, N. (2022). *Öküzgözü (vitis vinifera linne subsp. vinifera) ve boğazkere (vitis vinifera linne subsp. vinifera) üzüm çekirdeği ile fıstık çamı (pinus pinaster subsp.) kabuğunun geleneksel Türk kahvesinin duyuşal özellikleri ve biyoaktif maddeler üzerindeki etkisinin incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Urgancı, Y. (2022). *Hurma ve keçiboynuzu çekirdeği kullanılarak Türk kahvesi üretimi ve üretilen kahvelerin duyuşal özelliklerinin belirlenmesi*. (Yüksek lisans tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Vahapoğlu, B. (2022). *Bioactivity and functionality of chickpea protein-spent coffee phenolic complex*. (the degree of master of arts, Istanbul Technical University, Istanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Yıldırım, S. (2022). *Kahve çekirdeği kavurma derecelerinin Türk kahvesi, filtre kahve ve espressodaki antioksidan kapasitesine etkisinin elektrokimyasal yöntemle belirlenmesi ve gastronomik açıdan değerlendirilmesi*. (Yüksek lisans tezi, İstanbul Okan Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>
- Yılmaz, B., Acar Tek, N., & Sözlü, S. (2017). Turkish cultural heritage: a cup of coffee. *Journal of Ethnic Foods*, 4(4), 213-220. (doi.org/10.1016/j.jef.2017.11.003)
- Yılmaz, G. (2017). Restoranlarda bahşiş ile ilgili yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 65-79. (doi.org/10.24010/soid.335082)
- Yılmaz, S. (2018). *Place attachment in traditional Turkish coffeehouses*. (the degree of master of arts, Izmir University of Economics, Izmir). Erişim adresi: <http://tez.yok.gov.tr/>

İş-Yaşam Dengesi, Kişi-Örgüt Uyumu ve Kişi-İş Uyumunun Örgütsel Özdeşleşme Üzerindeki Etkileri

Melike Mehveş Pamuk^{a,b}, Akın MARŞAP^c

Özet

Bu çalışmada bir ilişkisel tarama metoduna dayalı olarak çalışanların iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu algılarının birer öncül değişken olarak örgütsel özdeşleşme düzeyleriyle ilişkisinin istatistiksel olarak tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ölçümlerin gerçekleştirilmesi noktasında nicel araştırma kapsamında online anket uygulamasına dayalı olarak kolayda örnekleme tekniğine dayalı olarak 391 katılımcıdan birincil veri elde edilmiştir. Veriler SPSS programında analiz edilmiştir. Araştırmada iş-yaşam dengesi kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumunun örgütsel özdeşleşme ile orta düzeyde doğrusal pozitif ilişkiler içerisinde olduğu bulgusuna erişilmiştir. Bu bulgular, uyum faktörlerinin birer öncül olarak bir arada ele alındığı bir modelde örgütsel özdeşleşmenin açıklanmasına yönelik olarak uyum yönlü içgörüler sağlaması açısından özgün bir katkı sunmaktadır. Regresyon analizinin sonuçları bu değişkenlerin örgütsel özdeşleşmede yaşanan değişimin bir kısmını açıklayabildiğini göstermiştir. Katılımcıların bazı sosyo-demografik özellikleri istatistiksel olarak anlamlı farklar göstermiştir. Çalışmanın elde ettiği bulgular ile literatüre ve uygulamaya dönük katkılar sağlayacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İş-Yaşam Dengesi
Kişi-İş Uyumunu
Kişi-Örgüt Uyumu
Örgütsel Özdeşleşme

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 06.01.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1230489

The Effects of Work-Life Balance, Person-Organization Fit, and Person-Job Fit on Organizational Identification

Abstract

In this study, it was aimed to statistically determine the relationship between employees' perceptions of work-life balance, person-organization fit, and person-job fit as antecedent variables and their levels of organizational identification based on a relational survey method. Primary data was obtained from 391 participants using an online survey application based on a convenience sampling technique within the scope of quantitative research. The data was analyzed in the SPSS program. The finding of the study is that work-life balance, person-organization fit, and person-job fit are in moderately linear positive relationships with organizational identification. These findings provide original contributions in terms of providing harmony-oriented insights in a model where adaptation factors are considered together for explaining organizational identification. The results of the regression analysis showed that these variables could explain some of the changes in organizational identification. Some socio-demographic characteristics of the participants showed statistically significant differences. It is expected that the findings of the study will contribute to the literature and practice.

Keywords

Work-Life Balance
Person-Organization Fit
Person-Job Fit
Organizational Identification

About Article

Received: 06.01.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1230489

^a İletişim Yazarı: melikepamuk@stu.aydin.edu.tr

^b Doktora Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, ORCID: 0000-0003-4256-8000.

^c Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul, ORCID: 0000-0003-2155-8137.

Giriş

Örgütler, devamlı değişkenlik arz eden bir iş dünyasında yaşamını sürdürmek ve gelişmek noktasında yoğun rekabet baskısı görmektedir (Dereli, 2015, s. 1366). Beşeri sermaye, yani insani değerlerden oluşan kaynaklar bilhassa belirsiz çalışma koşullarında örgütlerin başarısında yaşamsal öneme sahip olduğundan, örgüt çalışanlarının enerjik, kendisini örgüte adanmış ve işine tam olarak bağlı olmalarına her zamankinden daha fazla ihtiyacı bulunmaktadır (Lu vd., 2014, s. 142). Böylesine bir kendini adanmışlık, kökenini sosyal kimlik teorisinden alan “örgütsel özdeşleşme” kavramı ile anılmaktadır (Ashforth ve Mael, 2004; Scott, 2007; Jones ve Volpe, 2011).

Örgütsel özdeşleşme kavramının gelişiminde öncü araştırmacılar olarak kabul edilen Ashforth ve Mael (1989, s. 104) bu kavramı “*bireyin kendisini üyesi olduğu örgüt açısından tanımladığı, bir örgütle birlik veya aidiyet algısı*” olarak ele alınmıştır. Örgütsel özdeşleşme, “*bireyle örgütü arasında, bireyin sosyal bir varlık olarak örgütle derin, kendi kendini tanımlayan duygusal ve bilişsel bir bağ hissettiği psikolojik bir bağlantı*” biçiminde tanımlanabilmektedir (Edwards ve Peccei, 2007, s. 30; Karanika-Murray, 2015, s. 120).

Çalışan bireyler, iş hayatları süresince uyum arayışları içerisinde bulunmaktadır. İş yaşamı bakımından uyum kavramı temel olarak bir çalışanın örgütüyle, işiyle, bunların özellikleri, koşullarıyla kendi özelliklerinin, ihtiyaçlarının, bilgi, deneyim ve becerilerinin uyumlu olmasını ifade etmekte ve tüm bunlar kişi-çevre uyumu kapsamında ele alınan ve çevresel psikoloji disiplinin alanına giren konulardır ve örgütsel psikolojide oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Ulutaş, 2010, s. 28). Kişinin örgütüyle, işiyle uyumu, iş ve günlük yaşam sorumlulukları arasındaki denge (uyum), örgütsel kapsamda değerlendirilebilecek konulardır (Merecz ve Andysz, 2014; Mete vd., 2016; Seong, 2016; Fan, 2018).

Bugün, geçmiş dönemlere kıyasla teknolojik yeniliklerin de etkisi ile günlük yaşama daha fazla sirayet etmeye başlayan (Örneğin evden e-postalara yanıt vermek gibi) iş yükümlülükleriyle beraber iş-yaşam dengesi, yani iş yaşamıyla günlük yaşam arasında denge arayışı son yıllarda literatürde yer almaya başlayan ve tartışılan bir konu olmuştur (Gregory ve Milner, 2009, s. 1). Van Zoonen vd. (2020, s. 372) tarafından ortaya konulduğu üzere, günümüzde örgütsel bilgi ve iletişim teknolojileri, kişinin iş ile olan ilişkisini etkileme potansiyeline sahiptir. Genellikle iş taahhütlerini veya kişisel sorumlulukları yerine getirmek ve bunları ideal bir şekilde idare etmek için yeterli zaman, emek, zihinsel kapasite ve/veya desteğin olmaması bu dengeyi bozmakta, iş-yaşam çatışmasına neden olabilmektedir (Lockwood, 2003, s. 2). İş-yaşam dengesi, yapılan işin, mesleğin, görevin talepleri, aynı zamanda ailenin talepleri, bireylerin rolleri (ör. baba, anne vb.), aile sorumlulukları (ör. çocukların bakımı, yaşlı bakımı, ev işleri) gibi konuları içeren bir kavramdır (Delecta, 2011, s. 186). İdeal bir ortamda, bireylerin iş ve günlük yaşama yeterince kaynak ayırması, alanlardan birinin diğerine baskın gelmemesi, dengeli olması gerekmektedir (Delecta, 2011, s. 187).

Araştırmanın bir başka değişkenini oluşturan kişi-örgüt uyumu, kişi ile çevre arasındaki uyuma ilişkin olarak hem akademisyenlerin (Örneğin Hoffman ve Woehr, 2006; Morley, 2007; Turunç ve Çelik, 2012; Öcel, 2013; Demirer, 2019; Graczyk-Kucharska ve Erickson, 2020; Pratama vd., 2022) hem de insan kaynaklarına önem veren modern yönetim anlayışı çerçevesinde yöneticilerin (Westerfield, 2011) ilgisini çeken bir konudur. Temel olarak bu kavramı “*insanlar ve çalıştıkları örgütler arasındaki uyumluluk*” olarak ele almak mümkündür (Kristof, 1996, s. 1). Bireylerin çevreleri ile nasıl etkileşimlere girdiği hususunu irdeleyen diğer bir kavram olan kişi-iş uyumu ise genel olarak kişi-örgüt uyumunun bir bileşeni olarak ele alınmaktadır (Toth vd., 2020, s. 553; Köksal ve Şenel, 2022, s. 75). Kişi-iş uyumu, bir bireyin belli bir iş ile uyumluluğu ile ilgilenirken, kişi-örgüt uyumu, bireyin bir örgütün değerlerine, hedeflerine ve misyonuna uyumuyla ilgilenmektedir (Lauver ve Kristof-Brown, 2001; Kerse, 2018, s. 945).

Bu çalışmada temel olarak çalışan ile örgütün bütünleşmesi manasını taşıyan örgütsel özdeşleşme kavramına odaklanılmakta ve bu kavramı açıklamak yönünden çalışanın iş-yaşam dengesi, örgütle ve işle olan uyumu ele alınmaktadır. Literatürde örgütsel özdeşleşme iş tatmini, rol içi ve rol dışı davranış (Ricketta, 2005), işten ayrılma niyeti (Van Dick vd., 2004; Mignonac vd., 2006; De Moura vd., 2009; Li vd.,

2016), içsel motivasyon ve görev performansı (Van Knippenberg, 2000; Carmeli vd., 2007; Schwarz, 2017), örgütsel vatandaşlık davranışı (Humprey, 2012; Zhang ve Chen, 2013; Cheema vd., 2020) gibi olumlu örgütsel çıktılar ile anlamlı olarak ilişkilendirilmiştir. Sonuç itibarıyla, bir kişinin çalıştığı örgüte tamamen kendi isteğiyle ve içten gelen bir dürtüyle ait olma, onunla kendini bir tutma, onunla özdeş hale gelme duygusunu ifade eden örgütsel özdeşleşme, tüm bu olumlu çıktılarla birlikte, örgütlerin bir çalışandan bekleyeceği en önemli özveridir. Fakat örgütsel özdeşleşmenin işle ilgili tutumlar ve örgütsel davranış bakımından taşıdığı öneme rağmen, yönetim ve organizasyon literatüründe bunları birbirine bağlayabilecek mekanizmaları irdeleyen araştırmaların fazla olmadığı görülmektedir (Karanika-Murray vd., 2015, s. 1019). Bu konuların çalışanlar ve örgütleri için giderek daha önemli hale geldiği ve bu faktörlerin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkilerinin incelenmesinin önemli olduğu varsayımından ve literatürde bu kavramların bir arada ele alınmış olduğu çalışmalara yönelik söz edilebilecek bir sınırlılıktan hareketle, örgütsel özdeşleşmenin birer öncülü olarak uyum faktörlerini ele almanın önemli olduğu ve literatüre ve uygulamaya dönük katkılar sunabileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmada, ilişkisel tarama modeline dayalı olarak iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumunun örgütsel özdeşleşmeye olan etkisinin bir nicel araştırma kapsamında erişilecek olan birincil veriler doğrultusunda, istatistiksel olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda erişilen veriler ışığında bu değişkenler arasındaki ilişkiler SPSS yazılımında istatistiksel olarak analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve ve Araştırma Hipotezleri

Bu kısımda araştırmanın değişkenleri olan örgütsel özdeşleşme, iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumunun kavramsal çerçevesi çizilerek, literatür ışığında araştırma hipotezleri sunulmuştur.

Örgütsel Özdeşleşme

Her varlığın içgüdüsel olarak temel bir kimlik duygusuna sahip olması gerekmektedir. “Ben kimim?” veya “Biz kimiz?” gibi sorulara yanıt aramak ve başkalarıyla ve çevreleyen sosyal bağlarla uygun ve anlamlı bir şekilde ilişki kurmak çabası (Gioia, 1998; Jenkins, 2008) doğal bir insan güdüsüdür. Modern toplumdaki göze çarpan sosyal alanda, yani örgütlerde (Hogg ve Terry, 2000; Haslam, 2004), örgütsel özdeşleşme, kişinin kendisini tanımladığına inandığı aynı nitelikler ile kendini tanımladığı psikolojik bir durumu eşleştirerek bu kimlik duygusunu yansıtmaktadır (Dutton vd., 1994; Pratt, 1998; Lee vd., 2015, s. 1049).

Foote (1951, s. 21), kavramsal bir makalede, insanların “gruplar halindeki bireyler” ile özdeşleşme eğiliminde olduklarını, bireylerin kendini örgütün bir üyesi olarak sınıflandırdığı ve bu sınıflandırmanın, bireyleri örgüt adına hareket etmeye motive ettiğini ileri sürmüştür. Foote, bu açıklama ile, bir örgütte özdeşleşme kavramının nelerden oluştuğunu ortaya koymaya yardımcı olacak bir argüman sunmuştur (Edwards, 2005, s. 209). Örgütsel özdeşleşme esasında, kökenini sosyal psikoloji kuramlarından biri olan ve bireyin bir gruba ait olma yolu ile sosyal bir kimliğe eriştiği ve bu surette bir benlik imajı kazandığı görüşüne dayanan “sosyal kimlik” teorisinden almaktadır (Choi ve Kim, 2011, s. 242; Acuner vd., 2022, s. 125). Bir bireyin sosyal kimliği, “bir sosyal gruba (ya da gruplara) ait olduğu bilgisiyle beraber bu üyeliğe atfedilen değer ve duygusal önemdir” (Tajfel, 1978, s. 63). Tajfel (1978) ve Tajfel ve Turner’ın (1986) ortaya koyduğu sosyal kimlik teorisine göre bir birey, açık bir sistem olan sosyal çevrenin içersinde uzun vadede yalnız kalamayacak, er ya da geç bir dahiliyete, benzeşime tabi olacaktır. Netekim, doğası gereği insanda çevre tarafından kabul görme, bir gruba veya topluluğa resmi ya da gayri resmi üye olma isteği daima olmuştur. Sosyal kimlik edinim çabası olara ifade edilebilecek bu gereksinimin karşılanmasıyla birey, bir topluluğun amaçları, hedefleri, simgeleri gibi unsurlarını temsil eden sosyal kimliğe ulaşmış olacaktır. Bu durum tıpkı sosyal yaşamda gibi çalışma yaşamında da kendini gösterebilmektedir (Aksoy Kürü ve Erdil, 2021, s. 110). Bu yaklaşıma göre örgüt, çalışanın benlik kavramının büyük bir temsilidir. Sosyal kimlik teorisi, bireylerin örneğin cinsiyet, milliyet veya mesleğe dayalı bir dizi sosyal kategoriyle özdeşleşebilecekleri ve bunların her birinin veya bunların bir kombinasyonunun kimlik tespitinin hedefi olabileceği anlayışını sağlamıştır (Karanika-Murray vd., 2015, s. 1020).

Örgütsel özdeşleşme, sosyal kimlik teorisi kapsamında açıklanmaya çalışılan örgütsel sosyalleşmenin özel bir türü olarak kabul edilmektedir (Aksoy Kürü ve Erdil, 2021, s. 110). Örgütsel özdeşleşme konusunda öncül araştırmacılardan olan Ashforth ve Mael (1989), sosyal kimlik teorisini, belirli bir örgütle özdeşleşmeyi tanımlamak için iş örgütleri bağlamında uygulamış, böylece örgütsel davranış ve işle ilgili sonuçları anlamak için alternatif bir bakış açısı sağlamıştır. Ashforth ve Mael (1989), örgütsel özdeşleşmenin, çalışanların bir işveren örgütle birlik algıladıklarında ve kendilerini o örgüte ait hissettiklerinde ortaya çıktığını belirtmiştir. Dolayısıyla, örgütsel özdeşleşme genel anlamda, bir örgüt üyesinin kendisini örgütsel üyeliğine göre ne ölçüde tanımladığını ifade etmektedir (Ashforth ve Mael, 1989; He ve Brown, 2013, s. 12).

Rousseau'ya (1998, s. 217-219) göre örgütsel özdeşleşme, bireyin bir örgütün içerisinde kendisini onunla bir algılamasıdır. En temel manada bu kavram, bireylerin hissettiği bir örgüt kimliğinin parçası olma duygusudur. Bu noktada "ben" ve "örgüt" değil, "biz" kavramıyla kişiselleşme söz konusudur. Bu noktada örgütsel özdeşleşmeyi, birey ve örgüt arasında psikolojik bir bütünlük olarak da ifade etmek mümkündür (Van Knippenberg ve Sleebos, 2006, s. 574-581; Temel, 2016, s. 78). Örgütü ile özdeşleşen birey, örgütün başarısını kendi başarısı; başarısızlığını ise kendi başarısızlığı olarak benimseyebilmektedir. Örgütü ile özdeşleşmiş olan birey, kendi isteğiyle, içten gelen bir arzu ile örgütü destekleyici yönde tutum ve davranışlara yönelmekte, örgütün faydasına olacak hususlarda gönüllü bir çaba göstermektedir (Eren ve Titizoğlu, 2014, s. 276-277). Haslam ve Ellemers'e (2005) göre örgütüyle özdeşleşme düzeyi yüksek olan bir çalışan, örgütün sahip olduğu ortak amaç ve hedeflere sahip çıkmaktadır. Örgütüyle kendini bütünleştiren, özdeşleştiren çalışan, örgüte daha fazla fayda sağlayacak biçimde yüksek performans göstermeye gayret etmektedir (Podsakoff vd., 2000; Lee vd., 2015). Özdeşleşme, çalışanın örgütün bakış açısını, kültürünü, normlarını, kurallarını, hedeflerini benimsemesi ve örgüte uyum sağlaması noktasında önemli bir katkı sağlamaktadır (Van Kippenber ve Van Schie, 2000, s. 138).

Örgütsel özdeşleşmenin, varlıkların temel tanımını (yani bireysel ve örgütsel kimlikler) içerdiğinden, örgütlerdeki bireysel tutum ve davranışları açıklamada merkezi bir değere sahip olduğu ileri sürülmüştür (Pratt, 1998; Albert vd., 2000; Van Knippenberg ve Van Schie, 2000; Hogg ve Terry, 2001; Van Dick, 2004; Haslam ve Ellemers, 2005; Riketta, 2005; Ashforth vd., 2008; Lee vd., 2015). İlgili literatürde, öncü bazı araştırmalarda örgütsel özdeşleşmenin bilişsel bir yapı kapsamında, örgüte "birlik veya aidiyet algısı" olarak (Ashforth ve Mael, 1989), belirli bir örgütün üyesi olarak kişinin kendi algısını kişinin genel öz tanımına dahil etme süreci olarak (Dutton vd., 1994; Rousseau, 1998; Elsbach, 1999) veya özellikle bireysel ve örgütsel değerlerin uyumu olarak (Hall vd., 1970; Stengel, 1987; Pratt, 1998) olarak kavramsallaştırıldığı görülmektedir (Riketta, 2005, s. 360). Daha yakın dönemli çalışmalarda örgütsel özdeşleşmenin ilişkili bulunduğu örgütsel bağlamdaki faktörler arasında iş katılımı (Katrinli vd., 2009; Ting ve Ho, 2017; Karanika-Murray vd., 2015), örgütsel bağlılık (Gautam vd., 2004; Ng, 2015; Sökmen ve Bıyık, 2016; Nguyen, 2020; Shaikh vd., 2022), örgütsel güven (Tokgöz ve Seymen, 2013; Chen vd., 2015; Ng, 2015; Ateş vd., 2017; Nguyen, 2020; Altaş, 2021; Li vd., 2021), örgütsel vatandaşlık (Karabey ve İşcan, 2007; Tokgöz ve Seymen, 2013; Wu vd., 2016; Turgut ve Akbolat, 2017; Kocaoğlu ve Özdemir, 2020), psikolojik güçlendirme (Prati ve Zani, 2013; Edú Valsania vd., 2016; Temel, 2016; Kanbur, 2017; Traeger ve Alfes, 2019; Yılmaz, 2019) gibi kapsamlarda ele alındığı ve örgüt ile birey arasında olumlu bir uyuma işaret eden bağlar ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

İş-Yaşam Dengesi

Literatürde en çok kabul görmüş olan tanımlardan birine göre iş-yaşam dengesi, bireylerin iş rolleri ve aile rollerine eşit ölçüde dahil oldukları ve eşit derecede tatmin oldukları bir denge durumudur (Greenhaus ve Singh, 2003, s. 2). Bunun yanında bireylerin özel yaşamına da zaman ayırması gerekmektedir. Bu bağlamda iş-yaşam dengesini, yaşamın iş, aile ve özel yaşam olmak üzere üç temel alanındaki talepleri tatmin edici bir şekilde yerine getirmek olarak ele almak mümkündür. İşle ilgili talepler çalışma yoğunluğu, işe harcanan zamanın oranını, ailenin talepleri, bireylerin rolleri (ör. baba, anne vb.), aile sorumlulukları (ör. çocuk bakımı, ev işleri vb.), yaşlı aile üyelerine, çocuklara bakım gibi

konuları içermektedir; bunun yanında bireyin kendisine özel dinlenme, tatil, spor ve kişisel gelişim programlarından başka talepler de bulunmaktadır (Delecta, 2011, s. 186-187).

Bu açıdan günlük yaşam düzeninde iş ve günlük yaşam (aile yaşamı) arasında belirli sınır çizgileri vardır ve bunlardan birinin sınırı geçmesi, dengeyi bozmaktadır. Bunların sınır içerisinde yer alması, yani bir bireyin işin gereklilikleri ve ailenin gerekliliklerini ve taleplerini dengede tutabilmesi, iş-yaşam dengesi olarak ifade edilmektedir (Clark, 2000: 747). Bu denge çoğu zaman bireyin dışında kalan çalışma süresi düzenlemeleri, ebeveynlik ya da başka bakım sorumlulukları bulunanlar için ebeveyn izni (Thorntwaite, 2004; McDonald, Brown ve Bradley, 2005) gibi faktörler tarafından şekillenebilmektedir. Bu bağlamda denge genellikle istenenler ve mümkün olanlar arasındaki uzlaşma düzeyine bağlıdır (Bielenski, Bosch ve Wagner, 2002, s. 16; Gregory ve Milner, 2009, s. 4). İş-yaşam dengesinin belirleyici faktörlerini şu şekilde örneklendirmek mümkündür (Delecta, 2011, s. 187):

- a. **Bireysel Özellikler:** İş-yaşam dengesinin önemli belirleyicilerinden biri bireydir. Örneğin daha aktif, daha iş odaklı, daha tutkulu ve rekabetçi bir kişi ile sakin, sabırlı, dengeli ve sağduyulu bir kişi aynı olmayacaktır. İlk söz edilen kişi daha çok iş odaklı olduğu için iş-yaşam dengesine olumsuz yansımalarının olması mümkündür. İşe bağımlılık, çok uzun süre işte kalma, aşırı çalışma ve iş dışında da iş ile meşgul olma gibi işkoliklik eğilimi gösteren bireylerin iş-yaşam dengesinin iş lehine bozulması, ailevi, sosyal sorunlar veya sağlık sorunları yaşaması olasıdır.
- b. **Aile:** Bireyin aile yaşamında deneyimlediği ve yaşam dengesi üzerinde etkisi olan talepler, ailedeki rol beklentileri, sorumluluklar veya eşe ya da çocuklara verilecek destekler olabilmektedir. Evlilik, çocuk büyütme, evde yaşlı bakımı gibi değişkenlerin daha fazla aile sorumluluğu gerektirdiği için iş-yaşam dengesi üzerinde etkili olabilmektedir.
- c. **İş ve Örgütsel Sorumluluklar:** Kişinin çalıştığı iş ve çalıştığı örgüt zamanını, emeğini ve zihinsel kapasitesini kullanmasını gerektirir. Buraya ayrılan zaman, emek ya da zihinsel kapasite yaşamın diğer alanlarından ödünç alınan kaynaktır.
- d. **Sosyal Ortam:** İş-yaşam dengesinin bir diğer belirleyicisi de sosyal çevredir. Özellikle kültürel olarak kolektivist özellikleriyle öne çıkan ülkelerde, bireyin ait olduğu belirli sosyal gruplara karşı da sorumlulukları vardır.

Bireylerin üstlendiği çoklu roller arasında yaşadığı çatışmaya yanıt olarak örgütler, çalışanların hem istihdamla ilgili hem de kişisel taahhütlerini yerine getirme çabalarını kolaylaştırmayı amaçlayan çeşitli uygulama türleri tasarlama konusunda giderek daha fazla baskı görmektedir (Osoian vd., 2009, s. 333). Halihazırda iş-yaşam dengesini iyileştirmeye yönelik uygulamalara yer veren örgütlerde çalışan bireyler, evde, işte ve toplumda birden fazla sorumluluğu etkin bir şekilde yönetebilmek, işyerinin parçası olmak gibi olumlu çıktılar sağlamak konusunda önemli bir destekçi olabilmektedir (Dhas ve Karthikeyan, 2015, s. 11). Spesifik olarak iş-yaşam dengesi ve örgütsel özdeşleşmesi ilişkisini irdeleyen Geidelina-Lugovska ve Cekuls (2022), iki değişken arasında eğrisel bir ilişkinin mevcudiyetini; orta düzeyde örgütsel özdeşleşme düzeyinde, çalışanlar iş-yaşam dengesi eksikliğinden önemli ölçüde stres hissetmeye başladığını; zamanla, üretkenlikleri, ilişkiler, sağlık gibi konularda sıkıntı yaşadıklarını tespit etmiş ve bireylerin iş-yaşam dengesi üzerinde bir kontrol duygusuna sahip olduklarında, daha üretken ve işlerine bağlı olabildiklerine dikkat çekmiştir. Westerfield (2011), örgütsel özdeşleşmeyi teşvik etmek için iş-yaşam dengesi programının önemine dikkat çeken bulgulara erişmiştir. Aydemir (2018), iş-yaşam dengesi ve örgütsel özdeşleşme arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptamıştır. Shanawaz (2022), iş-yaşam dengesi ve örgütsel özdeşleşmeyi bir arada ele almış ve kişisel iyi oluşla ilişkili olduğunu saptamıştır. Ancak literatürde iş-yaşam dengesini örgütsel özdeşleşme ile ilişkilendiren çalışmaların sınırlılığı göze çarpmaktadır. Bu surette, iş-yaşam dengesinin örgütsel özdeşleşmenin yaşanması noktasında önemli olabileceği görüşüne dayalı olarak aşağıda yer alan hipotez geliştirilmiştir:

H₁. İş-yaşam dengesi ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.

Kişi-Örgüt Uyumu

Çevresel psikoloji, kişi ve çevre arasındaki devamlı etkileşimin bulunduğu ve bunların davranışa neden olduğunu varsaymaktadır (Terborg, 1981) ve bu da Lewin'in (1938) iyi bilinen davranışın kişinin ve çevrenin bir işlevi olduğu aksiyomuyla uyumludur. İnsan davranışının, kişinin ve çevrenin ortak bir işlevi olduğu yönündeki bu fikirlerle tutarlı olarak, Kristof (1996, s. 4-5), kişi-örgüt uyumunu "insanlar ve örgütler arasında a) en az bir varlık diğerinin ihtiyaç duyduğu şeyi sağladığında veya (b) benzer temel özellikleri paylaştıklarında ya da (c) her ikisi de birlikte vuku bulduğunda meydana gelen uyumluluk şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım, kişinin belirli bir iş, meslek ya da gruptan ziyade tüm örgüte uyumuna odaklanmaktadır (Kristof, 1996; Verquer vd., 2003, s. 473-474).

Kişi-örgüt uyumu "değer" uyumluluğuna vurgu yapmakta (Kim vd. 2013, s. 3719) ve örgütün değerleri ile bireyin değerlerinin örtüşmesini kapsamaktadır (Behram ve Dinç, 2014, s. 269). Bu bakımdan bireysel özellikler ile belli bir iş, meslek veya gruptan öte örgütün özellikleri arasındaki uyumluluğun üzerinde durulmakta, çalışanlar ve iş süreçleri arasındaki uyum vurgulamaktadır (Kim, 2012, s. 832; Kerse vd., 2016, s. 104). Kişi-örgüt uyumunun sağlanması hem birey hem de örgüt için olumlu bir durumu ifade etmektedir. Çalışanlar, örgütün değerlerinin kendi değerleriyle örtüştüğünü hissettikleri örgütlerde çalışmaktan hoşlanacaklardır ve ayrıca örgütler, bir şekilde daha yüksek performans gösteren, tatmin edici sonuçlar gösteren bireylerle çalışmayı isteyecektir (Farooqui ve Nagendra, 2014, s. 128). Dolayısıyla günümüzde kişi-örgüt uyumunun elde edilmesi, örgütsel başarıyı tanımlayan birçok çıktının bir öncülü olarak kabul edilmektedir (Turunç ve Çelik, 2012, s. 59).

Konuyla ilgili olarak Argyris (1957), bireyin örgütsel davranışının, kişi ve örgüt arasındaki etkileşimden kaynaklandığını iddia etmiştir. Kristof (1996), kişi-örgüt uyumunun iş performansı, örgütsel vatandaşlık davranışı ve işletmenin kazancındaki önemli farklılıkları açıklayacağını öne sürmüştür. Verquer vd. (2003), kişi-örgüt uyumunun işten ayrılma niyeti, iş tatmini ve örgütsel bağlılık ile ilişkili olduğunu belirtmiş; davranışsal sonuçların önemli bir öncülü olduğunu öne sürmüştür. Ostroff vd. (2005), çalışanların değerlerinin ve önceliklerinin örgütünkiler ile uyumlu olduğunda çalışanların daha mutlu ve örgütte kalma ihtimallerinin daha yüksek olacağını raporlamıştır (Öcel, 2013, s. 38). Hoffman ve Woehr (2006), örgütsel özdeşleşmenin tutumsal ve davranışsal sonuçlar ile önemli bir korelasyonu olduğunu, çeşitli davranışsal sonuçlarla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Farooqui ve Nagendra (2014), kişi-örgüt uyumunun, iş memnuniyeti ve çalışanların performansını belirlemede güçlü bir faktör olduğunu ortaya koymuştur. Behram ve Dinç (2014), kişi-örgüt uyumunun sağlanması halinde örgütte çatışmalar ve işten ayrılma niyetleri gibi olumsuz durumların azaldığını ortaya koymuştur. Merez ve Chen vd. (2016), kişi-örgüt uyumunun iş tatminini olumlu şekilde yordadığını doğrulamıştır. Bunun yanında, örgütsel kimliğin örgütsel özdeşleşmenin bir öncülü olmasından hareketle (Dutton, Dukerich and Harquail, 1994; Hatch and Schultz, 2000) kişinin örgüt ile yakalayacağı uyum düzeyi örgütün niteliği ve imajına bağlı olarak değişim gösterebilecektir. Bu bakımdan, örgüt çalışana ne denli benzer nitelikte algılanıyorsa, örgütle kurulacak özdeşleşme de o kadar yüksek düzeyde gerçekleşebilecektir (Aksoy Kürü, 2020b: 66). Bu doğrultuda konuya ilişkin olarak Andysz (2014) kişi-örgüt uyumunun örgütsel özdeşleşme ile ilişkili olduğunu, ancak diğer taraftan etkilerinin yalnızca iş ortamıyla sınırlı olmadığını, aynı zamanda iş ve ev arasındaki sınırlara nüfuz ettiği ve özel hayatı etkilediği ortaya koymuştur. Akbaş ve Çetin (2015), çalışanların kişi-örgüt uyum düzeyi ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında pozitif anlamlı ilişki tespit etmiştir. Mete vd. (2016), kişi-örgüt uyumu ile örgütsel bağlılık, örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini arasında olumlu ilişkiler olduğu tespit etmiştir. Sökmen ve Bıyık (2016) ve Kanbur (2017) benzer şekilde kişi-örgüt uyumu ve örgütsel özdeşleşme arasında doğrusal bir ilişki bulunduğunu saptamıştır. Ancak belirtmek gerekmektedir ki kişi örgüt uyumu ile örgütsel özdeşleşme ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların hem ulusal hem de uluslararası literatürde nicelik anlamında az sayıda olduğu görülmektedir (Aksoy Kürü, 2020b: 65). Bu itibarla, kuramsal temelden hareketle, kişi-örgüt uyumunun bir uyum unsuru olarak örgütsel özdeşleşmenin bir öncülü olarak ele alınıp, bu iki değişken arasındaki ilişkinin örgütsel bağlamda tespitine yönelik olarak şu araştırma hipotezi öne sürülmüştür:

H₂. Kişi-örgüt uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.

Kişi-İş Uyumu

Kişi-iş uyumu genel olarak daha geniş bir kişi-çevre uyumu ilişkileri çerçevesinin parçasıdır ve genel olarak kişi-örgüt uyumunun bir unsuru olarak kabul edilmektedir (Toth vd., 2020, s. 553). Kişi-iş uyumu, örgüt içerisindeki belli bir pozisyonun, belli bir işin gerektirdiği sorumluluklarla, bu pozisyonda bulunan, bu işi gerçekleştiren çalışanın bilgi, deneyim ve yeteneğinin uyumlu olmasını ifade etmektedir (Köksal ve Şenel, 2022, s. 75). Bu kavram daha spesifik olarak bireyin kişisel özellikleri ile işin özellikleri arasındaki eşleşmeye odaklanmaktadır (Resick vd., 2007; Toth vd., 2020, s. 558). Bu bakımdan bireyin kişiliğinin, becerisinin ve yeteneklerinin işiyle (işin talepleri ve gereksinimleri) olan uyumu olarak tanımlanan bu kavram (Edwards, 1991) doğru nitelik ve becerilerle sahip olan doğru kişilerin doğru işe yerleştirilmesi gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Kerse, 2018, s. 945). Bu uyum söz konusu olduğunda, bireyin dikkatini, odağını ve çabasını işe göstermesi mümkün olabilecektir. Aksi halde birey kendini işe veremeyecek, stres, işe devamsızlık, hata yapma gibi hallerin meydana gelme ihtimali artabilecektir (Cable ve Parsons, 2001; Kılıç ve Yener, 2015, s.162-163). Böyle bir durumda bireyin performansının düşük olacağı kabul edilmektedir (Özçelik ve Fındıklı, 2014, s. 1121; Çetinkaya ve Kurnaz, 2017, s. 748-750).

Kişi-örgüt uyumu, çalışanlar ve örgütsel değerler arasındaki uyum olarak ele alınırken (Cable ve DeRue, 2002), kişi-iş uyumu, bir çalışanın bilgi, beceri ve yeteneklerinin belirli iş gereksinimleriyle eşleşme derecesini ifade etmektedir (Edwards, 1991). Bu iki uyum yapısı üzerine yapılan araştırmaların çoğu, iş sonuçları üzerinde olumlu bir etki göstermiştir. Yukarıda ele alındığı üzere kişi-örgüt uyumunun yanı sıra, kişi-iş uyumunun iş motivasyonunu, iş katılımını, kariyer başarısı, performans, bağlılık gibi bireyle ilgili olarak çeşitli olumlu örgütsel çıktıları doğrusal yönde etkilediği gösterilmiştir (Edwards, 1991; Saks ve Gruman, 2011; Warr ve Inceoglu, 2012; Anaza, 2015). Literatürde bu yaklaşımları doğrulayan başka ampirik bulgular söz konusudur. Bu konuda önemli araştırmacılar olan Kristof-Brown vd. (2005), kişi-iş uyumu ile iş performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılıkla ilişkili olduğunu saptamıştır. June ve Mahmood (2011), çalışanların iş performansı ile kişi-iş uyumu arasında önemli ilişkiler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Farzaneh vd. (2014), kişi-iş uyumu ve kişi-örgüt uyumu ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif ilişkiler tespit etmiş, bu ilişkilerde örgütsel bağlılığın aracılık etkisini ortaya koymuştur. Sylva vd. (2019), algılanan talep-yetenek uyumunun çalışanların kariyer girişimleriyle ilgili olduğunu; zaman içinde uyumundaki artışlarla ilişkilendirilebildiğini tespit etmiştir. Jyoti vd. (2020), kişi-iş uyumunun ile bireysel ve birlikte işe bağlılık ve kariyer bağlılığıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Kişi-iş uyumu teorisini geliştiren ve benzer örgütsel değişkenlerle birlikte ele alan çalışmaların mevcudiyetinden söz edebilmekle birlikte, kişi-iş uyumu ile örgütsel özdeşleşmeyi ilişkilendiren çalışmaların ve ampirik bulguların sınırlı olduğunu söylemek mümkün görülmektedir. Ancak, örgütsel özdeşleşmenin elde edilmesinde diğer uyum faktörleriyle birlikte kişi-iş uyumunun da önemli bir açıklayıcı değişken olabileceği yaklaşımdan hareketle, ortaya atılan araştırma hipotezini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

H₃. Kişi-iş uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.

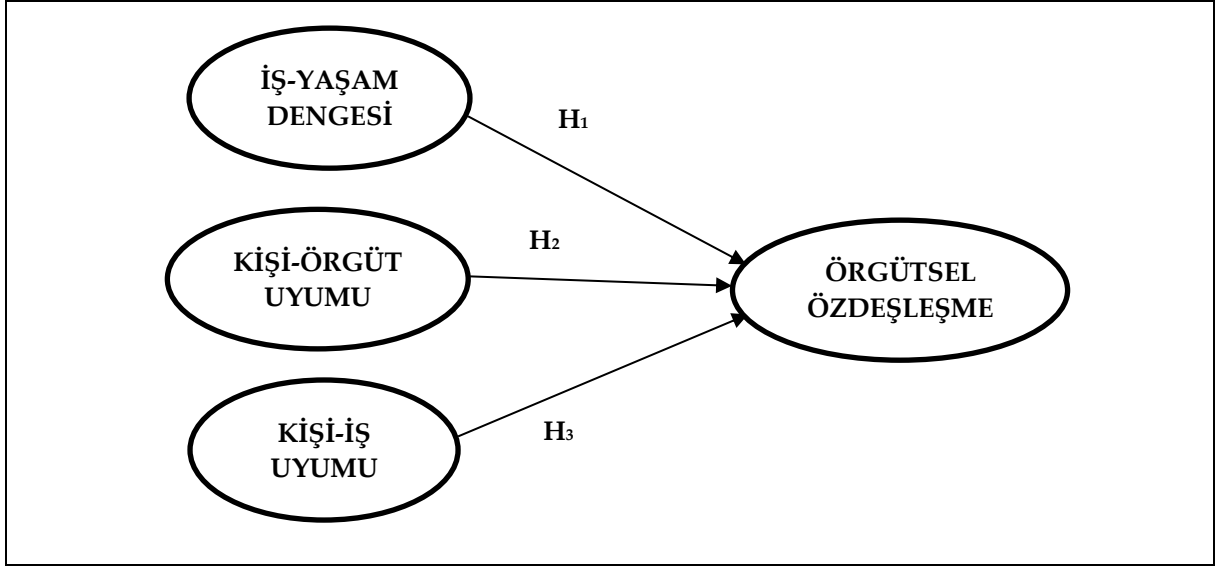
Yöntem

Bu kısımda araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama yöntemi ve araçları, verilerin analiz yöntemine ilişkin bilgiler sunulmuştur.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada bir ilişki tarama metoduna dayalı olarak çalışanların iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu algılarının örgütsel özdeşleşme düzeyleriyle ilişkisinin istatistiksel olarak tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu ilişki yapıda iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu örgütsel özdeşleşmenin birer öncülü, örgütsel özdeşleşme sonuç değişkeni olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın değişkenlerini, ilişkisel yapısını ve hipotezlerini temsil eden araştırma modeli Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın ilişkisel modeli ve hipotezleri

Şekil 1’de görüldüğü gibi, ele alınan ilişkisel tarama modelinde iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu bağımsız değişkenler, örgütsel özdeşleşme ise bağımlı değişkenler olarak değerlendirilmiştir. Araştırma, bireyin işle ilgili çeşitli uyum faktörlerini bir arada ele almak suretiyle, örgütsel özdeşleşmenin öncülleri olarak uyum faktörlerinin birlikte değerlendirmesini sunmayı amaç edinmektedir. Bu faktörlerin örgütsel özdeşleşme ile nasıl bağlantılı olduğunu ve çalışanların işleriyle nasıl bağ kurduklarını uyumun çeşitli yönleri ile ele alarak, bu konuya farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

Evren ve Örneklem

Araştırma, kamu veya özel sektörde bir örgüte bağlı olarak çalışan bireylerden veri toplamayı hedeflediğinden, araştırmanın evrenini Türkiye’de istihdam piyasasında yer alan 18 yaş ve üzerinde bulunan tüm bireyler oluşturmaktadır. Bu evreni oluşturan popülasyonun sayısı tam olarak bilinmeyeceğinden, ancak oldukça büyük olduğu bilindiğinden, örnekleme yöntemine başvurulmuştur. Örnekleme yöntemlerinden, araştırmanın amacı ve hedef kitlenin erişilebilirliğine uygunluğu sebebiyle kolayda örnekleme tekniğine başvurulmuştur. Bu kapsamda sosyal bilimlerde sayısı tam olarak bilinmeyen ve popülasyonu büyük olan evrenleri 0,95 güvenilirlikle ve %5’lik hata toleransıyla temsil edebilecek büyüklüğüne sahip olduğu kabul edilen (Sekaran, 2003) en az 384 katılımcıdan veri elde edilmesi planlanmıştır; sonuç olarak araştırmanın verileri toplam 391 katılımcının geçerli yanıtlarından oluşmuştur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada dört değişkeni ölçmeyi amaçlayan 5’li Likert esasına dayalı dört ölçekten istifade edilmiştir. Araştırmanın ölçekleri ile ilgili bilgiler aşağıda sunulmuştur.

İş-Yaşam Dengesi Ölçeği: Valcour’un (2007) Amerika Birleşik Devletleri’nde çağrı merkezi temsilcisinden oluşan bir örnekleme iş-yaşam dengesini ölçmeyi amaçladığı çalışmada geliştirdiği ölçek ifadelerinden oluşmakta ve toplamda 5 ifade yer almaktadır. Ölçeğin $\alpha = .93$ düzeyinde güvenilirdir. Ölçeğin ifadeleri, araştırmacının izni ile Türkçe diline uyarlanmıştır. Yapılan uyarlamalar için alanda uzman olan ve aynı zamanda İngilizce diline hâkim olan akademisyenlerin onayı alınmıştır.

Kişi-Örgüt Uyumu Ölçeği: Mitchell vd. (2001) tarafından geliştirilen ve 6 ifadeyi içeren ölçektir. Araştırmacılar tarafından biri süpermarket çalışanları, diğer hastane çalışanları olmak üzere iki farklı örnekleme yapılan analizlerde ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = .75$ ve $\alpha = .86$ olarak hesaplanmıştır.

Kişi-İş Uyumu Ölçeği: Brkich vd. (2002) tarafından geliştirilen 9 ifadeden ve tek boyuttan oluşan Kişi-İş Uyum Ölçeği'nin Kerse (2018) tarafından Türkçe diline uyarlanmış olan versiyonudur. Kerse (2018) tarafından ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = .91$ olarak hesaplanmıştır.

Örgütsel Özdeşleşme Ölçeği: Mael ve Ashforth (1992) tarafından geliştirilen ölçek, tek boyutludur ve toplam 6 ifadeden oluşmaktadır. Orijinal çalışmada ölçeğin güvenilirliği $\alpha = .87$ olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin uyarlanması Tak ve Aydemir (2004) tarafından yapılmış olup, bu çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = .86$ olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın ve araştırma ölçeklerinin etik açıdan uygunluğunun tespiti noktasında İstanbul Aydın Üniversitesi Rektörlüğü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü'ne başvurulmuş ve Üniversite Etik Komisyonu'nun 29.07.2022 tarihli ve 2022/11 sayılı kararını bildiren E-88083623-020-57560 sayılı belgeyle uygunluğu tespit edilmiştir. Alınan etik kurul onayının ardından veriler, online anket yöntemine dayalı olarak, Google Forms aracılığıyla online ortamda davet linki üzerinden katılımcılara iletilen anket formlarından 02.10.2022- 10.12.2022 tarihleri arasında elde edilmiştir. Katılımcıların anketi doldurarak araştırmaya dahil olmak hususunda gönüllü onamları alınmıştır. Sistem üzerinde tüm soruların yanıtlanması gerektiğinden elde edilen tüm formlar eksiksiz olduğu görülmüş ve araştırmaya dahil edilmiştir. Bu kapsamda elde edilen veriler SPSS programında analiz edilmiştir. İstatistiki analizlerden verilerin güvenilirliğini ve normalliğini tespit etmek üzere güvenilirlik ve normal dağılım analizleri gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların demografik ve mesleki özelliklerinin tespit edilmesi ve ölçeklere ilişkin açıklayıcı istatistiklerin sağlanmasında frekans analizinden yararlanılmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerinin araştırma değişkenleri bakımından farklılaşma durumu fark testleri ile değerlendirilmiştir. Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilere yönelik olarak ortaya atılan hipotezlerin test edilmesi noktasında korelasyon ve regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Gerçekleştirilen nicel araştırma kapsamında ölçeklere dayalı olarak elde edilmiş olan verilerin güvenilirliğinin ve normal dağılımının tespiti noktası Cronbach alfa katsayıları ve çarpıklık-basıklık katsayıları hesaplanmıştır. Ayrıca örneklemin ölçüm yeterliliğinin tespiti noktasında Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayıları hesaplanmıştır. Yapılan bu hesaplamalar sonucunda elde edilen sonuçlar ile ölçeklere ilişkin ortalamalar ve standart sapma katsayıları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma Ölçeklerinin Güvenilirlik, Normal Dağılım ve Betimleyici Katsayıları

Ölçekler	İfade Sayısı	α	KMO	\bar{X}	SS	Çarpıklık/Basıklık
İş-Yaşam Dengesi	5	.973	.907	3,35	1,03063	-,341/-,860
Kişi-Örgüt Uyumu	5	.831	.820	3,75	,66450	-,858/1,269
Kişi-İş Uyumu	7	.972	.939	3,54	,97819	-,681/-,116
Örgütsel Özdeşleşme	6	.915	.866	3,68	,84592	-,812/692

Tablo 1'de görüldüğü üzere, tüm ölçeklerin Cronbach alfa katsayıları, genel bir yaklaşım olarak kabul gören değerin 0.7 ve üzerinde bulunması gerekliliği (Kılıç, 2016, s. 47) şartını karşılamaktadır. Bu durum ölçeklerin güvenilir olduğuna işaret etmektedir. KMO katsayıları ölçüm yeterliliği bulunduğunu göstermektedir. Normal dağılımdan söz edebilmek için genel bir yaklaşım olarak -1,5 ila +1,5 aralığında yer alması gereken çarpıklık ve basıklık katsayılarının (George ve Mallery, 2001; Tabachnick ve Fidell, 2013) bu aralığa uygun olduğu görülmektedir. Bu itibarla verilerin normal dağılım varsayımını karşıladığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan parametrik testlerin yapılması uygundur. Ölçeklerin ortalamaları değerlendirildiğinde ise iş-yaşam dengesinde $\bar{x}=3,35$; kişi-örgüt uyumunda $\bar{x}=3,75$; kişi-iş

İş-Yaşam Dengesi, Kişi-Örgüt Uyumu ve Kişi-İş Uyumunun Örgütsel Özdeşleşme Üzerindeki Etkileri

uyumunda $\bar{x}=3,54$; örgütsel özdeşleşmede $\bar{x}=3,68$ düzeyinde ortalamalar yer aldığı görülmektedir. Bu bakımdan, ölçeklerin belirli bir kesme noktası bulunmamasına karşın, 5'li Likert usulüne dayalı olan ortalama değerler üzerinden değerlendirildiğinde orta düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmanın örnekleme dahil olan katılımcıların sahip olduğu demografik ve mesleki özelliklerin tespitine yönelik olarak yapılan frekans analizinde elde edilen frekans ve yüzde dağılımlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik ve Mesleki Özellikleri

Demografik Özellik			Mesleki Özellik		
Cinsiyet	f	%	Sektör	f	%
Kadın	248	63,4	Özel sektör çalışanı	286	73,1
Erkek	143	36,6	Kamu çalışanı	105	26,9
Medeni Durum	f	%	Toplam İş Tecrübesi	f	%
Bekar	175	44,8	1-3 yıl	121	30,9
Evli	216	55,2	4-10 yıl	88	22,5
Yaş	f	%	11-20 yıl	101	25,8
18-27	131	33,5	21 yıl ve üzeri	81	20,7
28-36	72	18,4	İş Yerindeki Kıdem	f	%
37-49	102	26,1	1-3 yıl	170	43,5
50 ve üzeri	86	22,0	4-10 yıl	103	26,3
Eğitim Durumu	f	%	11-20 yıl	87	22,3
Ortaöğretim-Lise	64	16,4	21 yıl ve üzeri	31	7,9
Önlisans/MYO	84	21,5	Mesleği Seçme Kriteri	f	%
Lisans	162	41,4	Kendi isteği	177	45,3
Yükseköğrenim	81	20,7	Aile isteği	45	11,5
Kişisel Gelir	f	%	Yakın çevre yönlendirmesi	38	9,7
Asgari ücret olan 5500 TL veya altı	62	15,9	Mevcut ekonomik ve istihdam koşulları nedeniyle	131	33,5
5501-10.000 TL	118	30,2	İş Yerinde Yönetici Rolü	f	%
10.001 TL ve üzeri	211	54,0	Yok	186	47,6
			Var	205	52,4

Tablo 2'de yer alan veriler ışığında, katılımcıların cinsiyetleri incelendiğinde, %63,4'ünün kadın ve %36,6'sının erkek olduğu görülmektedir. Mesleki özellikler açısından, katılımcıların %73,1'i özel sektör çalışanı iken %26,9'u kamu çalışanıdır. Katılımcıların medeni durumu incelendiğinde, %55,2'si evli ve %44,8'i bekar olarak belirtilmiştir. Yaş dağılımına göre, en büyük grup %33,5'lik oranla 18-27 yaş aralığındadır. Katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında, %41,4'ü lisans mezunu olarak sınıflandırılmıştır. Gelir bakımından katılımcıların %54'ü 10.001 TL ve üzerinde bir gelir elde etmektedir. Katılımcıların iş tecrübelerine bakıldığında, en büyük grup %30,9'luk oranla 1-3 yıl aralığında iş tecrübesine sahip olanlar olmuştur. İş yerindeki kıdemlerine göre dağılımda ise %43,5 ile 1-3 yıl öne çıkmıştır. Katılımcıların mesleği seçme kriterlerine ilişkin veriler incelendiğinde, %45,3'ü kendi isteğiyle, %11,5'i aile isteği doğrultusunda, %9,7'si yakın çevre yönlendirmesi sonucu ve %33,5'i ise mevcut ekonomik ve istihdam koşulları nedeniyle mesleğini seçtiğini belirtmiştir. Son olarak, katılımcıların iş yerindeki yönetici rolüne ilişkin dağılımına bakıldığında, %47,6'sı yönetici rolü olmadığını, %52,4'ü ise yönetici rolüne sahip olduğunu ifade etmiştir.

Katılımcıların demografik ve mesleki özelliklerinin araştırma değişkenleri bakımından istatistiksel anlamlı gruplar arası fark gösterip göstermediğinin tespit edilmesi noktasında parametrik fark testlerine başvurulmuştur. İkili gruplar için t-testi, ikiden fazla gruplar için Anova analizi yapılmıştır.

Fark arz eden grupların tespitinde post hoc testlerinden yararlanılmıştır. Buna göre yapılan analiz sonuçları Tablo 3 ve Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Fark Testleri

Özellikler	Ölçekler			
	İş-Yaşam Dengesi	Kişi-Örgüt Uyumu	Kişi-İş Uyumu	Örgütsel Özdeşleşme
	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$
Cinsiyet				
Kadın(n=248)	3,21±1,07152	3,76±,68994	3,51±1,01674	3,64±,89325
Erkek(n=143)	3,59±,90971	3,72±,61921	3,59±,90850	3,76±,75330
Test= t-testi	t=-3,570 p=,000*	t=,649 p=,517	t=-,810 p=,418	t=1,409 p=,160
Medeni Durum				
Bekar(n=175)	3,43±1,08470	3,71±,76917	3,45±1,09739	3,71±,93720
Evli(n=216)	3,29±,98279	3,78±,56563	3,60±,86674	3,67±,76579
Test= t-testi	t=1,327 p=,185	t=-1,041 p=,299	t=-1,490 p=,137	t=,473 p=,636
Yaş Aralığı				
18-27(n=131)*	3,14±1,13693	3,51±,79629	3,10±1,14333	3,54±,94887
28-36(n=72)	3,16±,91757	3,80±,44019	3,60±,66585	3,69±,62088
37-49(n=102)	3,51±,87408	3,86±,45036	3,78±,70808	3,78±,69197
50 ve üzeri(n=86)*	3,65±1,03136	3,92±,72027	3,86±,97249	3,79±,98067
Test= Anova	F=6,152 p=,000*	F=9,177 p=,000*	F=15,805 p=,000*	F=2,139 p=,095
Eğitim Durumu				
Ortaöğretim-Lise(n=64)*	2,89±,990006	3,35±,70257	3,75±,98235	3,56±,87500
Önlisans/MYO(n=84)	3,13±1,14344	3,54±,76528	3,19±1,14582	3,59±,99007
Lisans(n=162)	3,45±,95313	3,62±,59800	3,24±,81502	3,72±,74377
Yükseköğrenim(n=81)*	3,76±,90062	3,84±,95934	3,69±,95061	3,81±,84511
Test= Anova	F=11,103 p=,000*	F=5,118 p=,002*	F=8,933 p=,000*	F=1,534 p=,205
Kişisel Gelir				
5500 TL veya altı(n=62)*	3,25±1,22403	3,51±,83672	3,07±,94300	3,51±,87716
5501-10.000 TL(n=118)	2,82±,95283	3,57±,68363	3,19±,79119	3,48±,74664
10.001 TL ve üzeri(n=211)*	3,68±,87254	3,91±,54319	3,87±,97819	3,85±,84592
Test= Anova	F=30,802 p=,000*	F=15,657 p=,000*	F=30,277 p=,000*	F=8,922 p=,000*

Tablo 3'te verilmiş olan demografik özelliklere ilişkin elde edilen sonuçlar incelendiğinde, cinsiyet faktörünün araştırma değişkenlerinden yalnızca iş-yaşam dengesi bakımından istatistiksel anlamlı (p=,000) sonuç verdiği görülmektedir. Burada erkeklerin ortalaması kadınlara göre daha yüksek olmuştur. Diğer değişkenler açısından anlamlı fark bulunmamaktadır. Medeni durum faktörü araştırma değişkenlerinden hiçbirinde anlamlı fark sergilememiştir. Yaş aralığı ele alındığında iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu değişkenlerinde anlamlı (p=,000) fark sergilediği görülmektedir. Tamamında 50 yaş ve üzeri grupta yer alan katılımcıların ortalama değerleri yüksek olmuş; en düşük yaş aralığı olan 18-27 yaş aralığının ise en düşük ortalamaları sergileyen grup olduğu anlaşılmıştır. Yaş düzeyleri arttıkça ortalamalar artmıştır. Eğitim durumu bakımından iş-yaşam dengesi (p=,000), kişi-örgüt uyumu (p=,002) ve kişi-iş uyumu (p=,000) bakımından anlamlı fark olduğu görülmektedir. Burada da yaşa benzer şekilde eğitim durumu arttıkça ortalamalar artmıştır ve fark en

İş-Yaşam Dengesi, Kişi-Örgüt Uyumu ve Kişi-İş Uyumunun Örgütsel Özdeşleşme Üzerindeki Etkileri

düşük eğitim düzeyi olan ortaöğretim-lise ile en yüksek eğitim düzeyi olan yükseköğretim arasında gerçekleşmiştir. Kişisel gelir ele alındığında tüm değişkenlerde istatistiksel anlamlı fark ($p=,000$) ortaya çıktığı görülmektedir. Gelirdeki fark, tüm değişkenlerde en düşük gelir grubu olan 5500 TL veya altı ile en yüksek gelir grubu olan 10.001 TL ve üzeri arasında gerçekleşmiştir. Kişisel gelir, örgütsel özdeşleşme bakımından anlamlı fark gösteren tek faktör olmuştur.

Tablo 4. Katılımcıların Mesleki Özelliklerine İlişkin Fark Testleri

Özellikler	Ölçekler			
	İş-Yaşam Dengesi	Kişi-Örgüt Uyumu	Kişi-İş Uyumu	Örgütsel Özdeşleşme
	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$	$\bar{X} \pm SS$
Sektör				
Özel sektör çalışanı(n=286)	3,21±1,03833	3,76±,65749	3,51±,99143	3,64±,84407
Kamu çalışanı(n=105)	3,59±1,01129	3,72±,68373	3,59±,94520	3,76±,85401
Test= t-testi	t=,768 p=,443	t=,935 p=,350	t=,355 p=,723	t=,494 p=,622
Toplam İş Tecrübesi				
1-3 yıl(n=121)*	3,07±1,13817	3,53±,77190	3,11±1,11967	3,57±,93924
4-10 yıl(n=88)	3,18±,92735	3,73±,53644	3,55±,78949	3,74±,69655
11-20 yıl(n=101)	3,51±,96064	3,85±,47872	3,77±,78193	3,77±,78534
21 yıl ve üzeri(n=81)*	3,76±,89483	3,95±,73006	3,86±,94299	3,70±,91303
Test= t-testi	t=9,225 p=,000*	t=7,997 p=,000*	t=13,869 p=,000*	t=1,231 p=,298
İş Yerindeki Kıdem				
1-3 yıl(n=170)*	3,07±1,08410	3,55±,74963	3,19±1,06725	3,54±,89387
4-10 yıl(n=103)	3,37±,98276	3,85±,42812	3,68±,74162	3,75±,73685
11-20 yıl(n=87)	3,79±,82563	3,94±,48039	3,94±,75678	3,92±,72554
21 yıl ve üzeri(n=31)*	3,67±,91294	3,92±,95148	3,82±1,10422	3,59±1,07483
Test= Anova	F=11,346 p=,000*	F=9,264 p=,000*	F=14,945 p=,000*	F=4,169 p=,006*
Mesleği Seçme Kriteri				
Kendi isteği(n=177)	3,65±,97870	3,90±,71164	3,83±,96820	3,77±,89714
Aile isteği(n=45)	3,17±1,05192	3,64±,52016	3,36±,87727	3,73±,67901
Yakın çevre yönlendirmesi(n=38)	3,14±,99611	3,68±,69574	3,47±,82628	3,43±,87046
Ekonomik ve istihdam koşulları nedeniyle(n=131)	3,07±1,00274	3,59±,58951	3,21±,95312	3,62±,80777
Test= Anova	F=9,992 p=,000*	F=6,353 p=,000*	F=11,674 p=,000*	F=2,006 p=,113
İş Yerinde Yönetici Rolü				
Yok(n=186)	2,98±1,04619	3,53±,73264	3,11±1,02172	3,49±,88476
Var(n=205)	3,70±,88884	3,94±,52941	3,92±,75016	3,86±,77024
Test= t-testi	t=-7,357 p=,000*	t=-6,254 p=,000*	t=-9,079 p=,000*	t=-4,400 p=,000*

Katılımcıların mesleki özellikleri ele alındığında, kamu veya özel sektör ayrımının anlamlı fark oluşturmadığı görülmektedir. Toplam iş tecrübesinin ve aynı şekilde iş yerindeki kıdem in iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu değişkenlerinde anlamlı ($p=,000$) fark sergilediği görülmektedir. Tüm değişkenler için en düşük iş tecrübesi grubu olan 1-3 yıl ile 21 yıl ve üzerinde anlamlı fark gerçekleşmiştir. 21 yıl ve üzerindeki grupta yer alan katılımcıların ortalamaları yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Ek olarak iş yerindeki kıdem örgütsel özdeşleşme bakımından anlamlı fark

($p=,006$) sergilemiş; burada 11-20 yıl arası kıdeme sahip olan katılımcıların ortalamaları yüksek olmuş ve diğer gruplardan anlamlı ölçüde ayrılmıştır. Mesleği seçme kriteri iş-yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu değişkenlerinde anlamlı ($p=,000$) fark göstermiş; tüm değişkenlerde kendi isteğiyle mesleği seçtiğini aktaran katılımcıların ortalamaları diğer gruplara göre yüksek olmuştur. İş yerinde yönetici rolü ele alındığında tüm değişkenlerde anlamlı ($p=,000$) fark gösterdiği anlaşılmaktadır. Burada yönetici rolü olanların tüm değişkenler bakımından yüksek ortalamalar sergiledikleri görülmektedir.

Araştırmada ele alınan değişkenler arasındaki ilişkilerin hangi yönde ve ne güçte olduğunu tespit etmek için korelasyon analizine başvurulmuştur. Korelasyon analizinde Pearson korelasyon katsayısı baz alınmış ve $r \leq 0,4$ ise zayıf, $0,4 \geq r \leq 0,8$ ise orta ve $r \leq 0,8$ ise güçlü ilişki kriterine göre (Shi ve Conrad, 2009, s. 35) ilişkiler test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Korelasyon Analizi

Değişkenler	1. İş-Yaşam Dengesi	2. Kişi-Örgüt Uyumu	3. Kişi-İş Uyumu	4. Örgütsel Özdeşleşme
1. İş-Yaşam Dengesi	1			
2. Kişi-Örgüt Uyumu	,604**	1		
3. Kişi-İş Uyumu	,652**	,761**	1	
4. Örgütsel Özdeşleşme	,483**	,646**	,642**	1

** Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlı (çift kuyruk)

Tablo 5'te görüldüğü gibi iş-yaşam dengesi ile örgütsel özdeşleşme arasında $r=,483$; kişi-örgüt uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında $r=,646$; kişi-iş uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında $r=,642$ düzeyinde pozitif doğrusal ve orta güçlü ilişkiler söz konusu olmuştur. Bu itibarla, araştırmada ortaya atılan hipotezlerin desteklendiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin tespit edilmesine yönelik basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Regresyon analizinin sonuçlarının değerlendirilmesinde p değerleri ve R^2 etki büyüklükleri (Lewis, 2007, s. 259) ele alınmıştır. Bu kapsamda iş yaşam dengesi, kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu bağımsız değişkenler, örgütsel özdeşleşme bağımlı değişken olmak üzere birer regresyon modeli kurularak analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Regresyon Analizi

Model	Beta	Standart Hata	Standart Beta	t	R^2	p
Örgütsel Özdeşleşme	2,354	,128		18,422		,000*
İş-Yaşam Dengesi	,397	,036	,483	10,891	,234	,000*
Örgütsel Özdeşleşme	,606	,187		3,320		,001*
Kişi-Örgüt Uyumu	,822	,049	,646	16,676	,417	,000*
Örgütsel Özdeşleşme	1,721	,123		13,957		,000*
Kişi-İş Uyumu	,555	,034	,642	16,521	,412	,000*

Yapılan regresyon analizinin sonuçları, iş-yaşam dengesinin örgütsel özdeşleşme üzerindeki değişimin %23,4'lük kısmını, kişi-örgüt uyumunun örgütsel özdeşleşme üzerindeki değişimin %41,7'lik bir

kısmını, kişi-iş uyumunun örgütsel özdeşleşme üzerindeki değişimin %41,2'lik kısmını açıklayabildiği anlaşılmıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Örgütsel özdeşleşmenin kökenini aldığı sosyal kimlik teorisi, çalışan-örgüt ilişkilerini açıklamak için literatürde geniş çapta uygulanmıştır ve buna göre örgüt, bireylerin özdeşleşme geliştirebilecekleri potansiyel olarak dikkat çeken bir sosyal kategori olarak kabul görmektedir (Lee, 1971; Ashforth ve Mael, 1989; Mael ve Tetrick, 1992; Hogg ve Terry, 2001; Dutton vd., 1994; Edwards, 2005; Karabey ve İşçan, 2007; Ashforth vd., 2008; Polat, 2009; He ve Brown, 2013; Tokgöz ve Seymen, 2013; Temel, 2016; Kerse ve Karacabey, 2017; Buil vd., 2019; Zagenczyk vd., 2021). Örgütsel özdeşleşme ile ilgilenen araştırmacılar, prensipte, bunun yalnızca bir duruma değil, aynı zamanda birden fazla meydana gelen ve birbiri ile ilişkili dinamik süreçlere bağlı olduğunu (Schneider vd., 1971; Oakes vd., 1994; Albert vd. 2000; Coupland, 2001; Hogg ve Terry, 2001; Cornelissen vd., 2007; Ashforth vd., 2008; Tüzün ve Çağlar, 2009; Bednar vd., 2020; Kazmi ve Javaid, 2022), çünkü bireylerin bulunduğu örgütler ile ilişkilerini devamlı bir biçimde yeniden değerlendirdikleri ve gözden geçirdiklerini kabul etmektedir (Brown, 2018, s. 296-297).

Bireylerin bulunduğu konumla özelliklerinin eşleştiğinde ortaya çıkan uyumluluk olarak ele alınan (Edwards, 1996, s. 3-4) kişi-çevre uyumu, çevresi ile yeteri ölçüde uyumlu olan kişilerin örgütlerinde daha mutlu olduğu ve daha fazla verim sağladığı, çalışanın kendisi ve çalıştığı örgüt açısından olumlu çıktılar olduğunu kabul etmektedir (Uysal Irak, 2012, s. 13; Mazıoğlu ve Kanbur, 2020, s. 1641). Kişi-çevre uyum teorisi, çalışan davranışının, çalışma ortamlarının özellikleri (yani, hedefler, talepler ve/veya kaynaklar) ile bireylerin özellikleri (yani değerler, ilgi, ihtiyaçlar ve/veya yetenekler) arasındaki uyumun sonucu (Bright, 2021, s. 3) olarak, bireylerin çevreye uyum sağladığında veya özelliklerinin eşleştiğinde olumlu tepkilerin ortaya çıktığını öne sürmektedir (Carless, 2005, s. 411). Araştırmalar iş ve günlük yaşam arasındaki uyumun (dengenin) sağlanmasının (Örneğin Beauregard ve Henry, 2009; Haar vd., 2014; Dhas, 2015; Oludayo vd., 2018; Arief vd., 2021) ve kişiyle işin ve örgütün çeşitli özelliklerinin uyumlu olmasının memnuniyet, bağlılık, elde tutma, vatandaşlık davranışları ve performans dahil üzere bir dizi olumlu çalışan tutum ve davranışıyla ilişkili olduğunu göstermiştir (Örneğin Edwards, 1991; Verquer vd., 2003; Arthur, vd., 2006; Hoffman ve Woehr, 2006; Kristof-Brown vd., 2005; Sekiguchi ve Huber, 2011; Warr ve Inceoğlu, 2012; Peng ve Mao, 2015; Pudjiarti ve Hutomo, 2020; Bahat, 2021; Bright, 2021). Çalışanların küresel pazarda kritik bir değer olarak artan bir şekilde önem kazanması, kişi-örgüt uyumunun ve kişi-iş uyumunun çalışanların çalışma tutumları ve davranışları üzerindeki etkilerine yönelik akademik ilgiyi arttırmıştır (Hoffman ve Woehr, 2006; Cooper-Thomas ve Wright, 2013; Peng vd., 2014). Yüksek derecede bir kişi-örgüt uyumuna ulaşmak, rekabetçi zorlukların üstesinden gelmek için gereken yüksek esneklik ve kurumsal bağlılığa sahip olan çalışanları elde tutmanın yolu olarak kabul edilmektedir (Chen vd., 2016, s. 947). Dolayısıyla çalışanların örgütleriyle olan bağlantılarında, olumlu çıktılar elde edilmesi bakımından bu türden dengelerin, uyumların önemli olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan, örgütsel özdeşleşme üzerinde etkili olabilecek, çalışanların örgütsel özdeşleşme algılarında etki gösterebilecek çevresel değişkenlerin ele alınmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda örgütsel özdeşleşmenin öncülleri olarak çalışan birey ve çalıştığı iş ve örgüt bağlamında birtakım faktörlerin incelenmesinin, örgütsel özdeşleşme kavramının açıklanabilirliği bakımından katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada, örgütsel özdeşleşme temel odak noktası olmakla birlikte, çalışan ile işi ve örgütü arasındaki çeşitli denge ve uyum noktalarının ele alınması ve bu bağlamda örgütsel özdeşleşme için uyumluluğun gerekliliğinin altının çizilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede, nicel araştırmaya dayalı olarak elde edilen birincil veriler ışığında gerçekleştirilen istatistiksel analizlerde birtakım önemli bulgulara erişilmiştir. Araştırmada elde edilen en önemli sonuçlardan biri, iş-yaşam dengesi kişi-örgüt uyumu ve kişi-iş uyumu değişkenlerinin örgütsel özdeşleşmeyle orta düzeyde doğrusal pozitif ilişkiler içerisinde olduğudur. Yapılan regresyon analizleri, bu değişkenlerin örgütsel özdeşleşmede yaşanan değişimin önemli bir payını açıklayabildiğini göstermiştir. Araştırma kapsamında ele alınan model

doğrultusunda literatür ışığında bu değişkenler arasındaki ilişkilere yönelik olarak ortaya atılan “H₁. İş-yaşam dengesi ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.”, “H₂. Kişi-örgüt uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.”, “H₃. Kişi-iş uyumu ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ilişki vardır.” hipotezleri desteklenmiştir. Elde edilen bu sonuçlar, literatürde örgütsel özdeşleşme ile iş-yaşam dengesini ele alan bazı çalışmalar (Westerfield, 2011; Merez ve Andysz, 2014; Aydemir, 2018; Van Zoonen vd., 2020; Geidelina-Lugovska ve Cekuls, 2022); kişi-iş uyumunu ile özdeşleşmeyi birlikte ele alan Liu vd. Tarafından yapılan çalışma (2021) ve kişi-örgüt uyumu ile özdeşleşmeyi birlikte ele alan bazı çalışmalar (Vondey, 2010; Cha, 2014; Akbaş ve Çetin, 2015; Sökmen ve Bıyık, 2016; Mete vd., 2016; Kanbur, 2017; Çınar, 2019; Aksoy Kürü, 2020a; Baş, 2022) tarafından elde edilmiş olan değişkenler arası doğrusal ilişkileri doğrular niteliktedir. Ancak literatürde örgütsel özdeşleşme ile birer öncül olarak iş-yaşam dengesi, kişi-iş uyumu ve kişi-örgüt uyumunu ele alan, adı geçen çalışmaların yanında literatürde bir sınırlılık bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bir bireyin hem günlük yaşamda hem iş yaşamında refaha erişebilmesinde pek çok faktör etkili olabilecektir. Ancak, araştırmada elde edilen bulgulardan yola çıkılarak bunlar içerisinde iş yaşamı ile günlük yaşamın sorumlulukları arasında bir dengeyi ifade eden iş-yaşam dengesi, kişinin çalıştığı örgütün genel özellikleriyle olan uyumluluğunu ifade eden kişi-örgüt uyumu ve kişinin yaptığı işle olan uyumunu ifade eden kişi-iş uyumunun, bu bağlamda ele alınabilecek olan önemli değişkenlerden bazıları olduğunu söylemek mümkündür. Bu yönlerden uyum sağlayan bir çalışanın, çalıştığı örgütte tatmin duyabileceği, kalmaya istekli olabileceği, hatta örgütle özdeşleşebileceği açıktır.

Literatürde kişi-iş ve kişi-örgüt uyumunun sağlanmasının hem bireyler hem de örgütler bağlamında yararları bulunduğu gösterilmiştir. Kişi, yaptığı işin gerektirdiği bilgi ve becerilere, yeteneklere sahip olduğunda, diğer bir ifade ile işin gereklilikleri ile bireyin özellikleri eşleştğinde kişi işini severek icra edecek, daha iyi performans gösterecek, işi yerine getirdiği örgüte bağlılığı artabilecektir (Edwards, 1991, s. 285). Bu bakımdan, bu araştırma sonuçlarının da açık bir biçimde gösterdiği gibi, örgütsel özdeşleşmenin gerçekleşebilmesi noktasında bireylerin elde ettiği uyumlar önemli olabilmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçların yöneticiler tarafından dikkate alınması, örgütsel özdeşleşme gibi birey ve örgüt için çok önemli faydalar sağlayan bir fenomenin elde edilmesi noktasında önemli olabilecektir.

Araştırmanın sonuçlarına dayanarak, bireylerin uyumla ilgili noktaları dikkate alarak, çalışanlarının motivasyonunu ve memnuniyetini arttırmak için önlemler almalarının önemli olduğunu ileri sürmek mümkündür. Örgütlere iş-yaşam dengesi konusunda çalışanların ihtiyaçlarını karşılayacak esnek politikalar ve programlar uygulamak önerilebilir. Örneğin esnek çalışma saatleri, evden çalışma, yarı zamanlı çalışma gibi seçeneklerin sunulduğu bu politikalar ve uygulamalar, çalışanların iş ve özel hayatları arasındaki dengeyi sağlamalarına ve örgütle özdeşleşmelerini arttırmalarına yardımcı olabilecektir. Kişi-iş uyumunu artırmak için işe uygun bireyleri işe almak ve çalışanların işleriyle ilgili beklentilerini yönetmek önemli olabilecektir. Bu açıdan işini severek yapmalarını sağlamak amacıyla işlerine ilgi duyan çalışanlarını tercih etmeleri gereklidir. Bu nedenle, örgütlerin işe alım ve işe yerleştirme süreçlerinde, çalışanların yetenekleri, kişilik özellikleri ve ilgi alanlarına uygun işler sunmaları önemlidir. Örgütlerin, çalışanlarının uyum düzeylerini arttırmak amacıyla beklentilerine ve ihtiyaçlarına göre özelleştirilmiş görevler düzenlemeleri de önem arz edebilecektir. Ayrıca, çalışanların işlerinde gelişmelerini sağlamak için eğitim ve geliştirme fırsatları sunulması da bu uyumu artırabilir. Kişi-örgüt uyumunu artırmak noktasında örgütlerin, çalışanlarının beklentilerini ve değerlerini anlamalarına ve bu beklentileri karşılamak için uygun bir çalışma ortamı sağlamalarına yardımcı olacak çalışmalar yürütmeleri, açık ve tutarlı bir iletişim stratejisi benimsemeleri gereklidir. Bu tür bir strateji, çalışanların örgütle paylaştığı değerleri ve hedefleri netleştirebilecek ve uyumlaştırabilecek, böylece çalışanların özdeşleşmelerini arttırabilecektir. Bu önlemler, çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerini olumlu etkileyebilir. Böylece çalışanların günlük yaşam sorumluluklarına zaman ayırmaları, toplumla ve günlük yaşam içerisinde aile ve arkadaşlarıyla sosyalleşmeleri sağlanırken, örgüt yönünden maliyetlerin kontrol altında olması ve verimliliğin artması mümkün olabilecektir (Guthrie, 2012; Helmle vd., 2014). Bu uyumun tesisinin, her iki taraf açısından da olumlu çıktıları bulunabileceği düşünülmektedir.

Bu araştırma, iş-yaşam dengesi, kişi-iş uyumu ve kişi-örgüt uyumunu örgütsel özdeşleşme ile birlikte ele alan bir yapı ve elde edilen sonuçlar bakımından özgünlük arz ettiğini söylemek mümkün görülmektedir. Araştırma bu ilişkileri bir arada ele alan ender çalışmalardan biridir. Ancak, çeşitli uyum değişkenlerinin bir arada incelenmesinin örgütsel özdeşleşme kavramının açıklanabilirliği açısından önem arz ettiği düşünülmektedir. Zira bu hususta Carless (2005, s. 412), kişi-örgüt uyumunu ve kişi-iş uyumunu bir arada değerlendirilmesinin, göreceli etkilerinin daha gerçekçi bir hesabını sağlayacağına işaret etmiştir. Bu bakımdan, gelecek araştırmalarda ele alınacak aynı ya da benzer yapılar, bu araştırmada elde edilen sonuçların tartışılması bakımından önemli olabilecektir.

Araştırmada elde edilen sonuçların kıymetli olmasının yanında, tüm bulgular ve değerlendirmelerin araştırmanın örneklemini sınırlılığında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek önemlidir. Ayrıca araştırma, nicel araştırmaya dayalı ölçek verilerinden hareket etmiştir ve kesitseldir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda nitel, nicel veya karma yöntemlerle bu konuların ele alınması açıklayıcılık bakımından literatüre katkı sunabilecektir. Bu sayede, bu değişkenlerin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkileri daha iyi anlaşılabilir ve daha kapsamlı bir perspektif sunulabilecektir.

Tüm bunların yanında, bu araştırmanın sonuçları belirli bir sektöre yönelik değil, genel olarak tüm çalışanları kapsayan bir bağlamda ortaya çıkmıştır. Örgütsel özdeşleşme ile diğer faktörler arasındaki ilişkilerin farklı sektörlerdeki işletmeler spesifikliğinde incelenmesi farklı içgörüler sağlanması açısından literatüre katkı sunabilecektir. Çünkü farklı sektörlerdeki işletmelerde, sahip olduğu çalışma koşulları, örgütsel yapı gibi nitelikler nedeniyle iş-yaşam dengesi, kişi-iş uyumu ve kişi-örgüt uyumu gibi faktörlerin örgütsel özdeşleşme ile olan ilişkisi farklılık gösterebilecektir. Farklı sektörlerde, farklı örgüt yapılarında, farklı kültürel bağlamlarda örgütsel özdeşleşmenin benzer veya farklı değişkenler ile birlikte derinlemesine incelenmesi, farklı değişkenlerin etkilerinin anlaşılması açısından faydalı olabilecektir.

Kaynakça

- Acuner, T., Atalay, M. Ö., & Aydemir, P. (2022). İş tatmini ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişkinin meta analiz yöntemiyle incelenmesi: Türkiye bağlamında bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 37, 121-142.
- Adnan Bataineh, K. (2019). Impact of work-life balance, happiness at work, on employee performance. *International Business Research*, 12(2), 99-112.
- Akbaş, T., & Çetin, A. (2015). İş tatmini ve kişi-örgüt uyumunun örgütsel özdeşleşmeye etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 81-101.
- Aksoy Kürü, S. (2020a). Etik liderlik ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişki: Kişi örgüt uyumunun aracılık etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 11(2), 515-530.
- Aksoy Kürü, S. (2020b). *Örgütsel özdeşleşmenin öncülleri ve ardılları üzerine bir meta analiz çalışması* (Doktora tezi, Gebze Teknik Üniversitesi, Gebze).
- Aksoy Kürü & Erdil, O. (2021). İşe adanmışlık ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişki: Meta-analiz çalışması. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58, 107-136.
- Albert, S., Ashforth, B. E., & Dutton, J. E. (2000). Organizational identity and identification: Charting new waters and building new bridges. *Academy of Management Review*, 25(1), 13-17.
- Altaş, S. S. (2021). Sağlık çalışanlarının örgütsel özdeşleşme, örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve örgütsel destek algıları arasındaki ilişkiler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 875-891.
- Anaza, N. A. (2015). Relations of fit and organizational identification to employee-customer identification. *Journal of Managerial Psychology*, 30(8), 925-939.

- Argyris, C. (1957). *Personality and organization: The conflict between system and the individual*. New York: Harper & Brothers.
- Arief, N. R., Purwana, D., & Saptono, A. (2021). Effect of quality work of life (QWL) and work-life balance on job satisfaction through employee engagement as intervening variables. *The International Journal of Social Sciences World (TIJOSSW)*, 3(1), 259-269.
- Arthur Jr, W., Bell, S. T., Villado, A. J., & Doverspike, D. (2006). The use of person-organization fit in employment decision making: An assessment of its criterion-related validity. *Journal of Applied Psychology*, 91(4), 786-801.
- Ashforth, B. E., Harrison, S. H., & Corley, K. G. (2008). Identification in organizations: An examination of four fundamental questions. *Journal of Management*, 34(3), 325-374.
- Ashforth, B. E., & Mael, F. A. (1989). Social identity theory and the organisation. *Academy of Management Review*, 14, 20-39.
- Ashforth, B. E., & Mael, F. (2004). *Social identity theory and the organization*. Oxford: Oxford University Press.
- Ateş, M. F., Mert, İ. S., & Turgut, H. (2017). The indirect effect of organizational prestige on the effect of organizational trust and organizational support on organizational identification. *Organization*, 9(18), 103-117.
- Aydemir, S. (2018). Örgütsel özdeşleşmenin iş-yaşam dengesine etkisi: Üst düzey yöneticilere yönelik bir araştırma. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 367-390.
- Bahat, E. (2021). Person-organization fit and commitment to volunteer organizations. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 32(6), 1255-1270.
- Baş, M. (2022). Kişi-örgüt uyumu ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişkide psikolojik sahiplenmenin aracı, yaşam doyumunun düzenleyici rolü. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 81-101.
- Beauregard, T. A., & Henry, L. C. (2009). Making the link between work-life balance practices and organizational performance. *Human Resource Management Review*, 19(1), 9-22.
- Bednar, J. S., Galvin, B. M., Ashforth, B. E., & Hafermalz, E. (2020). Putting identification in motion: A dynamic view of organizational identification. *Organization Science*, 31(1), 200-222.
- Behram, N. K., & Dinç, E. (2014). Algılanan kişi-örgüt uyumunun kişilerarası çatışma ve işten ayrılma niyeti üzerine etkisi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 115-124.
- Bielenski, H., Bosch, E., & Wagner, A. (2002). *Working time preferences in sixteen European countries*. Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Bright, L. (2021). Does person organization fit and person-job fit mediate the relationship between public service motivation and work stress among US Federal employees?. *Administrative Sciences*, 11(2), 1-13.
- Brkich, M., Jeffs, D., & Carless, S. A. (2002). A global self-report measure of person-job fit. *European Journal of Psychological Assessment*, 18(1), 43-51.

- Brown, A. D. (2017). Identity work and organizational identification. *International Journal of Management Reviews*, 19(3), 296-317.
- Buil, I., Martínez, E., & Matute, J. (2019). Transformational leadership and employee performance: The role of identification, engagement and proactive personality. *International Journal of Hospitality Management*, 77, 64-75.
- Cable, D. M., & DeRue, D. S. (2002). The convergent and discriminant validity of subjective fit perceptions. *Journal of Applied Psychology*, 87(5), 875-884.
- Cable, D. M., & Parsons, C. K. (2001). Socialization tactics and person-organization fit. *Personnel Psychology*, 54(1), 1-23.
- Carless, S. A. (2005). Person-job fit versus person-organization fit as predictors of organizational attraction and job acceptance intentions: A longitudinal study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 78(3), 411-429.
- Carmeli, A., Gilat, G., & Waldman, D. A. (2007). The role of perceived organizational performance in organizational identification, adjustment and job performance. *Journal of Management Studies*, 44(6), 972-992.
- Cha, J., Chang, Y. K., & Kim, T. Y. (2014). Person-organization fit on prosocial identity: Implications on employee outcomes. *Journal of Business Ethics*, 123(1), 57-69.
- Cheema, S., Afsar, B., & Javed, F. (2020). Employees' corporate social responsibility perceptions and organizational citizenship behaviors for the environment: The mediating roles of organizational identification and environmental orientation fit. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 9-21.
- Chen, P., Sparrow, P., & Cooper, C. (2016). The relationship between person-organization fit and job satisfaction. *Journal of Managerial Psychology*, 31(5), 946-959.
- Chen, S. Y., Wu, W. C., Chang, C. S., Lin, C. T., Kung, J. Y., Weng, H. C., & Lee, S. I. (2015). Organizational justice, trust, and identification and their effects on organizational commitment in hospital nursing staff. *BMC Health Services Research*, 15(1), 1-17.
- Choi, N. H., & Kim, Y. S. (2011). The roles of hotel identification on customer-related behavior. *Nankai Business Review International*, 2(3), 240-256.
- Clark, S. C. (2000). Work/family border theory: A new theory of work/family balance. *Human Relations*, 53(6), 747-770.
- Cooper-Thomas, H. D., & Wright, S. (2013). Person-environment misfit: The neglected role of social context. *Journal of Managerial Psychology*, 28(1), 21-37.
- Cornelissen, J. P., Haslam, S. A., & Balmer, J. M. (2007). Social identity, organizational identity and corporate identity: Towards an integrated understanding of processes, patternings and products. *British Journal of Management*, 18, 1-16.
- Coupland, C. (2001). Accounting for change: A discourse analysis of graduate trainees' talk of adjustment. *Journal of Management Studies*, 38(8), 1103-1119.
- Çetinkaya, A. Ş., & Kurnaz, G. (2017). Kişi-iş uyumunun performans değerlemeye etkisi: Konya tekstil işletmeleri araştırması. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(3), 747-764.

- Çınar, E. (2019). The effect of person-organization fit on the organizational identification: The mediating role of organizational attractiveness. *Eurasian Journal of Business and Management*, 7(1), 74-84.
- De Moura, G. R., Abrams, D., Retter, C., Gunnarsdottir, S., & Ando, K. (2009). Identification as an organizational anchor: How identification and job satisfaction combine to predict turnover intention. *European Journal of Social Psychology*, 39(4), 540-557.
- Delecta, P. (2011). Work life balance. *International Journal of Current Research*, 3(4), 186-189.
- Demirer, M. C. (2019). Kişi örgüt uyumunun iş performansı üzerine etkisi: Mutluluğun aracılık rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 283-302.
- Dereli, D. D. (2015). Innovation management in global competition and competitive advantage. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 1365-1370.
- Dhas, B. (2015). A report on the importance of work-life balance. *International Journal of Applied Engineering Research*, 10(9), 21659-21665.
- Dhas, M. D. B., & Karthikeyan, D. P. (2015). Work-life balance challenges and solutions: Overview. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*, 12(2), 10-19.
- Dutton, J. E., Dukerich, J. M., & Harquail, C. V. (1994). Organizational images and member identification. *Administrative Science Quarterly*, 39, 239-263.
- Edú Valsania, S., Moriano, J. A., & Molero, F. (2016). Authentic leadership and intrapreneurial behavior: cross-level analysis of the mediator effect of organizational identification and empowerment. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 12, 131-152.
- Edwards, J. R. (1991). Person-job fit: A conceptual integration, literature review, and methodological critique. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (pp. 283-357). John Wiley & Sons.
- Edwards, J. R. (1996). An examination of competing versions of the person-environment fit approach to stress. *Academy of Management Journal*, 39(2), 292-339.
- Edwards, M. R. (2005). Organizational identification: A conceptual and operational review. *International Journal of Management Reviews*, 7(4), 207-230.
- Edwards, M. R., & Peccei, R. (2007). Organizational identification: Development and testing of a conceptually grounded measure. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 16(1), 25-57.
- Elsbach, K. D. (1999). An expanded model of organizational identification. *Research in Organizational Behavior*, 21, 163-200.
- Enwereuzor, I. K., Ugwu, L. I., & Eze, O. A. (2018). How transformational leadership influences work engagement among nurses: does person-job fit matter?. *Western Journal of Nursing Research*, 40(3), 346-366.
- Eren, M. Ş., & Titizoğlu, Ö. Ç. (2014). Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini üzerindeki etkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27), 275-303.

- Fan, P. (2018). Person–organization fit, work–family balance, and work attitude: The moderated mediating effect of supervisor support. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 46(6), 995-1010.
- Farooqui, M. S., & Nagendra, A. (2014). The impact of person organization fit on job satisfaction and performance of the employees. *Procedia Economics and Finance*, 11, 122-129.
- Farzaneh, J., Dehghanpour Farashah, A., & Kazemi, M. (2014). The impact of person-job fit and person-organization fit on OCB: The mediating and moderating effects of organizational commitment and psychological empowerment. *Personnel Review*, 43(5), 672-691.
- Foote, N.N. (1951). Identification as the basis for a theory of motivation. *American Sociological Review*, 16, 14-21.
- Gautam, T., Van Dick, R., & Wagner, U. (2004). Organizational identification and organizational commitment: Distinct aspects of two related concepts. *Asian Journal of Social Psychology*, 7(3), 301-315.
- Geidelina-Lugovska, M., & Cekuls, A. (2022). Relation between organizational identification and work-life balance. In *New challenges in economic and business development – 2022: responsible growth proceedings* (pp. 107-111), Faculty of Business, Management and Economics, University of Latvia, Riga, Latvia.
- George, D. & Mallery, M. (2001). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference 10.0 update*. Allyn and Bacon.
- Graczyk-Kucharska, M., & Erickson, G. S. (2020). A person-organization fit model of Generation Z: Preliminary studies. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 16(4), 149-176.
- Greenhaus, J. H., & Singh, R. (2003). *Work-family linkages, a sloan work and family encyclopedia entry*. Chestnut Hill, MA, Boston College.
- Gregory, A., & Milner, S. (2009). Editorial: work–life balance: A matter of choice?. *Gender, Work & Organization*, 16(1), 1-13.
- Guthrie, V. M. J. (2012). Management control of work-life balance. A narrative study of an Australian financial institution. *Journal of Human Resource Costing & Accounting*, 16(4), 258-280.
- Haar, J. M., Russo, M., Suñe, A., & Ollier-Malaterre, A. (2014). Outcomes of work–life balance on job satisfaction, life satisfaction and mental health: A study across seven cultures. *Journal of Vocational Behavior*, 85(3), 361-373.
- Hall, D. T., Schneider, B., & Nygren, H. T. (1970). Personal factors in organizational identification. *Administrative Science Quarterly*, 15, 176-190.
- Haslam, S. A. (2004). *Psychology in organizations: A social identity approach*. London, UK: Sage.
- Haslam, S. A., & Ellemers, N. (2005). Social identity in industrial and organizational psychology: Concepts, controversies, and contributions. In G. P. Hodgkinson & J. K. Ford (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (Vol. 20, pp. 39-118). Sussex, UK: Wiley.

- Hatch, M. J., & Schultz, M. J., (2000). Scaling the tower of babel: Relational differences between identity, image and culture in organizations. In M. J. Schultz, M. J. Hatch ve M. H. Larsen, (Ed), *The expressive organization* (pp. 11-35). New York: Oxford University Press.
- He, H., & Brown, A. D. (2013). Organizational identity and organizational identification. *Group & Organization Management*, 38(1), 3-35.
- Helmle, J. R., Botero, I. C., & Seibold, D. R. (2014). Factors that influence perceptions of work-life balance in owners of copreneurial firms. *Journal of Family Business Management*, 4(2), 110-132.
- Hoffman, B. J., & Woehr, D. J. (2006). A quantitative review of the relationship between person-organization fit and behavioral outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, 68(3), 389-399.
- Hogg, M. A., & Terry, D. I. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *Academy of Management Review*, 25(1), 121-140.
- Hogg, M. A., & Terry, D. J. (2001). Social identity theory and organizational processes. In M. A. Hogg & D. J. Terry (Eds.), *Social identity processes in organizations* (pp. 1-12). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Humphrey, A. (2012). Transformational leadership and organizational citizenship behaviors: The role of organizational identification. *The Psychologist-Manager Journal*, 15(4), 247-268.
- Jones, C., & Volpe, E. H. (2011). Organizational identification: Extending our understanding of social identities through social networks. *Journal of Organizational Behavior*, 32(3), 413-434.
- June, S., & Mahmood, R. (2011). The relationship between person-job fit and job performance: A study among the employees of the service sector SMEs in Malaysia. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 1(2), 95-105.
- Jyoti, J., Sharma, P., Kour, S., & Kour, H. (2020). The role of job involvement and career commitment between person-job fit and organizational commitment: A study of higher education sector. *International Journal of Educational Management*, 35(1), 109-130.
- Kanbur, E. (2017). Psikolojik güçlendirme ve örgütsel özdeşleşme arasında birey-örgüt uyumunun aracı rolü. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(7), 63-82.
- Karabey, C. N., & İşcan, Ö. F. (2007). Örgütsel özdeşleşme, örgütsel imaj ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi: Bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 231-241.
- Karanika-Murray, M., Duncan, N., Pontes, H. M., & Griffiths, M. D. (2015). Organizational identification, work engagement, and job satisfaction. *Journal of Managerial Psychology*, 30(8), 1019-1033.
- Katrinli, A., Atabay, G., Günay, G., & Güneri, B. (2009). Exploring the antecedents of organizational identification: The role of job dimensions, individual characteristics and job involvement. *Journal of Nursing Management*, 17(1), 66-73.
- Kazmi, S. W., & Javaid, S. T. (2022). Antecedents of organizational identification: implications for employee performance. *RAUSP Management Journal*, 57, 111-130.

- Kerse, G. (2018). The impact of job crafting on person-job fit: "I am compatible with my work because I can make changes in my work". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), 941-958.
- Kerse, G., & Karabey, C. N. (2017). Algılanan örgütsel desteğin örgütsel özdeşleşmeye etkisi: Örgütsel sinizmin aracı rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 375-398.
- Kerse, G., Soyalin, M., & Karabey, C. N. (2016). Kişi-örgüt uyumu, nötrleştirme ve algılanan yönetici desteğinin sanal kaytarmaya etkisi: Ampirik bir çalışma. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 100-113.
- Kılıç, K. C., & Yener, D. (2015). Birey-örgüt ve birey-iş uyumunun çalışanların iş tutumlarına etkisi: Adana ilinde bankacılık sektöründe çalışanlar üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 161-174.
- Kılıç, S. (2016). Cronbach'ın alfa güvenilirlik katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1), 47-48.
- Kim, S. (2012). Does person-organization fit matter in the public-sector? Testing the mediating effect of person-organization fit in the relationship between public service motivation and work attitudes. *Public Administration Review*, 72(6), 830-840.
- Kim, T. Y., Aryee, S., Loi, R., & Kim, S. P. (2013). Person-organization fit and employee outcomes: test of a social exchange model. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(19), 3719-3737.
- Kocaoğlu, M., & Özdemir, H. Ö. (2020). Örgütsel güven, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkilere yönelik bir araştırma: Kırşehir Belediyesi örneği. *International Journal of Social Science*, 3(1), 19-34.
- Kristof, A. L. (1996). Person-organization fit: An integrative review of its conceptualizations, measurement, and implications. *Personnel Psychology*, 49(1), 1-49.
- Kristof-Brown, A. L., Zimmerman, R. D., & Johnson, E. C. (2005). Consequences of individuals' fit at work: A meta analysis of person-job, person-organization, person-group and person-supervisor fit. *Personnel Psychology*, 58, 281-342.
- Lauver, K. J., & Kristof-Brown, A. (2001). Distinguishing between employees' perceptions of person-job and person-organization fit. *Journal of Vocational Behavior*, 59(3), 454-470.
- Lee, E. S., Park, T. Y., & Koo, B. (2015). Identifying organizational identification as a basis for attitudes and behaviors: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 141(5), 1049-1080.
- Lee, S. M. (1971). An empirical analysis of organizational identification. *Academy of Management Journal*, 14(2), 213-226.
- Lewin, K. (1938). *The conceptual representation and the measurement of psychological forces*. Durham, NC: Duke University Press.
- Li, J., Liang, Q. Z., & Zhang, Z. Z. (2016). The effect of humble leader behavior, leader expertise, and organizational identification on employee turnover intention. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 32(4), 1145-1156.
- Li, Y., Liu, Z., Qin, K., Cui, J., Zeng, X., Ji, M., Luan, J., You, X., & Li, Y. (2021). Organizational trust and safety operation behavior in airline pilots: The mediating effects of organizational

- identification and organizational commitment. *Journal of Air Transport Management*, 92, 1-12.
- Liu, C., Wang, C. and Wang, H. (2021). How do leaders' positive emotions improve followers' person-job fit in China? The effects of organizational identification and psychological safety. *Leadership & Organization Development Journal*, 42(2), 161-177.
- Lockwood, N. R. (2003). *Work/life balance: Challenges and solutions*. USA, SHRM Research.
- Lu, C., Wang, H., Lu, J., Du, D., & Bakker, A. B. (2014). Does work engagement increase person-job fit? The role of job crafting and job insecurity. *Journal of Vocational Behavior*, 84(2), 142-152.
- Mael, F., & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 13(2), 103-123.
- Mael, F. A., & Tetrick, L. E. (1992). Identifying organizational identification. *Educational and Psychological Measurement*, 52(4), 813-824.
- Mazioglu, V., & Kanbur, E. (2020). Algılanan örgütsel desteğin işe gömülmüşlük üzerine etkisi: kişi-iş uyumunun aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1639-1654.
- McDonald, P., Brown, K., & Bradley, L. (2005). Explanations for the provisionutilisation gap in work-life policy. *Women in Management Review*, 20(1), 37-55.
- Merecz, D., & Andysz, A. (2014). Person-organization fit and organizational identification as predictors of positive and negative work-home interactions. *International Journal of Occupational Medicine and Environmental Health*, 27(1), 16-27.
- Mete, E. S., Sökmen, A., & Bıyık, Y. (2016). The relationship between organizational commitment, organizational identification, person-organization fit and job satisfaction: A research on IT employees. *International Review of Management and Business Research*, 5(3), 870-901.
- Mignonac, K., Herrbach, O., & Guerrero, S. (2006). The interactive effects of perceived external prestige and need for organizational identification on turnover intentions. *Journal of Vocational Behavior*, 69(3), 477-493.
- Mitchell, T. R., Holtom, B. C., Lee, T. W., Sablinski, C. J., & Erez, M. (2001). Why People Stay: Using Job Embeddedness to Predict Voluntary Turnover. *Academy of Management Journal*, 44(6), 1102-1121.
- Morley, M. J. (2007). Person-organization fit. *Journal of Managerial Psychology*, 22(2), 109-117.
- Ng, T. W. (2015). The incremental validity of organizational commitment, organizational trust, and organizational identification. *Journal of Vocational Behavior*, 88, 154-163.
- Nguyen, T., Pham, T., Le, Q., & Bui, T. (2020). Impact of corporate social responsibility on organizational commitment through organizational trust and organizational identification. *Management Science Letters*, 10(14), 3453-3462.
- Oakes, P.J., Haslam, S.A., & Turner, J.C. (1994). *Stereotyping and social reality*. Oxford: Blackwell.

- Oludayo, O. A., Falola, H. O., Obianuju, A., & Demilade, F. (2018). Work-life balance initiative as a predictor of employees' behavioural outcomes. *Academy of Strategic Management Journal*, 17(1), 1-17.
- Osoian, C., Lazar, L., & Ratiu, P. (2009). The benefits of implementing and supporting work-life balance policies in organizations. In *Managerial challenges of the contemporary society proceedings* (pp. 333-339), Cluj-Napoca: Babes Bolyai University.
- Ostroff, C., Shin, Y. Y., & Kinicki, A. J. (2005). Multiple perspectives of congruence: relationship between value congruence and employee attitudes. *Journal of Organizational Behavior*, 26, 591-623.
- Öcel, H. (2013). Örgüt kimliğinin gücü, algılanan örgütsel prestij ve kişi-örgüt uyumu ile bağlamsal performans arasındaki ilişkiler: Örgütsel bağlılığın aracı rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 28(71), 37-53.
- Özçelik, G., & Fındıklı, M. A. (2014). The relationship between internal branding and organizational citizenship behaviour: The mediating role of person-organization fit. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 1120-1128.
- Peng, J. C., Lee, Y. L., & Tseng, M. M. (2014). Person-organization fit and turnover intention: Exploring the mediating effect of work engagement and the moderating effect of demand-ability fit. *Journal of Nursing Research*, 22(1), 1-11.
- Peng, Y., & Mao, C. (2015). The impact of person-job fit on job satisfaction: the mediator role of Self efficacy. *Social Indicators Research*, 121(3), 805-813.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B., & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26(3), 513-563.
- Polat, M. (2009). *Örgütsel özdeşleşmenin öncülleri ve ardılları üzerine bir saha çalışması* (Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa).
- Pratama, E. N., Suwarni, E., & Handayani, M. A. (2022). The effect of job satisfaction and organizational commitment on turnover intention with person organization fit as moderator variable. *Aptisi Transactions on Management (ATM)*, 6(1), 74-82.
- Prati, G., & Zani, B. (2013). The relationship between psychological empowerment and organizational identification. *Journal of Community Psychology*, 41(7), 851-866.
- Pratt, M. G. (1998). To be or not to be: Central questions in organizational identification. In D. A. Whetten & P. C. Godfrey (Eds.), *Identity in organizations* (pp. 171-207). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pudjiarti, E. S., & Hutomo, P. T. P. (2020). Innovative work behaviour: An integrative investigation of person-job fit, person-organization fit, and person-group fit. *Business: Theory and Practice*, 21(1), 39-47.
- Resick, C. J., Baltes, B. B., & Shantz, C. W. (2007). Person-organization fit and work-related attitudes and decisions: Examining interactive effects with job fit and conscientiousness. *Journal of Applied Psychology*, 92(5), 1446-1455.
- Ricketta, M. (2005). Organizational identification: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 358-384.

- Rousseau, D. M. (1998). Why workers still identify with organizations?. *Journal Of Organizational Behavior*, 19(3), 217-233.
- Saks, A. M., & Gruman, J. A. (2011). Getting newcomers engaged: The role of socialization tactics. *Journal of Managerial Psychology*, 26(5), 383-402.
- Sekaran, U. (2003). *Research methods for business: A skill-building approach*. New York, Wiley.
- Sekiguchi, T. (2004). Person-organization fit and person-job fit in employee selection: A review of the literature. *Osaka Keidai Ronshu*, 54(6), 179-196.
- Sekiguchi, T., & Huber, V. L. (2011). The use of person–organization fit and person–job fit information in making selection decisions. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 116(2), 203-216.
- Seong, J. Y. (2016). Person–organization fit, family-supportive organization perceptions, and self-efficacy affect work–life balance. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 44(6), 911-921.
- Schneider, B., Hall, D. T., & Nygren, H. T. (1971). Self image and job characteristics as correlates of changing organizational identification. *Human Relations*, 24(5), 397-416.
- Schwarz, G. (2017). Transformational leadership and job performance: the role of organizational identification. In *The Palgrave handbook of leadership in transforming Asia* (pp. 519-539). London: Palgrave Macmillan.
- Scott, C. R. (2007). Communication and social identity theory: Existing and potential connections in organizational identification research. *Communication Studies*, 58(2), 123-138.
- Shaikh, E., Brahmi, M., Thang, P. C., Watto, W. A., Trang, T. T. N., & Loan, N. T. (2022). Should i stay or should i go? explaining the turnover intentions with corporate social responsibility (CSR), organizational identification and organizational commitment. *Sustainability*, 14(10), 6030.
- Shanawaz, F. (2022). Work life balance and organizational identification as predictors of psychological wellbeing of private school teachers. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 10(7), 392-401.
- Shi, R., & Conrad, S. A. (2009). Correlation and regression analysis. *Annals of Allergy, Asthma & Immunology*, 103(4), 35-41.
- Sökmen, A., & Bıyık, Y. (2016). Örgütsel bağlılık, örgütsel özdeşleşme, kişi-örgüt uyumu ve iş tatmini ilişkisi: Bilişim uzmanlarına yönelik bir araştırma. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 9(2), 221-227.
- Stengel, M. (1987). Identifikationsbereitschaft, identifikation, verbundenheit mit einer organisation oder ihren zielen. *Zeitschrift für Arbeits-und Organisationspsychologie*, 31(4), 152-166.
- Sylva, H., Mol, S. T., Den Hartog, D. N., & Dorenbosch, L. (2019). Person-job fit and proactive career behaviour: A dynamic approach. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(5), 631-645.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. USA: Pearson Education.

- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity, and social comparison. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups* (pp. 61-76). New York: Academic Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In Worchel S., & Austin, W. G. (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago: IL, Nelson.
- Tak, B., & Aydemir, B. A. (2004). Örgütsel özdeşleşme üzerine iki görgül çalışma, 12. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (ss. 59-63), 27-29 Mayıs 2004, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Temel, E. (2016). *Dönüşümcü liderlik ve psikolojik güçlendirme arasındaki ilişkide örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü: Nazilli'deki kamu kurumlarında bir uygulama* (Yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın).
- Terborg, J. R. (1981). Interactional psychology and research on human behavior in organizations. *Academy of Management Review*, 6(4), 569-576.
- Thorntwaite, L. (2004). Working time and work-family balance: A review of employees' preferences. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 42(2), 166-184.
- Ting, S. C., & Ho, M. H. (2017). The influence of workplace friendship, job involvement, and organizational identification on job performance: administrative staffs of private science and technology universities in south Taiwan as an example. *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 9(6), 46-57.
- Tokgöz, E., & Seymen, O. A. (2013). Örgütsel güven, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Bir devlet hastanesinde araştırma. *Öneri Dergisi*, 10(39), 61-76.
- Toth, I., Heinänen, S., & Blomqvist, K. (2020). Freelancing on digital work platforms—roles of virtual community trust and work engagement on person-job fit. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*, 50(4), 553-567.
- Traeger, C., & Alfes, K. (2019). High-performance human resource practices and volunteer engagement: The role of empowerment and organizational identification. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 30, 1022-1035.
- Turgut, M., & Akbolat, M. (2017). Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel sessizlik ilişkisine yönelik sağlık çalışanları üzerine bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 20(3), 357-384.
- Turunç, Ö., & Çelik, M. (2012). İş tatmini-kişi örgüt uyumu ve amire güven-kişi-örgüt uyumu ilişkisinde dağıtım adaletinin düzenleyici rolü. *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 14(2), 57-78.
- Tüzün, İ. K., & Çağlar, İ. (2009). Investigating the antecedents of organizational identification. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 284-293.
- Ulutaş, M. (2010). *Birey örgüt uyumu kuramı ve dalaman hava limanı çalışanları üzerine bir alan araştırması* (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya).
- Uysal Irak, D. (2012). İşyerinde birey-çevre uyumu: Kuramsal yaklaşımlar ve örgütsel psikolojideki yeri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15(30), 12-22.

- Valcour, M. (2007). Work-based resources as moderators of the relationship between work hours and satisfaction with work-family balance. *Journal of Applied Psychology, 92*(6), 1512-1523.
- Van Dick, R. (2004). My job is my castle: Identification in organizational contexts. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (Vol. 19, pp. 171-203). Chichester, UK: Wiley.
- Van Dick, R., Christ, O., Stellmacher, J., Wagner, U., Ahlswede, O., Grubba, C., & Tissington, P. A. (2004). Should I stay or should I go? Explaining turnover intentions with organizational identification and job satisfaction. *British Journal of Management, 15*(4), 351-360.
- Van Knippenberg, D. (2000). Work motivation and performance: A social identity perspective. *Applied Psychology, 49*(3), 357-371.
- Van Knippenberg, D., & Van Schie, E. (2000). Foci and correlates of organizational identification. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 73*(2), 137-147.
- Van Knippenberg, D., & Sleebos A. E. (2006). Organizational identification versus organizational commitment: Self-definition, social exchange and job attitudes. *Journal of Organizational Behavior, 27*, 571-584.
- Van Zoonen, W., Sivunen, A., & Rice, R. E. (2020). Boundary communication: how smartphone use after hours is associated with work-life conflict and organizational identification. *Journal of Applied Communication Research, 48*(3), 372-392.
- Verquer, M. L., Beehr, T. A., & Wagner, S. H. (2003). A meta-analysis of the relations between person-organization fit and work attitudes. *Journal of Vocational Behavior, 63*, 473-489.
- Vondey, M. (2010). The relationships among servant leadership, organizational citizenship behavior, person-organization fit, and organizational identification. *International Journal of Leadership Studies, 6*(1), 3-27.
- Warr, P., & Inceoğlu, I. (2012). Job engagement, job satisfaction, and contrasting associations with person-job fit. *Journal of Occupational Health Psychology, 17*(2), 129-138.
- Westerfield, R. (2011). *The role of organizational identification in work-life balance program effectiveness* (Doctoral dissertation, Saint Louis University, Missouri, USA).
- Wu, C. H., Liu, J., Kwan, H. K., & Lee, C. (2016). Why and when workplace ostracism inhibits organizational citizenship behaviors: An organizational identification perspective. *Journal of Applied Psychology, 101*(3), 362.
- Yılmaz, C. (2019). Psikolojik güçlendirme-örgütsel özdeşleşme ilişkisi üzerine bir saha çalışması. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD), 4*(10), 238-261.
- Zagenczyk, T. J., Purvis, R. L., Cruz, K. S., Thoroughgood, C. N., & Sawyer, K. B. (2021). Context and social exchange: perceived ethical climate strengthens the relationships between perceived organizational support and organizational identification and commitment. *The International Journal of Human Resource Management, 32*(22), 4752-4771.
- Zhang, Y., & Chen, C. C. (2013). Developmental leadership and organizational citizenship behavior: Mediating effects of self-determination, supervisor identification, and organizational identification. *The Leadership Quarterly, 24*(4), 534-543.

Kutb-i Nâyî Osman Dede'ye Göre İran Klasik Müziğinde "Heft Destgâh"

Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ^{a, b}

Özet

Mûsikî ilmi ve sanatı, tarih boyunca çeşitli etkenlerden dolayı sürekli değişimlerde olduğu gibi, İran klasik müziği de zamanla değişmiştir. İslâmiyet öncesi "râh" sisteminde uygulanan İran musikisi, İslâmiyet sonrası yerini "edvâr" ve "makam" sistemlerine vermiştir. Bu sistemler zamanla yine değişmiş ve günümüzde "destgâh" adı ile anılmaya başlamıştır. "Heft (yedi) Destgâh" sistemine geçiş sebepleri, tarihî süreci, kavramı ve neden yedi olduğu ile ilgili mûsikî risâlelerinde ve tarihî kaynaklarda her hangi bir net açıklamayla karşılanmamıştır. Çağımızdaki müzikologların ve araştırmacıların çalışmaları neticesinde de kesin bir açıklama yapılmamıştır. Destgâh ile ilgili araştırmamıza göre, en eski açıklama Kutb-i Nâyî Osman Dede'nin mûsikî konusunda yazdığı Farsça manzum *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî* adlı eserinde bulunmaktadır. Osman Dede, İran'da uygulanan sistemden "Heftgâne" (yedili) tabiri ile söz ederek görüşünü aktarmıştır. Bu makalede İran mûsikîsi ve "destgâh" sistemi ile ilgili bilgiler verdikten sonra Osman Dede'nin hayatı, eserleri ve *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*'sinde İran mûsikîsi ve "destgâh" sistemi ile ilgili yorumlarına yer verilmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İran mûsikîsi
Destgâh
Kutb-i Nâyî Osman Dede
Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 08.01.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1231228

"Heft Destgah" System in Iranian Classical Music According to Nayî Osman Dede

Abstract

As the science and art of music have been in constant change due to various controversies throughout history, Iranian classical music has also been changed normally. Iranian music, in which the pre-Islamic "rah" instruction was applied, was replaced by the "advar" and "maqam" systems after Islam. This operating system has been changed again and is now known as "destgah". The reasons for the transition of the "Heft (seven) Destgah" system, its historical process, the concept and why it was seven have not been met with any clear explanation in the musical tracts and historical sources. The results of the work of musicologists and researchers of our time also have not been given a definitive explanation. According to our research on Destgah, the oldest explanation is found in Osman Dede's Persian verse *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*, written on the subject of music. Osman Dede quoted the system applied in Iran with the phrase "Heftgane" (seven). In this article, after the information about Iranian music and the "destgah" system, Osman Dede's life, sources and his comments about Iranian music and the "destgah" system in *Rabt-ı Tağyîrât-ı Musiki* are included and evaluated.

Keywords

Iranian music
Dastgah
Kutb-i Nâyî Osman Dede
Rabt-ı Tağyîrât-ı Musiki

About Article

Received: 08.01.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1231228

^a İletişim Yazarı: mthuseyni@mail.com

^b Dr.Öğr.Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk Dini Musiki Anabilim Dalı, ORCID: [0000-0003-2709-2315](https://orcid.org/0000-0003-2709-2315).

Giriş

Elimize ulaşan kaynaklara göre İran mûsikîsinin İslâmîyet'ten önce Sâsânî devleti (226-651) zamanında, çok zengin bir dönem yaşadığı bilinmektedir. Erdeşîr-i Bâbekân'ın (ö. 242) zamanında devlet ve divân erkânı yedi sınıfa ayrılırdı. Mûsikî erbâbı da beşinci sınıfta yer almaktaydı (Shahbazi, 2005). Bu uygulama Sâsânî devletinin on beşinci padişahı Behrâm-ı Gur'a (ö. 438) kadar devam etmekteydi. Behrâm-ı Gur, toplumun saâdetinde edebiyat ve sanatın tesirini ve arz ettiği önemi düşünerek başta mûsikîşinâslar olmak üzere sanat ve edebiyat erbâbını beşinci sınıftan birinci sınıfa kadar yükseltti (Zerrinkûb, 2004: 13/5260; el-Mes'ûdî, 1965: 1/269; el-Câhiz, 1970: 35). Ayrıca rivâyetlere göre Behrâm-ı Gur, halkın refahını ve mutluluğunu sağlamak için Hindistan'dan Kolî (Lulî, Lurî) denilen 12,000 sâzende ve hânendeyi İran'a getirtti (İsfahânî, 1961: 43; Mücmelü't-tevârih, 1939: 69).

İran müziği, Hüsrev Perviz'in (ö. 628) saltanat yıllarında İslâmîyet'ten önceki altın çağını yaşadı. Sâzendeler ve hânendeler bu asırda üst mertebeye ulaşarak dâima padişahın huzurunda bulunuyorlardı. Bu yıllarda İslâm'dan sonra gelen mûsikîşinâslara örnek olan Râmtîn, Bâmşâd, Nekîsâ, Bârbed, Serkiş, Âzâdvâr-i Çengî, Âferîn gibi büyük sanatçılar yetişti (Safvat, 1971: 8-12).

İsmi geçen mûsikîşinâslar arasında Bârbed, yaptıkları besteler ve icrâlarıyla, İran mûsikîsi tarihinin en meşhur mûsikîşinâslarından birisi olmaya hak kazandı. Bârbed, sadece kendi çağındakilere değil kendisinden sonra gelenlere de örnek olmuştur. Nitekim Ebü'l-Ferec İsfahânî (ö. 356/967), Emevî devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcılar ve bestekârları hakkında kaleme aldığı *el-Egânî* adlı eserinde, zamanın en ünlü mûsikîşinâslarından İshâk-ı Mevsilî (ö. 235/850) ile ilgili, devamlı eski İran mûsikîsini araştırıp Bârbed'i kendine örnek aldığını ve onun gibi icrâ etmek istediğini belirtmiştir (İsfahânî, 1368: 586).

Bârbed, Hüsrev Perviz için her güne mahsus olarak 360, ayın günleri için otuz ve haftanın günleri için de yedi lahin (beste) yapmıştı. Bu lahinlerin isimlerinin bir kısmı kaynaklarda kaydedilmiştir. Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214?), meşhur *Hamse*'sinin (Penc Genc) ilk manzumesi olan *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinde Bârbed'in yüz destanından seçtiği otuz lahinin isimlerini zikr etmiştir (Nizâmî-i Gencevî, 1987: 339-343; Christensen, 2010: 466-468; Safvat, 1971: 12-18).

Bârbed'in haftanın yedi günü için bestelediği her bir lahin, Hüsrevânî ve yedi Hüsrevânî de Surûd-i Hüsrevânî adıyla meşhur olarak İslâm'dan sonraki mûsikînin temelini oluşturduğu tahmin edilmektedir (Safvat, 1971: 19-20). Bârbed, Surûd-i Hüsrevânî'nin her bir Hüsrevânî'sini makama ve devire benzer bir biçimde, perdeleri ve nağmelerine göre yedi ana grubuna ayırarak bestelediği diğer lahinlerini bu yedi grubun nağmelerine uygun Hüsrevânî'sinde yerleştirdi. Bârbed'in uyguladığı bu sistem "heft râh-ı Hüsrevânî" ve "turuku'l-mülukiyye" olarak adlandırılmıştır (Nişâbûrî, 1995: 63; Avfî, 2008: 331-332; Mes'ûdî, 1965: 176).

İran mûsikîsi, yapısını İslâm'dan sonra da değişiklikler göstererek sürdürmüştür. İslâm'ın yayılmasıyla birçok milletin bir araya gelmesine, dolayısıyla da karma ve çeşitli bir kültürün oluşmasına olanak sağlamıştır. Mûsikî ilmi ve sanatı da bu bağlamda temeli farklı kültürlerle ait dönemin büyük üstatları tarafından inşa edilmiştir. Nitekim zamanın bilginlerinden İranlı mûsikîşinâs Yûnus Kâtib-i Fârsî (ö. 135/752?), İslâmîyet'in ilk çağı mûsikîsinin temeli dört üstat tarafından atıldığını yazmıştır. Bu önde gelen üstatlar da İranlı İbn Muhriz (ö. 97/715?),

Berber kökenli Berberî Garîz (ö. 98/717?), Türk asıllı İbn-i Süreyc (ö. 105/723'te hayatta) ve Zencî asıllı Ma'bed b. Vehb el-Yakfînî (ö. 126/744) olarak açıklanmıştır (Dânişpejûh, 2012: 5-6; İbnü't-Tahhân, 1976: 90; Farmer, 1967: 78, 90).

Söz konusu İnan mûsikîsi, İslâmî dönemini Türk ve Arap mûsikîsi ile ortak bir noktadan başladı. İshâk-ı Mevsilî (ö. 235/850), el-Kindî (ö. 252/866?), Fârâbî (ö. 339/950), İbn-i Sînâ (ö. 428/1037), İbn-i Zeyle İsfahânî, Safiyüddin-i Urmevî (ö. 693/1294), Kutbuddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) ve Abdülkadir-i Merâgî (ö. 838/1435) gibi büyük mûsikîşinâsların çalışmalarıyla "edvâr" ve "makam" sistemlerini yaşadı ve günümüz "destgâh" sistemine geçti.

1. İnan Mûsikîsinde Destgâh Sistemi

Zikredildiği gibi İnan mûsikîsi, edvâr ve makam sistemlerinden sonra Destgâh adı verilen sistem üzerinde icrâ edilmektedir. Bu sistemi Kutb-i Nâyî Osman Dede'nin görüşünde değerlendirebilmek için önce bu terimin manası ve tarihi sürecini bilmek gerekir.

1.1. Destgâh Teriminin Anlamı

Destgâh (دستگاه) kelimesi Farsça olup el manasında "dest" (دست) ve zaman-mekân eki olan "gâh" (گاه) bileşiminden meydana gelmiş, sistem ve birçok parçadan oluşan bir nesne manalarını vermektedir. Mûsikîde bir terim olarak destgâh kelimesine müzikologlar tarafından bir kaç mana verilmiştir. Bazı müzikologlar, destgâh kelimesinin etimoloji manasına bakarak mûsikîde parmakların perdeleri üzerinde konulduğundan dolayı bu isim verildiği düşüncesini savunmuşlardır. Bazıları da destgâh kelimesinin "sistem" ve "birçok parçadan oluşan bir mekanizma" manasına dayanarak belli bir gûşe (ezgi) ve nağme sayısının bir araya gelmeleri ile oluşturduğu sistemden dolayı bu isim verildiği görüşünü öne sürmüşlerdir (Fakhreddini, 2020: 36; Hannâne, 2010: 17).

1.2. Destgâh Sisteminin İçeriği

Destgâh sisteminde, yedi destgâh ve destgâhlara taalluk eden beş âvâz bulunmaktadır. Destgâhlar makamlar ve devirler gibi bir oktav aralığında olarak şu şekildedir:

Birinci destgâh: Şûr,

İkinci destgâh: Mâhûr,

Üçüncü destgâh: Hümâyûn,

Dördüncü destgâh: Segâh,

Beşinci destgâh: Çahargâh,

Altıncı destgâh: Navâ,

Yedinci destgâh: Râst Pencgâh.

Beş âvâz ise daha küçük nota diziminde olup dördü Şûr destgâhına ve biri de Hümâyûn destgâhına bağlanmıştır. Bu beş âvâz ve ait olduğu destgâhlar şu şekildedir:

Destgâh-ı Şûr'un dört âvâzı: Ebâ 'Atâ, Deştî, Afşârî, Beyât-ı Zend veya Türk. Destgâh-ı Hümâyûn'un âvâzı de İsfahân'dır (Safvat, 2019: 67).

Her bir destgâh ve âvâzın tonalitesine göre gûşe adı verilen bir kaç ezgi tertip edilmiştir. Gûşe kelimesi, klasik mûsikî nazariyatında makâm, devir, dâire, şedd ve perde isimleri gibi meşhur on iki makâma verilen isimlerden idi.¹ Ancak günümüzdeki destgâh sisteminde daha çok şubeler kapsamında uygulanmış ezgilere denilmektedir. Bu gûşeler, destgâhlar ve âvâzların nota dizgilerine ve seyirlerine göre özel bir tertiple sıralanmıştır. Bu nedenle, oluşan repetuvara sıralama anlamına gelen “redif” ismi verilmiştir. Redifteki her bir destgâhın gûşeleri, “derâmed” denilen gûşe ile başlar. Derâmed gûşesi, ait olduğu destgâh ve âvâzların nağme yapısının ilk dörtülüsü üzerinde giriş mahiyetindedir (Fakhreddini, 2020: 30). Derâmed gûşesinden sonra gelen diğer gûşeler de özel isimleri ile destgâh ve âvâzın evc (tiz nağme), “îst” denilen durak ve “furûd” olarak isimlendirilen inişi doğrultusunda sıralanır. Bu gûşelerin bazıları da bir köprü niteliğinde olarak destgâhlar ve âvâzlar arasında geçişi (intikâl) sağlar. Ayrıca destgâhların son gûşeleri “reng”, “zarbi/darbi”, “şehrâşup” gibi ritmik gûşelerdir.

Hidâyet (ö. 1334/1955) İran Müziği ile ilgili kaleme aldığı *Mecmau'l-Edvâr* adlı eserinde “Heft Destgâh” açıklamasında, her bir destgâhı bir nevbet-i müretteb olarak kabul ederek Abdülkâdir Merâgî'nin meşhur nevbet-i müretteb'ine benzetmiştir. Hidâyet'e göre, Merâgî'nin nevbet-i müretteb'inde olduğu gibi destgâhlarda da cetvel, matla', bâzgeşt, furûd gibi kompozisyon formları tertip edilmiştir (Hidâyet, Hukuk Ktp, nr. 120, vr. 85-88). Bazı müzikologlar da destgâhı “mecmua-i nağamat” şeklinde tanımlatarak, her bir destgâhın nağme tonalitelerine göre sıralanmış gûşeler diye tarif etmişlerdir (Lotfî, 1975: 18-19; Atrâî, 1981: 43; Bineş, 1999: 158-159).

1.3. Destgâh Sisteminin Tarihi

İran klasik mûsikîsinde tam olarak ne zamanda edvâr ve makam sisteminden destgâh sistemine geçtiği bilinmemektedir. Bununla beraber, bu sistemin Kaçar hânedanının dördüncü sultanı Nâsırüddin Şâh (ö. 1313/1896) zamanında artık resmî bir müzik sistemi olduğu bilinmektedir. Safevî döneminde mûsikî sanatına, İslâm hukuku açısından olumlu bakılmadığı için önceki dönemlere göre fazla değer verilmemiştir. Dolayısıyla zor bir şekilde hayatını sürdürebilen İran mûsikîsinin bu dönemlerde geçirdiği süreci kaynaklardan öğrenmeyi oldukça güç hâle getirmişti. Nâsırüddin Şâh ile birlikte sanata değer verilmeye başlanmasıyla mûsikî tekrardan canlanmıştı.² Dönemin büyük sanatçısı Mirzâ Ali Akbar Ferehânî (ö. 1278/1861) meşk yoluyla üstattan talebeye aktarılan mûsikî repertuvara tertip vererek iki oğlu Mirzâ Abdullah (ö. 1918) ve Agâ Hüseyin Kulî'ye (ö. 1915) öğretti. Bu şekilde Mirzâ Ali Akbar Ferehânî tarafından rediflenen repertuvar, iki oğlu tarafından talebeden talebeye aktarılarak günümüze ulaştı (Borumand, 2018: 10-11).

Destgâh ile ilgili en eski kaynağımız 950 – 975 (1543-1567) yıllarında telif edildiğini düşünen *Risâle der beyân-ı Çahâr Destgâh-ı 'azam* adlı eserdir. Eserin isminden de anlaşıldığı gibi dört destgâhtan bahsedilmiştir. Bu eserde destgâh, şedd (شد) kavramıyla eş anlamlı tutularak Çargâh, Nevâ, Râst ve Rühâb olmak üzere dört destgâh zikredilmiştir. Ayrıca bu destgâhlara münâsip (uygun ve uyumlu) âvâzeler, şubeler ve terkipler de açıklanmıştır (Pur Cevadi, 2001: 87-90).

Yine Safevî döneminde telif edilen *Risâle Der Beyân-ı İlm-i Musikî ve Dânisten-i Şu'abât-ı Ū* adlı eserinde Neyriz, Irâk ve Muhsinî gibi bazı makam ve şubeler için “destgâh sahibi” oldukları ibaresi kaydedilmiştir. Bununla birlikte Büzürg ve Küçek gibi makamları için de “destgâha

sahip olmadıkları" kaydı yazılmıştır. Aynı dönemde yazılan *Risâle der İlmi-i Musîkî* adlı eserde de bazı makamlarda savt³ veya nakış⁴ gibi beste formları yapılamadığı için destgâhları da olmadığı yazılmıştır⁵ (Meysesemî, 2001: 58).

Bu eserlerdeki açıklamalardan, destgâh kavramının, makamların nağmelerinde seyir ve intikal olup olmadığı konusu ile ilgili olduğu düşünülebilir. Bu biçimde, bir makam veya şubenin "destgâhlı" veya "destgâhsız" olmaları doğrudan makamın seyirleri ve geçişleri olup olmadığı ile alakalıdır. Söz konusu makamların seyirleri ve geçişleri, daha sonra gûşelerin bir araya getirmelerine, dolayısıyla da "destgâh sisteminin" temelini atılmasına sebep olduğunu düşündürmektedir.

Safevî döneminde kullanılan destgâh kavramı, zamanla bir disiplin haline gelerek yaygınlaşmaya başladı. 17. y.y.'da telif edilen eserlerde, artık destgâhın makam yerine kullanıldığı ve meşhur makamlar gibi sayısından söz edildiği izlere rastlanmıştır. Bu yıllarda kullanılan destgâh kavramının, günümüzdeki kavramıyla farklı olduğunu hatırlatarak ilk kaynaklara göre destgâhların zamanla sayısının çoğaldığı görülmektedir. 13 muharrem 1131'de (1718) istinah edilen *Risale der mûsikî* adlı eserden, destgâh sayısının 1543-1567 yıllarına ait *Risâle der Beyân-ı Çahâr Destgâh* eserine göre dört destgâhtan sekiz destgâha (destgâhât-ı Semâniyât) çoğaldığı öğrenilmektedir. Eserdeki bu sekiz destgâh şu şekilde kaydedilmiştir: (İnebey Ktp. nr. 2655, 136b-138b).

Dügâh, Hüseyni, 'Acem, Uzzâl, Muhâlif, Segâh, Râst, Nişâbürek.

Destgâh sayısı, günümüzde icrâ edilen yedi sayısında tespit olmasına gelinceye kadar, on iki sayısına ulaştığı da kaynaklarda zikredilmiştir. Ziyaüddin Yusuf'un, *Küllüyyât-ı Yusufî* adlı eserinde aktardığı bilgilere göre Feth Ali Şâh-ı Kaçar (ö. 1250/1834) zamanının ünlü mûsikîşinâslarından Baba Mahmur İsfahânî, on iki destgâhı, şu şekilde tertip vermişti: (Yusuf, 2011: 27)

Râstpengâh, Nevâ-Nişâbürek, Hümâyûn, Mâhûr, Rühâb, Şul ve Şehnâz, Çargâh-ı Muhâlif, Segâh, Dügâh, Zâbul, 'Aşirân ve Neyrîz.

Aynı dönemlerde telif edilen meçhul bir müellifin *Risâle-i Mûsikî* adlı eserinde, Baba Mahmur İsfahânî, *Risâle der beyân-ı Çahâr Destgâh-ı A'zam* eserinde olduğu gibi tüm makamları, âvâzeleri, şübeleri, tekipleri ve gûşeleri sınıflandırarak on ik destgâhta tertip verdiği bilgisi aktarılmıştır (*Risâle-i Mûsikî*, Meclis Ktp, nr. 9957, vr. 13b).

Bu kaynaklardan, tam olarak hangi esasa dayanarak destgâhların sayısı dörtten sekize ve sekizden on ikiye değişip sonuçta yedi sayısında tespit edildiği öğrenilmemektedir. Bu soruların cevabına ulaşmak için İran'da ve İranlılar tarafından telif edilen risâlelerde değil, İran dışında yazılan eserleri de incelemek gerekmektedir.

Destgâh sistemi ile ilgili, en eski kaynaklardan biri Kutb-ı Nâyî Derviş Osman Dede'nin *Rabt-ı tağyîrât-ı mûsikî*⁶ adlı Farsça manzumesidir. Osman Dede bu eserinde İran mûsikîsi ve destgâh sistemine değinerek önemli bilgiler aktarmıştır. Osman Dede'nin destgâh sistemi ile ilgili açıklamaları oldukça önem arz etmektedir. Zira Osman Dede'nin kaleme aldığı eserinden, mûsikîde olan vukufâtı ile beraber, Farsça bilmesi dolayısıyla da İran mûsikîsi ile ilgili yazılan kaynaklarını inceleyip, İran'dan gelen mûsikîşinâslarla temas kurup bilgi edindiği anlaşılmaktadır.

2. Kutb-i Nâyî Osman Dede'nin Hayatı ve Eserlerine Bir Bakış

Mevlevî tarikatının şeyhlerinden şâir, hattât ve mûsikîşinâs Kutb-i Nâyî adıyla meşhur Derviş Osman Dede hakkında birçok araştırma yapılmıştır (Erguner, 2007: 33/461-462; Öztuna 2006: 2/12). Dolayısıyla tekrâr-ı mükerrerâta gerek kalmadan Osman Dede'nin hayatı hakkında özetle şunlar denilebilir:

17. y.y.'in ortalarında İstanbul'da doğdu. Babası Hâcî İbrahim, Süleymaniye Dârü'ş-şifâ'sının Reisü'l-huddâm görevinde olduğu için ilmî ve kültürel bir ortamda yetişti. Çocukluğundan itibaren güçlü bir eğitim alan Osman, mûsikî ve ney dersleri aldı. Nefeszâde Seyid İsmâil Efendî'den (ö. 1090/1679) sülüs ile nesih ve Gavsî Ahmed Dede'den (1109/1697) de nestalik hattlarını öğrendi. Osman Dede, Gavsî Ahmed Dede'nin etkisi ile tasavvuf ve mevlevî tarikatına yöneldi ve Gavsî'nin kızı Hatice Hâtûn ile evlendi. Gavsî Ahmed Dede'nin 1083'de (1672) Galata Mevlevîhânesi şeyhi olmasıyla Osman Dede de neyzen olarak mevlevîhânedede göreve başladı. Gavsî Ahmed Dede'nin 1109'da (1697) vefatıyla Bostan Çelebî'nin (ö. 1117/1705) hükmü ile Galata Mevlevîhânesi'nin meşihatına atandı. Osman Dede, 33 yıl şeyhlik görevinden sonra 1142'de (1729) vefat etti.

Osman Dede'nin eserleri edebiyat ve mûsikî olarak iki grupta değerlendirilebilir.

Edebiyatla ilgili kaleme aldığı eserleri şunlardır: *Ravzatü'l-i'câz fi'-mu'cizâti'l-mümtâz*, *Mi'râcü'n-Nebî* (Karadeniz, 1965: 162), *Zübde-i Makalat-ı Şems*⁷ ve *Mecmuâ-yı Gazeliyât*⁸.

Mûsikî ile ilgili eserleri ise şunlardır: 1. Besteleri ve Âyîn-i Şerif'leri, 2. *Risâle-i Edvâr*⁹, ve 3. yanlış olarak *Rabt-ı Ta'birât-ı Mûsikî* adıyla meşhur olan *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*¹⁰.

2.1. Kutb-i Nâyî Osman Dede'nin Destgâh Hakkında Açıklaması

Daha önce zikredildiği gibi, destgâh sistemi ile ilgili müzikologlar tarafından farklı görüşler ve yorumlar açıklanmıştı. Destgâhın tam olarak kökeni nedir? Neden yedi destgâh (هفت دستگاه) var? "Yedi" sayısı nasıl açıklanır? Bu gibi soruların cevaplarını Osman Dede'nin *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî* eserinden hareketle gün ışığına çıkartmak mümkündür.

Osman Dede, *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*'sinin beşinci kısmında, meşhur on iki makamdan söz ederek kendi çağında selefeye göre farklı olduğunu vurgulayarak, on iki makamı şu şekilde sıralamıştır:

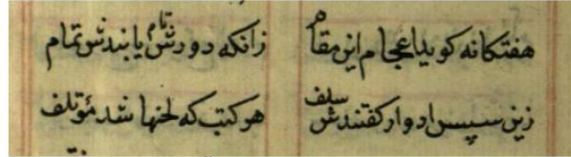
Râst, Pencgâh, Nevâ, Çargâh, Dügâh, Hüseynî, 'Aşîrân, 'Acem, Muhayyer, Irâk, Üzzâl, Segâh.

Safiyüddin Urmevî'nin (ö. 693/1294) *Edvâr* ismi ile meşhur olan *Kitâbü'l-Edvâr fi ma'rifeti'n-nağam ve'l-evtâr* adlı eserinde açıkladığı meşhur on iki devire (ادوار المشهورة) baktığımızda, Osman Dede'nin zamanına gelinceye kadar ne kadar değiştiğini gözlemleyebiliriz. Urmevî, yedi çeşit zi'l-erba (dörtlü) ile on üç çeşit zi'l-hamsı (beşli) bir biri ile terkip ederek 84 deviri ortaya çıkartmış, bunların on ikisini de "meşhur devirler" olduğunu kaydetmiştir. Bu meşhur on iki devir, *Edvâr*'ın dokuzuncu faslında şu şekilde sıralanmıştır: (Urmevî, 1986, s. 137)

Uşşâk, Nevâ, Râst, Bûselîk, Irâk, İsfahân, Zîrefkend, Büzürg, Zengûle, Rühâvî, Hüseynî ve Hicâzî.

Urmevî'nin ekolünü takip eden Abdülkâdir-i Merâgî (ö. 838/1435), Lâdikî (890/1485'te hayatta), Nizâmeddin Alîşâh-ı Evbehî (933/1526'da hayatta), Fethullah-i Şîrvânî (ö. 891/1486) ve Mevlâna Kemâleddîn Benâî (ö. 918/1512) gibi mûsikîşinâslar da meşhur on iki makam konusunda aynı Urmevî gibi yazmışlardır.¹¹

Görüldüğü gibi, meşhur on iki makamlar, 13. yüzyıldan 18. yüzyıla gelinceye kadar birçok değişikliğe uğramıştır. Osman Dede de eserinde bu değişikliklere değinerek daha önce edvâr denilen makamlara, kendi çağında İranlılar tarafından "heftgâne" dendiğini şu şekilde kaydetmiştir: (Ankara Milli ktp, nr. 135, vr. 5b)

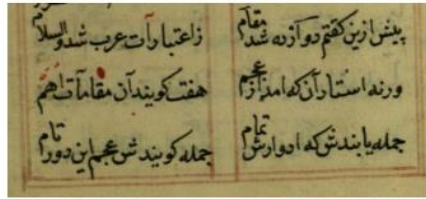

هفتگانه گوید اعجام این مقام
زین سپس ادوار گفتندش سلف
زانکه دورش تا یابندش تمام
هر کتب که لحنها شد مؤلف

“Acemler (İranlılar) bu makamlara “Heftgâne” derler, zira [makamlar gibi] devri tamdır.

Selef, mûsikî hakkında telif ettikleri eserlerinde bunlara edvâr derlerdi”

Heftgâne kelimesi, yedili manasındadır. Bu kelime de “Heft Destgâh” (yedi destgâh) sistemine işaret eder. Nitekim *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*'nin sekizinci bölümünde, Arapların daha önce en meşhur on iki makam dedikleri, İran'dan gelen üstatlar tarafından Heft (yedi) denilmiştir diye açıklanmıştır.

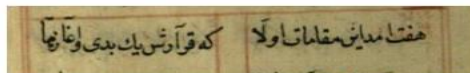

پیش ازین گفتم دوازده شد مقام
ورنه استادان که آمد از عجم
زاعتبارات عرب شد والسلام
هفت گویند آن مقامات اهم
جمله یابندش که ادوارش تمام
جمله گویندش عجم این دور تام

“Acem'den (İran'dan) gelen üstatlar, bu meşhur makamlara yedi derler.

‘Acemler (İranlılar) [bu yedilinin] tümünü de tam bir devir olarak bilip devri tamdır derler.”

Osman Dede'nin açıklamalarına göre geçmişte meşhur on iki makam, İran mûsikîsinde yedi destgâha dönüşmüştür. Makam, daire ve devir ile eş anlamlı olarak bir zi'l-kül (oktav) aralığında dizilmiş nağmelerin cemâatine (topluluğuna) denir. Üstteki beyitlerde İranlıların “Heft” dedikleri de tam bir devire sahiptir. Alttaki beytinde de bu yedililerin başlangıç ve bitiş nağmeleri devir/daire gibi bir olduğunu zikretmiştir:

هفت آمد این مقامات اولاً
که قرارش یک بدی و آغازها

“Makamların sayısı yedi oldu, kararları (bitiş nağmeleri) başlangıçları oldu.”

Bu ibarelerden on iki, yediye (Heft) ve makam da Destgâh'a değiştiği denilebilir. On iki makamın nasıl yediye dönüştüğü sorusunun cevabına gelince, şu şekilde açıklanabilir:

Mûsikî nazariyatında, önemli konulardan biri, makamların tabakaları ve “iştirâkü'n-nağam” olarak adlandırılan makamlar arasında bulunan ortak nağmelerdir. Her bir makam, başlandığı nağmeden itibaren belli aralıklar ve nağmeler dizisi ile tekrar başlandığı nağmenin zî'l-küllünde (oktavında) sonlanır. Makamların aralıkları ve nağmeleri dizisini korumak şartıyla farklı nağmelerden de başlanabilir. Her bir zî'l-kül (oktav) aralığında, oktav dışında toplamda şu şekilde 17 nağme bulunduğu dikkata alınrsa:

1. **a**, 2. **b**, 3. **c**, 4. **d**, 5. **h^e**, 6. **v**, 7. **z**, 8. **h^a**, 9. **t**, 10. **y**, 11. **ya**, 12. **y^b**, 13. **yc**, 14. **yd**, 15. **y^{h^e}**, 16. **yv**, 17. **yz**, 18. **y^{h^a}**.

Bu on yedi nağmenin her birisi, makamların başlangıç nağmesi olabilir. Yani her bir makam, ilk nağmeden başladığı gibi ikinci, üçüncü, dördüncü vb. nağmelerinden de başlanabilir.

Her bir makam, başlangıç nağmesi ile bir zî'l-erba (dörtlü) aralığında olan nağmeden başlarsa, buna makamın tabakası denir. Bu şekilde her bir makam için on yedi tabaka meydana gelir. Her bir tabaka, bir önceki tabakanın başlangıç nağmesinin bir zî'l-erba (dörtlü) tizinden başlayacaktır. Örnek olarak bir makamda (a) nağmesinde başlanrsa, on yedi tabakası şu şekilde olur:

1. tabaka: (**a**), 2. tabaka: (**h^a**), 3. tabaka: (**y^{h^e}**), 4. tabaka: (**h^e**), 5. tabaka: (**y^b**), 6. tabaka: (**b**), 7. tabaka: (**t**), 8. tabaka: (**yv**), 9. tabaka: (**v**), 10. tabaka: (**yc**), 11. tabaka: (**c**), 12. tabaka: (**y**), 13. tabaka: (**yz**), 14. tabaka: (**z**), 15. tabaka: (**yd**), 16. tabaka: (**d**) ve 17. tabaka: (**ya**).

Dikkat edilmesi gereken husus şudur ki oluşan bu tabakaların bir kısmı uyumsuzdur. Bilahare ortaya çıkan uyumlu tabakaların bazıları da diğer makamlarla aynı olup bir devir sayılır. Bu ortak tabakalar ve aynı devirler konusu meşhur on iki makamda da geçerlidir. Meşhur on iki makamın tabakalarını incelemeden önce, nağmeleri ve aralıklarını şu şekilde açıklamak gerekir:

1. Uşşâk	a tanini d tanini z bakiye h^a tanini ya tanini yd bakiye y^{h^e} tanini y^{h^a}
2. Nevâ	a tanini d bakiye h^e tanini h^a tanini ya bakiye y^b tanini y^{h^e} tanini y^{h^a}
3. Buselik	a bakiye b tanini h^e tanini h^a bakiye t tanini y^b tanini y^{h^e} tanini y^{h^a}
4. Râst	a tanini d mücennep v mücennep h^a bakiye ya tanini yc tanini y^{h^e} tanini y^{h^a}
5. Hüseyinî	a mücennep c mücennep h^e tanini h^a mücennep y mücennep y^b tanini y^{h^e} tanini y^{h^a}
6. Hicâzî	a mücennep c mücennep h^e tanini h^a mücennep y tanini yc mücennep y^{h^e} tanini y^{h^a}
7. Rühâvî	a mücennep c tanini v mücennep h^a mücennep y mücennep y^b tanini y^{h^e} tanini y^{h^a}
8. İrâk	a mücennep c tanini v mücennep h^a mücennep y tanini yc mücennep y^{h^e} mücennep yz bakiye y^{h^a}
9. Zirefkend	a mücennep c mücennep h^e tanini h^a mücennep y mücennep y^b bakiye yc tanini yv mücennep y^{h^a}
10. İsfahân	a tanini d mücennep v mücennep h^a tanini ya mücennep yc mücennep y^{h^e} mücennep yz bakiye y^{h^a}
11. Zengüle	a tanini d mücennep v mücennep h^a mücennep y tanini yc mücennep y^{h^e} tanini y^{h^a}
12. Büzürg	a mücennep c tanini v mücennep h^a mücennep y bakiye ya tanini yd mücennep yv mücennep y^{h^a}

Şekil 1: Nağmeleri ve aralıklarıyla meşhur on iki makam

Şekil 1'de Söz konusu bu on iki makamın her birisinin tüm 17 tabakası incelendiğinde bazı makamların aynı oldukları anlaşılmaktadır. Bu incelemenin neticesini başta söylemek gerekirse (Uşşâk, Nevâ, Buselik), (Râst ve Hüseyinî), ve (Zirefkend, Zengûle, Büzürg makamların aynı oldukları tespit edilmiştir. Bu durum, şu şekilde açıklanabilir:

Uşşâk makamın üçüncü tabakası, yani (**yh^e**) nağmesinden başladığında, Nevâ makamı olur ve üçüncü tabakası, yani (**yb**) nağmesinden başladığında, Bûselik olur. Nevâ da üçüncü tabakası, yani (**yh^e**) nağmesinden başladığında Buselik olur: (Bkz Şekil 2, 3 ve 4)

Nevâ (14. Dâire)																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
		T		B		T		T		B		T		T			
														yh ^e	yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb	yc	yd	yh ^e			
Uşşâk dâiresinin 3. Tabakası																	

Şekil 2: Uşşâk'ın üçüncü tabakası ile Nevâ. (Hosseini, 2021, s. 106)

Bûselik (27. dâire)																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
	B		T		T		B		T		T		T		T		
											yb	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb						
Uşşâk dâiresinin 5. tabakası																	

Şekil 3: Uşşâk'ın beşinci tabakası ile Buselik. (Hosseini, 2021, s. 107)

Bûselik (27. dâire)																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
	B		T		T		T		B		T		T		T		
														yh ^e	yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	yb	yc	yd	yh ^e			
Nevâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 4: Nevâ'nın üçüncü tabakası ile Buselik. (Hosseini, 2021, s. 113)

Şekil 2, 3 ve 4'te; Uşşâk, Nevâ, Buselik makamlarına bakıldığında, üçünün de aralıkları aynı olduğu, farklılıkları sadece başlangıç nağmesinde olduğu görülmektedir. Aynı şekilde (Râst ve Hüseyinî) ile (Zirefkend, Zengûle, Büzürg) makamları için de bu durum geçerlidir. Bunun açıklaması da şu şekildedir:

Râst makamın üçüncü tabakası, yani (**yh^e**) nağmesinden başladığında, Hüseyinî makamı olur: (şekil 5)

Hüseynî																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
	C		C		T			C		C		T				T	
														yh ^e	yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e			
Râst dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 5: Râst'ın üçüncü tabakası ile Hüseynî. (Hosseini, 2021, s. 125)

Zirefkend makamın sekizinci tabakası, yani (yv) nağmesinden başladığında, Büzürg, dokuzuncu tabakası, yani (v) nağmesinden başladığında Zengûle makamı olur: (Bkz şekil 6 ve 7)

Büzürg (70. dâire)																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
	C		T		C		C	B		T			C		C		
															yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e			
Zirefkend dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 6: Zirefkend'in sekizinci tabakası ile Büzürg. (Hosseini, 2021, s. 139-140)

Zengûle (45. dâire)																	
a	b	c	d	h ^e	v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
	C		T		C		C	B		T			C		C		
					v	z	h ^a	t	y	ya	y ^b	yc	yd	yh ^e	yv	yz	yh ^a
a	b	c	d	h ^e	v												
Zirefkend dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 7: Zirefkend'in dokuzuncu tabakası ile Zengûle. (Hosseini, 2021, s. 140)

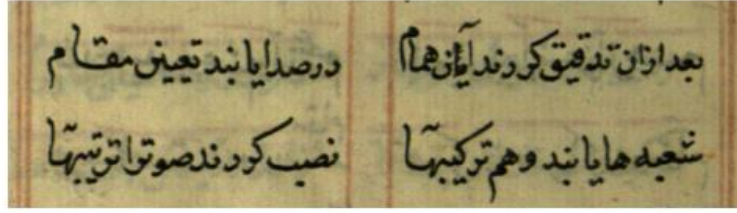
Sonuç olarak, Osman Dede'nin ifadesine göre İranlılar'ın meşhur on iki makamı yediye dönüştürüp Heftgâne dedikleri sistem, bu şekilde açıklanabilir:

Meşhur on iki makamdan Uşşâk, Nevâ ve Buselik makamları aralıklar ve nağmeler açısından aynı makam niteliğinde olduğu gibi, Râst ile Hüseynî de aynı, Zirefkend, Zengûle ve Büzürg de aynı makamlar sayılır. Bu şekilde on iki makam, yediye düşürülmüş olur:

1. makam: Uşşâk, Nevâ, Buselik;
2. makam: Râst, Hüseynî;
3. makam: Zirefkend, Zengûle, Büzürg;
4. makam: Hicâzî;
5. makam: Rühâvî;
6. makam: Irâk;
7. makam: İsfahân.

Daha önce destgâh konusunda zikredildiği gibi, her bir yedi destgâh, terkipler ve şübeler niteliğinde olan bir sürü gûşeleri ihtiva etmektedir. Yedi destgâhın içinde olan gûşelerin

sayısı da aktarılan redif repertuarına göre sabit bir sayı olmadığı görülmektedir. Osman Dede de bu manaya şu şekilde işaret etmiştir: (Ankara Milli ktp, nr. 135, vr. 6a)

بعد از آن تدقیق کردند آن همام
شعبه های یابند و هم ترکیبها
در صدا یابند تعیین مقام
نصب کردند صوت را ترتیبها

"bundan sonra, o büyük zatlar, makamı ve makam seslerini belirtmek konusunda tedkik ettiler, Şubeler ve terkipler bulup sesleri tertip ettiler"

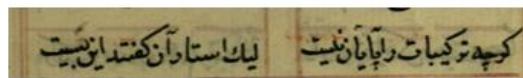
Osman Dede'nin bu beyitlerinden, her bir makam içinde tertip verilmiş şubeler ve terkiplerin olduğu anlaşılmaktadır. Tıbkı destgâh sisteminde olduğu gibi ki her bir destgâhta bir sürü tertip edilmiş (rediflenmiş) gûşe (şube ve terkip) bulunmaktadır.

Makamların, destgâh gibi olup şubelerden oluştuğu teorisini güçlendiren başka beyitler ise *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî*'nin yedinci bölümünde geçmektedir. Osman Dede bu bölümde, makamlardan söz ederek şubelerini şu şekilde açıklamıştır; (Ankara Milli ktp, nr. 135, vr. 7b).

راست می شد یک مقام معتبر
ماهور، مبرقع با نهفت
یک مقام دیگر آمد پنجگاه
هم نوا چو مادر آمد زاعتبار
شعبه های هفت را همچون پدر
هم نهان و نکریم گفت
شعبه نیشابور و اصفهان بخواه
شعبه های او بیاتی، قارچغار

Osman Dede, makamlarda şubeler bulunduğunu yazarak bazı makamların şubelerini açıklamıştır. Örnek olarak Râst makamını peder¹² nitelendirerek Râhüvî, Mâhûr, Mubarka', Nühüft, Nihâvend, Selmek ve Neyriz şubelerini; Pencgâh makamı, Nişâbûr ve İsfahân şubelerini; Nevâ makamı da anne olarak Beyâtî ve Karçağâr şubelerini ihtiva etmekteydiler. Osman Dede'nin zikrettiği makamların şubeleri ve terkipleri konusunda, sadece örnek olarak söylediği şu beytinden de anlaşılır: (Ankara Milli ktp, nr. 135, vr. 7a)

گرچه ترکیبات را پایان نیست
لیک استادان گفتند این بیست

"gerçi terkiplerin sonu yoktur, ancak üstatlar sadece yirmisini zikretmişlerdir"

Dolayısıyla bu terkiplerin sayısı konusunda net bir adetten söz edilemeyeceği, destgâh sistemindeki gûşeler gibi değerlendirilebilir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

İslâmiyetten önce ünlü musikişinâs Bârbed tarafından geliştirilen “râh” sisteminde uygulanan İran mûsikîsi, İslâmiyet’ten sonra Fârâbî, İbn Sinâ ve Safîyüddin Urmevî’nin çalışmalarıyla “edvâr” ve “makam” sistemlerine geçiş yapmıştır. Uygulanan edvâr ve makam sistemi, zamanla tekrardan değişikliklere uğrayarak yerini günümüzdeki “Heft destgâh” (yedi destgâh) sistemine vermiştir. Bu sistemde meşhur on iki makam yerine Şûr, Mâhûr, Hümâyûn, Segâh, Çahargâh, Nevâ, Râst Pençgâh destgâhları uygulanmaktadır.

“Heft destgâh” sisteminin ne zamanda yaygınlaşp resmîyete çevrildiği konusunda net ve şeffaf bir bilgi bulunmamaktadır. Elimizdeki mevcut kaynaklara göre de bu sistemin Mirzâ Ali Akbar Ferehânî (ö. 1278/1861) tarafından bir disiplin haline getirildiği ve 19. yüzyılda yaygınlaştığı yönündedir. “Heft destgâh” sisteminin kavramı, sayısının yedi olması ve geçirdiği tarihî süreci ile ilgili kaynaklarda açıkça bir bilgiye rastlanmamıştır. Destgâh kelimesine, mûsikî terimi olarak ilk defa 950 – 975 (1543-1567) yılları arasında telif edilen *Risâle der beyân-ı Çahâr Destgâh-ı ‘azam* adlı eserde rastlanmıştır. Bu dönemden sonraki kaynaklarda, destgâh kelimesi, şedd ve makam ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ayrıca bazı makamları için “destgâh sahibi olmak” kaydını ekleyerek makamların besteleme ve tasnif yapmak için âvâzelerden, terkiplerden ve şubelerden oluştuğu algısını yaratmıştır. Destgâh sayısı ile ilgili de ilk kaynaktan sözederek daha sonra sekiz, on iki ve sonuçta da günümüzde yedi destgâha dönüşmüştür.

Destgâh ile ilgili belirsizliklerini açıklayan önemli kaynaklardan birisi de Kutb-ı Nâyî Osman Dede’nin yanlış olarak *Rabt-ı Ta’birât-ı Mûsikî* adıyla meşhur olan *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî* adlı Farsça manzumesidir. Osman Dede, İran’dan gelen üstatlara da kaynak göstererek, “heftgâne” (yedili) tabiri ile İranlılar tarafından meşhur on iki makamın yediye düşürüldüğünü açıklamıştır. Meşhur on iki makamın tabakaları incelendiğinde Uşşâk, Nevâ ve Bûselik makamlarının, aralıklar ve nağmeler açısından aynı makam niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Râst ile Hüseyinî ve Zirefkend, Zengûle ile Büzürg makamlarının da aynı makamlar olduğu denilebilir. Bu şekilde on iki makam, yediye düşürülmüş olur: 1. makam: Uşşâk, Nevâ, Bûselik; 2. makam: Râst, Hüseyinî; 3. makam: Zirefkend, Zengûle, Büzürg; 4. makam: Hicâzî; 5. makam: Rühâvî; 6. makam: Irâk; 7. makam: İsfahân.

Açıklandığı gibi, günümüzde destgâhlarda birçok gûşe bulunmaktadır. Bu gûşeler, belli bir kural çerçevesinde ait olduğu destgâhın tonalite kimliğinin göstergesi olarak rediflenmiştir. Destgâhın ilk dördlüsü üzerinde kurulan derâmed isminde gûşe(ler), ilk sırada, devamında evc (tiz), furud (iniş) ve ist (durak) gûşeleri yer almaktadır. Bazı gûşeler de destgâhlar arasında bir köprü mahiyetinde olarak bir destgâhtan başka destgâha intikâlî (geçişli) sağlar. Osman Dede’nin açıklamalarından da bu mana anlaşılabilir. Osman Dede, terkiplerin sonu olmadığını ve birçok terkip üretilebileceğini vurgulayarak yedi destgâhın her destgâhında birçok âvâze, terkip ve şubenin bulunduğunu örneklerle yazmıştır.

Söz konusu Osman Dede’nin “heft destgâh” ile ilgili yaptığı açıklaması destgâh hakkında yapılan en eski ve kapsamlı bir açıklama olduğu denilebilir.

Kaynakça

- Afşâr, îrec (1971). *Rûznâme-i Hâtîrât-ı İtimâdü's-saltanat*. Tehran: Emir Kebir.
- Ardalan, A. (2012). *Persian Music Meets West* [Bachelor thesis]. Lahti University of Applied Sciences.
- Atrâî, Erfa' (1981), *Ferheng-i Mûsikî-i İran*, Tehran: İntişârât-ı Çeng.
- Avfî, Muhammed b. Muhammed (2008). *Cevâmi' u'l-hikâyât ve levâmi' u'r-rivâyât*, (haz. Musaffa E. B.), Tehran: Pejuhişgah-ı Ulûm-i İnsânî.
- Ayvansarâyî, Hüseyin (2017). *Vefeyât*, (nşr. Ekinci, R.), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Benâî, Mevlana Kemalüddin-i Herevî (1989). *Resâle der Mûsikî*, (haz. Saffvat, D),Tehran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Bineş, Taki (1999), *Tarih-i Muhtasar-ı Mûsikî-i İran*. Tehran: Neşr-i Hestân.
- Borumand, Nur Ali (2018). *Radif-i Mirza Abdullah Barayi Tar va Setar*, Tehran: Müessesesi-i Mâhûr.
- Buhârî, Kâsım b. Dûst Alî. Hadâiku'n-nağamât. Bursa: İnebey Kütüphanesi, Ulu Cami, nr. 2655.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1914). *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-ı 'Âmire.
- Christensen, Arthur Emanuel, (2010). *İran der zaman-ı Sâsânîyân*, (trc. Yâsemî, R.), Tehran: Negâh.
- Çak, Ş. (2018). "Geleneksel İran müziğinde kullanılan formlar, çalgılar ve kültürel etkileşim". *Ahenk Müzikoloji Dergisi*, (3), 44-65.
- Dânişpejûh, M. T. (2012). *Fihrist-i Âsâr-ı Hattî der Mûsikî*. Tehran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- el-Câhiz, Amr b. Bahr (1970). *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, (haz. Fevzî Atavî), Beyrut: eş-Şirketü'l-Lübânîyye li'l-kitâb.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec (1368). *Bergüzide-i el-Egânî*, (trc. Meşâyih Feridenî), Tehran: İntişârât-ı İlmî Ferhengî.
- el-Mes'ûdî, A. (1965), *Mürûcü'z-zeheb*, (haz. Yûsuf Es'ad Dâgır), I-IV, Beyrut: el-Mektebeti'-'asrîyye
- Erguner, Süleyman (1991). "Kutb-ı Nayî Osman Dede Ve Rabt-ı Ta'birat-ı Mûsikî", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü.
- Erguner, Süleyman (2007). "Osman Dede, Nâyî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (33), 461-462. İstanbul: TDV Yayınları.
- Evbehî, Nizameddin Alişâh (2021). *Mukaddimetü'l-usûl*, (thk. Hüseyini, S. M. T.), Tehran: Sure-i Mihr.
- Fakhreddini, Farhad (2020), *Tacziye ve Tahlil ve Şerh-i Redif-i Muski-yi İran*, Tehran: İntişârât-ı Muin.

Farhat, H. (2004). *The Dastgah concept in Persian music*, Cambridge: Cambridge University Press.

Farmer, Henry George, (1967), *A History of Arabian Music*, London.

Hannâne, Murtaza, (2010), *Gâmhâ-yi Gomşode*, Tehran: İntişârât-ı Surûş.

Hidâyet, Mehdî Kulî Hân. *Mecmau'l-Edvâr*, Tehran: Danişgah-ı Tehran, Hukuk Kütüphanesi, nr. 120/2.

Hosseini, S. M. T. (2021). "Kitâb-İ Fârsî Fî Fenni'l-Elhân Ve 15.Yy Mûsikî Nazariyatındaki Yeri Ve Önemi", Doktora Tezi, İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı , İstanbul Üniversitesi.

İbnü't-Tahhân, Ebû'l-Hüseyin Muhammed (1976). *Havi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn*, thk. Zekeriya Yusuf, Bağdat: Dâiratü'l-Fünûn'il-Mûsikîyye.

İsfahânî, Hamza b. el-Hasen (1961) *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Beyrut: Mektebetü'l-Hayât

Karadeniz, E. (1965). *Türk Mûsikisi Nazariye ve Esasları*, İstanbul: İş bankası.

Kâşî, Yahya. *Şerh-i Edvâr*. Tehran: Meclis Kütüphanesi, nr. 2207.

Kemânî Hızır Ağâ Halebî, *Tefhimü'l-makâmât fî tevliidi'n-nağamât*, İstanbul: Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 177.

Kevkebî, Nacmeddîn (2002). *Risâle-i Mûsikî, Se Risâle-i Mûsikî-i Kadim-i İnan*. (haz. Sabit, M.), Tehran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.

Lâdikî, Muhammed, *Zeynü'l-elhân*, İstanbul: Süleymaniye, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3655.

Lotfî, Muhammed Rıza (1975). *Mûsikî-i Âvâzi-i İnan*, Tehran: Gotenberg.

Lucas, A. E. (2019). *Music of a thousand years a new history of Persian musical traditions*. Oakland: University of California Press.

Merâgî, Abdülkâdir (1977). *Makâsidü'l-elhân*, (thk. Taki Bineş), Tehran: Büngâh-ı Neşr ve Tercüme.

Merâgî, Abdülkâdir (1991). *Şerh-i Edvâr*, (thk. Taki Bineş), Tehran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi.

Merâgî, Abdülkâdir (2009). *Câmiü'l-elhân*, (haz. Khazrâî, B.), Tehran: Ferhengistan-ı Hüner.

Meysemî, Hüseyin (2001). "Hâstgâh ve Tahavvul-i İstîlâh-ı Destgâh", *Faslnâme-i Mâhûr* (14), 55-68. Tehran: Müessese-i Mâhûr.

Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas, (1939), (haz. Muhammed Taki Bahar), Tehran.

Müstakimzâde, Süleyman (1928). *Tuhfe-i Hattâtîn*, (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul.

Nâbî, Abdülbâkî. *Mektup*. Ankara: Milli Kütüphane, nr: 06 Hk 25, vr. 83b-88a.

Nişâbü'rî, Muhammed, (1995). "Risâle-i Mûsikî", (thk. Pûr Cevâdî, E.), *Ma'ârif*, (12), 32-70; Tehran: Tehran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi.

Nizâmî-i Gencevî, (1987). *Hüsrev ü Şîrîn*, (haz. Servetîyân, B.), Tehran: İntişârât-ı Mirâsbân.

Öztuna, Yılmaz (2006). *Büyük Türk Müsiki Ansiklopedisi*, İstanbul: Orient yay.

Pur Cevadi, E. (2001). "Risâle der beyân-ı Çahâr Destgâh-ı 'azam", *Faslnâme-i Mâhûr* (12), 81-92. Tehran: Müessese-i Mâhûr.

Risale der ilm-i mûsikî, Bursa: İnebey Kütüphanesi, Ulu Cami, nr. 2655, 130b-139a.

Risâle-i Mûsikî, Tehran: Meclis Kütüphanesi, nr. 9957-1.

Safvat, Daryuş, (1971), *Pejuheşi kutah derbare-i ustadan-ı mûsikî-i İran ve elhan-ı mûsikî-i İrani*, Tehran: Vezaret-i Ferheng ve Hüner.

Safvat, Daryuş, Neli Karen, (2019). *Mûsikî-i Melli-i İran*. (trc. Selimzâde, S.), Tehran: Neşr-i Aras.

Sâlim, Mirzâde Mehmed Efendî (1897). *Tezkiretü's-Şu'arâ*, (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul: Matbaa-ı İkdâm.

Salmani, M. (2023). "Osman Dede'nin Rabt-ı Ta'bîrât-ı Mûsikî Mesnevîsi Hakkında Yeni Bulgular: Ta'bîr mi Tağyîr mi?" . *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (11) , 600-610.

Semerkindî, Lutfullah. *Şerhi'l-Edvâr*. Meşhed: Danişgah-i Meşhed, İlahiyyat Kütüphanesi, nr. 531.

Shahbazi, A. Sh. (2005). "Sasanian Dynasty," *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty> (accessed on 27 January 2016).

Şîrvânî, Fethullah (2010). "el-Mecelle fî'l-mûsikî", *Mirâs-ı Baharistan*, (thk. Hüseyini, S. M. T.),Tehran: Kitabhane-i Meclis.

Tabâtabâ, Remzî. *Risâle-i Mûsikî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendî, nr. 1598, vr. 150b-158a.

Urmevî, Safiyüddin (1986). *Kitâbü'l-Edvâr fi'l-mûsîka*, (haz. Haşebe, G. A.), Mısır: Kahire.

Wright, Owen (2018). *Music Theory in the Safavid Era: The taqşim al-nağamât*. Londra: Routledge.

Yusuf, Ziyaüddin (2011). *Külliyât-ı Yusufî*, (haz. Hazrâî, B.), Tehran: Ferhengistân-ı Hüner.

Zerrinkûb, Ruzbeh, (2004), "Behrâm-ı Gur", *Dânişnâme-i Büzürg-i İslâmi* (13), s. 5260. Tehran: Merkez-i Dâiretü'l-ma'ârif-i İslâmî.

Açıklamalar

¹. Detaylı bilgi için bk. Urmevî, 1986: 137; Kâşî, Meclis Ktp, nr. 2207, vr. 19b; Semerkandi, Danişgâh-i Meşhed, Ktp, nr. 531, vr. 81b; Merâgî, 1991: 203; agm, 2009: 99, 128, 231; agm, 1977: 60; Şîrvânî, 2010: 692, 694.

2. Nâsîrüddin Şâh, Tebriz’de veliahtlık zamanında musikâşinâsları himaye ettiği ve meclislerinde Serverülmülk, Agâ Hüseyin, İsmail Hân ve Hâcî Hekîm gibi zamanın ünlü sâzendeleri ve hânendeleri bulunuldukları kaynaklarda kaydedilmiştir (Afşâr, 1971: 146, 845).
3. Tasnif türlerindedir. Merâgî’nin ifâdesine göre, Araplar “beytü'l-vasat” ve İranlılar da “Miyân-hâne” derler, (Merâgî, 1991: 342, agm, 2009: 269, 272).
4. Savt ve Amel gibi şiirle beraber tasnif türlerindedir. İki ser-hâne, miyân-hâne ve bâzgeşt’i vardır. (Merâgî, 2009: 281)
5. و در اینجا صوتی نمی توان بست یا نقشی زیرا که دستگاه ندارد .
6. Bu eser tarafımızca Ruşen Ferit Kam nüshası ile Ankara Milli kütüphanesinde bulunan (nr. 135) nüsha karşılaştırarak tashih ve tahkik edilmiştir ve Tehran Ferhengistân-ı Hüner Kurumu tarafından 2023’te neşredilmiştir.
7. Bu eserden Bursalı Mehmed Tahir söz ederek, kendisi bizzat görmediğini ve sadece duyduğuna göre yazdığını kaydetmiştir, (Bursalı, 1914: 2/270).
8. Müstekimzâde ve Ayvansarayî bu eserden bahsetmişlerdir. Ancak Osman Dede’nin günümüze ulaşan şiirleri *Divân* suretinde değil perakende bir şekilde tezkirelerde ve şiir mecmualarında kaydedilmiştir (Müstakimzâde, 1928: 297-298; Ayvansarayî, 2017: 106-107). Osman Dede, şiirlerinde Nâyî mahlasını kullanmıştır. Çağdaşı olan meşhur şâir Nâbî Efendî (ö. 1124/1712) de Nâbî mahlasını kullanmıştır. Nâbî ve Nâyî kelimeleri imla yazılışlarından (نابی/ Nâbî نایى/ Nâyî) kataloglarda ve kayıtlarda Nâbî’nin *Divân*’ı olarak kaydedilen bir nüsha, Nâyî’nin olma ihtimalını düşündürür. Nitekim bu karışıklıklardan Nâbî’nin Halep valisi Silahtar İbrahim Paşa’ya yazdığı mektup, *Şerh-i Münşeât-ı Nâbî* adıyla Nâyî’e atfedilmiştir (Ankara, Milli Ktp. nr: 06 Hk 25, vr. 83b-88a).
9. Osman Dede’nin bu eseri günümüzde *Nota-yı Türkî* olarak meşhur olmuştur. Sâlim Efendî (ö. 1156/1743) *Tezkire*’sinde bu eserin ismini *Risâle-i Edvâr* şeklinde kaydetmiştir (1897: 634-635).
10. Süleyman Erguner, tez olarak çalıştığı bu eseri, merhum Ruşen Ferit Kam’ın 1924 yılında Sadettin Arel’in 1919 yılında istinsah ettiği nüshası üzerinden istinsah ettiği nüshayı esas almıştır. Bu nüshada eser ismi *Rabt-ı Ta’birât-ı Mûsikî* (رابط تغییرات موسیقی) şeklinde istinsah edilmiştir (Erguner, 1991: 167). Ancak eserin tespit ettiğimiz daha eski bir nüshasında eserin ismi *Rabt-ı Tağyîrât-ı Mûsikî* (رابط تغییرات موسیقی) şeklinde istinsah edilmiştir. Osman Dede, manzumesinin birkaç yerinde tağyîr (değişme) konusuna değinerek esasen bu mevzu üzerinde eserini kaleme aldığını dile getirmiştir. (Ankara Milli ktp, nr. 135, 2a, 3a). Daha detaylı bilgi için bk. (Salmani, 2023: 600-610)
11. Zikredilen eserlerde bu on iki makamın isimleri değil bazen sıralamalarında farklılık görünmektedir. Bk. Merâgî, 2009: 126; Lâdikî, Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 39b; Evbehî, 2021: 52; Benâî, 1989: 62; Şîrvânî, 2010: 693.
12. Osman Dede, Râst makamı için peder (baba) lafzını kullanmıştır. Kevkebî, Tabâtabâ ve Buhârî gibilerin eserlerinde bu makam daha çok anne manasında “ummu’l-edvâr” olarak kullanılmıştır. Hızır Ağa da bu hususa değinerek kendi çağında Dügâh bu niteliğinde olduğunu kaydetmiştir. (Kemânî Hızır Ağa, Tefhimü’l-makâmât fî tevliidi’n-nağamât, Belediye Ktp, nr. 177, vr. 36b; Kevkebî, 2002: 50; Wright, 2018: 364; Tabâtabâ, Atıf Efendî, nr. 1598, vr. 155b; Buhârî, İnebey Ktp., nr. 2655, 18a).

Specialization Level and Sectoral Development Trends in Turkish Manufacturing Industry Foreign Trade^a

Atila Bedir^{b, c}

Abstract

In this study, it is aimed to determine the specialization level in Türkiye's foreign trade in the 2010s in terms of the general and sub-industries of the manufacturing industry and to examine the development trends. The level of specialization in the manufacturing industry in general is determined by using both the Michaely index and the foreign trade specialization index in the 2010-2019 period. Specialization analyses in sub-sectors are made according to the foreign trade specialization index, taking into account the feature that includes additional information in terms of intra-industry trade. In these analyses, the positions of the industries are listed and their development trends are examined in terms of export and import-based specialization. It is determined that there is no significant change in the specialization level of manufacturing industry trade in general. However, significant differences have been identified in the development trends and technological qualification structures of sub-industries, both in the level of specialization, in the form of export or import-based or transition from one to another.

Keywords

Türkiye
Manufacturing Industry
Foreign Trade
Specialization

About Article

Received: 14.01.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1234062

Türkiye İmalat Sanayii Dış Ticaretinde Uzmanlaşma Düzeyi ve Sektörel Gelişim Trendleri

Özet

Bu çalışmada 2010'lu yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinde uzmanlaşma düzeyinin imalat sanayinin geneli ve alt sektörleri itibariyle tespiti ve gelişim trendlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. İmalat sanayiinin genelinde uzmanlaşma düzeyi 2010-2019 döneminde Michaely endeksi ve dış ticarete uzmanlaşma endeksinin her ikisinden de faydalanılarak tespit edilmektedir. Ayrıca Türkiye imalat sanayii tek haneli temel sektörleri, iki ve üç haneli alt endüstrileri ayrıntısında uzmanlaşma düzeyi belirlenmektedir. Alt sektörlerde uzmanlaşma analizleri, endüstri-içi ticaret açısından ilave bilgi içeren özelliği de dikkate alınarak, dış ticarete uzmanlaşma endeksinde göre yapılmaktadır. Bu analizlerde ihracat ve ithalata dayalı uzmanlaşma ayrımında endüstrilerin konumları sıralanmakta ve gelişim trendleri irdelenmektedir. Çalışmada imalat sanayii genelinde dış ticarete uzmanlaşma düzeyinde önemli bir değişimin olmadığı saptanmıştır. Ancak alt endüstrilerin hem uzmanlaşma düzeyinde hem de ihracat veya ithalata dayalı ya da birinden diğerine geçiş biçiminde gelişim trendlerinde ve teknolojik nitelik yapılarında belirgin farklılıklar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türkiye
İmalat Sanayi
Dış Ticaret
Uzmanlaşma

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 14.01.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1234062

^a This article is an improved and expanded version of the paper titled "Türkiye imalat sanayii dış ticaretinde uzmanlaşma düzeyinin incelenmesi" presented at the 8th International Congress on Economy Administration and Market Surveys held on October 13, 2022 and published Turkish in the proceedings book.

^b abedir25@gmail.com.

^c Dr., Part-Time Lecturer, TOBB University of Economics and Technology, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, ORCID: 0000-0001-8715-3736.

Introduction

Specialization in foreign trade takes place according to comparative advantages, which is the traditional explanation of international trade, and foresees the structure of inter-industry trade. In this structure, the degree of advantages gains importance and countries are expected to specialize in the goods they produce at the lowest cost or in the sectors in which they produce under the most favorable conditions. In more defined terms, countries are expected to gain a comparative advantage and perform export in sectors where they are rich (abundant) in terms of factor endowment and where these factors are used intensively in production, and to import in others. At this point, sectoral specialization based on comparative advantage and factor endowment as well as alternative foreign trade theories, maintains its importance in the explanation of international foreign trade. In this context, specialization structure in foreign trade, which has dynamic sectors and is compatible with world demand, has priority in terms of the performance of the national economies. In addition, in today's competitive conditions, it can be said that alternative foreign trade theories, such as technology gap and product cycles, are technology-based and in the form of intra-industry trade, to some extent complementary to the traditional trade theory. Thus, it can be possible to explain the current foreign trade flows, which are not covered in one theory alone, with others.

In the determination of the comparative advantages and the analysis of competitiveness, the revealed comparative advantage indexes, which are more than ten in number with their formulations in different forms, are frequently used in the national and international literature. These indexes, especially the Balassa index, are also used in analyzes for the level of specialization in sectoral or total foreign trade. On the other hand, unlike these indexes, it is seen that studies based on the Michaely index and the foreign trade specialization index are carried out, especially in international studies, in order to determine the specialization level in foreign trade. These two indexes, can also provide meaningful information in terms of intra-industry trade, being more obvious in the foreign trade specialization index due to their formulation forms. On the other hand, it is observed that the studies in which Türkiye's data is applied to both indexes are limited and they focus on the past periods rather than the recent period. In this study, it is tried to examine the specialization level of the Turkish manufacturing industry in the 2010s by making use of both indexes. In addition, as another difference from other studies, in this study, sectoral developments trends and technological characteristics are examined by distinguishing between export and import-based specialization.

In this context, this study aims to determine the level of specialization in foreign trade in terms of the general and sub-industries of the Turkish manufacturing industry in the 2010s, to examine the relative specialization position and development trends of these industries. It is also aimed to analyze the specialization structure of the manufacturing industry by determining the industries that show specialization based on export or import or transition from one to the other. As a method in the study, both the Michaely index and the foreign trade specialization index are used to determine the level of specialization in the manufacturing industry in general. In addition, specialization analyzes in sub-sectors are made according to the foreign trade specialization index, which also contains additional information in terms of intra-industry trade. The period of the study is determined as 2010-2019 due to the disruptions in the economies and foreign trade flows of the countries, especially in 2020, because of the Covid-19 pandemic. The scope of the manufacturing industry consists of the Standard International Trade Classification (SITC) 1, 4 to 8 single-digit major sectors and related sub-

sectors, and the foreign trade data of 174 three-digit industries in UN Comtrade SITC Rev.3 are used.

In this perspective, first of all, the conceptual framework, scope, data and method of the study are explained. Then, starting from the SITC three-digit industry data, the specialization level and development of the Turkish manufacturing industry in the 2010s is examined in terms of general and its sub-sectors. Following this, by distinguishing between export and import based specialization, three-digit industries that stand out in these fields are identified and the characteristics of these industries are examined. In addition, it is tried to analyze the change in the relative positions of the industries that specialize in exports and imports or transition from oTürkiyene to the other. Finally, industries with export-based specialization in manufacturing industry foreign trade are examined in more detail. In this context, industries that strengthen the current exporter position and transition from an import-based position to export-based specialization are discussed and the technological characteristics of these industries are determined.

Conceptual Framework

Traditional foreign trade theory is based on Adam Smith's absolute advantages, Ricardo's comparative advantages and Heckscher-Ohlin (H-O) or factor endowment theorem. According to absolute advantages, a country should specialize in the production of goods produced at a lower cost compared to other countries. However, the degree of advantages is important according to comparative advantages. According to this, if a country has higher advantages in the production of which goods relative to the others, in other words, if it produces at the lowest cost, it should specialize in manufacturing of these goods and import the others. Seyidoğlu (2003, pp. 18-24) draws attention to the shortcomings of the theory of comparative advantage in many aspects, but points out that it has a very strong structure and is accepted as the basis for the explanation of foreign trade even today. In this framework, according to comparative advantages, countries' ability to make "profitable foreign trade" stems from cost differences based on labor productivity differences. However, the issues that are not emphasized in the comparative advantage theorem and which are determinative in the labor productivity difference of countries have been clarified with the factor endowment theory, which is complementary to comparative advantages (Krugman & Obstfeld, 2003, pp. 12, 67; Seyidoğlu, 2003, pp. 63-64). According to the factor endowment theory, a country can gain a comparative advantage in producing the goods that must be used intensively the factor that it is rich in (which it has in abundance) and can specialize by producing these goods with a lower cost. Thus, comparative advantage consists of the interaction of countries' resources (relative abundance of production factors) and production technology (factor density difference required by different manufacturing goods) (Krugman & Obstfeld, 2003, p. 67; Lindert & Pugel, 1996, pp. 51-53, 57-58; Seyidoğlu, 2003, pp. 18-24, 63-64). Krugman & Obstfeld (2003, p. 67) describe this theory, which bases international trade largely on the resource differences of countries and is also called the theory of factor ratios, as one of the most impressive theories of international economics.

On the other hand, new hypotheses have been developed in order to explain the foreign trade "performed on goods of different qualifications", especially after the 1960s, as well as the traditional foreign trade theories, which basically envisage specialization in foreign trade.

Among these approaches, which take into account today's foreign trade structure and are also called "alternative" foreign trade theories or "new theorems", the technology gap and product cycles theorems draw attention in terms of their relevance to the subject of the study (Lindert & Pugel, 1996, pp. 95, 65-68; Seyidoğlu, 2003, pp. 23-24, 75-91). With the technology gap hypothesis and the product cycle hypothesis, which is an expanded version of technology gap hypothesis, foreign trade between countries is based on the advantages achieved in technological developments. According to the technology gap theorem, new products developed by innovative companies of industrialized countries and protected by intellectual property rights are exported by these countries during the development period. However, over time, the production and export of products whose technology is acquired through standardization, imitation, etc., shifts to underdeveloped or developing countries with the effect of relatively cheap labor factor. In the product cycle hypothesis, the transition stages of these products from the new goods to the old goods form and the geographical location of production and the direction of foreign trade at each stage are explained. Therefore, in these models, which are also described as the adaptation of technological developments to the factor endowment theory, comparative advantage is possible with technological innovations provided by factors such as qualified workforce and R&D expenditures. Sustaining these advantages of countries with advanced technology and innovative sectors requires continuous investment in R&D and highly qualified workforce (Bender & Li, 2002, p. 1; Lindert & Pugel, 1996, pp. 87-88; Seyidoğlu, 2003, pp. 81-86).

In addition, to summarize in terms of providing complementary information to the study, while international foreign trade is expected to occur in the form of inter-industry trade in traditional trade theory, a significant intra-industry trade is observed in today's competitive conditions. Intra-industry trade is basically due to product differentiation and economies of scale in sophisticated industrial products with high information and technology content and wide supply structure. Intra-industry trade, which stands out among alternative foreign trade theories, corresponds to exports and imports made simultaneously in the same industry. In horizontal intra-industry trade, foreign trade arises from product variety or quality differentiation and economies of scale in similar products. In vertical intra-industry trade, with the effect of international production and intra-firm trade, bilateral input supply and final product trade can be effective. Contrary to the prediction of traditional foreign trade theories, horizontal industrial trade is expected to be between developed countries with similar level of development or similar factor endowments. However, in this context, it is important to work on the basis of sub-industry categories or product groups as much as possible, rather than the aggregated industry level in studies on foreign trade structure. For example, relatively different products in subcategories of industry groups with high aggregation levels, such as SITC level 1 or level 2, may lead to exports in some items and imports in others. This situation may cause the level of specialization in calculations made at high aggregation level to be lower than it actually is, but the intra-industry trade to be determined at a higher level.

In this context, changes in factor endowment ratios, technology gap and product cycle approaches are considered as three main determinants in explaining the change in the sectoral structure of countries' foreign trade (Carolan, Singh, & Talati, 1998, p. 363). Similarly, according to Seyidoğlu (2003, p. 91), it can be stated that in terms of explaining foreign trade, the theory of comparative advantages and factor endowment and new theories have complementary characteristics rather than replacing each other, and foreign trade flows that are not covered in a particular theory alone can be clarified with others.

Finally, although it is not directly related to the subject of the study, the relationship between export specialization and economic growth has an important place in studies on foreign trade. The effect of export specialization on growth depends on the nature of the comparative advantages, in other words, the sectoral specialization structure of the countries. In this context, the change in the composition of the country's foreign trade and its adaptability with the developments in world trade are elaborated. It is confirmed that the specialization structure compatible with the dynamic structure of international trade demand is important for growth. It has been stated that gaining competitiveness in technology-intensive goods is the most preferred sectoral structure in terms of the performance of the economy and increases economic growth (Amable, 2000; Balassa & Noland, 1989; Carolan et al., 1998; Fagerberg & Srholec, 2004; Murshed & Serino, 2011; Plümper & Graff, 2001).

Scope and Data

It is observed that the studies in which Michaely index and foreign trade specialization index are applied together to determine the specialization level of Turkish manufacturing industry foreign trade in general and in sectoral detail are limited and cover the past years rather than the recent period. In this study, both indexes are used to examine the recent developments in the specialization level of Turkish manufacturing industry foreign trade in a ten-year perspective. In this framework, this study focuses on Turkish manufacturing industry foreign trade in the 2010s. Accordingly, 2010 is taken as the starting year of the study. Because of the disruptions occurred in the economic activities and foreign trade flows of countries, especially in 2020 due to the Covid-19 pandemic, 2019 is preferred as the last year of the study. Thus, the period of the study is determined as 2010-2019. The scope of the manufacturing industry consists of Standard International Trade Classification (SITC) 1, 4 to 8 main sectors and related sub-sectors. In the study, UN Comtrade SITC Rev.3 foreign trade data of 174 three-digit industries from World Integrated Trade Solution Trade Data (WITS) is used. TURKSTAT Foreign Trade Classifications (TURKSTAT, 2022) and UNCTAD Classification (UNCTADSTAT, 2022a) are used in the classification (naming) of SITC industries.

Methodology

In the literature, revealed comparative advantage (RCA) indexes are frequently used in studies to analyze the comparative advantage and competitiveness of countries in terms of sectoral basis, manufacturing industry in general or total foreign trade. In the competitiveness analysis, many indexes exceeding ten in numbers, primarily the Balassa index and the derivatives of this index to a certain extent, such as the relative export import index, the revealed trade advantage index, and the revealed competitiveness index are used (Vollrath, 1991). Within the scope of sectoral competitiveness studies in different periods and for different target countries in Türkiye, Demir (2001) for the white goods industry, Erkan (2013) for the textile and apparel sector, and Çeştepe & Tunçel (2018) for the iron-steel sector can be illustrated. In addition, for the competitiveness of general or certain sectors of the Turkish manufacturing industry and total foreign trade, Aydın, H. Saygılı & M. Saygılı (2007), Bağcı (2016), REF-SEDEFED (2010), Topçu & Sarıgül (2015), Utkulu & Seymen (2004), Yalçın & Bakan (2021), and Yılmaz & Ergun (2003) studies can be seen. Bender & Li (2002), Konstantakopoulou & Skintzi (2015), Kuzmenko, Rumankova, Benesova & Smutka (2022), and Zaman & Vasile (2012) studies can

be mentioned about the studies conducted for different countries at the international level. Especially in terms of competitiveness analysis, these indexes provide limited information due to their formulation structure. While some indexes rely only on export data compared to the world, they do not provide import data or information about intra-industry trade; another includes import data but not world data. In addition, these indexes may be high in relatively underdeveloped economies where exports are concentrated in certain industries or where export diversification is low. More importantly, the revealed trade data may be the result of protectionist policies and sector-specific incentives in foreign trade. For these reasons, it is clear that it is necessary to be cautious in discussing the competitiveness issue, which has multifaceted features with its macro and micro dimensions, based on these indexes (Bedir, 2009, pp. 80-81; Demir, 2001, p. 51; Kibritçioğlu, 1996, p. 12-14; Utkulu & Seymen, 2004, pp. 8-11; Vollrath, 1991). In order to determine the specialization in foreign trade, it is seen that revealed comparative advantage indexes with different characteristics, especially the Balassa index, are also used, similar to the competitiveness analysis. In this context, indexes such as Balassa index, Lafay index, revealed symmetric comparative advantage index, relative export import index are used (Erkan, Saeed & Bozduman, 2019; Filiztekin, 2006; Kaya, 2006; Konstantakopoulou & Skintzi, 2015; Kuzmenko et al., 2022; Zaghini, 2003). The Balassa index, in other words, the revealed comparative advantage (RCA-2) index, is based on the comparison of export performance with the target country group, but it does not include import data (Vollrath, 1991, p. 268).

On the other hand, in addition to the above-mentioned comparative advantage indexes, Michaely index and foreign trade specialization index are benefited specifically to determine the level of specialization in foreign trade. In measuring the specialization level in foreign trade, Michaely index is used in Amable (2000) and Murshed & Serino (2011), foreign trade specialization index is used in REF-SEDEFED (2010). In Balassa & Noland (1989), the net export index is used with an approach similar to the foreign trade specialization index. Zaman & Vasile (2012) and Zaghini (2003) refer to Michaely index and foreign trade specialization index. Moreover, Bender & Li (2002) uses the Michealy index and foreign trade specialization index together in determining the foreign trade specialization level of Asian and Latin American countries. Similarly, Anastassakou (2015) uses both of the specialization index together to determine Greece, Türkiye, Germany, neighboring countries, EU's main economies and EU-27's manufacturing industry foreign trade specialization level. The Michelay index is described as the "most traditional" or widely used index. The foreign trade specialization index, which weights the specialization degree of each sub-industries according to its relative importance in total trade, is seen as a further improvement of the Michealy index. The formulation structure of these indexes also provides information in terms of intra-industry trade. Both indexes, especially the foreign trade specialization index, contain the opposite information with the Grubel-Lloyd intra-industry trade index (Anastassakou, 2015, p. 79; Bender & Li, 2002, pp. 7-8; Murshed & Serino, 2011, p. 154).

In this context, the level of specialization in the manufacturing industry is determined by using both the Michaely index and the foreign trade specialization index in this study. Specialization analyzes in sub-sectors are made according to the foreign trade specialization index, taking into account the feature that includes additional information in terms of intra-industry trade.

$$\text{Michaely index: } I = \frac{1}{2} \sum_i^n \left| \frac{X_i}{\sum_i X_i} - \frac{M_i}{\sum_i M_i} \right|$$

In the equation, X_i and M_i are the export and import value of industry “ i ” in a given year. The index varies between 0 and 1. Index value approaching “1” indicates that the specialization level is high.

$$\text{Foreign trade specialization index for a particular industry} = \frac{|X_i - M_i|}{X_i + M_i}$$

The level of foreign trade specialization for an industry group or sector at the aggregated level, for example the manufacturing industry or a sector consisting of many sub-industries, is obtained by summing the foreign trade specialization level of each sub-industry weighted by the foreign trade ratio of these industries. In this context, foreign trade specialization index:

$$TSI = \sum_{i=1}^n \left\{ \left[\frac{X_i + M_i}{\sum_i (X_i + M_i)} \right] \frac{|X_i - M_i|}{X_i + M_i} \right\} = \sum_{i=1}^n \left\{ \frac{|X_i - M_i|}{\sum_i (X_i + M_i)} \right\}$$

In this equation, $\frac{X_i + M_i}{\sum_i (X_i + M_i)}$ is the foreign trade ratio of industry “ i ” and is also the weighting criterion.

Like the Michaely index, the foreign trade specialization index varies between 0 and 1. “1” corresponds to full specialization, in other words, purely export or import. The closeness of the index to “1” indicates that the specialization level is high.

Findings

The specialization level of manufacturing industry trade in general has been determined in three sections as of 2010, 2015 and 2019 by making use of both the Michaely Index and the foreign trade specialization index. No significant change is observed in the manufacturing industry specialization level, which is calculated from the SITC three-digit sub-industries, according to both the Michaely index and the foreign trade specialization index. As can be seen in Table 1, although there is a partial decrease in the interim year 2015, the level of specialization in manufacturing industry foreign trade in 2010 and 2019 was 0.49 and 0.483 in the Michaely index, and 0.50 and 0.481 in the foreign trade specialization index.

Table 1. Specialization level in foreign trade of manufacturing industry

	Michaely index			Foreign trade specialization index		
	2010	2015	2019	2010	2015	2019
Manufacturing industry	0.49	0.458	0.483	0.50	0.477	0.481

Although there is no significant difference in the specialization level of the manufacturing industry in the studied period, there are remarkable differences in sub-sectors both in terms of level and development trend. Calculations made for single-digit industry groups and two-digit basic sectors, based on three-digit industry data according to the foreign trade specialization index are presented in Table 2. Among the single-digit industry groups, 8: Miscellaneous manufactured products has the highest specialization level with an index value of 0.624. The level of specialization in this group also increased by 0.052 points compared to 2010. Within this group, the level of specialization in 84: Apparel and clothing and 82: Furniture sectors stands out both in terms of level and increase. Another group with a

relatively high level of specialization is 5: Chemicals and related products. In this group, it is seen that organic and inorganic chemicals numbered 51 and 52, 54: Medicine and pharmaceutical products and 57: Plastics have a high level of specialization. The relative low index values of other main groups and some of the sectors in these groups indicate the importance of intra-industry trade in these areas.

Table 2. Specialization level of single and double-digit industries

Code	Sector/industry name	2010	2019
1	<i>Beverages and tobacco</i>	0.332	0.308
11	Beverages	0.422	0.358
12	Tobacco and related products	0.309	0.289
4	<i>Animal and vegetable oils, fats</i>	0.505	0.414
41	Animal oils and fats	0.822	0.747
42	Vegetable oils and fats	0.573	0.368
43	Processed animal and vegetable oils and fats	0.005	0.753
5	<i>Chemicals and related products</i>	0.667	0.560
51	Organic chemicals	0.768	0.868
52	Inorganic chemicals	0.711	0.624
53	Dyeing-tanning and colouring materials	0.508	0.411
54	Medicine and pharmaceutical products	0.773	0.568
55	Essential oils, perfumes and cleaning materials	0.277	0.150
56	Fertilizers other than group 272	0.664	0.610
57	Plastics - primary forms	0.832	0.701
58	Plastics - non-primary forms	0.284	0.259
59	Chemical products, n.e.s.	0.668	0.455
6	<i>Manufactured goods</i>	0.485	0.448
61	Leather manufactures and dressed furskins	0.355	0.330
62	Rubber products	0.204	0.287
63	Cork - wood products (excluding furniture)	0.199	0.577
64	Paper products	0.715	0.546
65	Textile products	0.391	0.481
66	Non-metallic mineral products	0.541	0.521
67	Iron and steel	0.574	0.470
68	Non-ferrous metals	0.509	0.393
69	Metal products, n.e.s.	0.419	0.375
7	<i>Machinery and transport equipment</i>	0.427	0.421
71	Power generating machines and equipment	0.522	0.294
72	Specialized machines	0.454	0.343
73	Metal working machines	0.434	0.273
74	Other industrial machines and parts	0.406	0.211
75	Office and automatic data processing machines	0.919	0.854
76	Telecommunication and sound recording appliances	0.688	0.737
77	Electrical machinery and appliances	0.501	0.465
78	Road vehicles	0.197	0.468
79	Other transport vehicles	0.561	0.357
8	<i>Miscellaneous manufactured products</i>	0.572	0.624
81	Prefabricated buildings; sanitary, heating and lighting products	0.474	0.662
82	Furniture and parts	0.324	0.725

Specialization Level and Sectoral Development Trends in Turkish Manufacturing Industry Foreign Trade

83	Travel goods and handbags	0.306	0.078
84	Apparel and clothing accessories	0.636	0.806
85	Footwear	0.250	0.280
87	Professional and scientific instruments	0.770	0.543
88	Photo apparatus, optical goods and watches	0.886	0.753
89	Miscellaneous manufactured products, n.e.s.	0.476	0.414

Since foreign trade specialization indexes are ratios in absolute value, it is difficult to say at first glance whether the calculated specialization levels are based on exports or imports. Sub-industries of a given industry can have both net exporting and net importing industries. The absolute value expression in the indexes also positively includes the specialization rate of the net importing industries. In this framework, in order to distinguish between export and import specialization, the foreign trade specialization index for which the absolute value expression removed for the sub-industries, in other words the net foreign trade ratio, is used. As can be seen in Table 3, the industries with the highest level of export-based specialization include textiles and clothing, construction materials and some types of road vehicles; among the import-based industries, mainly chemical industry products, some communication and information processing devices, non-ferrous metals and machinery industry products come to the fore. Considering the OECD (2011) and UNCTADSTAT (2022b) classifications, the top 10 industries with export-based specialization are largely labor and resource-intensive sectors and low and medium technology products; import-based industries mainly include highly qualified labor and medium and high technology products.

Table 3. Industries with the highest level of specialization

Industries	Net foreign trade ratio		
	2010	2019	
<i>10 industries with the highest level of export-based specialization</i>			
659	Floor coverings, etc.	0.748	0.955
811	Prefabricated buildings	0.625	0.921
661	Lime, cement, natural stones, asphalt and their products	0.814	0.905
844	Women's clothing - textile, knitted or crocheted	0.856	0.895
783	Road motor vehicles, n.e.s.	0.146	0.892
846	Clothing accessories - textile fabrics	0.672	0.882
658	Articles of textile materials, n.e.s.	0.859	0.875
845	Apparels - textile fabrics, n.e.s.	0.677	0.849
691	Structures and parts - iron, steel and aluminum	0.768	0.849
812	Sanitary, plumbing, heating fixtures, fittings of iron, steel and ceramics	0.591	0.808
<i>10 industries with the highest level of import-based specialization</i>			
762	Wireless telephone, telegraph and radio-broadcast receivers	-0.971	-0.988
686	Zinc	-0.982	-0.983
712	Steam turbines, their components and parts	-0.916	-0.977
512	Alcohols, phenols, phenol-alcohols etc. derivative	-0.841	-0.958
515	Organo-inorganic, heterocyclics, nucleic acids	-0.944	-0.957
571	Ethylene polymers - primary forms	-0.892	-0.904
573	Vinyl chloride or halogenated olefins polymers	-0.937	-0.903
752	Automatic data processing machines	-0.927	-0.902

685	Lead	-0.965	-0.895
514	Nitrogen-function compounds	-0.748	-0.878

Finally, the developments in the specialization structure of the three-digit industries based on export or import, in other words, the change in their relative positions within the manufacturing industry are analyzed. As in Table 4, the share of the industries that increased their level of export-based specialization in 2010-2019, in the manufacturing industry foreign trade of 2019 is found to be 25.2 percent. Despite having the export-based specialization in both years, the share of the industries, which showed a relative decrease in the export-based specialization level in this period, in the manufacturing industry foreign trade is 11.0 percent in 2019. On the other hand, the share of industries, which transitioned from import-based specialization to export-based specialization in the same period, in the manufacturing industry foreign trade in 2019 is 13.3 percent, while the share of industries that switched from export-based specialization to import-based specialization is 2.0 percent.

Table 4. Developments in export or import based specialization structure of industries

<i>Export-based specialization in 2010-2019</i>	
A) Share of 2019 foreign trade of industries that have increased their level of export-based specialization, in manufacturing industry foreign trade (%)	25.2
B) Share of 2019 foreign trade of industries that have experienced a relative decrease in the export-based specialization level, in the manufacturing industry foreign trade (%)	11.0
C) The share of 2019 foreign trade of industries that have transitioned from import-based specialization to export-based specialization, in the manufacturing industry foreign trade (%)	13.3
<i>Import-based specialization in 2010-2019</i>	
D) Share of 2019 foreign trade of industries that have increased their level of import-based specialization, in manufacturing industry foreign trade (%)	5.5
E) Share of 2019 foreign trade of industries that have experienced a relative decrease in the import-based specialization level, in the manufacturing industry foreign trade (%)	43.0
F) The share of 2019 foreign trade of industries that have switched from import-based specialization to export-based specialization, in the manufacturing industry foreign trade (%)	2.0
Total	100.0

A more detailed analysis of the developments in the export-based specialization trends of the manufacturing industries would be beneficial. According to Table 4, industries that increase their current exporter position between 2010-2019 are classified in category A) and industries that maintain their export-based specialization position but decrease in specialization level over time are classified in category B). In addition, industries that transition from an import-based structure to an export-based specialization are classified in the C) category. In this context, a detailed list of the relative positions of the industries in the A) and C) categories, which experienced a development or transformation in favor of export-based specialization in the 2010s, is presented below.

Table 5. Development trends of industries that increased the specialization level in favor of exports in the manufacturing industry in 2010-2019

Specialization Level and Sectoral Development Trends in Turkish Manufacturing Industry Foreign Trade

Code	Sector/industry name	2010	2019	Increase
<i>Industries that further increase their position of export-based specialization</i>				
783	Road motor vehicles, n.e.s.	0.1461	0.8918	0.7457
821	Furniture & parts	0.3240	0.7254	0.4014
678	Wire - iron or steel	0.0967	0.4304	0.3336
811	Prefabricated buildings	0.6246	0.9213	0.2967
727	Food processing machines	0.0954	0.3909	0.2954
642	Paper and paperboard related products	0.5160	0.7596	0.2436
775	Household equipment - electrical or not, n.e.s.	0.5229	0.7657	0.2427
697	Household equipment - base metal, n.e.s.	0.5510	0.7876	0.2366
841	Men's clothing - not knitted textile fabrics	0.5091	0.7439	0.2348
782	Motor vehicles - transport of goods	0.5804	0.7976	0.2172
812	Sanitary, plumbing, heating fixt. of iron, steel and ceramics	0.5909	0.8079	0.2171
842	Women's clothing - textile fabrics	0.5929	0.8037	0.2108
846	Clothing accessories - textile fabrics	0.6719	0.8817	0.2098
659	Floor coverings, etc.	0.7483	0.9549	0.2066
635	Wood products, n.e.s.	0.2464	0.4371	0.1908
845	Apparels - textile fabrics, n.e.s.	0.6771	0.8494	0.1722
621	Rubber materials	0.1996	0.3378	0.1382
653	Fabrics, woven - man-made fabrics	0.1943	0.3266	0.1323
665	Glassware	0.3723	0.5031	0.1308
761	Television receivers	0.3517	0.4724	0.1207
893	Plastics products, n.e.s.	0.2055	0.3121	0.1066
625	Rubber tyres and inner tubes	0.2078	0.3104	0.1026
662	Clay construction, refractory materials	0.5572	0.6532	0.0960
661	Lime, cement, natural stones, asphalt and their products	0.8136	0.9055	0.0918
843	Men's or boy's clothing - textile, knitted, crocheted	0.7061	0.7897	0.0836
691	Structures and parts - iron, steel and aluminum	0.7684	0.8492	0.0808
733	Machine tools for working metal (removing material excl.)	0.0803	0.1498	0.0695
793	Ships, boats and floating vehicles	0.0317	0.0937	0.0620
583	Plastics monofilaments - cross-section > 1mm	0.6828	0.7317	0.0489
655	Fabrics - knitted or crocheted, n.e.s.	0.5456	0.5857	0.0401
844	Women's clothing - textile, knitted or crocheted	0.8561	0.8946	0.0385
693	Wire products (excl. electrical) and fencing grills	0.6820	0.7166	0.0346
658	Articles of textile materials, n.e.s.	0.8592	0.8748	0.0155
629	Rubber products, n.e.s.	0.1992	0.2047	0.0055
848	Apparel products, clothing accessories, excl. textile	0.1531	0.1577	0.0046
<i>Industries that transitioned from an import-based structure to an export-based specialization</i>				
523	Metallic salts and peroxy salts - inorganic acids	-0.6739	0.4977	1.1716
896	Art and collectors' pieces, antiques	-0.7682	0.1701	0.9383
718	Other power generating machinery and parts	-0.7072	0.2296	0.9368
634	Veneers, plywood and other wood, n.e.s.	-0.1808	0.6296	0.8104
721	Agricultural machinery (excl. tractors) and parts	-0.2059	0.5830	0.7888
723	Civil engineering, contractors' plant and equipment	-0.4704	0.3010	0.7714
674	Flat rolled products - iron or non-alloy steel coated	-0.4503	0.2992	0.7496
722	Tractors (excl. those of 71414 & 74415)	-0.0141	0.7180	0.7321
677	Rails and railway track construction materials - iron or steel	-0.5423	0.1402	0.6825
613	Furskins - tanned or dressed, excl. 8483	-0.2703	0.3867	0.6570

781	Motor vehicles - transport of persons	-0.0469	0.5475	0.5945
611	Leather	-0.3837	0.1854	0.5691
851	Footwear	-0.2502	0.2798	0.5301
666	Pottery	-0.3077	0.1616	0.4693
421	Vegetable fats and oils	-0.2545	0.1979	0.4524
694	Metal nails, screws, nuts, bolts etc.	-0.3757	0.0328	0.4085
652	Cotton fabrics - woven	-0.0531	0.3179	0.3710
657	Special yarn, special textile fabrics and related	-0.1398	0.1996	0.3393
813	Lighting fixtures and fittings, n.e.s.	-0.1928	0.1014	0.2943
582	Plastics plates, sheets, foil, strip etc.	-0.0890	0.1710	0.2600
892	Printed matter	-0.1835	0.0520	0.2355
741	Heating-cooling equipment and parts	-0.1139	0.0991	0.2130

As can be seen in Table 5, the industries that further increased their export-based specialization in the 2010-2019 period are automotive, furniture, basic metals, machinery manufacturing, paper, textile and ready-made clothing, television receivers and lighting, rubber and plastic, wood, cement, glass, ceramics and sea transportation products. Moreover, in the same period, some types of chemicals, collectibles, some power engines and leveling vehicles in the machinery industry, tractors and agricultural machinery, automotive (passenger cars), basic metal, textile, leather, shoes, wood and soil industry, food, publishing and air conditioning products are the industries that transitioned from an import-based structure to an export-based specialization structure. For providing more defined information, these industries are classified according to their technological intensity as follows.

Table 6. Distribution of the industries that increased the level of specialization in favor of exports in 2010-2019 according to the technological intensities of 2019 exports

	Primary and resource (raw material) intensive products	Low-technology products	Medium- technology products	High- technology products
Industries that further increase their position of export-based specialization				
Share (%)	10.3	56.9	30.5	2.9
Industries that transitioned from an import-based structure to an export-based specialization				
Share (%)	9.8	20.4	68.5	1.4

Table 6 is arranged according to the Lall (2000) study and the United Nations technology classification (UN Statistics Wiki, 2022) based on this study. In addition, United Nations SITC Rev.2 and Rev.3 comparison tables (United Nations, 2022b) are used for a limited number of three-digit industries that need harmonization. Industries numbered 892 and 896, which are in the Other Transactions group in the United Nations technology classification, are evaluated in the technology category, which includes industries in the same series. In this framework, it is seen that the industries, which strengthened the current export-based specialization position in the Turkish manufacturing industry in the 2010s, are mainly consisted of low and medium technology industrial products. However, in the same period, the exports of industries that transitioned from an import-based structure to an export-based specialization structure mostly consist of medium technology products. As seen in Table 6, the share of medium technology products in 2019 exports of industries that transitioned from an import-based structure to an export-based specialization in 2010-2019 reaches 68.5 percent.

Conclusion

In the study, no significant change is observed in both the Michaely index and the foreign trade specialization index at the specialization level of the manufacturing industry in general, calculated from the SITC three-digit sub-industries. In 2010 and 2019, the specialization level in manufacturing industry foreign trade was 0.49 and 0.483 in the Michaely Index, and 0.50 and 0.481 in the foreign trade specialization index. However, there are remarkable differences in terms of both level and development trend in the sub-sectors of the manufacturing industry. 8: Miscellaneous manufactured products, one of the single-digit industry groups, has the highest level of specialization in 2019 with an index value of 0.624, an increase of 0.052 points compared to 2010. Within this group, the level of specialization in 84: Apparel and clothing accessories and 82: Furniture sectors stands out both in terms of level and increase. Another group with a relatively high level of specialization is 5: Chemicals industry and related products. In this group, organic and inorganic chemical products numbered 51 and 52, 54: Medicine and pharmaceutical products and 57: Plastics have a high level of specialization. The relative low index values of other main groups and some sectors under these groups reflect the importance of intra-industry trade in these areas.

Since the foreign trade specialization indexes are absolute value equations, they do not show whether the calculated specialization levels directly based on exports or imports. In this context, the distinction between export and import-based specialization is made in the study, and the developments in the export or import-based specialization structure of the three-digit industries in the Turkish manufacturing industry over time are analyzed. Among the industries with the highest level of export-based specialization, textile and clothing, construction materials and some motor vehicles, among import-based industries, mainly chemical industry products, some communication and information processing devices, non-ferrous metals and machinery industry products stand out. In other words, the highest 10 industries with export-based specialization are largely labor and resource-intensive sectors and low and medium technology products; the highest 10 industries with import-based structure mainly include qualified labor and medium and high technology products.

In the study, the share of the foreign trade of the industries that increased the level of export-based specialization in 2010-2019 in the manufacturing industry foreign trade is found to be 25.2 percent in 2019. In the same context, the share of industries that increased the level of specialization based on imports is 5.5 percent. However, while the share of industries that transitioned from import-based specialization to export-based specialization is 13.3 percent, the share of industries that transitioned from export-based specialization to import-based specialization is 2.0 percent. In this context, industries that increase the level of specialization in exports compared to imports are proportionally higher. At the same time, it is noteworthy that the relative highness of the industries that switched from import-based structure to export-based specialization compared to the opposite situation. These issues point to the potential of the manufacturing industry to increase the export-based specialization level with appropriate macro policies and incentives.

Finally, the developments in the export-based specialization structure of the Turkish manufacturing industries are examined in detail, focusing on industries that have developed or transformed in favor of export-based specialization in the 2010s. In this context, the industries increased the current exporter position are composed of automotive, furniture,

basic metal, machinery manufacturing, paper, textile and ready-made clothing, television receivers and lighting, rubber and plastic, wood, cement, glass, ceramics and sea transportation products. Moreover, in the same period, industries transitioned from an import-based structure to an export-based specialization are some kinds of chemicals, collectibles, power engines and leveling vehicles, tractors and agricultural machinery, automotive, basic metal, textile, leather, shoes, wood and soil industry, food, publishing and air conditioning products. When these industries are classified according to technology intensity, It is determined that the industries increased the current exporter position are mainly consisted of low and medium technology industrial products. However, the industries transitioned from an import-based structure to an export-based specialization are mostly composed of medium technology products. The medium technology products have a high share of up to 68.5 percent in the export value of these industries.

In this framework, to summarize, it is seen in the literature that determination of comparative advantages and competitiveness analysis of countries are made based on a large number of revealed comparative advantage indexes, and different forms of these indexes are used in determining the level of specialization in foreign trade. In this study, the Michaely index and the foreign trade specialization index are used together to determine the specialization levels of the manufacturing industry foreign trade in general for the period 2010-2019. However, the main contribution of this study to the literature is the distinction between export-based and import-based specialization on a sectoral level by making use of the foreign trade specialization index. In this context, sectors with a high level of specialization based on exports or imports are identified, and the developments in the specialization levels based on exports and imports over time in the sectoral structure of the manufacturing industry are examined. In addition, industries that have increased the level of export-based specialization and transition from import-based to export-based specialization are identified, and these industries are also been classified in terms of their technological structure. Taking these findings into account, it will be possible to conduct more detailed sector-specific studies in the future and to analyze the impact of public policies on these developments. In this context, it would be appropriate to study in more detail the major industries with high levels of export or import-based specialization identified in this study, especially those industries that have increased their level of export-based specialization over time or transformed from import-based specialization to export-based specialization. Although they have different effects on exports and imports, it would be useful to analyze whether and to what extent macroeconomic policies, supply-side constraints, investment, export and R&D incentives have an impact on these developments.

References

- Amable, B. (2000). International specialization and growth. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11, 413-431.
- Anastassakou, J.N. (2015). Restructuring trends in the manufacturing external trade. *Greek Economic Outlook*, 27, 72-85.
- Aydın, F., Saygılı, H., & Saygılı, M. (2007). Empirical analysis of structural change in Turkish exports. Working Paper No: 07/08, The Central Bank of the Republic of Türkiye (TCMB) Research and Monetary Policy Department. Retrieved from

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/EN/TCMB+EN/Main+Menu/Publications/Research/Working+Papers/2007/07-08>

- Bağcı, E. (2016). Türkiye'nin imalat sanayi sektörünün uluslararası rekabet gücü analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38/1, 73-92.
- Balassa, B., & Noland, M. (1989). The changing comparative advantage of Japan and the United States. *Journal of the Japanese and International Economies*, 3, 174-188.
- Bedir, A. (2009). *Uluslararası ticarete fiyata dayalı rekabet gücü ile endüstri-içi ticaret arasındaki ilişki: Türk imalat sanayii örneği* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi). Ankara: DPT Yayınları.
- Bender, S., & Li, K.-W. (2002). The changing trade and revealed comparative advantages of Asian and Latin American manufacture exports. Center Discussion Paper, No 843, Economic Growth Center, Yale University. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/egc/wpaper/843.html>
- Carolan, T., Singh, N., & Talati, C. (1998). The composition of U.S.-East Asia trade and changing comparative advantage. *Journal of Development Economics*, 57, 361-369.
- Çeştepe, H., & Tunçel, A. (2018). Türkiye demir çelik sektörünün uluslararası rekabet gücü analizi. *Turkish Studies*, 13/15, 113-129.
- Demir, İ. (2001). *Türkiye beyaz eşya sanayiinin rekabet gücü ve geleceği*. Ankara: DPT-Uzmanlık Tezleri.
- Erkan, B. (2013). Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim sektörü ihracatında uluslararası rekabet gücünün belirlenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, 93-110.
- Erkan, B., Saeed, A.C.A., & Bozduman, E.T. (2019). Specialization analysis of MENA countries according to factor densities. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 4/10, 262-268.
- Fagerberg, J., & Srholec, M. (2004). Structural changes in international trade: Cause, impact and response. *Revue économique*, 55/6, 1071-1097.
- Filiztekin, A. (2006). Türkiye'de açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerin evrimi. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1/1, 101-116.
- Kaya, A. A. (2006). İmalat sanayi ihracatında uzmanlaşma: Türkiye-Avrupa Birliği analizi (1991-2003). *Ege Academic Review*, 6/2, 73-82.
- Kibritçioğlu, A. (1996). Uluslararası rekabet gücüne kavramsal bir yaklaşım. A. Kibritçioğlu (Ed.), *Uluslararası (makro)iktisat-okumalar*. Ankara: 72, TDFOB Yayıncılık.
- Konstantakopoulou, I., & Skintzi, G. (2015). Export performance and evolution of strong competitive advantages in Eurozone countries (EU11), 2000-14. *Greek Economic Outlook*, 27, 63-71.
- Krugman, P.R., & Obstfeld, M. (2003). *International economics: Theory and policy*. Sixth Edition. Boston: Pearson Education.
- Kuzmenko, E., Rumankova, L., Benesova, I., & Smutka, L. (2022). Czech comparative advantage in agricultural trade with regard to EU-27: Main developmental trends and peculiarities. *agriculture*, 12/2, 217, 1-22.

-
- Lall, S. (2000). The technological structure and performance of developing country manufactured exports, 1985-98. *Oxford Development Studies*, 28/3, 337-369.
- Lindert, P.H., & Pugel, T.A. (1996). *International economics*. Tenth Edition. Chicago: Times Mirror Higher Education Group.
- Murshed, S.M., & Serino, L.A. (2011). The pattern of specialization and economic growth: The resource curse hypothesis revisited. *Structural Change and Economic Dynamics*, 22, 151-161.
- OECD (2011). ISIC Rev. 3 technology intensity definition. Retrieved from <https://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf>
- Plümper, T., & Graff, M. (2001). Export specialization and economic growth. *Review of International Political Economy*. 8/4, 661-688.
- REF-SEDEFED (2010). *Türkiye'nin dış ticarete rekabet gücü*. Hazırlayanlar A. Filiztekin and S. Karaata, (Ed. F. Kalemci). İstanbul: TÜSİAD-Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu (REF)-Sektörel Dernekler Federasyonu (SEDEFED).
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası iktisat - Teori, politika ve uygulama*. Geliştirilmiş 15. baskı. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Topçu, B. A., & Sarıgül, S.S. (2015). Comparative advantage and the product mapping of exporting sectors in Turkey. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/18, 330-348.
- TURKSTAT (2022, March). Classifications - Foreign trade classifications. Retrieved from <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaTurListeAction.do>
- UNCTADSTAT (2022a, March). Classifications - Standard international trade classification (SITC) revision 3. Retrieved from https://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications/DimSitcRev3Products_Official_Hierarchy.pdf
- UNCTADSTAT (2022b, August). Manufactured goods by degree of manufacturing groups (SITC Rev. 3). Retrieved from https://unctadstat.unctad.org/en/classifications/dimsitcrev3products_tdr_hierarchy.pdf
- UN Statistics Wiki (2022, October). Technology intensiveness. Classification system - Grouped by technology-intensiveness. Retrieved from <https://unstats.un.org/wiki/display/comtrade/Technology+Intensiveness>
- United Nations (2022, March). Classifications on economic statistics. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/classifications/Econ>
- Utkulu, U., & Seymen, D. (2004). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15. Dokuz Eylül University Economics Department, İzmir. Retrieved from <https://www.etsg.org/ETSG2004/Papers/seymen.pdf>
- Vollrath, T.L. (1991). A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127/2, 265-280.
- World Integrated Trade Solution (WITS) (2022, March). Trade data (UN Comtrade). Retrieved from <http://wits.worldbank.org/WITS/WITS/Default-A.aspx?Page=Default>

- Yalçın, T., & Bakan, S. (2021). Türkiye'nin rekabet gücünün açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemiyle analizi (2005-2018 dönemi). *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 98-114.
- Yılmaz, B., & Ergun, S.J. (2003). The foreign trade pattern and foreign trade specialization of candidates of the European Union. Ezoneplus Working Paper No. 19, The Eastward Enlargement of the Eurozone Research Project. Retrieved from <https://econpapers.repec.org/paper/ezoneppap/wp19.htm>
- Zaghini, G. (2003). Trade advantages and specialization dynamics in acceding countries. European Central Bank Working Paper Series, No.249. Retrieved from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp249.pdf>
- Zaman, G., & Vasile, V. (2012). Comparative advantage metrics of Romania's exports in the period 2007-2010. *Romanian Journal of Economics*, 1/43, 5-23.

Kredi Temerrüt Takasının (Cds) Borsa İstanbul 100 Endeksine Uzun Dönemdeki Etkisinin FMOLS, DOLS ve CCR Yöntemleri İle Tahmini

Süreyya Yılmaz Özekenci^a

Özet

Bu çalışmanın amacı, Türkiye 5 yıllık vadeli CDS primlerinin BİST 100 endeksi üzerindeki uzun dönemli etkisinin yönünü ve katsayısını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada Ocak 2010- Kasım 2022 dönemini kapsayan BİST 100 endeksi ve 5 yıllık vadeli CDS primi verileri kullanılmıştır. Çalışmada seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla Johansen Eş Bütünleşme analizi kullanılmıştır. Eş bütünleşme ilişkisinin yönü ve katsayısına yönelik tahminlemede ise FMOLS, CCR ve DOLS yöntemleri kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerine göre sırayla CDS'de meydana gelen %1'lik artışın BİST100 endeksinde %28,2, %34,3 ve %29 oranında azalışa sebep olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

CDS
BİST 100
FMOLS
DOLS
CCR

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 16.01.2023

Yayın Tarihi: 28.09.2023

Doi: 10.18026/cbayarsos.1235653

Estimating The Long-Term Effect of Credit Default Swap (Cds) on Borsa Istanbul 100 Index with FMOLS, DOLS and CCR Methods

Abstract

The aim of this study is to reveal the direction and coefficient of the long-term impact of i5-year term CDS premiums on the BIST 100 index. In this regard, the analysis examined data on the 5-year CDS premiums and the BIST 100 index, which covered the months of January 2010 and November 2022. In the study, Johansen Co-Integration analysis is used to determine the cointegration relationship between the variables. The direction and coefficient of the cointegration relationship are estimated using the FMOLS, CCR, and DOLS methods. The research findings have shown that the series are long-term correlated, and according to the FMOLS, DOLS, and CCR methods, an increase in CDS of 1% results in a decrease in the BIST100 index of 28.2%, 34.3%, and 29%, respectively.

Keywords

CDS
BIST 100
FMOLS
DOLS
CCR

About Article

Received: 16.01.2023

Published: 28.09.2023

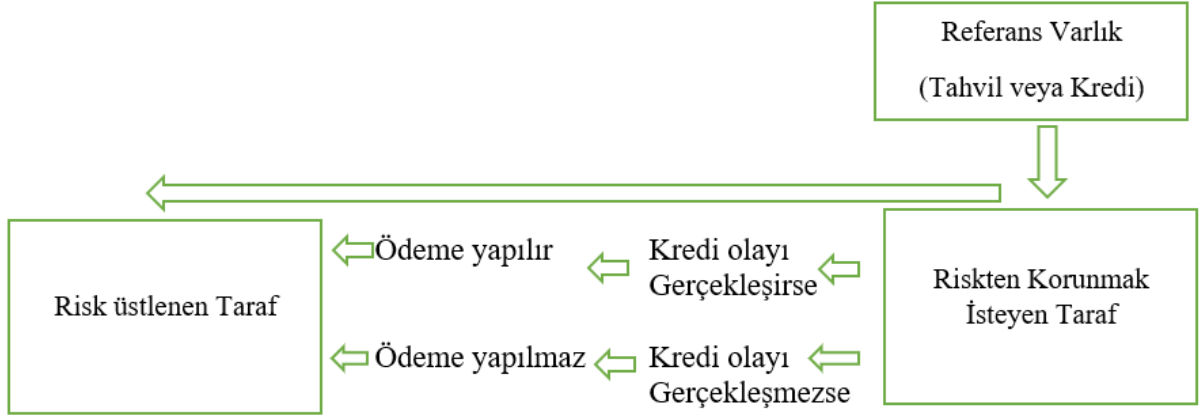
Doi: 10.18026/cbayarsos.1235653

Giriş

Geçmişten günümüze küresel anlamda pek çok kriz yaşanmıştır. Ancak 2008 yılında yaşanan finansal krizin etkisi tüm dünya ülkelerinde derinden hissedilmiştir. Bu krizin oluşmasına zemin hazırlayan harcama odaklı Amerika Birleşik Devletleri ekonomi politikaları, kredilerin şişmesi, türev piyasaların büyümesi, kredi derecelendirme kurumlarının not verme sürecinde şeffaflık ilkesine uzak olması ve krize ilişkin beklentilerin yetkililerce dikkate alınmaması gibi birçok sebep sıralanabilir (Alexe, vd., 2003 ve Fulghier, 2014). Bu durum, kredi derecelendirme kuruluşlarına yönelik eleştirilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda, ülkelerin kredi riski hakkında daha güncel, şeffaf ve güvenilir bilgiler sağlamak amacıyla başka arayışlar içine girmesine sebep olmuştur. Kredi Temerrüt Takası (CDS) bu arayışların başında yer almaktadır.

Kredi temerrüt takası; bir alacaklının, üçüncü bir kişiye belirli bir ücret ödeyerek alacağını garantilemesini sağlayan bir sözleşmedir. Diğer bir ifadeyle, alacaklının borçlunun iflas riskinden kurtulmasıdır. Bu riski, CDS satıcısı belirli bir ücret karşılığında üstlenir. Üstlenilen ücret, CDS primi olarak adlandırılmaktadır. Primlerin miktarını borçlu olan ülkenin ya da işletmenin iflas etme olasılığı belirlemektedir. Bu durum neticesinde, ülkenin ya da işletmenin iflas etme olasılığı arttıkça ödenecek olan primler de doğru orantılı olarak artmaktadır (Tatlıdil ve Bursa, 2011, s. 60). Ülkelere ait CDS'lerin tespit edilmesi, meydana gelebilecek olan krizlerin etkilerinin azaltılması konusunda önemlidir. Ayrıca CDS primi yüksek olan ülkelerin ve işletmelerin borç temin edilmek için katlandıkları maliyetler daha yüksektir. Bu durum ise, daha büyük riskleri ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple CDS primi, yatırımcıların ülkelerin kredi riskini değerlendirmelerinde önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Ülkelerin risk primindeki artış, yabancı yatırımcıların potansiyel yatırımlarını engellemekte ve mevcut olan yatırımcıların ise yatırımlarından vazgeçmesine neden olmaktadır (Bayrakdaroğlu ve Mirgen, 2021, s. 66).

CDS sözleşmeleri için ilk olarak borçlanma olayının gerçekleşmesi ve borçlanan tarafın anapara ve faiz ödeme yükümlülüğünü kabul etmesi gerekmektedir. Borç veren taraf ise, borçlananın piyasadaki durumunu izleyerek temerrüt düşme olasılığı olduğuna karar verirse, dönem sonunda elde edeceği anapara ve faiz gelirini garanti altına alma adına riski paylaşmak isteyen bir tarafla CDS sözleşmesi yapabilir. Korumayı satın alan taraf, koruma satıcısına belirli bir prim ödemekte ve başta adı geçen borçlanan tarafın temerrüde düşmesi durumunda meydana gelecek zararı koruma satıcısından temin edebilmektedir. Bu durumda borç veren taraf CDS sözleşmesi sonrasında, kredi riski minimize etmiş ve getiri sağlamıştır (Choudhry, 2006 ve Topaloğlu ve Ege, 2020, s. 1374). Bu durum Şekil 1'de görsel olarak anlatılmaktadır.

Şekil 1. CDS yapısı ve işleyişi

Kaynak: (Choudhry, 2006)

Yatırımcılar için önemli bir gösterge olan CDS primi, potansiyel yatırımların gerçekleşmesinde hem bir engeldir hem de bir fırsattır. Bu doğrultuda, Türkiye borsasına yapılacak olan yatırımlarda CDS primlerinin etkisinin ortaya konulması bu çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmada, Türkiye 5 yıllık vadeli CDS primlerinin BİST 100 endeksi üzerindeki uzun dönemli etkisinin yönünü ve katsayısını da ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda test edilecek hipotezlere aşağıda yer verilmektedir.

H₀: CDS priminin BİST 100 Borsa Endeksi üzerinde etkisi yoktur.

H₁: CDS priminin BİST 100 Borsa Endeksi üzerinde etkisi vardır.

Çalışmanın devam eden bölümünde, CDS ile pay piyasaları arasındaki ilişkinin çalışmaların incelendiği literatür taramasına yer verilmiştir. CDS ile BİST 100 endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespitine yönelik yapılan analizler ve bu analizler sonucunda elde edilen bulgular çalışmanın metodoloji başlığı altında incelenmektedir.

Literatür Taraması

Literatürde yer alan ilgili çalışmalarda CDS priminin hem makro değişkenler hem de borsa endeksleri ile ilişkisi incelenmiştir. CDS primi ile borsa endeksi arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada, literatür taraması bu doğrultuda incelenmiş ve literatürde çalışmaların son zamanlarda daha yoğun olması sebebiyle 2008 yılı sonrası incelenmiştir. İncelenen literatür taraması Tablo 1’de özet olarak gösterilmektedir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar (Yıl)	Veri Seti	Dönem	Yöntem	Sonuç
Fung, vd. (2008)	ABD borsası ve CDS primi	2001:01- 2007:02	VAR analizi	CDS primleri ile ABD borsası arasındaki ileri- geri yönlü ilişkinin, belirlenen referans varlığın kredi kalitesinden

Kredi Temerrüt Takasının (Cds) Borsa İstanbul 100 Endeksine Uzun Dönemdeki Etkisinin FMOLS, DOLS ve CCR Yöntemleri İle Tahmini

				etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.
Chan, Fung ve Zhang (2009)	Çin, Japonya, Kore, Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland borsa endeksleri ve CDS primleri	2001:01-2007:02	Johansen Eş Bütünleşme	Ülkelerin borsa endeksleri ile CDS primleri arasında güçlü ve negatif korelasyon tespit edilmiştir.
Coronado, Corzo ve Lazcano (2012)	İspanya, Portekiz, İtalya, Fransa, İrlanda, Birleşik Krallık, Yunanistan ve Almanya borsa endeksleri ve CDS primleri	2007-2010	VAR Modeli	Örnekleme yer alan borsa endeksleri ile CDS primleri arasında negatif yönlü bir korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir.
Basazinew ve Vashkevich (2013)	Japonya, Çin, Kore Endonezya, Filipinler, Tayland, Malezya ve Vietnam borsa endeksleri ve CDS primleri	2007 – 2011	VAR Modeli	7 Asya ülkesinden 4'ü (Japonya, Kore, Malezya ve Filipinler) geri bildirim etkisi göstermektedir. Daha yüksek kredi marjına sahip ülkelerin (Endonezya, Filipinler ve Kore) borsaları, CDS piyasasında artan varyansa daha sert tepki gösterdiği tespit edilmiştir.
Kregždė ve Murauskas (2015)	Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) Kuzey ülkeleri (Danimarka, Finlandiya ve İsveç) borsa endeksleri, CDS primleri ve makro değişkenler	2008:10-2013:12	Regresyon analizi ve Granger nedensellik analiz	Bir Baltık ülkesindeki CDS değişikliklerinin geçmiş verilerinin, başka bir Baltık ülkesindeki CDS değişikliklerini tahmin etmekte kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.
Asandului, vd. (2015)	Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Romanya borsa endeksleri ve CDS primleri	2005:01-2014:04	Johansen Eş Bütünleşme	Ülkelerin borsa endeksleri ile CDS primleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Eren ve Başar (2016)	BİST 100 endeksi ve CDS primi	2005:12-2014:03	ARDL Yaklaşımı	Kısa dönemde CDS primi borsa endeksini negatif etkilerken, uzun dönemde bir etki tespit edilememiştir.
Yenice ve Hazar (2016)	Türkiye, Arjantin, Brezilya, Endonezya, Malezya ve Çin Borsa	2009:04-2014:04	Regresyon Eğrisi	Ülkelerin borsa endeksleri ile CDS primleri bir ilişki tespit edilmiştir. Ancak

	endeksleri ve CDS primleri		Tahmini Modelleri	örnekleme de yer alan 6 ülkeden 2'sinde önemsiz bir ilişki, diğ er ülkelerde ise önemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Aydın, vd. (2016)	Fransa, İ rlanda, Rusya, İ talya, Brezilya, Almanya, Endonezya, Malezya, Ş ili, Türkiye'nin borsa endeksleri ve CDS primleri	2010:01-2015:01	Regresyon Eğ risi Tahmini Modelleri	CDS primleri ile ülkelerin borsa endeksleri arasındaki ilişki değ erlendirildiğ inde, İ rlanda ile CDS primi arasında hassas bir ilişki tespit edilirken, Endonezya'da ise bu durumun tam tersi bir ilişki tespit edilmiştir.
Mataev ve Marinova (2019)	Markit iTraxx Europe endeksinde yer alan iş letmelerin pay senetleri ve CDS primleri	2000-2016	Jahansen ve Phillips-Ouliaris eş büt ünleş me testi	Değ iş kenler arasında eş büt ünleş me ilişkisi mevcuttur.
Evcı (2020)	Bİ ST 100 endeksi ve TR CDS (5yı llık)	2010:1-2019:7	Johansen Eş Büt ünleş me	Bİ ST 100 endeks ile CDS primi arasında uzun dönem li bir denge iliş kisinin tespit edilmiştir. Ayrıca çalış mada bu iliş kinin ters yönlü olduğu sonucuna ulaşı lmıştır.
Anton ve Afloarei Nucu (2020)	Hırvatistan, Ç ek Cumhuriyeti, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya borsa endeksleri ve CDS primleri	2008:01-2018:4	VAR Modeli	Ö rnekleme de yer alan Hırvatistan, Ç ek Cumhuriyeti, Macaristan, Litvanya, Polonya ve Slovenya borsa endeksleri ile CDS arasında çift yönlü geri bildirim in varlığı tespit edilmiştir.
Topaloğ lu ve Ege (2020)	Bİ ST 100 endeksi ve TR CDS (5yı llık)	2010:01-2019:06	Kısa ve uzun vadeli zaman serisi analizleri	Yapılan bu çalış mada, CDS primi ile Bİ ST100 getirisi arasında negatif yönlü bir iliş ki olduğu sonucuna ulaşı lmıştır.
Altuntaş ve Ersoy (2021)	Bİ ST 30, Bİ ST Bankacılık Endeksi ve TR CDS primi	2009:01-2020:10	Granger Nedensellik Testi	CDS primi ile Bİ ST Bankacılık Endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişk isi olduğu sonucuna ulaşı lmıştır.

Literatürde yer alan çalış malar genel olarak değ erlendirildiğ inde, değ iş kenler arasında hem eş büt ünleş me ilişk isi hem de negatif yönlü bir iliş ki tespit edildiğ i görü lmektedir.

Nedensellik ilişkinin incelediği çalışmalarda ise, çift yönlü bir nedensellik ilişkinin tespit edildiği söylenebilir.

Yöntem

Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Türkiye 5 yıllık vadeli CDS primlerinin BİST 100 endeksi üzerindeki uzun dönemli etkisinin yönünü ve katsayısını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada Ocak 2010- Kasım 2022 dönemini kapsayan BİST 100 endeksi ve 5 yıllık vadeli CDS primi verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler investing.com web sitesinden temin edilmiş ve analize doğal logaritması alınan veriler dahil edilmiştir. Analizde kullanılacak model ise Denklem 1’de gösterildiği gibidir.

$$\ln\text{BORSA}_t = \alpha_t + \beta_1 \ln\text{CDS}_t + u_t \quad (I)$$

Ekonometrik analizler; zaman serileri, kesit verileri ve ikisinin birleşimiyle ortaya çıkan havuzlanmış-panel verileri olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Gujarati, 2004, s. 25). Zaman serileri yöntemi, tek bir ülke veya ülkeler grubunu analiz etmekte kullanılmaktadır. Bu çalışmada, örneklemin tek bir ülke olması sebebiyle zaman serisi yöntemleri tercih edilmiştir. Çalışmada ilk olarak serilerin durağanlığının sınanmasında ADF (Augmented Dickey- Fuller, 1981), PP (Philips-Perron, 1988) birim kök testleri ve yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews (Zivot ve Andrews, 1992) birim kök testleri kullanılmıştır. Zaman serilerinde durağan olmayan bir değişken, serinin birim kök içerdiğini temsil etmektedir. Değişkenlerin durağan olmaması durumu, yaşanabilecek herhangi bir şokun veya politika değişikliğinin değişken üzerindeki etkisinin kalıcı olduğunu göstermektedir (Gövdeli, 2016, s. 226). İkinci olarak seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla Johansen Eş Bütünleşme analizi uygulanmıştır (Johansen ve Juselius, 1990, s. 169-210). Eş bütünleşme analizi, durağan olmayan değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarının uzun dönemde durağan olmasına, zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkisinin modellenmesine ve tahmin edilmesine yönelik yapılmaktadır. Değişkenler arasında eş bütünleşmenin tespit edilmesi durumu uzun dönemli bir ilişkinin varlığı anlamına gelmektedir (Yapraklı, 2017, s. 291).

Değişkenler arasında uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi durumunda, bu ilişkinin yönü ve katsayısının tahmin edilmesi değerlendirme sürecinde önemlidir. Bu sebeple çalışmada, Eş bütünleşme ilişkisinin yönü ve katsayısına yönelik gerçekleştirilecek bu tahminleme, Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen Fully modified OLS-Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS), Saikkonen (1992) ile Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilen Dynamic OLS-Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) ve Park (1992) tarafından geliştirilen Canonical Cointegrating Regression-Kanonik Koentegrasyon Regresyonu (CCR) yöntemleri ile yapılabilmektedir. FMOLS, DOLS ve CCR katsayı tahminleme yöntemlerinin kullanılabilmesi için, serilerin farkta durağan olması gerekmektedir (Bulut ve Yılmaz, 2019, s. 55).

Bulgular

CDS priminin BİST 100 endeksi üzerine uzun dönemli etkisinin incelendiği çalışmada CDS ve BORSA verisine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	BORSA	CDS
Ortalama	1025.126	295.4910
Medyan	853.2800	242.4900
Maksimum	4977.640	860.2400
Minimum	497.0500	121.1300
S. Sapma	615.9165	152.9812
Çarpıklık	3.402885	1.525717
Basıklık	17.63288	5.089853
Jarque-Bera	1682.006	88.34187
J-B Olasılık	0.000000	0.000000
Gözlem	155	155

Tablo 2 incelendiğinde, borsa endeksinin standart sapmasının CDS priminin standart sapmasından daha yüksek olduğu, serilerin sağa çarpık bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca serilerin normal dağılıma sahip olup olmadığını gösteren Jarque-Bera olasılık değerine göre iki seri içinde "*H₀: Seriler normal dağılmaktadır*" hipotezinin reddedilemediği tespit edilmiştir. Seriler arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amacıyla Spearman korelasyon analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

Korelasyon			
T-İstatistik			
Olasılık	BORSA	CDS	RESID01
BORSA	1.000000		

CDS	0.571568	1.000000	
	8.615999	-----	
	0.0000	-----	
RESID01	0.437250	-0.348696	1.000000
	6.013840	-4.601977	-----
	0.0000	0.0000	-----

Tablo 3 incelendiğinde seriler arasındaki korelasyonun normal olduğu tespit edilmemiştir. Ayrıca modelde içsellik problemi olup olmadığını tespit etmek amacıyla eklenen hata terimi (RESID01) ile iki seri arasındaki korelasyon ilişkisinin normal olduğu tespit edilmiştir.

FMOLS, DOLS ve CCR eş-bütünleşme yöntemlerinin uygulanabilmesi için tıpkı Johansen Eş bütünleşme analizinde olduğu gibi modelde yer alan serilerin birinci dereceden diğer bir ifadeyle farkta durağan olmaları ve seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi olması gerekmektedir. Bu sebeple ilk olarak serilerin durağanlıklarını tespit etmek amacıyla geliştirilen ADF (Augmented Dickey- Fuller, 1981), PP (Philips-Perron, 1988) birim kök testleri ve yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews (Zivot ve Andrews, 1992) birim kök testi kullanılmıştır. Bu testlere ilişkin sonuçlar Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

ADP birim kök test sonuçları				
Değişkenler	Sabit	Prob	Sabit+trend	Prob
LBORSA	2.624262	1.0000	1.245101	1.0000
LCDS	-1.795290	0.3818	-3.540918	0.0386
D(LBORSA)	-11.55578	0.0000	-11.85365	0.0000
D(LCDS)	-12.64502	0.0000	-12.61148	0.0000

PP birim kök test sonuçları				
Değişkenler	Sabit	Prob	Sabit+trend	Prob
LBORSA	3.309667	1.0000	2.048999	1.0000
LCDS	-1.782768	0.3879	-3.695131	0.0256
D(LBORSA)	-11.54406	0.0000	-11.87699	0.0000
D(LCDS)	-12.83963	0.0000	-12.81906	0.0000

H_0 : Birim kök vardır. (Seriler durağan değildir).

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre Tablo 4 incelendiğinde, BORSA değişkeninin hem sabit hem de sabit ve trendde olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük olması sebebiyle " H_0 : Birim kök vardır. (Seriler durağan değildir)" hipotezi reddedilememektedir. Değişkenin birinci farkı alındığında ise hem sabit hem de sabit ve trendde kritik değerinin olasılık değerinin küçük olduğu tespit edilmiştir. Bu durum serinin birinci farkta durağan olduğunu göstermektedir. CDS değişkeninin ise sabitte olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük olması sebebiyle " H_0 : Birim kök vardır. (Seriler durağan değildir)" hipotezi reddedilememektedir. Değişkenin birinci farkı alındığında ise sabitte olasılık değerinin kritik değerden küçük olduğu tespit edilmiştir. Bu durum serinin birinci farkta durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Zivot- Andrews Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabit (Model A)	Trend (Model B)	Sabit+Trend (Model C)	Sonuç
LBORSA	-0.810839 (-4.443649) [2021/10]	-3.786367 (-4.524826) [2021/7]	-3.794998 (-5.175710) [2021/05]	
D(LBORSA)	-12.93395 (-4.443649) [2020/03]	-13.14049 (-4.524826) [2022/07]	-13.32320 (-5.175710) [2020/12]	I(1)
LCDS	-4.256018 (-4.443649) [2018/04]	-4.084305 (-4.524826) [2017/08]	-4.499313 (-5.175710) [2012/05]	
D(LCDS)	-13.27545 (-4.443649) [2018/08]	-12.93333 (-4.524826) [2022/08]	-13.22852 (-5.175710) [2018/08]	I(1)

Parantez içinde yazılan değerler ZA %5 kritik değerini, köşeli parantez içinde yazılan değer ise yapısal kırılma yıllarını ve aylarını göstermektedir.

Zivot-Andrews (ZA) birim kök testinde, kırılmanın sabitte (Model A), trendde (Model B) ve hem sabit hem de trendde (Model C) olduğu üç farklı regresyon modeli kurulmaktadır. Her bir kırılma noktası için parametreler tahmini ve t- istatistiği hesaplaması yapılır. ZA birim kök testinde, “*Ho: Seri yapısal kırılma olmadan seri birim kök içermektedir*” şeklinde iken, alternatif hipotez “*H1: Seri tek kırılmalı ve birim kök içermemektedir*” şeklindedir. Eğer t-istatistiği tablo değerinden büyük ise, temel hipotez reddedilmektedir. Bu durum, serinin durağan olduğu göstermektedir (Esenyel, 2017, s. 47). Bu duruma göre Tablo 5 incelendiğinde BORSA ve CDS değişkenlerin Model A, B ve C ‘e göre birinci farkları alındığında durağan olduğu tespit edilmiştir.

Serilerin I(1) düzeyinde durağan oldukların tespit edilmesinin ardından VAR modeli tahmini için Olabilirlik Oranı (Likelihood ratio- LR), Nihai Öngörü Hatası (Final Prediction Error-FPE), Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Information Criterion-AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (Schwarz Information Criterion - SC), Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (Hannan-Quinn Information Criterion-HQ) kullanılarak uygun gecikme uzunluğu tespit edilmiştir. VAR modeli gecikme uzunlukları Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Var Modeli Gecikme Uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	267.6485	NA	8.13e-05	-3.741528	-3.699896*	-3.724610*
1	272.7077	9.904730	8.01e-05*	-3.756447*	-3.631553	-3.705695

Kredi Temerrüt Takasının (Cds) Borsa İstanbul 100 Endeksine Uzun Dönemdeki Etkisinin FMOLS, DOLS ve CCR Yöntemleri İle Tahmini

2	274.2747	3.023685	8.29e-05	-3.722179	-3.514023	-3.637593
3	276.5292	4.286712	8.50e-05	-3.697595	-3.406175	-3.579174
4	277.6854	2.165809	8.85e-05	-3.657541	-3.282859	-3.505285
5	283.4058	10.55448*	8.64e-05	-3.681772	-3.223826	-3.495681
6	285.2950	3.432458	8.90e-05	-3.652042	-3.110834	-3.432117
7	287.5508	4.035027	9.13e-05	-3.627476	-3.003005	-3.373716
8	292.7528	9.158534	8.98e-05	-3.644406	-2.936673	-3.356812
9	297.0547	7.452563	8.95e-05	-3.648658	-2.857662	-3.327229
10	300.4604	5.804136	9.04e-05	-3.640288	-2.766029	-3.285024
11	302.5819	3.555644	9.29e-05	-3.613829	-2.656308	-3.224731
12	305.2710	4.431358	9.48e-05	-3.595366	-2.554582	-3.172433

Tablo 6’da yer alan kriterlere ilişkin değerler incelendiğinde, SC ve HQ kriterlerine göre en uygun gecikmenin 0, FPE ve AIC kriterlerine göre 1 ve LR kriterine göre 5 olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu belirlenirken Akaike bilgi kriterinin (1974), Schwarz ve Hannan-Quinn bilgi kriterlerine göre genellikle daha uzun bir gecikme uzunluğu önermesi sebebiyle bu kriter dikkate alınmıştır (Bulut ve Özdemir, 2012, s. 218). Buna göre uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir.

Johansen eş bütünleşme analizi için, birinci koşul serilerin aynı dereceden durağan olması iken, ikinci koşul uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesidir (Yılmaz ve Bugay Tekgül, 2019, s. 216). Bu çalışmada iki koşulda sağlanmış olup, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı Johansen eş bütünleşme analizi ile incelenmiş ve sonuçları Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7. Johansen Eş Bütünleşme Sonuçları

İz İstatistiği				
Eşbütünleşik Vektör Sayısı	Özdeğer	İz İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri
r=0	0.265734	75.70972	20.26184	0.0000
r≤1	0.175110	29.06835	9.164546	0.0000
Maksimum Öz Değer İstatistiği				
Eşbütünleşik Vektör Sayısı	Özdeğer	Maksimum Öz Değer İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri
r=0	0.265734	46.64137	15.89210	0.0000
r≤1	0.175110	29.06835	9.164546	0.0000

Tablo 7 incelendiğinde, hesaplanan iz ve maksimum öz değer istatistikleri değerlerinin %5 anlamlılık düzeyinde kritik değerlerden büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda “ H_0 : Eş

bütünleşme yoktur." hipotezi reddedilmektedir. Başka bir ifadeyle BİST 100 endeksi ile CDS arasında uzun dönemli bir eş bütünleşme ilişki tespit edilmiştir. Uzun dönemli ilişkinin ortaya konulması sonucunda, bu ilişkinin yönü ve katsayısının tahmin edilmesinde FMOLS, DOLS ve CCR katsayı tahminleme yöntemleri kullanılmış ve sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: FMOLS, DOLS ve CCR Katsayı Tahmini Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
FMOLS				
Cds	-0.291200	0.031883	-9.133287	0.0000***
C	0.016705	0.004653	3.590240	0.0004***
FMOLS (Trendli)				
Cds	-0.282257	0.029444	-9.586369	0.0000***
C	-0.006085	0.008708	-0.698750	0.4858
Trend	0.000294	9.72E-05	3.022777	0.0029***
DOLS				
Cds	-0.325336	0.065638	-4.956549	0.0000***
C	0.015652	0.004587	3.412375	0.0008***
DOLS (Trendli)				
Cds	-0.343065	0.057987	-5.916209	0.0000***
C	-0.007135	0.008208	-0.869225	0.3862
Trend	0.000294	9.23E-05	3.187446	0.0018***
CCR				
Cds	-0.283166	0.047075	-6.015210	0.0000***
C	0.016822	0.004833	3.480553	0.0007***
CCR (Trendli)				
Cds	-0.290582	0.041999	-6.918755	0.0000***
C	-0.006121	0.008708	-0.702842	0.4832
Trend	0.000295	9.73E-05	3.033334	0.0029***

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 8 incelendiğinde, sabit modelde FMOLS yöntemine göre CDS'de meydana gelen %1'lik bir artışın BİST100 endeksinde %29,1 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmektedir. DOLS yöntemine göre CDS'de meydana gelen %1'lik bir artışın BİST100 endeksinde %32,5 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmektedir. CCR yöntemine göre CDS'de meydana gelen %1'lik bir artışın BİST100 endeksinde %28,3 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmektedir. Sabit modelden elde edilen sonuçlar incelendiğinde, üç yöntemde birbirine yakın sonuçlar verdiği söylenebilir. Trendli modelde; FMOLS yöntemine göre CDS'de meydana gelen %1'lik bir artışın BİST100 endeksinde %28,2 oranında bir azalışa; DOLS yöntemine göre CDS'de meydana gelen %1'lik bir artışın BİST100 endeksinde %34,3 oranında

bir azalışa; CCR yöntemine göre CDS’de meydana gelen %1’lik bir artışın BİST100 endeksinde %29 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmektedir. İncelenen literatür ile durum karşılaştırıldığında Chan, vd. (2009), Coronado, vd. (2012), Evcı (2020) ve Topaloğlu ve Ege (2021) çalışmalarıyla bu durum benzerlik göstermektedir.

Tartışma ve Sonuç

Kredi temerrüt takasları, alıcının ödediği primler karşılığında, referans alınan borcun ödenmeme riskine karşı alıcıyı koruyan bir çeşit sigorta olarak bilinmektedir. CDS primlerindeki düşüş ya da yükseliş bir ülkenin politik, ekonomik ve sosyal açıdan yaşadığı tüm değişimleri yansıttığı kabul edildiğinden yatırımcılar tarafından finansal piyasalarda takip edilmesi gereken önemli bir göstergedir. Bu çalışmada, Türkiye 5 yıllık vadeli CDS primlerinin BİST 100 endeksi üzerindeki uzun dönemli etkisinin yönünü ve katsayısını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada Ocak 2010- Kasım 2022 dönemini kapsayan BİST 100 endeksi ve 5 yıllık vadeli CDS primi verileri kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmada, serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesinde ADF, PP ve yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews kırılmalı birim kök testleri kullanılmıştır. Seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla Johansen Eş Bütünleşme analizi uygulanmıştır. Tespit edilen eş bütünleşme ilişkisinin yönü ve katsayısına yönelik tahminlemede ise FMOLS, CCR ve DOLS yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlere göre; sabit modelde FMOLS yöntemine göre CDS’de meydana gelen %1’lik bir artışın BİST100 endeksinde %29,1 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmiştir. DOLS yöntemine göre CDS’de meydana gelen %1’lik bir artışın BİST100 endeksinde %32,5 oranında bir azalışa; CCR yöntemine göre CDS’de meydana gelen %1’lik bir artışın BİST100 endeksinde %28,3 oranında bir azalışa sebep olduğu tespit edilmiştir. Sabit modelden elde edilen sonuçlar incelendiğinde, üç yöntemde birbirine yakın sonuçlar verdiği söylenebilir. Trendli modelde ise, FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerine göre sırayla CDS’de meydana gelen %1’lik artışın BİST100 endeksinde %28,2, %34,3 ve %29 oranında azalışa sebep olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, çalışmanın temel hipotezi olan “*H₀: CDS priminin BİST 100 Borsa Endeksi üzerinde etkisi yoktur*” reddedilmektedir. CDS primlerinde yaşanacak olan bir artışın BİST 100 endeksinde azalışa sebep olacağı şeklinde yorumlanabilir. Yatırımcılar, bir ülkeye yapmayı planladıkları doğrudan yatırımlarda ve portföy yatırımlarında karar verirken ülkelerinin CDS primlerini göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Ayrıca yatırımcılar CDS primlerinin düşmesi ya da yükselmesini borsa endekslerinde düşme ya da yükselme olacağı şeklinde de yorumlamaktadırlar. Bu doğrultuda, riskten kaçan bir yatırımcı CDS priminin düşük olduğu diğer bir ifadeyle ülke riskinin düşük olduğu ülkelerinin pay piyasalarına yönelir. Gelecekte bu konuyu çalışmak isteyen araştırmacılar, farklı ülke grupları ile CDS primleri arasındaki ilişkiyi inceleyebilirler.

Kaynakça

- Akaike, H. (1974). A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control*, 19(6), 716-723.
- Alexe, S., Hammer, P. L., Kogan, A. & Lejeune, M. A. (2003). A Non-recursive regression model for country risk rating. *RUTCOR-Rutgers University Research Report*, 3, 1-38.
- Altuntaş, D., & Ersoy, E. CDS primi ile BIST 30 endeksi ve BIST bankacılık endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 144-155.

- Anton, S. G., & Afloarei Nucu, A. E. (2020). Sovereign credit default swap and stock markets in central and eastern European countries: Are feedback effects at work?. *Entropy*, 22(3), 338.
- Asandului, M., Lupu, D., Claudiu, G., & Musetescu, R. (2015). Dynamic relations between cds and stock markets in eastern European countries. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 49(4)., Erişim Adresi: <https://ssrn.com/abstract=3435839>
- Aydın, G. K., Hazar, A., & Çütçü, İ. (2016). Kredi temerrüt takası ile menkul kıymet borsaları arasındaki ilişki: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke uygulamaları. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1-20.
- Basazinev, S. T., & Vashkevich, A. (2013). Relationship between sovereign credit default swap and stock markets-the case of East Asia. (Master Degree) Available from <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A651679&dswid=1469>
- Bayrakdaroğlu, A., & Mirgen, Ç. (2021). Kredi temerrüt takası (CDS) ve Borsa endeks ilişkisi: BRICS ülkeleri üzerine bir araştırma. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6 (IERFM Özel Sayısı), 65-78.
- Bulut, Ö. U., & Yılmaz, H. (2020). finansal liberalizasyonun uzun dönemde istihdam yaratıcı etkisinin FMOLS, DOLS ve CCR yöntemi ile analizi. *International Journal of Business and Economic Studies*, 1(2), 53-59.
- Bulut, Ş., & Özdemir, A. (2012). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ve "Dow Jones Industrial" arasındaki ilişki: Eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 211-224.
- Chan, K. C., Fung, H. G., & Zhang, G. (2009). On the relationship between Asian credit default swap and equity markets. *Journal of Asia Business Studies*.
- Choudhry, M. (2006). *The credit default swap basis* (Vol. 45). New York: Bloomberg press.
- Coronado, M., Corzo, M. T., & Lazcano, L. (2012). A case for Europe: The relationship between Sovereign CDS and stock indexes. *Frontiers in Finance and Economics*, 9(2), 32-63.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autogressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1052-1072.
- Eren, M., & Başar, S. (2016). Effects of credit default swaps (CDS) on BIST-100 index. *Ecoforum Journal*, 5(3).
- Esenyel, N. M. (2017). Türkiye'de enerji yakınsama hipotezinin sınanması: Yapısal kırılmalı birim kök analizi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(3), 42-52.
- Fulghieri, P., Strobl, G. & Xia, H. (2014). The economics of solicited and unsolicited credit ratings. *Review of Financial Studies*, 27(2), 484-518.
- Fung, H. G., Sierra, G. E., Yau, J., & Zhang, G. (2008). Are the US stock market and credit default swap market related? : Evidence from the CDX indices. *The Journal of Alternative Investments*, 11(1), 43-61.
- Gövdeli, T. (2016). Türkiye'de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: Yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünleşme analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 223-238.

- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with application to the demand for money, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, ss.169-210.
- Kregždė, A., & Murauskas, G. (2015). Analysing sovereign credit default swaps of Baltic countries. *Verslas: teorija ir praktika*, 16(2), 121-131.
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegrating regressions, *Econometrica*, 60, 119–143.
- Phillips, P. C. B. & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variable regression with I (1) processes, *Review of Economic Studies*, 57, 99–125.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Saikkonen, P. (1992). Estimation and testing of cointegrated systems by an autoregressive approximation, *Econometric Theory*, 8, 1-27.
- Samet, E. (2020). Kredi temerrüt swapları ile Borsa İstanbul arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin analizi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 100-117.
- Stock, J. & Watson, M. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems, *Econometrica*, 61 (4), 783-820.
- Topaloğlu, E. E., & Ege, İ. (2020). Kredi temerrüt swapları (CDS) ile Borsa İstanbul 100 endeksi arasındaki ilişki: Kısa ve uzun dönemli zaman serisi analizleri. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1373-1393.
- Yapraklı, S. (2017). Enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye için eş-bütünleşme ve nedensellik analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 287-301.
- Yenice, S., & Hazar, A. (2015). A study for the interaction between risk premiums and stock exchange in developing countries. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 2(2).
- Yılmaz, S., & Tekgül, Y. B. (2019). Türkiye’de döviz kuru politikalarının olası etkileri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 212-223.

Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eleştirel Düşünme Becerisinin Yeri^a

Aslı Avcı Akçalı^{b,c}, ^dÖzgür Baş

Özet

Bu çalışmanın temel amacı eleştirel düşünme becerisinin ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında ne düzeyde yer aldığını tespit etmektir. Bu yolla ders kitaplarının niteliğinin iyileştirilmesine yönelik çıkarımlar yapılarak öneriler sunulabilmesi hedeflenmiştir. Araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Araştırma verileri araştırmacının geliştirmiş olduğu doküman inceleme formu kullanarak toplanmış, betimsel analiz yöntemine dayalı olarak analiz edilmiştir. Araştırmanın çalışma materyalini 2021-2022 eğitim öğretim yılında kullanılmakta olan ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan 5., 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları oluşturmaktadır. Kitapların üniteler içi etkinlikler ile ölçme-değerlendirme bölümleri ayrı olarak değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre ders kitaplarının eleştirel düşünme becerisine dair içeriği hem sınıf seviyesine göre hem de ünite içi etkinlikler ve ölçme-değerlendirme bölümleri arasında farklılık göstermektedir. Eleştirel düşünme etkinliklerinin öğrenme alanlarına göre dağılımı açısından da önemli oransal farklılıkların bulunduğu görülmüştür. Ayrıca ünite içi ve ölçme-değerlendirme bölümlerinde eleştirel düşünme alt becerilerinin desteklenme oranlarında dengesizlikler görülmüş, bazı alt becerilerle ilgili hiçbir içeriğin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Bilgiler
Üst Düzey Düşünme
Eleştirel düşünme
Ders Kitapları

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 10.02.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1249800

The Place of Critical Thinking Skill in Social Studies Textbooks

Abstract

The main purpose of this study is to determine the level of critical thinking skills in social studies textbooks. In this way, it is aimed to present suggestions by making inferences for the improvement of the quality of the textbooks. The case study design, one of the qualitative research designs, was used in the research. The data were collected using the document review form prepared by the researcher and the descriptive analysis method was used to analyze the data. The study material of the research consists of the 5th, 6th and 7th-grade social studies textbooks used in the 2021-2022 academic year which were prepared by the Ministry of National Education. Activities within the units and assessment-evaluation sections of the examined textbooks were examined separately. According to the results of the research, the content of the textbooks on critical thinking skills differs both according to the grade level and between the unit activities and assessment-evaluation sections. It has been observed that there are significant proportional differences in terms of the distribution of critical thinking activities according to themes. In addition, imbalances were detected in the distribution of the content for critical thinking sub-skills in the textbooks.

Keywords

Social Studies
Higher-order Thinking
Critical Thinking
Textbooks

About Article

Received: 10.02.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1249800

^a Bu makale 1. yazar danışmanlığında, 2. yazar tarafından Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü bünyesinde, aynı başlıkla tamamlanan yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

^b İletişim Yazarı: asli.avci@deu.edu.tr

^c Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7628-3180

^d Bilim Uzmanı, Milli Eğitim Bakanlığı, ORCID: 0000-0002-5725-4947

Giriş

Düşünme eylemi insanın dünya üzerindeki faaliyetlerinde ve doğa ile olan mücadelesinde onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. TDK'ye göre düşünme muhakeme etmek, bir sonuca varabilmek maksadıyla bilgileri incelemek, mukayese etmek ve aradaki ilgilerden faydalanarak düşünce ortaya koymak, zihinsel yetiler oluşturmak anlamlarına gelmektedir. Cole ve Scribner'a (1974) göre ise düşünme kavramı, gözlemlerin, tecrübelerin, sezgilerin, akıl yürütmenin yanında ve diğer yollarla elde edilen bilginin harmanlanıp şekillendirilmesinin disipline edilmiş şeklidir (Akt. Özden, 2014, s. 139)

Homo Sapiens'den itibaren düşünme becerilerini kullandığı bilinen insan (Kaya, 2015) yaşamsal faaliyetlerini devam ettirirken düşünce gücünü kullanması sonucunda medeniyetin ilerlemesini ve gelişmesini sağlamıştır. Günümüzde ise bireylerin kendi toplumlarının ve karmaşıklaşan dünyanın bir parçası olarak yaşamlarını verimli biçimde sürdürmeleri, demokratik ve sosyal yaşama katılımları çeşitli düşünme becerileriyle donanmış olmalarını gerektirmektedir.

Aldağ (2005) düşünme becerilerini makro ve mikro düşünme becerileri şeklinde ele almıştır. Mikro düşünme becerilerinin kullanılmasıyla makro düşünme becerileri ortaya çıkmaktadır. Aldağ makro düşünme becerilerinin üst düzey düşünme süreçlerinde ortaya çıktığını, bu becerilerin, karar verme, eleştirel ve yaratıcı düşünme, problem çözme olduğunu vurgulamıştır. Var olan bilgiyi hatırlama, yeri geldiğinde kullanma, içeriğin özünü anlama düşünme becerileridir fakat üst düzey düşünme becerileri bunlardan daha karmaşık bir süreci işaret etmektedir (Gültekin, 2013).

Üst düzey düşünme becerilerinin bazı araştırmacılar tarafından Bloom'un bilişsel alan taksonomisi üzerinden ele alındığı görülmekle birlikte, üzerinde kesin anlaşmaya varılmış bir sınıflamaya rastlamak güçtür. Genel olarak benzer birtakım beceriler, üst düzey düşünme becerileri içerisinde kabul edilse de farklı açılardan ele alınan sınıflamalar da görmek mümkündür. Bloom Taksonomisi'ne göre yapılmış olan sınıflandırmalar genellikle analiz ve üstü basamakların üst düzey düşünme becerileri olduğunu belirtirken, diğer sınıflandırmalarda çoğunlukla eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, yansıtıcı düşünme, problem çözme ile karar verme bu beceriler arasında gösterilmektedir.

Bireylerin sahip olması beklenen üst düzey düşünme becerilerini ortaya koyan araştırmalar farklı becerileri işaret etmekle birlikte birçok araştırmacı eleştirel düşünmeyi üst düzey düşünme becerileri arasında göstermektedir (Aldağ, 2005; Aydın ve Yılmaz, 2010; Gültekin, 2013; Güven ve Kürüm, 2006; Söylemez, 2018). Eleştirel düşünme becerisi soru ve problemleri belirleyerek formüle edebilme, bilgi toplayıp değerlendirme, belirli kriterlerle sonuçları test etme, varsayımları ve sonuçları değerlendirme ile mantıksal hatalara düşmeden ve manipülasyon yapmadan etkili iletişim kurma becerilerini kapsayan bir beceridir (Dawson, 2008). Eleştirel düşünme, argümanları ve hakikat iddialarını etkili bir şekilde tanımlamak, analiz etmek ve değerlendirmek için gereken çok çeşitli bilişsel becerileri ve entelektüel eğilimleri içine alan genel bir terimdir. Bu beceri ve eğilimler kişisel önyargıları keşfetmek, üstesinden gelmek, sonuçları desteklemek için ikna edici birtakım nedenler ortaya koymak, hangisine inanılacağına, ne yönde davranış geliştirileceğine yönelik makul ve akıllı kararları tercih etmek şeklinde ifade edilebilir (Bassham, Irwin, Nardone ve Wallace, 2011).

Kurt ve Kürüm (2010) eleştirel düşünmenin öğretilebilir ve geliştirilebilir bir düşünme becerisi olduğunu ifade etmekte ve bireylerin eleştirel düşünür olmasının ancak uygulamalı ve planlı

bir sürecin sonunda gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Benzer biçimde başka araştırmalar da eleştirel düşünme becerisinin çeşitli yollar kullanılarak geliştirilebilir olduğuna yönelik bulgular ortaya koymaktadır (Aybek, 2007; Bapoğlu, Açıköz, Kapısız ve Yılmaz, 2011; Cantürk Günhan ve Başer, 2009; Özdemir ve Yalın, 2007; Özensoy, 2011). Karadeniz (2006) eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesinin ancak eleştirel düşünme gelişimini destekleyen programlarla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ona göre eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesinde erken yaşlar kritik öneme sahiptir. Bu doğrultuda eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesinde eğitim kurumlarında verilen eğitimin önemi ön plana çıkmaktadır.

Eleştirel düşünme becerisinin gelişiminin öğrencilerin okul içinde ve dışındaki yaşamlarına birçok olumlu etkisinin olduğu söylenebilir. Wechsler ve diğerleri (2018) eleştirel düşünme becerisini kullanabilmenin sınıfın dışında, bireylerin kişisel-sosyal yaşamlarında da etkili olduğunu aktarmaktadır. Ku (2009) benzer biçimde eleştirel düşünme becerisinin hızlı değişen dünyada öğrencilerin sadece okuldaki performanslarında değil aynı zamanda sosyal yaşamlarında ve gelecekteki iş hayatlarında sağlıklı kararlar vermelerinde de etkili olduğunu belirtmektedir. Eleştirel düşüncenin sağlaması beklenen bu getiriler eğitim sisteminin güncel amaçları ile örtüşmektedir. Bu nedenle de çeşitli derslerin öğretim programlarında eleştirel düşünme becerisi farklı boyutlarda yer bulmuştur.

Eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesi gereken bir beceri olarak öğretim programının farklı boyutlarında sıkça vurgulandığı derslerden biri de sosyal bilgiler dersidir. Zira sosyal bilgiler dersinin amaçları arasında öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerinin gelişimi 2005 ve 2018 programlarının her ikisinde de önemli bir yere sahiptir (MEB, 2005; 2018). Sosyal bilgiler dersinin 2018 yılında düzenlenen öğretim programında özel amaçlar başlığı altında eleştirel düşünen bireyler yetiştirmenin gerekliliği doğrudan ifade edilmektedir. Buna ek olarak sosyal bilgiler öğretim programının uygulamasında dikkat edilecek hususlar, beceriler ve kazanımlar boyutlarında eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik ifadelere sıkça rastlanmaktadır (MEB, 2018). Buradan hareketle sosyal bilgiler dersi içerisinde eleştirel düşünme becerisini geliştirmenin hem mümkün hem de gerekli olduğu ifade edilebilir.

Bir dersin öğretim programında kazandırılması gerektiği ifade edilen tüm bilgi, beceri, tutum ve değerlerin uygulamada karşılık bulabilmesi için öğrenme öğretme sürecinde kullanılan araç, gereç ve materyallerin içeriğinde yeterince ve doğru biçimde yer alması önem arz etmektedir. Günümüzde özellikle teknolojideki gelişmeler doğrultusunda öğretim materyallerinin çeşitliliği artmış olsa da ücretsiz olarak dağıtılması, eğitim öğretimin planlı yürütülmesinde etkili olması, öğrenciyi derse yönlendirmesi, ders içeriğini kolaylıkla organize etmesi gibi birçok yararı bakımından günümüzde hala en çok tercih edilen materyal ders kitaplarıdır (Demirel, 2020; Demirel ve Kıroğlu, 2020; Ulusoy, 2015). Bu nedenle öğretim programlarında yer verilen ve bireylere kazandırılması hedeflenen becerilerin ders kitaplarının içeriğinde ne ölçüde yer bulduğu konusu önem kazanmaktadır. Buradan hareketle bu araştırma sosyal bilgiler dersi öğretim programının amaçlar, beceriler, kazanımlar gibi birçok boyutu içinde sıkça vurgulanan eleştirel düşünme becerisinin güncel ortaokul sosyal bilgiler ders kitapları içinde ne derecede yer bulduğunun tespit edilmesini hedeflemektedir.

Literatür incelendiğinde sosyal bilgiler ders kitaplarının tasarım, içerik, dil gibi unsurlar açısından değerlendirildiği araştırmalar sıkça görülmektedir (Alakaş, 2019; Ertürk ve Güler, 2017; Öcal ve Yiğittir, 2007; Taş, 2007). Ayrıca ders kitaplarını değerler bakımından inceleyen

çalışmaların (Aktan ve Padem, 2013; Ersoy ve Şahin, 2012; Karacan, 2018; Karasu Avcı ve Faiz, 2018; Kuş, Meray ve Karatekin, 2013) yanında bazı beceriler açısından inceleyen çalışmalar da (Aydemir, 2017; Berber, 2019; Uyanık, 2016; Ünal ve Ilgaz, 2005) göze çarpmaktadır. Ancak güncel ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarını eleştirel düşünme becerisi içeriği açısından, çeşitli boyutlarıyla, derinlemesine inceleyen bir araştırmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Ayrıca mevcut ders kitaplarının bu açıdan incelenmesinin ders kitaplarının niteliğinin iyileştirilmesine yönelik çıkarımlar yapılarak öneriler sunulabilmesi açısından da uygulamaya katkı sağlaması beklenmektedir.

Araştırmanın problem cümlesi “ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriği nasıldır?” şeklinde belirlenmiştir. Araştırmada alt problem olarak aşağıdaki problem cümleleri kullanılmıştır.

- Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında öğrenme alanları/ünite içinde yer alan etkinliklerin eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriği nasıldır?
- Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan ölçme-değerlendirme bölümlerinin eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriği nasıldır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel araştırma desenlerinden durum çalışmasına dayanmaktadır. Durum çalışması “nasıl” ve “niçin” sorularına odaklanarak olguyu derinlemesine irdelemeyi amaçlamaktadır (Taşçı, 2021). Yıldırım ve Şimşek (2018) durum çalışmalarının nicel ya da nitel desenlerde tasarlanabileceğini belirtirken, nitel durum çalışmalarının en temel özelliğinin bir ya da birkaç durumu derinlemesine araştırmak olduğunu belirtmektedir. Bu araştırmada ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriğinin ortaya konmasının amaçlanması nedeniyle durum çalışması deseni tercih edilmiştir. Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı’nca hazırlanmış sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünmeye yönelik içeriği derinlemesine incelenmiştir.

Çalışma Materyali

Bu araştırmanın çalışma materyalini 2021-2022 eğitim öğretim yılında kullanılmakta olan ortaokul sosyal bilgiler ders kitapları oluşturmaktadır. Bu dönemde 5. ve 6. sınıf seviyesinde yayın kaynağı farklı olan iki, yedinci sınıf seviyesinde ise üç ayrı ders kitabı kullanılmaktadır. Bu araştırmada ise Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan/yayımlanan 5., 6. ve 7. sınıf ders kitapları incelenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde her üç sınıf seviyesi için komisyon tarafından hazırlanan ders kitaplarının nitelik itibarıyla standart bir analize imkân vermesi sebebiyle bu tür bir seçim uygun görülmüştür. Çalışma materyali ders kitaplarının yayın evi ölçütüne göre belirlendiği için bu araştırmada ölçüt örnekleme yöntemi tercih edildiği söylenebilir. Yıldırım ve Şimşek (2018) ölçüt örnekleme yöntemi daha önceden belirlenen bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumları çalışmak şeklinde açıklamaktadır. Ölçütleri araştırmacının kendisi belirleyebildiği gibi daha önceden belirlenmiş bir dizi ölçüt listesi de tercih edilebilir. Bu çalışmada ders kitaplarının seçiminde özel yayın evleri kapsam dışında

tutularak Millî Eğitim Bakanlığı yayınları incelenmiştir. Araştırmanın çalışma materyalini oluşturan ders kitapları şunlardır;

- a) Ömer Faruk EVİRGEN, Jülide ÖZKAN, Suna ÖZTÜRK, 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı,
- b) Cengiz YILDIRIM, Fatih KAPLAN, Hayriye KURU, Mukaddes YILMAZ, 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı,
- c) Öznur AÇIL, Hülya GÜVENÇ, Ayşegül HAYTA, Sezcan KILIÇ, 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı.

Veri Toplama Süreci ve Araçları

Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriğinin incelendiği bu araştırmanın verileri doküman inceleme yöntemiyle toplanmıştır. Doküman inceleme araştırılması hedeflenen olay veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan bir veri toplama yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırmada ders kitaplarının eleştirel düşünme becerisi açısından nasıl bir içeriğe sahip olduğunun belirlenmesi amacıyla araştırmacı tarafından oluşturulan “doküman inceleme formu” kullanılmıştır. Doküman inceleme formuna 1988 yılında eleştirel düşünmeyi ve alt becerilerini tanımlamak üzere 46 uzmanın katılımıyla oluşturulan Delphi Raporu (Facione, 1990) temel oluşturmaktadır. Bu raporda eleştirel düşünme becerisinin; yorumlama, analiz, çıkarım yapma, değerlendirme, açıklama, öz düzenleme olmak üzere altı beceriden oluştuğu, bu altı becerinin her birinin farklı alt becerileri bulunduğu belirtilmektedir. Araştırmada kullanılan doküman inceleme formu bu raporda yer alan eleştirel düşünme becerileri ve bu becerileri geliştirdiği ifade edilen sorular kullanılarak oluşturulmuştur. İçerik öncelikle Türkçeye çevrilmiş ve çeviri sonrasında hem dil uzmanlarının çeviri konusundaki görüşlerine hem de alan uzmanı görüşlerine göre yeniden düzenlenmiştir. Bu yolla oluşturulan forma göre ders kitaplarında yer alan etkinlikler ve ölçme-değerlendirme bölümleri değerlendirilmiştir.

Verilerin Analizi

Bu araştırmanın veri analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analizde elde edilen veriler, ilk olarak sistematik ve açık biçimde betimlenir. Ardından bu betimlemeler açıklanır, yorumlanır, neden-sonuç ilişkileri irdelenir ve birtakım sonuçlara ulaşılır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırmada ders kitaplarının etkilik ve ölçme değerlendirme bölümleri Delphi Raporunda (Facione, 1990) yer alan eleştirel düşünme becerilerine dayalı olarak betimlenip yorumlanmış ve sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmada belirlenen ders kitaplarının her bir öğrenme alanındaki etkinlikler ve ölçme-değerlendirme bölümleri doküman inceleme formuna göre değerlendirilmiş, bu bağlamda her bir etkinliğin eleştirel düşünme alt becerilerinden herhangi birine dâhil olup olmadığı incelenmiştir. Ders kitaplarının öğrenme alanı/ünite içindeki bölümlerinde ders etkinlikleri ve ilgili konuya ilişkin sorular yer almaktadır. Ders etkinliklerinin bir kısmı alt sorulardan meydana gelirken, bir kısmı ise tek yönerge içeren (eşleştirme, boşluk doldurma, zihin haritası vb.) etkinlikler şeklindedir. Alt sorulardan meydana gelen etkinliklerde her soru ayrı ayrı

analiz edilmiş, diğer etkinlikler ise ilgili yönerge üzerinden bütün olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple öğrenme alanının içindeki ders etkinliklerine ilişkin veriler “etkinlik/soru sayısı” biçiminde ifade edilmiştir. Ölçme-değerlendirme bölümlerinde ise doğru yanlış, boşluk doldurma, eşleştirme, çoktan seçmeli test ve açık uçlu soru formları yer almaktadır. Bu bağlamda doğrudan soru cümleleri yer aldığı için bu bölümdeki veriler “soru sayısı” şeklinde ifade edilmiştir.

Analizde her öğrenme alanı için (öğrenme alanı/ünite içindeki etkinlikler ve sonundaki ölçme-değerlendirme bölümleri ayrı olarak); toplam etkinlik sayısı, eleştirel düşünmeyi geliştirdiği belirlenen etkinlik sayısı, eleştirel düşünme alt becerilerine yönelik etkinliklerin karşılaşımla sıklıklarını ifade eden frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır. Ders kitabının eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin toplam etkinlikler içindeki oransal dağılımı, bu oranın öğrenme alanlarına göre durumları ve etkinliklerin eleştirel düşünme alt becerilerine göre oransal dağılımları belirlenmiştir. Elde edilen veriler tablo şeklinde aktarılmıştır.

Bulgular

Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında öğrenme alanları/ünite içinde yer alan etkinliklerin eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriği konusundaki bulgular

5. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı içinde yer alan ders etkinlikleri ve soru cümleleri ele alınmıştır. Etkinlikler arasında Haberler, Sıra Sizde ve Öğrendiklerimi Uyguluyorum bölümleri, hikâye, şiir kullanımına yönelik etkinlikler ve konu ile ilgili sorular yer almaktadır. Kitapta ünite içindeki toplam etkinlik/soru sayıları, bunların içinde eleştirel düşünmeyi destekleyen etkinlik/soru sayıları ve bunların öğrenme alanlarına göre oransal dağılımları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. 5. Sınıf Ders Kitabında Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi

Etkinliklerin/Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Toplam	Eleştirel	Eleştirel Düşünmeye
	Etkinlik	Düşünmeye Yönelik	Yönelik
	/Soru Sayısı	Etkinlik/Soru Sayısı	Etkinliklerin/Soruların
	(f)	(f)	Oranı
			(%)
Birey ve Toplum	28	14	50
Kültür ve Miras	61	22	36,1
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	29	10	34,5
Bilim, Teknoloji ve Toplum	35	15	42,9
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	42	16	38,1
Etkin Vatandaşlık	30	10	33,3
Küresel Bağlantılar	38	16	42,1
Toplam	263	103	39,2

Tabloya göre 5. sınıf ders kitabında toplam 263 öğrenme alanı/ünite içi ders etkinliği bulunmaktadır. Bu etkinlikler üzerinde yapılan inceleme sonucunda eleştirel düşünmenin gelişimine katkı sağladığı belirlenen 103 farklı etkinlik veya soruya ulaşılmıştır. Bu sayı toplam etkinliklerin %39,2'sini oluşturmaktadır. Bu durum oransal açıdan düşük görülmesi de öğrenme alanlarında yer alan eleştirel düşünme etkinliklerinin toplam etkinliklere oranları değişkenlik göstermektedir. Bu anlamda veriler belirli öğrenme alanlarının eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin geliştirilmesi gereken bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının öğrenme alanları içinde yer alan eleştirel düşünmeye yönelik 103 etkinliğin/sorunun hangi eleştirel düşünme alt becerisini desteklediğine ilişkin olarak da analiz edilmiştir. Öğrenme alanlarında yer alan ve eleştirel düşünmeyi destekleyen etkinliklerin/soruların alt becerilere göre dağılımları (bazı etkinlikler/sorular aynı anda birden fazla eleştirel düşünme alt becerisine yöneliktir) Tablo 2' de görülmektedir.

Tablo 2. Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi Etkinliklerin/Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama (f)	Analiz (f)	Sonuç Çıkarma (f)	Değerlendirme (f)	Açıklama (f)	Öz Düzenleme (f)
Birey ve Toplum	3	4	9	-	1	-
Kültür ve Miras	5	12	9	-	5	-
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	4	2	4	-	2	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	4	6	2	3	6	1
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	1	5	12	1	2	1
Etkin Vatandaşlık	5	2	4	-	-	-
Küresel Bağlantılar	5	5	8	-	3	-
Toplam	27 (%19,9)	36 (%26,5)	48 (%35,3)	4 (%2,9)	19 (%14)	2 (%1,5)

Tabloda görüldüğü üzere öğrenme alanlarında eleştirel düşünme alt becerilerinin desteklenme oranlarında farklılıklar bulunmaktadır. Kitabın tümündeki toplam oranlara bakıldığında ise eleştirel düşünme etkinliklerinin/sorularının çoğunun sonuç çıkarma ve analiz becerisini geliştirmeye yönelik olduğu görülmüştür. Değerlendirme ve öz düzenleme becerileri ise toplam frekansın içinde %5'in altında bir oranda yer almıştır. Bu durum alt beceriler arasında oldukça yüksek oranda bir farklılığı doğurmuştur. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının değerlendirme ve öz düzenleme alt becerilerini geliştirmeye yönelik içeriğinin daha zayıf, sonuç çıkarma ile analiz becerilerini geliştirmeye yönelik içeriğinin daha güçlü olduğu görülmüştür.

6. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

6. sınıf ders kitabında öğrenme alanları içinde yer alan Hazırlık Çalışmaları, Araştırma Soruları, Bunu Duydunuz mu?, Sıra Sizde ve Oynayalım Öğrenelim bölümleri ile sorular değerlendirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. 6. Sınıf Ders Kitabında Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi Etkinliklerin/Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Toplam Etkinlik/Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik Etkinlik/Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik
			Etkinliklerin/Soruların Oranı (%)
Birey ve Toplum	52	17	32,7
Kültür ve Miras	86	22	25,6
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	41	7	17,1
Bilim, Teknoloji ve Toplum	37	13	35,1
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	32	9	28,1
Etkin Vatandaşlık	61	19	31,1
Küresel Bağlantılar	41	9	22,0
Toplam	350	96	27,4

Tabloya göre 6. sınıf ders kitabında öğrenme alanları içinde 350 farklı etkinlik/soru olduğu belirlenmiştir. Bunların 96'sının eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik bir yapıda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu oran %27,4'e tekabül etmektedir ve 5. ders kitabıyla karşılaştırıldığında oldukça düşük kalmaktadır. Eleştirel düşünmeye yönelik etkinliklerin öğrenme alanlarına göre dağılımları açısından da değişkenlik görülmektedir. Öğrenme alanları içinde eleştirel düşünme etkinlik/soru sayısı bakımından en zengin olanı bilim, teknoloji ve toplum (%35,1) iken insanlar, yerler ve çevreler öğrenme alanı (%17,1) bu bağlamdaki en zayıf içeriğe sahiptir.

Kitapta eleştirel düşünmeye yönelik 96 etkinliğin/sorunun, eleştirel düşünmenin hangi alt becerisini desteklediği incelenmiştir. Öğrenme alanlarında yer alan ve eleştirel düşünmeyi destekleyen etkinliklerin/soruların alt becerilere göre dağılımları Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi Etkinliklerin/Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama (f)	Analiz (f)	Sonuç Çıkarma (f)	Değerlendirme (f)	Açıklama (f)	Öz Düzenleme (f)
Birey ve Toplum	12	5	1	1	-	-
Kültür ve Miras	8	5	5	-	5	-
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	1	3	5	-	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	4	3	5	-	5	1
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	1	3	5	-	1	-
Etkin Vatandaşlık	9	5	3	-	8	-
Küresel Bağlantılar	4	2	6	-	-	-
Toplam	39 (%33,6)	26 (%22,4)	30 (%25,9)	1 (%0,9)	19 (%16,4)	1 (%0,9)

Tabloda her alt becerinin öğrenme alanlarında yer alan etkinliklerde desteklenme sıklığı görülmektedir. Eleştirel düşünme alt becerilerinin kitabın tümündeki dağılımına bakıldığında %33,6 oranla yorumlama becerisine yönelik etkinlik/soru sayısının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bununla birlikte değerlendirme ve öz düzenleme becerilerine yönelik etkinlik/soru sayılarının ise oldukça düşük bir seviyede kaldığı anlaşılmaktadır.

7. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

7. sınıf ders kitabında yer alan Fıkra, İlginç ve Farklı Bilgiler, Örnek Olay, Birlikte Yapıyoruz, Yaparak Yaşayarak Öğreniyoruz bölümleri ve çeşitli haberler ile sorular değerlendirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. 7. Sınıf Ders Kitabında Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi Etkinliklerin/Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Toplam Etkinlik/Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik Etkinlik/Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik Etkinliklerin/Soruların Oranı (%)
Birey ve Toplum	48	18	37,5
Kültür ve Miras	79	26	32,9
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	56	21	37,5

Bilim, Teknoloji ve Toplum	35	13	37,1
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	59	22	37,3
Etkin Vatandaşlık	49	17	34,7
Küresel Bağlantılar	32	9	28,1
Toplam	358	126	35,2

Tabloya göre 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı ünite içlerinde toplam 358 etkinlik/soru bulunmaktadır. Bunların içinde eleştirel düşünmenin gelişimine katkı sağladığı belirlenen 126 etkinlik veya soruya ulaşılmıştır. Oransal olarak kitapta yer alan etkinliklerin %35,2'sinin eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. 6. sınıf ders kitabına göre daha yüksek olan ve 5. sınıf ders kitabıyla ise benzerlik taşıyan bu oran düşük görülmemekle birlikte kitabın bu anlamdaki içeriğinin halen geliştirilebilir durumda olduğunu göstermektedir. Eleştirel düşünmeye yönelik etkinlik sayılarının öğrenme alanlarına göre dağılımları açısından en zengin öğrenme alanlarının birey ve toplum ve insanlar, yerler ve çevreler (%37,5), en zayıf öğrenme alanının ise küresel bağlantılar (%28,1) olduğu görülmektedir. Öğrenme alanlarının eleştirel düşünme etkinlik/soru sayısı bağlamındaki içeriği bu kitapta daha dengeli bir dağılım göstermektedir.

Kitapta eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik 126 etkinliğin/sorunun hangi eleştirel düşünme alt becerilerini desteklediğine dair veriler ise Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6. Eleştirel Düşünmeye Yönelik Ünite İçi Etkinliklerin/Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama (f)	Analiz (f)	Sonuç Çıkarma (f)	Değerlendirme (f)	Açıklama (f)	Öz Düzenleme (f)
Birey ve Toplum	10	5	5	-	2	-
Kültür ve Miras	7	8	7	-	7	-
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	1	6	15	-	2	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	4	5	4	1	3	-
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	9	2	4	1	8	-
Etkin Vatandaşlık	10	5	2	-	1	-
Küresel Bağlantılar	4	1	4	-	-	-
Toplam	45 (%31,5)	32 (%22,4)	41 (%28,7)	2 (%1,4)	23 (%16,1)	- (-)

Tabloya göre eleştirel düşünme etkinlik/soru sayılarının tümü içinde alt becerilerin farklı oranlarda desteklendiği görülmüştür. Bu bağlamda %31,5 oranla en fazla yorumlama becerisine yer verildiği görülmüştür. Bununla birlikte kitabın değerlendirme becerisini geliştirmeye yönelik içeriğinin oldukça zayıf olduğu (%1,4), öz düzenleme becerisine yönelik ise herhangi bir içeriğin yer almadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kitabın tümü için eleştirel düşünme etkinlik/soru sayılarının oranı çok düşük görünmemekle birlikte eleştirel düşünme alt becerilerine yönelik içeriğin özellikle bazı alt beceriler açısından yetersiz olduğu ve geliştirilmesi gerektiği görülmektedir.

Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan ölçme-değerlendirme bölümlerinin eleştirel düşünme becerisinin geliştirilmesine yönelik içeriği konusunda elde edilen bulgular

5. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı ölçme-değerlendirme bölümünde doğru yanlış, boşluk doldurma, eşleştirme, çoktan seçmeli test ve açık uçlu soru formları yer almaktadır. Bu bağlamda toplam soru sayısı, eleştirel düşünmeyi destekleyen soru sayısı ve bu soruların öğrenme alanlarına göre yüzdelik dağılımları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. 5. Sınıf Ders Kitabı Ölçme Değerlendirme Bölümlerindeki Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Eleştirel Düşünmeye		Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Oranı (%)
	Toplam Soru Sayısı (f)	Yönelik Soru Sayısı (f)	
Birey ve Toplum	25	2	8,0
Kültür ve Miras	28	4	14,3
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	23	1	4,3
Bilim, Teknoloji ve Toplum	28	5	17,9
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	23	2	8,7
Etkin Vatandaşlık	30	1	3,3
Küresel Bağlantılar	19	2	10,5
Toplam	176	17	9,7

Tabloya göre 5. sınıf ders kitabı ölçme değerlendirme bölümünde toplam 176 soru yer almaktadır. Bu sorular içinde eleştirel düşünmeyi destekleyen 17 farklı soruya ulaşılmıştır. Bu soruların toplam sorular içindeki oranı %9,7 olarak belirlenmiştir. Bu oranın aynı kitabın ünite içi bölümlerinden elde edilen orana göre (%39,2 bkz. Tablo 10) oldukça düşük olduğu ve ölçme-değerlendirme bölümlerinin bu açıdan zayıf kaldığı görülmektedir. Ölçme değerlendirme bölümlerinin eleştirel düşünme içeriği öğrenme alanlarına dağılım açısından karşılaştırıldığında ise bilim, teknoloji ve toplum öğrenme alanının diğer öğrenme alanlarına

göre daha zengin (%17,9) bir içeriğe sahip olduğu, insanlar, yerler ve çevreler (%4,3) ile etkin vatandaşlık (%3,3) öğrenme alanının ise oldukça zayıf bir içerik barındırdığı anlaşılmaktadır.

Kitabının ölçme-değerlendirme bölümlerinde eleştirel düşünmeye yönelik olan soruların alt becerilere göre dağılımı ise Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Ölçme Değerlendirme Bölümlerinde Yer Alan Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama (f)	Analiz (f)	Sonuç Çıkarma (f)	Değerlendirme (f)	Açıklama (f)	Öz düzenleme (f)
Birey ve Toplum	-	1	1	-	-	-
Kültür ve Miras	3	1	1	-	-	-
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	-	-	-	1	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	2	-	1	1	1	-
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	-	1	-	1	-
Etkin Vatandaşlık	-	-	-	-	1	-
Küresel Bağlantılar	-	1	-	-	1	-
Toplam	5 (%27,8)	3 (%16,7)	4 (%22,2)	1 (%5,6)	5 (%27,8)	0 (-)

Eleştirel düşünme alt becerilerine yönelik soruların öğrenme alanlarına göre dağılımı analiz edildiğinde de sınırlılıklar göze çarpmaktadır. Bu bağlamda açıklama ve yorumlama becerilerini geliştirmeye yönelik sorular nispeten yer bulurken, değerlendirme becerisini destekleyen tek bir soru bulunduğu ve öz düzenleme becerisini destekleyen hiçbir sorunun yer almadığı görülmüştür.

6. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer alan ölçme-değerlendirme bölümlerindeki toplam soru sayısı, eleştirel düşünmeyi destekleyen toplam soru sayısı ve bu soruların öğrenme alanlarına göre yüzdelik dağılımları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. 6. Sınıf Ders Kitabı Ölçme Değerlendirme Bölümlerindeki Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Toplam Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye	Eleştirel Düşünmeye
		Yönelik Soru Sayısı (f)	Yönelik Soruların Oranı (%)
Birey ve Toplum	24	5	20,8
Kültür ve Miras	29	3	10,3
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	24	4	16,7
Bilim, Teknoloji ve Toplum	21	2	9,5
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	24	3	12,5
Etkin Vatandaşlık	31	2	6,5
Küresel Bağlantılar	24	3	12,5
Toplam	177	22	12,4

Tabloya göre 6. sınıf ders kitabının ölçme-değerlendirme bölümlerinde toplam 177 soru yer almaktadır. Bunlar arasında eleştirel düşünmeyi destekleyen 22 soruya ulaşılmıştır. Eleştirel düşünmeye yönelik soruların toplam sorular içindeki oranı %12,4 olarak belirlenmiştir. Bu oran ünite içi etkinlik/soru bölümlerinde elde edilen orana göre (%27,4 bkz. Tablo 12) düşüktür. Ölçme-değerlendirme bölümlerinin eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin geliştirilmesi gerektiği görülmektedir. Öğrenme alanları bağlamında ise birey ve toplum ölçme değerlendirme bölümünde eleştirel düşünmeye yönelik soruların oranı %20,8 ile diğer öğrenme alanlarından daha yüksektir. Eleştirel düşünme sorularının en düşük oranda yer aldığı ölçme-değerlendirme bölümü ise %6,5 ile etkin vatandaşlık öğrenme alanında yer almaktadır.

Kitabın ölçme değerlendirme bölümlerinde yer alan eleştirel düşünmeye yönelik 22 sorunun alt becerilere göre dağılımı ise Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Ölçme Değerlendirme Bölümlerinde Yer Alan Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama	Analiz	Sonuç Çıkarma	Değerlendirme	Açıklama	Öz düzenleme
	(f)	(f)	(f)	(f)	(f)	(f)
Birey ve Toplum	4	1	-	-	-	-
Kültür ve Miras	-	-	3	-	-	-

İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	1	4	-	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	1	1	1	-	1	-
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	1	-	1	-	1	-
Etkin Vatandaşlık	1	-	-	-	1	-
Küresel Bağlantılar	1	1	1	-	-	-
Toplam	8 (%32)	4 (%16)	10 (%40)	0 (-)	3 (%12)	0 (-)

Alt becerilerin öğrenme alanlarına göre dağılımına bakıldığında genel olarak dengesiz bir dağılım görülmektedir. Eleştirel düşünmeye yönelik sorular %40 oranla en fazla sonuç çıkarma becerisini desteklemektedir. Buna karşılık kitabın ölçme-değerlendirme bölümlerinde yer alan soruların değerlendirme ve öz düzenleme alt becerilerine yönelik herhangi bir içeriğe sahip olmadığı belirlenmiştir.

7. Sınıf Ders Kitabına İlişkin Bulgular

7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer alan ölçme-değerlendirme bölümlerindeki toplam soru sayısı, eleştirel düşünmeyi destekleyen soru sayısı ve bu soruların öğrenme alanlarına göre yüzdelik dağılımları Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. 7. Sınıf Ders Kitabı Ölçme Değerlendirme Bölümlerindeki Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Dağılımı

Öğrenme Alanı	Toplam Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soru Sayısı (f)	Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Oranı (%)
Birey ve Toplum	23	4	17,4
Kültür ve Miras	23	3	13,0
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	23	3	13,0
Bilim, Teknoloji ve Toplum	24	4	16,7
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	24	4	16,7
Etkin Vatandaşlık	24	3	12,5
Küresel Bağlantılar	23	1	4,3
Toplam	164	22	13,4

Tabloya göre 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının ölçme-değerlendirme bölümlerinde toplam 164 soru yer almaktadır. Bu kapsamda eleştirel düşünmenin gelişimine katkı sağladığı belirlenen yalnızca 22 soruya ulaşılmıştır. Bu sayı %13,4 oranına tekabül etmektedir. Bu oran 5. ve 6. sınıf kitaplarının ölçme değerlendirme bölümlerinde olduğu gibi ünite içi

etkinliklerin/soruların gerisinde kalırken (%35,2 bkz. Tablo 14) ders kitabının bu yönüyle geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu etkinliklerin öğrenme alanlarına dağılımı açısından bakıldığında ise genel olarak büyük farklılıklar görülmezken, küresel bağlantılar (%4,3) öğrenme alanının diğer öğrenme alanlarına göre bu açıdan zayıflığı dikkat çekmektedir.

Kitabın ölçme değerlendirme bölümlerinde yer alan eleştirel düşünmeye yönelik soruların eleştirel düşünme alt becerilerine ilişkin dağılımına dair veriler Tablo 12’de yer almaktadır.

Tablo 12. Ölçme Değerlendirme Bölümlerinde Yer Alan Eleştirel Düşünmeye Yönelik Soruların Alt Becerilere Göre Dağılımları

Öğrenme Alanı	Yorumlama (f)	Analiz (f)	Sonuç Çıkarma (f)	Değerlendirme (f)	Açıklama (f)	Öz düzenleme (f)
Birey ve Toplum	1	1	2	-	-	-
Kültür ve Miras	2	-	1	-	1	-
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	1	1	2	-	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	-	1	3	-	-	-
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	2	1	1	1	-
Etkin Vatandaşlık	2	-	1	-	-	-
Küresel Bağlantılar	1	-	-	-	-	-
Toplam	7 (%28)	5 (%20)	10 (%40)	1 (%4)	2 (%8)	0 (-)

Tabloda eleştirel düşünmeyi destekleyen soruların alt becerilere göre dağılımları arasında farklılıklar görülmektedir. Genel olarak ise ölçme-değerlendirme bölümünde yer alan soruların daha çok sonuç çıkarma ve yorumlama becerisine yönelik olduğu görülürken değerlendirme ve açıklama becerileri içeriğinin çok zayıf olduğu, öz düzenleme becerisine yönelik bir içeriğin ise hiç bulunmadığı belirlenmiştir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmada sosyal bilgiler ders kitapları ünite içi etkinlik/sorular ve ünite sonu ölçme-değerlendirme bölümleri olmak üzere iki farklı boyutuyla değerlendirilmiştir.

Ünite içinde 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında %39,2 oranında, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında %27,4 oranında, 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında %35,2 oranında eleştirel düşünme etkinliği/sorusunun yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda 5. sınıf ders kitabının eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik içeriğinin 6. ve 7. sınıf ders kitaplarına göre

daha zengin olduğu görülmektedir. Araştırmada incelenen ders kitaplarından 6. sınıf kitabının eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin diğer iki ders kitabına göre oldukça düşük kaldığı anlaşılmıştır.

Eleştirel düşünme etkinliklerinin öğrenme alanlarına göre dağılımına bakıldığında önemli oransal farklılıkların bulunduğu görülmüştür. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının birey ve toplum, 6. sınıf ders kitabının bilim, teknoloji ve toplum öğrenme alanında yer alan etkinliklerin eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin diğer öğrenme alanlarına göre daha yüksek olduğu görülmüştür. 7. sınıf ders kitabında ise 5. ve 6. sınıf ders kitaplarının aksine eleştirel düşünme etkinliklerinin öğrenme alanlarına daha dengeli dağıldığı görülmüştür. Ders kitaplarında bulunan eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik ünite içi etkinlik/soruların eleştirel düşünme alt becerileri açısından incelenmesi sonucunda ise 5. sınıf ders kitabında sonuç çıkarma, 6 ve 7. sınıflarda ise yorumlama alt becerisine yönelik etkinliklerin sayıca daha fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca değerlendirme ve öz düzenleme becerilerine yönelik içeriğin incelenen ders kitaplarında oldukça az yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Aydemir (2017) tarafından yapılan çalışmada sosyal bilgiler öğretim programında bulunan becerilerin ders kitaplarında ne düzeyde bulunduğu araştırılmıştır. Aydemir bu araştırmanın bir bölümünde sosyal bilgiler ders kitaplarında eleştirel düşünme becerisinin ünitelere (öğrenme alanlarına) göre dağılımını da analiz etmiştir. Aydemir'e göre eleştirel düşünme becerisi etkinlikleri en çok 7. sınıf ders kitabında yer alırken, 5. sınıf ders kitabı ikinci sırada, 6. sınıf ders kitabı ise son sırada yer almıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgular da benzer bir sıralamayı ortaya çıkarmıştır. Araştırma sonuçları Aydemir (2017)'in ders kitaplarında yer alan becerilerin üniteler (öğrenme alanları) arasında düzenli dağılım göstermediği şeklindeki sonucu ile de benzerlik taşımaktadır.

Altay (2020)'ın gerçekleştirdiği çalışmada ortaokul sosyal bilgiler dersinde kullanılan kitaplar beceriler açısından incelenmiştir. Araştırmada 5., 6., ve 7. sınıf seviyesindeki sosyal bilgiler ders kitaplarından veriler toplanmıştır. Altay araştırma sonucunda ders kitaplarının beceriler açısından oldukça zengin olduğunu aktarmıştır. Ancak Altay'a göre öğretim programında yer alan beceriler, ders kitaplarının genelinde dengeli bir şekilde dağılmamaktadır. Bazı becerilerin sık, bazı becerilerin seyrek işlendiği ya da hiç işlenmediği sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca beceriler sınıf seviyelerine göre de dengeli dağılmamıştır. Altay 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında eleştirel düşünmenin hiçbir kazanımda işlenmediğini, 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında ise yalnızca bir defa işlendiğini vurgulamaktadır. Mevcut çalışmada incelenen ders kitaplarının ünite içlerinde yer alan çeşitli etkinliklerin/soruların eleştirel düşünme becerisini geliştirmeye yönelik bir içeriğe az ya da çok sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen bulgular, Altay (2020) tarafından yapılan çalışmanın 7. sınıf ders kitabına ilişkin bulgularına göre farklı sonuçlar ortaya koyarken, eleştirel düşünme alt becerilerinin ders kitabındaki dağılımı açısından benzer sonuçları yansıtmıştır.

Karasu Avcı ve Faiz (2018) tarafından yapılan çalışmada 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının etkin vatandaşlık öğrenme alanındaki beceri ile değerler araştırılmıştır. Araştırmacılar yapılan inceleme sonucunda 4. sınıf ders kitabında 13, 5. sınıf ders kitabında ise 11 farklı becerinin yer aldığını ifade etmektedir. Bu beceriler arasında eleştirel düşünme becerisinin yer almadığı görülmektedir. Karasu Avcı ve Faiz'e göre 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabındaki etkin vatandaşlık öğrenme alanında eleştirel düşünme becerisine yer

verilmemektedir. Mevcut araştırmada bu açıdan Karasu Avcı ve Faiz tarafından yapılan çalışmadan farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmada ölçme-değerlendirme bölümlerinden elde edilen verilere göre 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında %9,7, 6. sınıf ders kitabında %12,4, 7. sınıf ders kitabında %13,4 oranında eleştirel düşünme sorusunun yer aldığı tespit edilmiştir. Eleştirel düşünme becerisini geliştirmeye yönelik soruların 6. ve 7. sınıf ders kitaplarında birbirine yakın oranlarda yer aldığı, 5. sınıf ders kitabında ise daha düşük olduğu görülmüştür.

Ölçme değerlendirme bölümlerindeki eleştirel düşünme sorularının öğrenme alanlarına göre dağılımına bakıldığında oransal farklılar dikkat çekmektedir. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabındaki bilim, teknoloji ve toplum öğrenme alanında, 6. ve 7. sınıf ders kitaplarındaki birey ve toplum öğrenme alanlarında diğer öğrenme alanlarına göre eleştirel düşünmeye yönelik sorulara daha fazla yer verilmiştir. Sonuçlar bu açıdan Altay (2020) ve Aydemir (2017) tarafından ulaşılan sonuçlar ile benzerlik göstermektedir.

Ölçme-değerlendirme bölümlerinde bulunan eleştirel düşünmeye yönelik soruların eleştirel düşünme alt becerileri açısından incelenmesi sonucunda, 5. sınıf ders kitabında açıklama ve yorumlama, 6. ve 7. sınıflarda ise sonuç çıkarma becerilerine yönelik soruların sayıca daha fazla olduğu görülmüştür. İncelenen ders kitaplarında öz düzenleme becerisini geliştirmeye yönelik bir içeriğin yer almadığı görülmüştür. Değerlendirme becerisini geliştirmeye yönelik soruların ise 5. ve 7. sınıf ders kitaplarında oldukça düşük oranda yer aldığı, 6. sınıf ders kitabında ise hiç yer almadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonucunda kitapların ölçme-değerlendirme bölümlerinde yer alan sorularda eleştirel düşünme alt becerileri açısından orantılı bir dağılım bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Alanyazında Türkçe ders kitaplarının benzer amaçla incelendiği bazı çalışmalar da göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Sur (2021) öyküleyici metinlerin eleştirel düşünme becerisini kazandırmadaki işlevini değerlendirdiği çalışmasında 5., 6., 7. ve 8. sınıf ders kitaplarını incelemiştir. Araştırma sonucunda ders kitaplarındaki eleştirel düşünme içeriklerinin dengeli olmayan bir şekilde dağıldığı ve bazı becerilerin kitaplarda daha az yer aldığı belirtilmektedir. Demir ve Baş (2019) ise Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerde eleştirel düşünme ölçütlerine ilişkin örneklere verilen yeri tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmada 4. sınıf Türkçe ders kitabını incelemiş, kitapta eleştirel düşünme ölçütlerinin bir kısmına yer verilirken bir kısmına kısmen yer verildiği ortaya konmuştur. Öztürk ve Razgathoğlu (2013) tarafından yapılan araştırmada ise Türkçe ders kitaplarında yer alan metinler eleştirel düşünme içeriği açısından değerlendirilmiştir. Sonuç olarak ders kitabında yer alan metinlerde eleştirel düşünmenin farklı boyutlarına orantısız biçimde yer verildiği belirtilmektedir. Batur ve Soyuçok (2019) Türkçe ders kitaplarında yer alan atasözlerinin içindeki eleştirel düşünme unsurlarını araştırmıştır. Araştırmada ders kitabında yer alan atasözlerinin sayısının azlığına işaret edilmekte dolayısıyla ders kitabında eleştirel düşünme basamaklarının yeterince temsil edilemediği belirtilmektedir. Mevcut araştırma ders kitaplarında eleştirel düşünme alt becerilerinin dağılımında orantısızlıklar bulunması açısından Sur (2021), Demir ve Baş (2019), Batur ve Soyuçok (2019) ile Öztürk ve Razgathoğlu (2013) tarafından yapılan çalışmaların bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünme içeriğinin iyileştirilmesine yönelik öneriler;

- a) Ders kitaplarında eleştirel düşünme becerisine yönelik etkinliklerin daha zayıf olduğu araştırma sonuçlarıyla ortaya konulan öğrenme alanlarının ve ölçme-değerlendirme bölümlerinin içeriği bu açıdan geliştirilebilir.
- b) Kitaplarda eleştirel düşünme alt becerilerinin birbirinden farklı oranlarda desteklendiği ve bazı alt becerileri geliştirmeye yönelik içeriğin çok daha zayıf olduğu görülmüştür. Kitapların içeriği bu bağlamda geliştirilebilir.

Araştırmacılara yönelik öneriler;

- a) Özel yayınevleri tarafından hazırlanan sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünmeye yönelik içeriği değerlendirilebilir.
- b) Sosyal bilgiler ders kitaplarının eleştirel düşünmeye yönelik içeriğinin öğrenciler üzerinde ne oranda etkili olduğuna yönelik uygulama çalışmaları yapılabilir.
- c) Sosyal bilgiler dersinde eleştirel düşünme becerisini geliştirmeye yönelik, ders kitapları için etkinlik örnekleri içeren araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Aktan, O., & Padem, S. (2013). İlköğretim 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında kullanılan okuma metinlerinde yer alan değerler. *Asya Öğretim Dergisi*, 1(2), 44-55. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/17635>
- Alakaş, Y. (2019). *Sosyal bilgiler 5. sınıf ders kitaplarının öğretmen görüşleri açısından değerlendirilmesi: Afyonkarahisar örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Aldağ, H. (2005). *Düşünme aracı olarak metinsel ve metinsel-grafiksel tartışma yazılımının tartışma becerilerinin geliştirilmesine etkisi* (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Altay, N. (2020). Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının beceriler açısından incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41, 276-297. DOI: 10.33418/ataunikkefd.805054
- Aybek, B. (2007). Konu ve beceri temelli eleştirel düşünme öğretiminin öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimi ve düzeyine etkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 43-60. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/50372>
- Aydemir, M. (2017). Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının ortaokul sosyal bilgiler dersi öğretim programında yer alan beceriler açısından incelenmesi. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 1-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394447>
- Aydın, N., & Yılmaz, A. (2010). Yapılandırıcı yaklaşımın öğrencilerin üst düzey bilişsel becerilerine etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39, 57-68. Erişim adresi: <http://www.efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/459-published.pdf>
- Bapoğlu, S. S., Açıkgöz, F., Kapısız, Ö., & Yılmaz, Ö. (2011). Hemşirelik öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmede drama yönteminin kullanılması. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 17-21. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/56528>
- Bassham, G., Irwin, W., Nardone, H. & Wallace J. M. (2011). *Critical thinking: A student's introduction*. New York: McGraw Hill.
- Batur, Z., & Soyuçok, M. (2019). Atasözlerinde eleştirel düşünme unsurları: Türkçe ders kitapları. *Folklor/Edebiyat*, 25(100), 1119-1132. DOI: 10.22559/folklor.1004

- Berber, H.S. (2019). *Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının okuryazarlıklar bakımından incelenmesi* (Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Cantürk-Günhan, B., & Başer, N. (2009). Probleme dayalı öğrenmenin öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerine etkisi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 451-482. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/256282>
- Dawson, T. L. (2008). *Metacognition and learning in adulthood*. Developmental Testing Service, LLC. Erişim adresi: <https://dts.lectica.org/PDF/Metacognition.pdf>
- Demir, H., & Baş, Ö. (2019). Türkçe ders kitabındaki metinlerin eleştirel düşünme ölçütlerini karşılaması üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(2), 983-1006. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/739437>
- Demirel, Ö. (2020). *Eğitimde program geliştirme: Kuramdan uygulamaya*. Ankara: Pegem Akademi.
- Demirel, Ö. & Kiroğlu, K. (2020). Eğitim ve ders kitapları. Demirel, Ö. & Kiroğlu, K. (Ed.), *Ders Kitabı İncelemesi* içinde (s. 4-12). Ankara: Pegem Akademi.
- Ersoy, F. & Şahin, T. (2012). Sosyal bilgiler ders kitaplarının değerler eğitimi yaklaşımları açısından incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12(2), 1535-1558. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/249076/>
- Ertürk, M., & Güler, E. (2017). 5. 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarının öğretmen görüşlerine göre incelenmesi (Muğla ili örneği). *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2017(8), 64-76. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/408561>
- Facione, P. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*. The Complete American Philosophical Association Delphi Research Report. Erişim adresi: <https://www.qcc.cuny.edu/socialsciences/ppecorino/CT-Expert-Report.pdf>
- Gültekin, M. (2013). Eleştirel düşünme becerilerini geliştirme programının lise öğrencilerinin otomatik düşünceleri üzerindeki etkisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya. Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Güven, M. & Kürüm, D. (2006). Öğrenme stilleri ve eleştirel düşünme arasındaki ilişkiye genel bir bakış. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 75-90. Erişim adresi: <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/430/342576.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Karacan, H. (2018). Beşinci sınıf Sosyal Bilgiler dersi öğretim programı ve ders kitaplarında yer alan milli ve evrensel değerlerin analizi. *Journal of Innovative Research in Social Studies*, 1(1), 1-10. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/601821>
- Karadeniz, A. (2006). Liselerde Eleştirel Düşünme Eğitimi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara. Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Karasu Avcı, E. K. & Faiz, M. (2018). 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları "etkin vatandaşlık" öğrenme alanında yer alan becerilerin ve değerlerin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi (IJONASS)*, 2(1), 1-21.
- Kaya, M. A. (2015). *İlk çağ tarih ve uygarlığı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Ku, K. Y. L. (2009). Assessing students' critical thinking performance: Urging for measurements using multi-response format. *Thinking skills and creativity*, 4(1), 70-76. Erişim adresi: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187109000054?via%3Dihub>
- Kuş, Z., Meray, Z., & Karatekin, K. (2013). İlköğretim 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 183-214. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/302426>

- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005a). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve kılavuzu (4. ve 5. sınıf)*. Ankara.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005b). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve kılavuzu (6. ve 7. sınıf)*. Ankara.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 4., 5., 6. ve 7. sınıflar)*. Ankara.
- Öcal, A., & Yiğittir, S. (2007). İlköğretim sosyal bilgiler ders kitaplarının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi (Kırıkkale örneği). *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 51-61. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1495934>
- Özdemir, S., & Yalın, H. I. (2007). Web tabanlı asenkron öğrenme ortamında bireysel ve işbirlikli problem temelli öğrenmenin eleştirel düşünme becerilerine etkileri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 79-94. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1495936>
- Özden, Y. (2014). *Öğrenme ve öğretme*. Ankara: Pegem Akademi.
- Özensoy, A. (2011). Eleştirel okumaya göre düzenlenmiş sosyal bilgiler dersinin eleştirel düşünme becerisine etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 13-25. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188001>
- Öztürk, E., & Razgathioğlu, M. (2013). 5. Sınıf Türkçe ders kitaplarının eleştirel düşünme açısından incelenmesi. *Journal of Human Sciences*, 10(1), 445-458. Erişim adresi: <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/2552/1071>
- Söylemez, Y. (2018). 2018 Türkçe dersi öğretim programındaki kazanımların üst düzey düşünme becerileri açısından değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 345-384. DOI: 10.14222/Turkiyat3991
- Sur, E. (2021). Türkçe ders kitaplarında yer alan öyküleyici metinlerin eleştirel düşünme becerisi kazandırma bağlamında incelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(1), 403-422. DOI: 10.7822/omuefd.816068
- Taş, A. M. (2007). Yeni sosyal bilgiler ders kitaplarına ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 519-532. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1723911>
- Taşçı, G. (2021). Örnek olay çalışması. M. Çelebi (Ed.), *Nitel araştırma yöntemleri içinde* (s. 69-83). Ankara: Pegem Akademi.
- Ulusoy, K. (2015). Sosyal bilgilerde ders kitapları. B. Tay & A. Öcal (Ed.), *Özel öğretim yöntemleriyle sosyal bilgiler öğretimi içinde* (s. 194-220). Ankara: Pegem Akademi.
- Uyanık, C. (2016). *Sosyal bilgiler ders kitaplarının, harita okuma becerisi açısından analizi* (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Ünal, Ç., & Ilgaz, S. (2005). I. kademe ilköğretim sosyal bilgiler ders kitaplarındaki coğrafya konularının öğrencilerin soru sorma ve eleştiri yapma becerilerine olan katkısı (Erzurum il merkezi örneği). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 129-139. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31951>
- Wechsler, S. M., Saiz, C., Rivas, S. F., Vendramini, C. M. M., Almeida, L. S., Mundim, M. C., & Franco, A. (2018). Creative and critical thinking: Independent or overlapping components?. *Thinking Skills and Creativity*, 27, 114-122. DOI: 10.1016/j.tsc.2017.12.003.
- Yıldırım, A., & Şimsek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisi^a

Tevfik Şükrü Yapraklı^b, Muhammet Mutlu^{c,d}

Özet

Kullanıcılarına sayısız fırsat sunan sosyal medya kullanıcılarının gelişmeleri kaçırma korkusu gibi psikolojik sorunlara da neden olmaktadır. Gelişmeleri kaçırma korkusu ile bireylerin tutumları hatta satın alma davranışları dahi değişime uğramaktadır. Bireylerin yaşamlarını sürdürmeleri için psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlar ile birlikte sosyalleşme, etkileşimde ve iletişimde bulunma gibi sosyal ihtiyaçların tatmin edilmesi gerekmektedir. Sosyal zekâ, sosyal ihtiyaçların tatmin edilmesinde önemli bir faktördür. Rasyonel tüketim davranışı, ürün ve hizmetlerin satın alımlarında uygun fiyat ve uygun kalite gibi fonksiyonların dikkate alınmasıdır. Bu çalışma, ve sosyal medyadaki GKK'nın ve sosyal zekânın rasyonel tüketim davranışında etkili olup olmadığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda tüketim faaliyetlerinde bulunan 18 yaş üstü sosyal medya kullanıcılarına online anket uygulanarak 535 veri elde edilmiştir. Veriler üzerinde SPSS paket programı ile betimsel analizler, açıklayıcı faktör analizi ve çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Analizler, sosyal zekâ ve sosyal medyadaki FoMO'nun rasyonel tüketim davranışında etkili olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Medya
Gelişmeleri Kaçırma Korkusu
Sosyal Zekâ
Rasyonel Tüketim Davranışı

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 03.03.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1259581

Fear of Missing out on Social Media and Social Intelligence Effect on Rational Consumption Behavior

Abstract

Social media, which offers numerous opportunities to its users, also causes psychological problems such as fear of missing out. Individuals' attitudes and purchasing behaviours are subject to change due to the fear of missing out. Psychological, physiological, and social needs such as socialization, interaction, and communication must be satisfied for individuals to continue their lives. Social intelligence is an essential factor in satisfying social needs. Rational consumption behaviour is the consideration of factors such as reasonable price and appropriate quality in purchasing products and services. This study aims to determine whether social intelligence and FoMO on social media are effective in rational consumption behaviour. In line with this, 535 data were obtained by applying an online survey to social media users over 18 who engaged in consumption activities. Descriptive analyses, exploratory factor analyses, and multiple regression analyses were performed on data with the SPSS package program. The analysis results showed that social intelligence and FoMO on social media are effective in rational consumption behaviour.

Keywords

Social Media
Fear of Missing Out
Social Intelligence
Rational Consumption
Behaviour

About Article

Received: 03.03.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1259581

^a Bu çalışma birinci yazarın danışmanlığındaki ikinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^b Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi /İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi , ORCID: 0000-0002-1756-1491

^c İletişim Yazarı: muhammet.mutlu@erzurum.edu.tr

^dArş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000- 0003-3138-2139

Giriş

Günümüzde internetin, akıllı telefonların ve tabletlerin bireylerin hayatlarında yer edinmesi ve kullanımlarının yaygınlaşması anlık iletişim sağlayan sosyal medyaya erişimi artırmıştır. Sosyal medya ile engeller ortadan kalkarak bireylerin diğer kullanıcılarla ilişki ve etkileşimde bulunmaları kolaylaşmıştır. Sosyal medya sayesinde tüketiciler ve firmalar tarafından sunulan marka, promosyon ve kampanyalardan daha hızlı bir şekilde haberdar olabılırken, firmalar ise tüketicilerle daha iyi iletişim zemini oluşturarak tüketicilerin marka bağlılıklarını artırmışlardır.

Sosyal medyanın kullanıcıları için çok sayıda avantajı olmasına rağmen oluşturduğu sanal ortamlar bireyler için gelişmeleri kaçırma korkusu gibi istenilmeyen sonuçları da doğurmuştur. Gelişmeleri kaçırma korkusu (GKK) kişilerin, başkalarının sahip olabileceği ödüllendirici deneyimlerden mahrum kalmaktan dolayı duymuş olduğu yaygın bir kaygı olarak ifade edilmiştir (Przybylski, Murayama, DeHaan ve Gladwell, 2013, s. 1841; Oberst, Wegmann, Stodt, Brand ve Chamarro, 2017, s. 53; Bright ve Logan, 2018, s. 1217; Wolniewicz, Tiamiyu, Weeks ve Elhai 2018, s. 619; Milyavskaya, Saffran, Hope ve Koestner, 2018, s. 726; Wang, Wang, Zeng, Liu, Wang, Guo ve Lei, 2019, s. 137). Gelişmeleri kaçırma korkusunun bireylerin satın alma davranışları üzerinde etkili olacağı düşünülerek bilimsel çalışmalar yapılmış ve yapılan çalışmalarda satın alma davranışlarının bu değişkenden etkilendiği sonucu elde edilmiştir.

Bireyler, yaşamlarının devamı için psikolojik, fizyolojik sosyal gereksinimlerini tatmin etmek zorundadırlar. Sosyal ihtiyaçların tatmini için sosyal zekâyâ sahip olmak önem arz etmektedir. Sosyal zekâyı yüksek olan bireyler, başkalarıyla olan ilişkilerini anlamlandırarak duygusal bağ kurabilmede ve işbirliği yapabilmekte yetenekli bireylerdir. Sosyal zekâ, bireylerin başka bireylerle insanlarla iş birliği yapabilmeye (Albrecht, 2018, s. 17) etkileşim kurma ve insanlarla ilişkilerde akıllıca hareket etme yeteneği olarak ifade edilmektedir Crowne (2009, s. 149).

Rasyonel tüketim, bireylerin temel gereksinimlerini karşılarken ürün ve hizmet satın alımında fiyat, kalite, görünüm ve çevresel olarak uygunluk şartları dikkate alınarak yapılan tüketimdir (Ceyhan ve Taş, 2017, s. 112). Rasyonel davranış sergileyen tüketicilerin mallardan, piyasalardan ve diğer tüm iktisadi olaylar ve konulardan tam bilgiye sahip oldukları seçimlerinde akılcı davranan ve tutarlı seçimler yapan bireyler oldukları ifade edilmektedir (Şenigöne, 2011, s. 10).

Bu araştırma, yukarıda belirtilen öneme binaen sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusunun ve sosyal zekânın bireylerin rasyonel tüketim davranışları üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır.

Çalışma, üç bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde, sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu, sosyal zekâ kavramı, rasyonel tüketim davranışı değişkenleri açıklanmıştır. İkinci bölümde, sosyal medya kullanan 18 yaş üstü 535 tüketiciden anket yöntemiyle elde edilen veriler kullanılarak sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusunun ve sosyal zekânın rasyonel tüketim üzerindeki etkisi incelenmiştir. Veri analizlerinde demografik bilgiler için frekans dağılımlarına, ankette yer alan ifadelerle ilişkin katılımcı değerlendirilmeleri için standart sapmalara ve aritmetik ortalamalara bakılarak yorumlanmıştır. Ölçeklerin geçerliği için açımlayıcı faktör analizi, ölçeklerin güvenilirliği için güvenilirlik analizi yapılmıştır. Değişkenler arasında etki olup olmadığını görmek için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Verilerin analizinde SPSS paket programından faydalanılmıştır. Çalışmanın son bölümünde

ise sonuç başlığı altında elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirilmiş ve sonuçlara ilişkin öneriler sunulmuştur.

Literatür İncelemesi

Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (GKK)

Teknolojinin sunduğu bu imkânlarla ilişki kültürü değişmeye başlayarak, bireylerin başkalarının hayatını ve yoğun bir bilgi akışını takip etmelerine olanak sağlamıştır (Tayiz, 2018, s. 9).

Yaşanılan bu teknolojik çağda, internetin bireylerin hayatlarında yer edinmesi ve akıllı telefon ve tabletlerin yaygınlaşması sonucunda sosyal medya, bireyler için daha kolay erişilebilir bir hale gelerek kullanıcılarının kişilere, olaylara, aktivitelere ve sohbetlere daha hızlı ve kolay bir şekilde ulaşmalarına olanak sağlamıştır (Tayiz, 2018, s. 9). Ancak, sosyal medya, bireylerin sanal sosyallik içerisine girmelerine neden olarak (<https://www.kimpsikoloji.com>) bireyler arasındaki ilişki kültürünü değişime uğratmıştır (Tayiz, 2018, s. 9).

Bireylerin başkalarının hayatlarını takip etmeleri kolaylaşmış (Tayiz, 2018, s. 9) sosyal medyada başkalarının ne yaptığı, nerede olduğu gibi güncellemeleri takip eden kişi sayısı artmıştır (Çetinkaya, 2019, s. 44).

Bireylerin sanal bağlantılarda herhangi bir kopukluk sorunu yaşanması durumunda, bireylerde başkalarının güncellemelerini kaçırma kaygısı ile birlikte bir korku yaşanmaktadır. Bu korku, gelişmeleri kaçırma korkusu (GKK) olarak ifade edilmekte olup (Sarıbay & Durgun, 2020, s. 282) ilk olarak Voboril tarafından 2010 yılında söz edilmiştir (Aydın, 2018, s. 2).

GKK, kişilerin başkalarının sahip olabileceği ödüllendirici deneyimlerden mahrum kalmaktan dolayı duyulan yaygın bir kaygı olup (Przybylski vd., 2013, s. 1841; Bright ve Logan, 2018, s. 1217; Wolniewicz vd., 2018, s. 619; Milyavskaya vd., 2018, s. 726; Wang vd., s. 137), başkalarının güncellemeleriyle ve paylaşımlarıyla sürekli olarak bağlantıda kalma isteği ile karakterize edilmektedir (Przybylski vd., 2013, s. 1841; Oberst vd., 2017, s. 53; Riordan, Cody, Flett, Conner, Hunter ve Scarf, 2020, s. 1216).

Bulunmaz (2018, s. 48) ve Gökler Aydın, Ünal ve Metintaş'a göre (2016, s. 54) FoMO, artan sosyal ağ kullanımının arkasındaki itici güçtür. Yani, sosyal medya kullanımı ile FoMO arasında doğrudan bir ilişki vardır (Çetinkaya, 2019, s. 43; Akbay, Kasal, Özdemir, Acımış ve Ergin (2020, s. 292).

FoMO, bireylerin birçok davranışları üzerinde olduğu gibi satın alma ve tüketim davranışlarında da etkilidir. Lim'e (2016, s. 26-27) göre, FoMO bireylerin arkadaşlarının veya akranlarının kendi almadıkları şeyleri satın aldıklarını görmeleri veya arkadaşlarının kendilerinin davet edilmedikleri etkinliklere gittiklerini duymaları ile tetiklenebilmektedir. Terzi'ye göre (2019, s. 39) bireylerin çevrelerindeki kişilerin kendilerinden daha iyi şeyler satın almaları veya daha iyi bir fırsat elde etmeleri ihtimali, bireylerin sosyal çevre baskısı ve dışlanma korkusu yaşamalarına neden olarak bireylerin satın alma davranışlarını etkileyebilmektedir. Aydın'a (2018, s. 3) göre FoMO özellikle gençlerin yaşamlarında etkili olup gelişmeleri kaçırma korkusu yaşayan bireyler sosyal hayattan dışlanma korkusuyla sosyal medyadaki her güncellemeden haberdar olmak istiyor. Bu durum bireyin tüketim davranışını da etkileyebilmektedir.

Sosyal Zekâ Kavramı

Sosyal zekâ kavramı Dewey (1909) ve Lull (1911) tarafından ilk olarak dile getirilse de (Kihlstrom ve Cantor, 2000, s. 565) ilk kez 1920 yılında Thorndike tarafından tam manasıyla tanımlanmıştır (Çakanel, 2018, s. 58). Thorndike zekâyı, bireyleri anlamak ve ilişkilerde akıllıca hareket etmek olarak tanımlamıştır (Thorndike, 1920, s. 228). 1927'de Moss & Hunt (1927, s. 108) sosyal zekâ için "başkalarıyla iyi geçinme yeteneği" olarak bahsetmişlerdir. Strang (1930, s. 263), sosyal zekânın sosyal uyum sağlama ve sosyalleşme ile birbirlerinin yerine kullanılabileceğini belirtmiş ve sosyal zekâyı insanlarla baş edebilme yeteneği olarak ifade etmiştir.

Kaukiainen, ABjorkqvist, Lagerspetz, Osterman, Salmivalli, Rothberg ve Ahlbom, (1999, s. 82), sosyal zekâ bireyin kendini, başkalarını ve sosyal durumu anlamaktır. Sosyal zekâyâ sahip bir birey, davranışsal esneklik gösterir ve duruma göre davranış değiştirebilmektedir. Böylece, sosyal zekâ aynı zamanda davranışsal sonuçlar açısından da tanımlanabilmektedir. Albrecht'e göre (2006, s. 17) sosyal zekâ, başkalarıyla iyi geçinme ve işbirliği yapma yeteneği olup bir dizi pratik beceri gerektirmektedir. Crowne (2009, s. 149) sosyal zekâyı, kişiler arası görevleri yerine getirme, bireylerle etkin etkileşim kurma ve insanlarla ilişkilerde akıllıca hareket etme yeteneği olarak ifade etmektedir.

Rasyonel Tüketim Davranışı

Rasyonel kavramı, etimolojik olarak Latince "ratio" (rasyo) kelimesinden türetilmiştir (Şenveli, 2019 s. 5). Türk Dil Kurumu Sözlükleri tarafından "Akla uygun, aklın kurallarına dayanan, ölçülü, ussal ve hesaplı" olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). Rasyonellik, bireylerin kendilerine maksimum fayda sağlayacak seçeneği diğer seçeneklere tercih etme davranışıdır (Şenveli, 2019, s. 5).

Pazarlama açısından rasyonel insan, ihtiyacın ortaya çıkmasından ihtiyacın karşılanmasına kadar tüm aşamalarda aklını kullanarak değerlendiren ve karar veren kişidir (Yılmaz ve Yaprak, 2018, s. 365). Rasyonel tüketim, insanoğlunun beslenme ve üreme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için (Terzi, 2016, s. 38) satın alınan ürün ve hizmetlerin uygun fiyat, uygun kalite, uygun görünüm ve ekolojik olma gibi çeşitli koşullara dikkat edilerek tüketilmesidir (Ceyhan ve Taş, 2017, s. 112).

Rasyonel tüketim, fazla zaman almayan, akılcı davranışın ön planda olduğu, tüketici fayda-maliyet analizinin yapıldığı, ihtiyaçların satın alımı ile sınırlı olan bir davranış biçimidir (Özcan, 2007, s. 43).

Rasyonel davranan tüketiciler mallar, piyasalar ve diğer tüm ekonomik olay ve konular hakkında tam bilgiye sahip olup seçimlerinde akılcı davranış gösteren ve seçimleri arasında çelişki olmayan bireylerdir (Şeniğne, 2011, s. 10). Rasyonel tüketiciler için tüketimde maksimum faydayı elde etmek esastır. (Şenveli, 2019, s. 12).

Rasyonel davranış, bireyin ihtiyaç duyduğu ürünler arasından fiyatı en düşük ancak faydası en yüksek olan ürünü seçerek tüketim sonrası elde edilen faydayı maksimize etmektir (Taş, 2017, s. 78; Çakır, 2019, s. 90).

Rasyonel tüketim davranışı, ihtiyacın ortaya çıkmasıyla başlayıp ihtiyacı karşılamaya yönelik alternatiflerin değerlendirilmesiyle en çok fayda sağlayan ürünün satın alınmasıyla devam etmektedir (Arslan, 2018, s. 98).

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Önemi

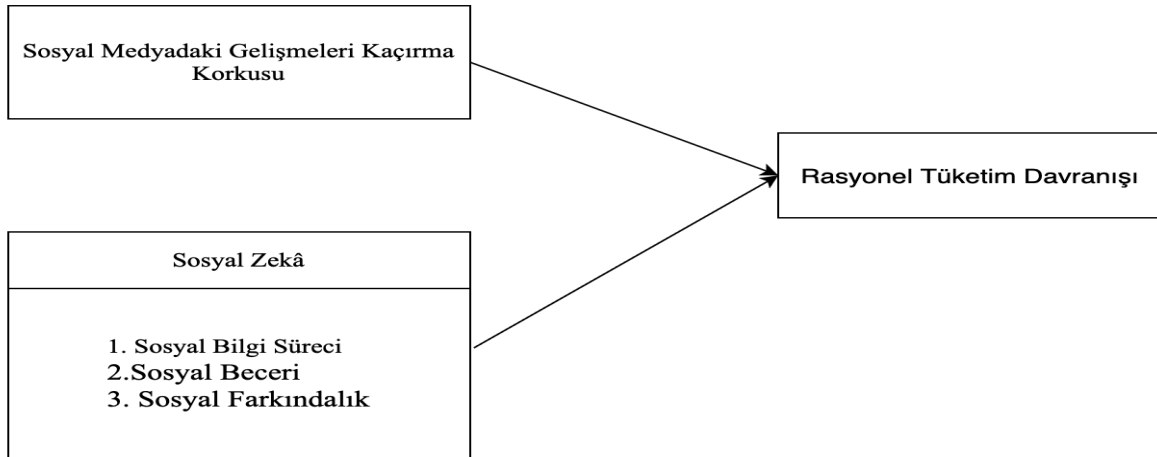
İktisada göre bireyler rasyoneldir ve istekleri ve tercihleri tutarlıdır. Ancak gerçek yaşamda bu durumun geçerliliği tartışmalıdır. Satın alma davranışında ve tüketim eyleminde bulunan bireylerin davranışları üzerinde birçok faktörün etkili olduğu ve dolayısıyla rasyonellikten uzaklaşıp irrasyonel davrandıkları da savunulmaktadır. Bireyler arasındaki etkileşimin ve iletişimin bireylerin tüketim eylemlerinde ve satın alma davranışları üzerinde etkili oldukları görülmektedir. Bu çalışmada, bireyler arasında iletişim sağlayan sosyal medyanın aşırı kullanımı ve bağımlılığı sonucu psikolojik bir sorun olarak ortaya çıkan ve bireylerin davranışlarını şekillendiren gelişmeleri kaçırma korkusu ve bireylerin başka bireylerle iletişime geçmede, etkileşimde bulunmada ve empati kurmada önemli bir yere sahip olarak bireylerin davranışları üzerinde etkili olan sosyal zeka değişkenleri ele alınarak bu değişkenlerin bireylerin rasyonel tüketim davranışları üzerinde etkiye sahip olup olmadıklarını incelemek amaçlanmaktadır.

Yapılan kapsamlı araştırma ile gelişmeleri kaçırma korkusunun satın alma davranışları üzerindeki etkisinin birçok çalışma da ele alınıp incelendiği görülmüş ancak hem sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusunun hem de sosyal zekânın tüketici davranışları üzerinde etkisine yönelik yapılan çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırmanın özgünlüğü bu iki değişkenin rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkiye sahip olup olmadığını inceleyen ilk çalışma olması olup elde edilen sonuçların konu ile alakalı akademik alana hem de ilgili sektöre katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma için etik kurulu onay belgesi Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığı'ndan alınmıştır (İzin Tarihi: 28.12.2021, Oturum Sayısı: 20, Karar No: 256)

Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Şekil 1'de araştırma kapsamında, geliştirilen model sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Çalışmada yer alan sosyal medya kullanımına yönelik bilgileri elde etmeyi amaçlayan sorularda Çetinkaya'nın (2019) yaptığı çalışmadan ve sosyal medya platformları ile alakalı sorular için We are social (2020) Türkiye raporlarındanır.

Çalışmada yer alan Gelişmeleri Kaçırma Korkusu Ölçeği Przybylski vd., tarafından 2013 yılında geliştirilmiş olup 10 sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlamasını Gökler vd., (2016) ve Can ve Satıcı (2019) test ederek ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Tromso Sosyal Zekâ Ölçeği Silvera, Martinussen ve Dahl (2001) tarafından geliştirilmiş bir ölçektir. TSZÖ, sosyal farkındalık, sosyal bilgi süreci ve sosyal beceri olmak üzere 3 boyut, 21 sorudan oluşmaktadır (Silvera vd., 2001:316). Ölçeğin Türkçe versiyonu Doğan ve Çetin (2009) tarafından test edilmiş ve ölçeğin yapılan güvenilirlik ve geçerlilik bulguları ölçeğin güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğunu göstermiştir.

Rasyonel Tüketim Davranışı için Kuru, (2014); Terzi (2016); Açıkalin ve Yaşar, (2017) tarafından yapılan çalışmalarda kullanılan ölçekleri dikkate alarak çalışma için 18 sorudan oluşan bir ölçek oluşturulmuştur.

Araştırmanın modeli ve amaçları doğrultusunda geliştirilen araştırma hipotezler şunlardır:

H₁: Sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu, rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkilidir.

H₂: Sosyal zekâ, rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkilidir.

H_{2a}: Sosyal bilgi süreci, rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkilidir.

H_{2b}: Sosyal farkındalık, rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkilidir.

H_{2c}: Sosyal beceri, rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkilidir.

Örnekleme Süreci, Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Araştırma evreni, sosyal medyayı aktif olarak kullanan 18 yaş üstü tüketicilerden oluşmaktadır. COVID-19 pandemisi nedeniyle Google Forms'ta oluşturulan anket bağlantısı sosyal medya aracılığıyla katılımcılara ulaştırılmıştır.

Anket için örneklem büyüklüğü $[n = \Pi (1 - \Pi) / (e / Z)^2]$ formülü kullanılarak %5 hata payı ve %95 güven aralığı ile anketin uygulanacağı minimum örneklem büyüklüğü 384 olarak belirlenmiştir. Anket bağlantısı sosyal medya platformlarından paylaşılmış ve 535 sosyal kullanıcıdan geri dönüş sağlanmıştır.

Bu çalışma için etik izin Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan alınmıştır (İzin Tarihi: 28.12.2021, Oturum Sayısı: 20, Karar No: 256)

Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada toplanan verilerin analizlerinde çeşitli istatistiksel yöntemlerden yararlanılmıştır. Araştırmada, demografik dağılımlar, sosyal medya kullanımı ile ilgi bilgiler ve katılımcıların ölçeklerde yer alan ifadeleri değerlendirmelerinde tanımlayıcı istatistikler (frekans, standart sapma ve aritmetik ortalama), verilerin geçerliliğinin tespitinde açıklayıcı faktör analizi, güvenilirliğinde güvenilirlik analizi ve değişkenler arası etki için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Analizlerde SPSS 22 istatistik programından faydalanılmıştır.

Bulgular

Demografik Bulgular

Tablo 1'de katılımcıların demografik bilgilerine yönelik elde edilen sonuçlar sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Değişken	Frekans	Yüzde (%)	Değişken	Frekans	Yüzde (%)	
Cinsiyet	Kadın	286	53,5	Meslek	Memur	179	33,5
	Erkek	249	46,5		Öğrenci	172	32,1
Yaş	18-29	270	50,5	Özel Sektör	75	14,0	
	30-39	178	33,3	Ev Hanımı	47	8,8	
	40-49	49	9,2	Diğer	29	5,4	
	50-59	26	4,9	Serbest Meslek	26	4,9	
	60 ve üzeri	12	2,1	Emekli	7	1,3	
Medeni Durum	Bekâr	291	54,4	Gelir Durumu	2000 TL ve Altı	160	29,9
	Evli	244	45,6		6501 TL ve üzeri	127	23,7
Meslek	Memur	179	33,5	3501 TL-5000 TL	97	18,1	
	Öğrenci	172	32,1	2001 TL-3500 TL	77	14,4	
	Özel Sektör	75	14,0	5001 TL-6500 TL	74	13,9	
	Ev Hanımı	47	8,8	2000 TL ve Altı	160	29,9	
	Diğer	29	5,4	6501 TL ve üzeri	127	23,7	
	Serbest Meslek	26	4,9	3501 TL-5000 TL	97	18,1	
	Emekli	7	1,3	2001 TL-3500 TL	77	14,4	

Tablo 1’de verilen bilgilere göre katılımcıların büyük çoğunluğu 18-29 yaş aralığında 2000 TL ve altı gelire sahip, bekâr, memur ve bayan tüketicilerden oluşmaktadır.

Katılımcıların Sosyal Medyayı Kullanım Süreleri

Tablo 2’de katılımcıların sosyal medya kullanımlarına ait bilgiler frekans ve yüzdeler olarak sunulmuştur

Tablo 2. Katılımcıların Sosyal Medya Kullanımına İlişkin Bilgiler

	Süre	Frekans	Yüzde (%)
Sosyal Medyayı Kullanma Süresi	7 yıl ve üzeri	344	64,3
	4 ve 6 yıl arası	112	20,9
	1 ve 3 yıl arası	50	9,3
	1 yıldan daha az zamandan beri	29	5,4
Günlük Sosyal medyayı Kullanma Süresi	1 ve 2 saat arası	237	44,3
	3 ve 4 saat arası	199	37,2
	5 ve 6 saat arası	67	12,5
	7 saat ve üzeri	32	6,0
Kullanılan Sosyal Medya Platformları	Whatsapp	507	94,7%
	Youtube	426	79,6%
	Instagram	412	77,0%
	Twitter	278	51,9 %
	Facebook	263	49,1%
	Facebook Messenger	105	19,6%
	Pinterest	100	18,6%
LinkedIn	97	18,1%	

Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisi

	Snapchat	54	10 %
	Tiktok	34	6%
	Diğer	15	2,8%
	Whatsapp	211	39,4
	Instagram	158	29,5
	Youtube	66	12,3
	Twitter	58	10,8
En Fazla Kullanılan Sosyal Medya Platformları	Facebook	30	5,6
	Tiktok	5	0,9
	LinkedIn	3	0,6
	Facebook Messenger	2	0,4
	Pinterest	1	0,2
	Snapchat	1	0,2

Tablo 2’de verilen bilgilere göre, katılımcıların en çok kullandığı sosyal medya platformu Whatsap olup, bu platformu Instagram ve Youtube takip etmektedir. Katılımcıların, yedi yıldan fazla sosyal medya kullanmakta ve sosyal medyada günde 1-2 saatlerini geçirmekte oldukları saptanmıştır.

Katılımcıların Sosyal Medyadaki GKK, Sosyal Zekâ ve Rasyonel Tüketim Davranışına İlişkin Değerlendirmeleri

Tablo 3’te katılımcıların sosyal medyadaki GKK, sosyal zekâ ve rasyonel tüketim davranışına ilişkin değerlendirmeleri standart sapmalar ve aritmetik ortalamalar bazında sunulmuştur.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyal Medyadaki GKK, Sosyal Zekâ ve Rasyonel Tüketim Davranışına İlişkin Değerlendirmeleri

Sosyal Medyadaki GKK	Ortalama	Standart Sapma
GKK1-Başkalarının, benim deneyimlerimden daha tatminkâr deneyimlere sahip olmaları beni korkutmaktadır.	2,03	1,110
GKK2-Arkadaşlarımın, benim deneyimlerimden daha tatminkâr deneyimlere sahip olmaları beni korkutmaktadır.	1,99	1,108
GKK3-Arkadaşlarımın bensiz eğlendiklerini öğrenmek endişeye kapılmama neden olur.	2,21	1,200
GKK4-Arkadaşlarımın neler yaptıklarına dair haberdar olmadığım zaman kaygılanmaya başlarım.	2,20	1,237
GKK5-Arkadaşlarımın yapmış oldukları şakaları anlamak benim için önemlidir.	3,39	1,328
GKK6-Bazen etrafımda veya sosyal ortamlarda olup biteni takip etmeye ne kadar zaman harcadığımı merak ederim.	2,98	1,391
GKK7-Arkadaşlarımla buluşmalarımı kaçırırsam canım sıkılır.	3,12	1,362
GKK8-Yaşadığım mutlu anlarımı ve o anların detaylarına dair çevrimiçi (online) paylaşımlar yapmak benim için önemlidir.	2,38	1,262
GKK9-Planlanması yapılmış buluşmaları kaçırdığımda canım sıkılır.	3,62	1,355
GKK10-Tatile çıktığım zamanlarda bile, arkadaşlarımın güncellemelerini ve paylaşımlarını takip etmeye devam ederim.	2,43	1,281

Genel Olarak GKK	2,63	,830
Sosyal Zekâya Yönelik Değerlendirmeler	Ortalama	Standart Sapma
SZ1-Diğer insanların davranışlarını önceden tahmin edebilirim.	3,35	1,135
SZ2-Davranışlarımın diğer insanlara ne hissettireceğini bilirim.	3,59	1,095
SZ3-Diğer insanların duygularını anlayabilirim.	3,65	1,070
SZ4-Başkalarının isteklerini anlarım	3,60	1,058
SZ5-Bir açıklama yapmalarına gerek duymadan insanların ne yapmaya çalıştıklarını çoğunlukla anlarım.	3,48	1,118
SZ7-Diğer insanların davranışlarına nasıl tepki göstereceklerini tahmin edebilirim.	3,40	1,061
SZ8-Diğer insanların yüz ifadelerinden, beden dillerinden vs. gerçekte ne demek istediklerini çoğunlukla anlarım.	3,69	1,128
Genel Olarak Sosyal Bilgi Süreci	3,54	,94467
SZ6-başkalarını iyice tanımam uzun zaman alır.	2,82	1,249
SZ9-Tanımadığım yeni insanların olduğu bir ortamda genellikle tedirginlik hissederim.	2,85	1,285
SZ10-Sosyal ortamlara kolaylıkla uyum sağlarım.	3,41	1,226
SZ11-İnsanlarla ilk tanışmada ve yeni ortamlara girme konusunda iyiyimdir.	3,33	1,265
SZ12-Başka insanlarla geçinebilmekte zorlanırım.	2,19	1,094
SZ13-Yeni tanıştığım insanlarla iyi ilişkiler kurmada başarılıyım.	3,54	1,217
SZ14-Başkalarıyla konuşacak güzel sohbet konuları bulmakta çoğunlukla sıkıntı çekerim.	2,39	1,176
Genel Olarak Sosyal Beceri	2,93	,70524
SZ15-Çoğunlukla başkalarının seçimlerini anlamamın zor olduğunu düşünürüm.	2,51	1,098
SZ16-İnsanlar yaptıkları şeylerle beni sık sık şaşırtırlar.	2,73	1,206
SZ17-İnsanlar açıklama yapmama fırsat vermeden bana kızarlar.	2,16	1,146
SZ18-Ne düşündüğümü söylediğimde insanlar genellikle benden rahatsız olmuş veya bana kızmış gibi görünürler.	2,18	1,142
SZ19-İnsanları tahmin edilemez bulurum.	2,32	1,123
SZ20-Farkına varmadan çoğu kez başkalarını incitirim.	2,38	1,112
SZ21-Diğer insanların yaptıklarına verdikleri tepkiler beni çoğunlukla şaşırtır.	2,44	1,148
Genel Olarak Sosyal Farkındalık	2,38	,80454
Genel Olarak Sosyal Zekâ	2,95	,61953
Rasyonel Tüketim Davranışına Yönelik Değerlendirmeler	Ortalama	Standart Sapma
RT1-İhtiyacım oldukça alışverişe giderim.	3,58	1,223
RT2-Satın alacağım ürünü almadan önce hakkında araştırma yaparım.	3,74	1,198
RT3-Bir ürünü satın alırken kaliteli olmasına dikkat ederim.	3,96	1,188
RT4-Bir ürünü satın alırken fiyatına dikkat ederim.	3,95	1,142
RT5-Satın alacağım ürünün çevreci olup olmaması satın alma kararımı etkiler.	3,13	1,237
RT6-Gelirimden bir kısmını tasarruf ederim.	3,56	1,249
RT7-Satın aldığım her malı mutlaka kullanırım.	3,78	1,176
RT8-Satın aldığım her ürüne gerçekten ihtiyaç duyarım.	3,41	1,178
RT9-Harcamalarımı bütçeme göre ayarlarım.	3,76	1,179
RT10-Harcamalarımın aşırı borca girmemeye çalışırım.	3,84	1,254
RT11-Yapacağım harcamalarımı önceden planlarım.	3,62	1,248

Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisi

RT12-İhtiyacım olan malları fiyat-kalite dengesi en uygun olan yerden satın almak benim için önemlidir.	3,92	1,173
RT13-Alışveriş yaparken zaman tasarrufu yapmak benim için önemlidir	3,55	1,255
RT14-İhtiyacım olan şeylerin en düşük fiyatlısına ulaşmak benim için önemlidir	3,52	1,263
RT15-Satın almayı düşündüğüm şeylerin önceden bir planını yaparım.	3,61	1,228
RT16-İhtiyacım olan şeyleri genellikle indirim ve kampanya dönemlerinde satın alırım	3,47	1,236
RT17-Alışverişe gittiğimde daha önceden hazırlamış olduğum listeye sadık kalırım	3,00	1,210
RT18-Alışveriş için indirimli mağazaları tercih ederim.	3,66	1,206
Genel Olarak Rasyonel Tüketim Davranışı	3,61	,94145

*Ölçekte yer alan SZ6, SZ9, SZ12, SZ14, SZ16, SZ15, SZ18, SZ17, SZ19, SZ20 ve SZ21 ifadeleri olumsuz anlam ifade ettikleri için tersten kodlama yapılmıştır

Tablo 3'e göre, GKK ölçeğinde yer alan ifadelere ilişkin katılımcılar tarafından verilen cevapların ortalaması 2,63'tür. En yüksek ortalamaya sahip ifade 3,62 ile "Planlanması yapılmış buluşmaları kaçırdığımda canım sıkılır." ifadesi olup, bu ifade 3,39 ortalamayla "Arkadaşlarımın yapmış oldukları şakaları anlamak benim için önemlidir." ifadesi tarafından takip edilmektedir. Dolayısıyla, katılımcıların çevrelerinde yer alan bireylerin sahip oldukları deneyimlerden dolayı endişe veya korku duymamakta oldukları, planlanmış aktivitelere önem verdikleri ve kaçırdıklarında can sıkıntısı yaşadıkları, sosyal ortamlarda yapılan şakaları anlamaya önem verdikleri söylenebilir.

Sosyal zekâ ölçeğindeki ifadelere ilişkin verilen cevapların genel ortalaması 2,95'tir. Sosyal zekâ ölçeğinin alt boyutlarından en yüksek değere sahip alt boyut 3,54 ortalamaya sahip olan sosyal bilgi sürecidir. Bu alt boyut, 2,93 ile sosyal beceri alt boyutu tarafından takip edilmektedir. En yüksek ortalamaya sahip ifade 3,69 ortalamayla "Diğer insanların yüz ifadelerinden, beden dillerinden vs. gerçekte ne demek istediklerini çoğunlukla anlarım." ifadesi olup, bu ifade 3,65 ile "Diğer insanların duygularını anlayabilirim." ve 3,60 ile "Başkalarının isteklerini anlarım." ifadeleri tarafından takip edilmektedir. Dolayısıyla, katılımcıların, diğer insanların duygularını, davranışlarını ve istekleri anlayabildikleri, kendi davranışlarının diğer insanlarda ne gibi hisler ortaya çıkarabileceklerinin farkında oldukları ve sosyal ortamlarda bulunma, sosyal ortamlara adapte olmakta iyi oldukları söylenebilir.

Rasyonel tüketim davranışı ölçeğindeki ifadelere yönelik verilen cevapların genel ortalaması 3,61'dir. En yüksek ortalamaya sahip ifade 3,96 ortalamayla "Bir ürünü satın alırken kaliteli olmasına dikkat ederim." ifadesi olup bu ifade 3,95 ortalamayla "Bir ürünü satın alırken fiyatına dikkat ederim." ifadesi ve 3,92 ile "İhtiyacım olan malları fiyat-kalite dengesi en uygun olan yerden satın almak benim için önemlidir." ifadeleri takip tarafından edilmektedir. Dolayısıyla, katılımcıların, alışverişlerinde satın alacakları ürünlerin fiyatlarına ve kalitelerine önem verdikleri söylenebilir

Değişkenlere Ait Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi

Farklı bir örneklem grubu ile gerçekleştirilen bu çalışmada elde edilen sonucun çalışmalarda kullanılan ölçeklerle benzer faktör dağılımında olup olmadığını görmek için açımlayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Veri setinin faktör analizine uygunluk durumunu saptamak için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett's Testi gibi istatistiksel ölçümlerden faydalanılmıştır (Pallant, 2017:201). Analizden çıkarılması gereken soruların belirlenmesi için SPSS çıktısında yer alan Anti-Image Matrisine ve Ortak varyans (Communlity) tablosuna bakılmıştır. Faktör sayısı için

öz değere göre belirleme yapılmıştır. Faktör analizi yapılırken örneklem sayısı 300 ve 600 arası olduğu için faktör yük sınırı 0,298 olarak alınmıştır (Field, 2009).

Açımlayıcı faktör analizinin ardından her bir faktörün güvenilirliğini kontrol etmek için güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach's Alpha değerlerine bakılmıştır.

Sosyal Medyadaki GKK Değişkeni İçin Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi

Sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu değişkeni için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı (0,795) olup faktör analizi için uygunluğun iyi seviyede olduğu ve Barlett testi sonucu p (Sig)=0,00 < 0,05 olmasından dolayı verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmektedir.

Sosyal medyadaki GKK ölçe üzerinde değerlere sahip olduğu görülmüştür. Ortak varyans tablosunda ise GKK6, GKK8 ve GKK10 ifadeleri 0,50'den küçük değerlere sahip olduğu için analizden çıkarılmıştır. GKK6, GKK8 ve GKK10 ifadeleri çıkarıldıktan sonra sosyal medyadaki GKK için açıklanan varyans tablosuna bakılmış ve 1'den büyük 2 öz değer bulunmuş görülmüştür. Dolayısıyla, sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu değişkeni 2 alt boyuttan oluşmuş olup toplam varyansın %68,9'unun bu alt boyutlar tarafından açıklandığı görülmüştür.

Sosyal medyadaki GKK'nın alt boyutları belirlendikten sonra hangi maddelerin hangi boyutta olacağını görmek için elde edilen Döndürülmüş Bileşenler Matrisi sonuçları Tablo 4 'te sunulmuştur.

Tablo 4. Sosyal Medyadaki GKK Döndürülmüş Bileşenler Matrisi ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Değişken Adı	Faktör Adı	Maddeler	Faktör Yükleri	Cronbach's Alpha
Sosyal Medyadaki GKK	Kaygı/Endişe	GKK2	,899	,802
		GKK1	,882	
		GKK3	,713	
		GKK4	,632	
	Merak/İlgi	GKK9	,865	
		GKK7	,846	
		GKK5	,737	

Tablo 4'ten görüleceği üzere ölçek 7 madde ve 2 boyuttan oluşmaktadır. Boyutlar faktör yükleri ve anlamları dikkate alınarak kaygı/endişe ve merak/ilgi olarak adlandırılmıştır. Nitekim Erdoğan & Şanlı (2019), Şahin & Çavuş (2020) yapmış oldukları çalışmalarında, bu çalışma ile benzer şekilde iki alt boyut elde etmişlerdir.

Elde edilen faktörlerin güvenilirliklerinin belirlenmesi amacıyla güvenilirlik analizi yapılmış ve sosyal medyadaki GKK ölçeğinin Cronbach's Alpha değerleri 0,8'den büyük olduğu sonucu elde edilerek ölçeğin güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilmektedir.

Sosyal Zekâ Değişkeni İçin Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi

Sosyal zekâ değişkeni için edilen KMO değeri (0,905)) olup faktör analizi için uygunluğun mükemmel seviyede olduğu ve Barlett testi sonucu p (Sig)=0,00 < 0,05 olmasından dolayı verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmektedir.

Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisi

Sosyal zekâ ölçeğindeki maddeler için Anti Image Matrisi incelenmiş ve bütün değerlerin 0,50'in üzerinde değerler olduğu görülmüştür. Ortak varyans tablosunda ise SZ6 ve SZ12 ifadeleri 0,50'den küçük değerlere sahip olduğu için analizden çıkarılmıştır. S14 ifadesi ise anlam bütünlüğünü bozduğundan dolayı analiz dışı bırakılmıştır. S6, S12 ve S14 ifadeleri çıkarıldıktan sonra sosyal zekâ için açıklanan varyans tablosuna bakılmış ve 1'den büyük 3 öz değer bulunduğuna görülmüştür. Dolayısıyla, sosyal zekâ değişkeninin 3 alt boyuttan oluşup, toplam varyansın % 64,975'inin bu alt boyutlar tarafından açıklandığı görülmüştür.

Sosyal zekâ değişkeni için kaç alt boyut olacağı belirlendikten sonra, hangi maddelerin hangi alt boyut altında olacağını görmek için elde edilen Döndürülmüş Bileşenler Matrisi sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Sosyal Zekâ için Döndürülmüş Bileşenler Matrisi ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Değişken Adı	Faktör Adı	Maddeler	Faktör Yükleri	Cronbach's Alpha
Sosyal Zekâ	Sosyal Bilgi Süreci	SZ3	,890	,816
		SZ4	,879	
		SZ8	,851	
		SZ5	,835	
		SZ1	,833	
		SZ2	,822	
		SZ7	,785	
	Sosyal Farkındalık	SZ21	,755	
		SZ17	,752	
		SZ19	,747	
		SZ18	,709	
		SZ20	,698	
		SZ16	,669	
		SZ15	,580	
	Sosyal Beceri	SZ11	,827	
		SZ10	,817	
		SZ13	,670	
		SZ9	,457	

Tablo 5'te görüleceği üzere, ölçek 18 madde ve 3 boyuttan oluşmaktadır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda ortaya çıkan bu dağılım, ölçeğin orijinal haliyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, Silvera vd., (2001), Doğan & Çetin (2009) ve Çakanel (2018) tarafından yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir.

Elde edilen faktörlerin güvenilirliklerinin belirlenmesi için güvenilirlik analizi yapılmış ve sosyal zekâ ölçeğinin Cronbach's Alpha değerinin 0,8'den büyük olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ölçeğin güvenilir olduğu ifade edilebilmektedir.

Rasyonel Tüketim Davranışı Değişkeni İçin Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi

Rasyonel tüketim davranışı değişkeni için edilen KMO değeri (0,955)) olup faktör analizi için uygunluğun mükemmel seviyede olduğu ve Barlett testi sonucu p (Sig)=0,00 < 0,05 olmasından dolayı verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmektedir.

Rasyonel tüketim davranışı ölçeğinde yer alan ifadeler için Anti Image Matrisi kontrol edilmiş ve bütün değerlerin 0,50'in üzerinde değerler olduğu görülmüştür.. Ortak varyans tablosunda ise RT1, RT5, RT13 ve RT17 ifadeleri 0,50'den küçük değerlere sahip olduğu için analizden çıkarılmıştır. RT1, RT5, RT13 ve RT17 ifadeleri çıkarıldıktan sonra Rasyonel tüketim davranışı için açıklanan varyans tablosuna bakılmış ve 1'den büyük tek öz değer bulunduğundan görülmüştür. Dolayısıyla, rasyonel tüketim davranışı değişkeni 1 alt boyuttan oluşmakta olup toplam varyansın %62,041'inin bu alt boyut tarafından açıklandığı görülmüştür. Rasyonel tüketim davranışı ölçeği için Bileşen Matrisi Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Rasyonel Tüketim Davranışı Ölçeği İçin Bileşen Matrisi ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Değişken Adı	Maddeler	Faktör Yükleri	Cronbach's Alpha
Rasyonel Tüketim Davranışı	RT12	,878	,952
	RT4	,844	
	RT9	,828	
	RT15	,818	
	RT11	,810	
	RT7	,807	
	RT10	,806	
	RT3	,801	
	RT18	,793	
	RT2	,752	
	RT6	,721	
	RT16	,718	
	RT14	,716	
	RT8	,713	

Tablo 6'da görüleceği üzere ölçek 14 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Boyutun faktör yükleri ve anlamları dikkate alınarak rasyonel tüketim davranışı olarak adlandırılmıştır.

Elde edilen faktörlerin güvenilirliklerinin belirlenmesi amacıyla güvenilirlik analizi yapılmış ve rasyonel tüketim davranışı ölçeğinin Cronbach's Alpha değeri 0,75'ten büyük olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ölçeğin çok güvenilir olduğu ifade edilebilir.

Araştırma Modelinin Test Edilmesi

Araştırma modelinde bulunan sosyal medyadaki GKK, sosyal zekâ ve rasyonel tüketim davranışı değişkenleri arasında öngörülen etkilerin test edilmesi için regresyon analizleri yapılarak elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Sosyal Medyadaki GKK ve Sosyal Zekânın Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Sosyal medyadaki GKK ve sosyal zekânın bireylerin rasyonel tüketim davranışı üzerindeki etkisini görmek için çoklu regresyon analizleri uygulanmıştır. ANOVA sonuçlarına göre F değeri 120,596 ve p değeri (sig.) 0,000 bulunmuştur. Dolayısıyla, rasyonel tüketim davranışı değişkeninin, sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu ve sosyal zekâ ile tahmini istatistiksel olarak mümkündür.

Tablo 7’de sosyal medyadaki GKK ve sosyal zekânın bireylerin rasyonel tüketim davranışı üzerindeki etkisine ilişkin çoklu regresyon analizi sonuçları verilmiştir.

Tablo 7. Sosyal Medyadaki GKK ve Sosyal Zekânın ve Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Standart Olmayan B	Standart Beta	T	p-değeri	VIF	Hipotez	Karar
Sosyal Medyadaki GKK	,380	,338	9,333	,000	1,013	H ₁	Kabul
Sosyal Zekâ	,686	,408	11,280	,000	1,013	H ₂	Kabul

Bağımlı Değişken: Rasyonel Tüketim Davranışı

R= ,559, R²=,312, Düzeltilmiş R² = ,309, D. Watson = 1,901

Tablo 7’ye göre, R = 0,559 olarak görülmektedir. Bu değer, rasyonel tüketim davranışı üzerinde sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusu ve sosyal zekânın etki düzeyini ifade etmektedir. R² = 0,309 olup bu değere göre sosyal medyadaki GKK ve sosyal zekâ değişkenleri rasyonel tüketim davranışını %30 oranında açıklayabilmektedir. D. Watson = 1,901 olup bu değer 2’ye yakın olmasından dolayı hata terimlerinin bağımsızlığı ön koşulu kabul edilebilmektedir.

Tablo 7’de en büyük standart beta katsayısı 0,408’dir. Bu değer, modeldeki rasyonel tüketim davranışı değişkenine en güçlü katkıyı sağlayan değişkenin sosyal zekâ olduğunu göstermektedir. Her iki değişken için VIF değeri 1.013’tür. Bu değer 10’dan küçük olduğu için çoklu bağlantı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada, p değerleri (0.00) < 0.05 olduğu için sosyal medyadaki GKK ve sosyal zekâ değişkenlerinin rasyonel tüketim davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduklarından görülmektedir. Dolayısıyla, H₁ ve H₂ hipotezleri kabul edilmiştir. Bu sonuçlar ışığında sosyal medyadaki GKK ve sosyal zekâ düzeyi arttıkça, rasyonel tüketim eğiliminin artacağı ifade edilebilmektedir.

Sosyal Zekâ Alt Boyutlarının Rasyonel Tüketim Davranışı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Sosyal zekâ alt boyutlarının rasyonel tüketim davranışı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla çoklu regresyon analizi yapılmıştır. ANOVA sonuçlarına göre F değeri 121,501 ve p değeri (sig.) 0,000 olarak elde edilmiştir. Dolayısıyla, rasyonel tüketim davranışı değişkeninin

sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık ile tahmin edilmesi istatistiksel olarak mümkündür.

Tablo 8’de sosyal zekâ alt boyutlarının rasyonel tüketim davranışı üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik regresyon analizi sonuçları sunulmuştur

Tablo 8. Sosyal zekâ alt rasyonel tüketim davranışı üzerindeki etkisine ilişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Standart Olmayan B	Standart Beta	T	p-değeri	VIF	Hipotez	Karar
Sosyal Bilgi Süreci	,580	,577	15,131	,000	1,302	H2a	Kabul
Sosyal Farkındalık	-,109	-,093	-2,741	,006	1,022	H2b	Kabul
Sosyal Beceri	,089	,085	2,256	,024	1,284	H2c	Kabul

Bağımlı Değişken: Rasyonel Tüketim Davranışı

$$R = ,638, R^2 = ,407, \text{Düzeltilmiş } R^2 = ,404, D. \text{ Watson} = 1,883$$

Tablo 8’e göre, $R = ,638$ olup bu değer rasyonel tüketim davranışı üzerinde sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık arasındaki etki düzeylerini ifade etmektedir. $R^2 = ,407$ olarak bulunmuştur. Bu değer, sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık değişkenlerinin rasyonel tüketim davranışını %40,7 oranında açıklayabildiğini göstermektedir. $\text{Watson} = 1,883$ olup bu değer 2’ye yakın olmasından dolayı hata terimlerinin bağımsızlığı ön koşulu kabul edilebilmektedir.

Tablo 8’de en büyük standart beta katsayısı, 577’dir. Bu değer, rasyonel tüketim davranışı değişkenine en güçlü katkıyı değişkenin sosyal bilgi süreci olduğunu göstermektedir. VIF değerleri 1,302, 1,022 ve 1,284 olarak elde edilmiştir. Bu değerler 10’dan küçük olduğu için çoklu bağlantı olmadığı görülmüştür.

Elde edilen p değerleri $(0,00) < 0,05$ olduğu için sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık değişkenlerinin rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkiye sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla, H2a, H2b ve H2c hipotezleri kabul edilmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, sosyal medyadaki GKK’nın ve sosyal zekânın rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkisinin olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır.

Çalışmada, katılımcıların genel olarak 18-29 yaş aralığında 2000 TL ve altı gelire sahip, bekâr, memur ve bayan tüketicilerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların, yedi yıldan fazla zamandan beri sosyal medya kullandıkları, sosyal medyada günde 1-2 saat harcadıkları ve en fazla Whatsapp’ı kullandıkları saptanmıştır.

Çalışmada, katılımcıların sosyal medyada takip ettikleri bireylerin paylaşımlarına yönelik kaygılanmadıkları ve başkalarının davranışlarının altında yatan nedenlerin neler olduklarını tahmin etmede, herhangi bir sosyal ortama girmede ve başkalarıyla ilişki kurmada başarılı oldukları ve tüketim davranışlarında alışveriş yapmadan önce bir plana sahip oldukları, satın alınan ürünlere yönelik bilgi sahibi oldukları, ürünlerin kalite ve fiyat gibi özelliklerini ön planda tutarak bütçelerine uygun alışverişler yaptıkları belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerli ve güvenilir oldukları sonucu elde edilmiştir.

Sosyal medyadaki GKK'nın ve sosyal zekânın bireylerin rasyonel tüketim davranışı üzerinde etkili oldukları sonucu elde edilmiştir. Dolayısıyla, sosyal medyada takip edilen bireyler tarafından yapılan paylaşımlara yönelik duyulan merak ve ilgi ve bireyler ya da gruplarla etkili bir iletişim ya da etkileşim kurmaya yardımcı olan sosyal zekâ rasyonel tüketim davranışını etkileyebilmektedir.

Araştırmada yukarıda verilen değerlendirmeler ışığında şu önerilerde bulunulabilir;

Ürün ve hizmetlerin kullanımına yönelik elde edilen tecrübeler bireyler tarafından sosyal medya platformlarında paylaşılmaktadır. Dolayısıyla, bireyler sosyal medyada arama yaparak satın alma öncesi ürün ve hizmete yönelik bilgiler elde ederek satın alma kararı verilebilirler.

Sosyal medya platformları işletmeler için ucuz maliyetli reklam platformlarıdır. İşletmeler daha fazla tüketiciye ulaşmak için sosyal medya platformlarını aktif kullanmalıdırlar.

Gelişmeleri kaçırma korkusu, pazarlamacılar için ürün ve hizmet pazarlama stratejileri geliştirilirken fırsat olarak ele alınabilir. Ücretli anlaşmalar ya da sponsorluklarla sosyal medya fenomenleri kullanılıp ürün ve hizmetlere yönelik deneyimler aktararak ürünler ve hizmetler daha fazla kişiye ulaştırabilirler.

Bireylerin yaşamlarının devamı için gerekli olan sosyallik için bireyler arası etkili iletişim ve etkileşim önem arz etmektedir. Aralarında etkileşim ve iletişim olan bireyler, birbirlerinden etkilenebilmelerinden dolayı davranışlarında değişimler ortaya çıkabilmekte, bireylerin satın alma ve tüketim davranışlarında etkilenebilmektedir. Pazarlamacılar, ürün ve hizmet pazarlama stratejilerinde sosyal zekâyı dikkate alıp stratejiler geliştirerek pazarlama faaliyetlerini yürütebilirler.

Tüketiciler satın alma davranışlarında ürün ve hizmetlere yönelik araştırmalar yaparak kalite, fiyat bütçeye uygunluk ve çevre dostu gibi kriterleri ön planda tutmaktadır. Firmalar tüketicilere sunacakları ürün ve hizmetlerde rakiplerinin fiyatlandırma ve pazarlama stratejilerini dikkate alarak sunmuş oldukları ürün ve hizmetlerin bu özelliklerini vurgulayan sloganları kullanmalıdırlar.

Şimdiye kadar yapılan akademik çalışmalarda, gelişmeleri kaçırma korkusunun satın alma davranışları üzerindeki etkisine bakılmış bu çalışmada ise rasyonel tüketim davranışları üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Yapılacak akademik çalışmalarda, gelişmeleri kaçırma korkusunun tüketici davranışları ve irrasyonel tüketim davranışları üzerindeki etkisi, yine nomofobi (telefonu takıntılı olarak sürekli kontrol etme), fobo (internetsiz kalma korkusu), Jomo (internette paylaşımları kaçırma hazzı) ve fomsuser tüketici kavramları ele alınarak bu kavramların satın alma, tüketim davranışları, rasyonel ve irrasyonel tüketim davranışları üzerinde etkilerine yönelik çalışmalar yapılabilir. Promosyon taktikleri ve kıtlık mesajları ile yukarıda verilen kavramlar ele alınarak bu kavramların satın alma ve tüketim davranışları üzerinde etkileri incelenebilir.

Akademik olarak sosyal zekânın satın alma davranışları ve tüketim davranışları üzerindeki etkisine yönelik çalışmalar yapılarak, bu çalışmayla elde edilen sonuçlar kıyaslanabilir. Diğer zekâ türlerinin satın alma davranışları ve tüketici davranışları üzerinde etkili olup olmadıkları üzerine çalışmalar yürütülebilir. Rasyonel tüketim davranışını ölçmek amacıyla ölçek çalışması yapılarak literatüre sunulabilir.

Kaynakça

- Açıkalin, S., & Yaşar, M. (2017). "Hedonik ve Faydacı Tüketim Bağlamında Tüketici Davranışlarının İncelenmesi: Gençlerin Hedonik Tüketim Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), 570-585.
- Akgül, Ö. (t.y). "İnternet Bağımlılığı Sonrası Gelişen Sosyal Medya Hastalığı FOMO (Fear Of Missing Out)". Erişim Tarihi: 10.11.2020. <https://www.kimpsikoloji.com/fomo-fear-of-missing-out/>
- Akbay, B., Kasal, H., Özdemir, C., Acımış, N. M., & Ergin, A. (2020). "Bir Tıp Fakültesi 1. ve 3. Sınıf Öğrencilerinde Sosyal Medyadaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusu ve İlişkili Faktörler". *Pamukkale Tıp Dergisi*, 13(2), 291-302.
- Albrecht, K. (2006). "Social Intelligence". *Leadership Excellence*, 23(11), 17-18.
- Arslan, B. (2018). "Marka Aşkıının Tüketicilerin Rasyonel Olmayan Satın Alma Davranışına Etkisi: Hazır Giyim Sektöründe Bir Uygulama". *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 8(2), 97-118.
- Aydın, H. (2018). "Sosyal Medya Trendi Olan FoMO'nun Pazarlama Alanında Kullanımı Üzerine Literatür Taraması". *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-9.
- Bright, L. F., & Logan, K. (2018). "Is My Fear of Missing Out (FOMO) Causing Fatigue? Advertising, Social Media Fatigue, and The Implications for Consumers and Brands". *Internet Research*.
- Bulunmaz, S. (2018). *Duygusal Zeka ve Duygusal Şemaların Sosyal Medya Kullanımı, Gelişmeleri Kaçırma Korkusu ve Sigara Bağımlılığı İle İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Can, G., & Satici, S. A. (2019). "Adaptation of Fear of Missing Out Scale (FoMOs): Turkish Version Validity and Reliability Study". *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 32(1), 1-7.
- Ceyhan, M. S., & Taş, C. (2017). "Rasyonel-İrrasyonel Tüketim: Bartın Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Uygulama". *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 107-134
- Crowne, K. A. (2009). "The Relationships Among Social Intelligence, Emotional Intelligence and Cultural Intelligence". *Organization Management Journal*, 6(3), 148-163.
- Çakanel, Z. (2018). *Duygusal Zekâ, Sosyal Zekâ ve Sosyal Girişimcilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakır, K. (2019). *Tüketim Psikolojisi ve İrrasyonel Karar Alma Süreci: Konya İlinde Bir Nitel Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetinkaya, F. Ö.(2019). *Sosyal Medyada Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Kişinin Tatil Satın Alma Niyetine Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Doğan, T., & Çetin, B. (2009). "Tromso Sosyal Zekâ Ölçeği Türkçe Formunun Faktör Yapısı, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(2), 691-720.
- Erdoğan, P., & Şanlı, Y. (2019). "Sağlık Bilimleri Fakültesi Öğrencilerinde Genel Özyeterliliğin Gelişmeleri Kaçırma Korkusu Üzerine Etkisi". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 14(20), 594-620.
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. London: Sage,
- Gökler, M. E., Aydın, R., Ünal, E., & Metintaş, S. (2016). "Sosyal Ortamlarda Gelişmeleri Kaçırma Korkusu Ölçeğinin Türkçe Sürümünün Geçerlilik ve Güvenilirliğinin Değerlendirilmesi". *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 17(1), 53-59.
- Hızarcı, Ö. (2018). *Problemlili Cep Telefonu Kullanımı, Sosyal Ortamlarda Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (GKK), Yaşam Doyumu ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S., & Ahlbom, A. (1999). "The Relationships Between Social Intelligence, Empathy, and Three Types of Aggression". *Aggressive Behavior*, 25, 81-89.
- Kihlstrom, J. F., & Cantor, N. (2000). "Social intelligence". In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp.. 564-577). Newyork, Cambridge University Press.
- Kuru, H. A. (2014), *Tüketim Rasyonelitesi ve Isparta Uygulaması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lim, Z. C. W. (2016). *Tendency towards the fear of missing out* (Doctoral dissertation, Curtin University).
- Milyavskaya, M., Saffran, M., Hope, N., & Koestner, R. (2018). "Fear of Missing Out: Prevalence, Dynamics, and Consequences of Experiencing FOMO". *Motivation and Emotion*, 42(5), 725-737.
- Moss, F. A., & Hunt, T. (1927). "Are you socially intelligent?". *Scientific American*, 137(2), 108-110.
- Oberst, U., Wegmann, E., Stodt, B., Brand, M., & Chamarro, A. (2017). "Negative consequences from heavy social networking in adolescents: The mediating role of fear of missing out". *Journal of Adolescence*, 55, 51-60.
- Özcan, B. (2007). "Rasyonel Satın Alma" ve "Boş Zaman Sürecine Ait Alışveriş" Eylemlerinin Birlikte Sergilendikleri Mekânlar: Alışveriş Merkezleri". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 39-68.
- Przybylski, A. K., Murayama, K., DeHaan, C. R., & Gladwell, V. (2013). "Motivational, Emotional, and Behavioral Correlates of Fear Of Missing Out". *Computers in Human Behavior*, 29(4), 1841-1848.
- Riordan, B. C., Cody, L., Flett, J. A., Conner, T. S., Hunter, J., & Scarf, D. (2018). "The Development of A Single Item FoMO (Fear Of Missing Out) Scale". *Current Psychology*, 1215-1220.

- Sarıbay, B. & Durgun, G. (2020). "Dokunmatik Toplamların Fobileri: Netlessfobi, Nomofobi ve Fomo Kavramları Üzerine Bir İçerik Analizi Çalışması". *Journal of Yaşar University*, 15, 280294.
- Silvera, D., Martinussen, M., & Dahl, T. I. (2001). "The Tromsø Social Intelligence Scale, a self-report measure of social intelligence". *Scandinavian journal of psychology*, 42(4), 313-319.
- Strang, R. (1930). "Measures of Social Intelligence". *American Journal of Sociology*, 36(2), 263-269.
- Şahin, E., & Çavuş, B. F. (2020). "Sosyal Medya Algısı ve FoMO'nun Tüketici Satın Alma Davranışına Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği". *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), 149-182.
- Şeniğne, B. (2011). *Rasyonlite Kavramına Deneysel ve Davranışsal İktisat Bağlamında Yeni Bir Bakış Açısı: Nöroiktisat. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Şenveli, Ç. (2019). *Davranışsal İktisat Perspektifinde Medeni Durumun Rasyonel Modern Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkileri (Kocaeli İli Örneği). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli: T.C. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Taş, C. (2017). *Tüketim rasyonlitesi açısından kent-köy karşılaştırılması: Bartın ili örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın: Bartın Üniversitesi' Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Tayız, V. (2018). *Üniversite Öğrencilerinin Gelişmeleri Kaçırma Korkusu ve Yalnızlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.*
- Terzi, H. (2016). *Müslüman Tüketicilerin İstif Davranışlarının Rasyonel Tüketim ve Gösterişçi Tüketim Bağlamında İncelenmesi: Kültürlerarası Bir Karşılaştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Terzi, Ş. (2019). *Sosyal Medyada Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Yalnızlık ve Kişilerarası İlişkiler Açısından İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Thorndike, E.L. (1920). "Intelligence and Its Use". *Harper's Magazine*, 140, 227-235.
- Ülker, Ç. (2016). *Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Sosyal Zekâ ve İletişim Becerilerinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Nişantaşı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (ty). Erişim Tarihi: 03.11.2020. <https://sozluk.gov.tr/>
- Wang, P., Wang, X., Nie, J., Zeng, P., Liu, K., Wang, J., ... & Lei, L. (2019). "Envy and Problematic Smartphone Use: The Mediating Role of FoMO and The Moderating Role of Student-Student Relationship". *Personality and Individual Differences*, 146, 136-142.
- We are social. (2020). "Digital 2020 Turkey". Erişim Tarihi: 03.11.2020. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-turkey/>

- Wolniewicz, C. A., Tihamiyu, M. F., Weeks, J. W., & Elhai, J. D. (2018). "Problematic Smartphone Use and Relations with Negative Affect, Fear of Missing Out, and Fear of Negative and Positive Evaluation". *Psychiatry research*, 262, 618-623.
- Yılmaz, O., ve Yaprak, B. (2018). "Tüketicilerin Rasyonel ve Hedonik Marka Algılarının Müşteri Bağlılığı Üzerindeki Etkisi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3).

Ethnic Caricatures and Transnational Identity in Hanif Kureishi's *The Buddha of Suburbia*^a

Dilek Menteşe Kıryaman^{b, c}

Abstract

This study focuses on comic ethnic caricatures in Hanif Kureishi's *The Buddha of Suburbia* (1990) and argues that the construction and deconstruction of these caricatures transcend the concept of identity. Kureishi's novel narrates four years in the life of Karim, who is born to an Indian father and an English mother. Karim's identity conflict due to his mixed racial background prevents him from fitting in the British society. The novel revolves around Karim's and other immigrant characters' identity conflicts in the tense political and social climate of 1970s Britain. As the novel is narrated from Karim's perspective, his humorous perspective of the world produces comic characters, which are particularly caricatured versions of ethnic identities. This study argues that the shifting direction of humour generated by the construction and deconstruction of comic ethnic caricatures exposes the transnational sensibility of ethnic identities in *The Buddha of Suburbia*.

Key Words

Hanif Kureishi
The Buddha of Suburbia
Transnational Identity
Humour

About Article

Received: 06.03.2023
Accepted: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1260995

Hanif Kureishi'nin *Varoşların Budası* Adlı Romanında Etnik Karikatürler ve Ulusaşırı Kimlik

Özet

Bu çalışma, Hanif Kureishi'nin *Varoşların Budası* (1990) adlı romanında komik etnik karikatürlere odaklanmakta ve bu karikatürlerin yapımının ve yapıbozumunun kimlik kavramının ötesine geçtiğini tartışmaktadır. Kureishi'nin bu eseri, Hintli bir babası ve İngiliz bir annesi olan Karim'in yaşamından dört yılı öykü edinir. Karim'in melez etnik kökeninden dolayı yaşadığı kimlik çatışması onun İngiliz toplumuna uyum sağlamasını engeller. Eser, 1970ler İngiltere'sinin gergin politik ve sosyal ikliminde, Karim ve diğer göçmen karakterlerin kimlik karmaşalarını anlatır. Roman, Karim'in bakış açısıyla anlatıldığı için onun mizahi dünya görüşü, özellikle etnik benliklerin karikatürize edilmiş versiyonları olan komik karakterler üretmektedir. Bu çalışma, *Varoşların Budası* adlı romanda, komik etnik karikatürlerin yapımı ve yapıbozumu vasıtasıyla üretilen mizahın değişen yönünün eserdeki etnik karakterlerin ulusaşırı kimliklerini ortaya çıkardığını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Hanif Kureishi
Varoşların Budası
Ulusaşırı Kimlik
Mizah

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 06.03.2023
Kabul Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1260995

^a This study is produced from Dilek Menteşe Kıryaman's Ph.D. dissertation entitled "Transnational Identity and Humour in Contemporary British Novel".

^b Contact Author: mentesedilek@hotmail.com

^c Res. Assist. Dr., Çankırı Karatekin University, Faculty of Letters, Department of Western Languages and Literatures, English Language and Literature, Çankırı/Türkiye. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4826-581X>

Introduction

Hanif Kureishi's *The Buddha of Suburbia* (1990) explores the notions of race, ethnicity, belonging and Britishness through its protagonist Karim Amir. The novel narrates four years in the life of the seventeen-year-old Karim, who is born to an Indian father, Haroon, and an English mother, Margaret. *The Buddha of Suburbia* is set in the tense political and social climate of 1970s Britain. Karim experiences identity problems as he is from both British and Indian descent. Although he is partially of British origin, his dark complexion prevents him from fitting in the British society. While he insists on foregrounding his British identity as he is born and raised in Britain, the British society regards him as the Indian "other". As a result of his "hybrid" identity, Karim's sense of belonging fluctuates between "othered" immigrants and white supremacists. The experiences of his family and friends play a critical role in Karim's process of identity construction. The text, thus, revolves around Karim's and other immigrant characters' struggle to reach for a sense of belonging. Among the tragic incidents regarding racism, ethnicity and social class, humour maintains a significant role while explaining the fluidity of ethnic identities in the novel. Karim's humorous perspective of the world reinforces the questions around the concept of racial and ethnic identity. Humour is particularly produced by comic characters which are narrated from Karim's point of view. As Kureishi comments on the humour in the novel, Karim mocks certain adults and his parents by perceiving them as hilarious comic figures (Yousaf, 2002, p. 12). The function of humour takes on a significant role in Karim's narration since he combines humour and ethnic stereotypes in the representation of certain characters; thus, it can be argued that Karim creates ethnic caricatures. Significantly, laughter and humour generated by the combination of ethnicity and caricatured characters provide an insight into national and ethnic identities. This study discusses that comic caricatured representations of both migrant characters and white British characters expose and complicate national identities. In other words, this study argues that the shifting direction of humour generated by the construction and deconstruction of comic ethnic caricatures exposes the transnational sensibility of ethnic identities in *The Buddha of Suburbia*.

Transnational Identity

A transnational perspective provides an opportunity to look beyond nation-state borders by offering an insight into the transformation of identity and citizenship while they are constituted and re-constituted in fluid social spaces. In its widest sense, "[t]ransnationalism may be defined as the flow of people, ideas, goods, and capital across national territories in a way that undermines nationality and nationalism as discrete categories of identification, economic organization, and political constitution" (Brazier & Mannur, 2003, p. 8). Transnationalism cannot be basically described as the mobility of migrants as it also includes the movement of their customs and activities. In the 1990s, as a new attitude to the state of migrants, a transnational perspective was discussed by migration scholars who argued that several migrants maintained strong ties to their home countries but at the same time became a part of the host country. Linda Basch, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc (2005) detected that certain migrants could not be described as "immigrants" or as the ones that are "remaining behind" since they did not belong solely to their homeland or to their host country (p. 5). Basch et al. delineated how these migrants participate in social, economic, political and cultural activities which extend across borders. Therefore, they "began to use the terms 'transnationalism' and 'transnational social field' to describe [these migrants']

interconnected social experience” (Basch et al., 1994, p. 6). Recent research cultivate the definition of the transnational and discuss that transnational identities are located within fluid social spaces which are continuously reshaped due to the migrant’s embeddedness in multiple nations or cultures (Levitt & Jaworsky, 2008, p. 131). As Schiltermandl and Toplu (2010) state, “[s]uch identities are not unified or stable, but are fluid entities which constantly push at the boundaries of the nation-state, thereby re-defining themselves and the nation-state simultaneously” (p. 11).

Regarding the identity question of migrants and their descendants in Britain, transnationalism is a critical concept that should be employed to comprehend and explore their state in Britain. Migration from ex-colonies and Britain’s policy towards migrants and ethnic minorities induced, intensified and problematised the identity crises of migrants and their descendants born in Britain. Integration of migrants, racism, the parallel drawn between Britishness and a white skin colour intensified the racial and cultural tensions in the British society. In other words, the “British ‘society’ was generally conceived as a hermetically sealed homogeneous whole into which the ‘immigrant’ was expected to integrate, leaving behind the baggage of ‘inferior and archaic’ cultures” (Brah, 2005, p. 225). In particular, post-war generation of migrants in Britain and their children, who are described as second-generation migrants, experience a clash between their native identity and British identity. These people with Afro-diasporic or South Asian roots who usually hold a British nationality or citizenship experience identity splits or identity crises as a result of the fact that they actually “belong” to more than one nation or culture. A transnational optic enlightens their state in multicultural Britain since the clash they endure does not indicate that their experience is contradictory but, on the contrary, simultaneous. In this context, they may define and redefine themselves parallel to their interactions between their “homeland” and Britain. In addition, migrants who identify as “British” are positioned in a more complex situation since “[t]he unsuccessful attempt to secure the post-imperial Commonwealth vision immediately after the Second World War [...] created a political and legal legacy that intertwined race, citizenship and immigration with the search for ‘Britishness’ after decolonisation” (Ashcroft & Bevir, 2018, pp. 5-6). Their simultaneous engagement with multiple nations or cultures and the complicated interpretation of “Britishness” enhance their transnational positions as their sense of belonging cannot be categorised into certain types. Indeed, there are “multiple ways of being transnational, since transnationalism includes a multiplicity of historical trajectories or pathways that affect people in different ways” (Quayson & Daswani, 2013, p. 6). Concisely, trans-boundary social and political processes generate a need to look beyond nation-states, racial and cultural borders to scrutinise cultural and national identities of migrants in Britain.

Ethnic Caricatures and Transnational Identity in *The Buddha of Suburbia*

One of the significant migrant characters who is caricatured from Karim’s humorous perspective is Haroon, Karim’s father. Sigmund Freud (1986) delineates in *Jokes and Their Relations to the Unconscious* that a caricature triggers humour and laughter by degrading a subject and by emphasising a single feature which is normally overlooked in the general observation of that person (p. 201). Caricatures, thus, focus on a certain characteristic and exaggerate it with the aim of criticism and of creating laughter. Karim caricatures his father by exaggerating Haroon’s South Asian appearance and culture. Haroon is an Indian immigrant who works as a Civil Service clerk in London. He suddenly decides to practice

yoga and Buddhism as a result of Eva's^a motivation. One day, Haroon asked Karim to bring him a towel and Haroon

spread [the towel] on the bedroom floor and fell on to his knees. I wondered if he's suddenly taken up religion. But no, he placed his arms beside his head and kicked himself into the air. [...] He was standing on his head now, balanced perfectly. His stomach sagged down. (Kureishi, 1991, pp. 3, 4)

Karim expects that Haroon will pray on the towel since he is a Muslim and ridicules his father's decision to practice yoga and Buddhism. Haroon is narrated as a comic figure with his non-Islamic attempt and his sagged stomach. Apart from his sagging stomach, Karim continues to exaggerate Haroon's ethnic physical features such as his hairy chest and big nose. He states that Haroon "told me that in India he shaved his chest regularly so its hair would sprout more luxuriantly in years to come. I reckoned that his chest was the one area in which he'd been forward-thinking" (Kureishi, 1991, p. 4). Moreover, "[o]n the train Dad would read his mystical books or concentrate on the tip of his nose, a large target indeed" (Kureishi, 1991, p. 28). Haroon is represented as a comic caricature with his Indian appearance and his desire to practice mysticism. As Lippitt (1991) states,

[T]he word [caricature] signifies a method of making portraits aiming at the greatest possible resemblance of the whole of the person portrayed while yet, for the purpose of fun, and sometimes of mockery, disproportionately increasing and emphasizing the defects of the features. (p. 36)

In this context, Haroon's sagged stomach, hairy chest, and big nose are disproportionately portrayed for the purpose of mockery. In addition to his physical features, his interest in yoga and Buddhism is also emphasised with a sense of humour. Thereby, he is transformed into the comic portrait of the ethnic "other" as a result of his Indian appearance and interests. Indeed, from Karim's humorous perspective, Haroon embodies the "typical" and "static" migrant identity. The representation of Haroon's stable identity indicates that Karim does not position his father in the transnational space in which identities are shifting and far from "static".

Although his ethnic identity is the object of laughter from Karim's British sense of self, Haroon employs his stereotyped ethnic identity to be a part of the "white" British community. Mehmet Ali Çelikel (2017) remarks that Haroon uses yoga and Buddhism as tools to be accepted by the British society. With Buddhism and yoga, he enters the homes of British people who are interested in mysticism (p. 105). To illustrate, Haroon begins to teach yoga and mysticism to "white" Britons at Eva's house. As Karim underlines the "white" audience, "[f]our middle-aged men and four middle-aged women, all white, sat cross-legged on the floor" (Kureishi, 1991, p. 11). During the yoga session, Haroon emphasises his ethnic background by "hissing his s's and exaggerating his Indian accent" (Kureishi, 1991, p. 21). He embraces and exaggerates his "otherness" in order to be accepted by the British society. This implies that Haroon stereotypes himself by exaggerating certain ethnic figures such as his Indian accent. Once again, he is narrated as a caricature due to his representation as a comic Buddha figure in the Western society. A caricaturist is able to "grasp the perfect deformity, and thus reveal the very essence of a personality. A good caricature, like every other work of art, is more true to life than reality itself" (Garland, 1988, p. 78). Haroon's "perfect deformity" is his conflicted sense of belonging. His comic caricatured character

displays the tension between his Indian identity and his longing to belong to the British society. In fact, humour produced by his exaggeration of the Indian accent stresses his “deformity” and criticises the idea that, as an immigrant, he can only be accepted as the “other”. Haroon “spent years trying to be more of an Englishman, to be less risibly conspicuous and now he was putting it back in spadeloads” (Kureishi, 1991, p. 21). Homi Bhabha (1994) argues that the coloniser creates the knowledge of the “stereotype”, which is a fixated knowledge and limits the “other” to define itself; however, it also limits the “self” to define itself. Thereby, the colonised subject does not have an authentic position to construct a “self”, and he/she is always the “Oriental stereotype” confronted with its difference (Bhabha, 1994, pp. 46-47). In this sense, Haroon spends years to disrupt his fixed “otherness” and to construct an authentic “self”; however, as there is no authentic British “self”, Haroon can only exist as the “Oriental stereotype” or as a comic caricature by embracing his “otherness”. Thus, only by exaggerating his ethnic “otherness”, is he able to draw the attention of the white British crowd in Eva’s house and “[n]ow he [is] the centre of the room” (Kureishi, 1991, p. 31). His desire to be an “Englishman” and his change of decision to be an Indian Buddha figure reveals Haroon’s shifting sense of self. Although he is defined as an Indian stereotype by Karim’s perspective and although he constructs himself as a stereotypical Indian, Haroon is positioned in a transnational space as he is situated in the Indian social space as a “Buddha” and in the British social space as a man who desires to be an “Englishman”.

Another critical issue at Haroon’s yoga session is the racist joke of two “white” British men which further problematises Haroon’s national and ethnic identity. Çelikel (2011) suggests that while Haroon enjoys teaching yoga classes to the English middle class, he is the object of ridicule and the “other” for the same crowd (p. 176). The two white men in the audience at Haroon’s yoga session ridicule his ethnicity by asking

[w]hy has our Eva brought this brown Indian here? Aren’t we going to get pissed?
‘He’s going to give us a demonstration of the mystic arts!’ ‘And has he got his camel parked outside?’ ‘No, he came on a magic carpet’. (Kureishi, 1991, p. 12)

Their racist joke transforms Haroon into an object of enjoyment as “the two men [...] glanced at each other as if they wanted to laugh” (Kureishi, 1991, p. 13). In the light of Freud’s (1986) words, it can be noted that their Western gaze caricatures Haroon by emphasising only a single feature, which is his Indian origin (p. 200). Furthermore, the quotation above highlights the complex interconnection between national and cultural borders. Christie Davies argues that the pattern of each racist or ethnic joke is identical and clarifies that

[p]eople tell ethnic jokes not about a group they despise, but about a familiar group, much like themselves, who live at the margin of their culture [...] What the joke tellers are laughing at is a slightly different version of themselves. (as cited in Morreall, 2009, pp. 98-99)

Alternatively stated, the laughing subject does not laugh at a complete outsider, but at someone that lives in the margins of the society. In this framework, the racist joke of the two white Britons demonstrates that Haroon is not situated on the outside but on the inside of the British society. The reference to British carpet brands illustrates this point clearly. After one of the white men comments that Haroon came on a magic carpet, the other one asks if the carpet is a “Cyril Lord or Debenhams” (Kureishi, 1991, p. 12). The reference to these

British carpet brands implies that Haroon is not a complete outsider. While Haroon is perceived as the "unfamiliar" on account of his Indian origin, he is simultaneously positioned inside the British social space due to the imagination of his possible use of British carpets. Bhabha suggests that "in the discourse of colonialism, colonised subjects are split between contrary positions. They are domesticated, harmless, knowable; but also at the same time wild, harmful, mysterious" (as cited in McLeod, 2000, p. 53). Humour directed at Haroon's ethnicity reflects that Haroon is both on the inside and outside of the boundaries of the British society. On the one hand, he is "knowable" and "harmless" since he enters Eva's house with the imagined British carpet brands. On the other hand, he is "mysterious" and "strange" as he is defined as the oriental "other" who teaches mysticism. Haroon's "unfamiliarity" as an Indian and his "familiarity" as a British citizen demonstrate his simultaneous engagement with both the Indian culture and the British culture. Thus, British references in the racist joke enhances his transnational position as his sense of belonging cannot be categorised as the "other" or "self".

Humour takes on a different significance regarding carnivalesque laughter during Haroon's first yoga session. Frederick Holmes (2002) argues that the whole novel is the embodiment of Bakhtin's carnivalesque and grotesque realism:

As does the work of Rabelais, Karim's narrations feature what Bakhtin calls 'grotesque realism,' in which 'the material bodily principle, that is, images of the human body with its food, drink, defecation, and sexual life, plays a predominant role. Images of the body are offered, moreover, in an extremely exaggerated form'. (Holmes, 2002, p. 647)

While Holmes discusses numerous scenes with reference to the carnivalesque, he does not draw upon Haroon's first yoga session in relation to the carnivalesque. This study argues that Haroon's first yoga session at Eva's house is the first event which initiates a carnival and humorous spirit that explicitly disrupts fixed identity positions. Mikhail Bakhtin (1984) establishes that carnivalesque laughter reflects a world of topsy-turvy in which codes and norms are transgressed and disrupted (p. 8). Therefore, carnivalesque humour subverts authority in order to create a free and alternative life through change and revival. Haroon's yoga session offers Haroon and Eva an alternative life by disrupting social and cultural hierarchies since they change both appearance and social position for the yoga class. Haroon is described as a "renegade Muslim masquerading as a Buddhist" and Eva looks more different than normal wearing a "kaftan" and having "darkened her eyes with kohl so she looked like a panda" (Kureishi, 1991, pp. 16, 9). It is evident that Haroon constructs a Buddhist "self" and that Eva creates an "exotic" appearance. As Bakhtin (1984) asserts, travesty, the revitalisation of physical and social appearance, is one of the critical concepts of carnival laughter since it questions the relationship between realism and idealism (p. 81). Thus, Haroon and Eva epitomise travesty in both their physical appearance and social status. Haroon struggles to escape from the reality of his Indian "otherness" by disguising as an Indian Buddhist in order to penetrate the British society. Eva endeavours to efface her suburbanite identity by impersonating an "exotic" and mystical South Asian woman with the aim of drawing the attention of non-suburbanites. Consequently, the yoga session offers Haroon and Eva an alternative reality to construct identities free from the codes of the British society.

Grotesque imagery in Haroon's yoga session lends support to the carnivalesque atmosphere which renders freedom by disrupting social codes. Bakhtin (1984) discusses that in grotesque realism, physical features of the body are emphasised (p. 303). He also underpins that eating, defecating, childbirth, and death are all imageries of the grotesque (p. 19). During and after Haroon's yoga class at Eva's house, cultural, social, and sexual codes are transgressed and unsettled via grotesque images. This can be illustrated by Haroon's and Eva's sexual intercourse immediately after the yoga session. When Karim accidentally witnesses their sexual act, he observes that "Eva had only one breast" (Kureishi, 1991, p. 15). Haroon's and Eva's intercourse challenges the cultural codes of marriage since Haroon is still married to Karim's mother. Also, the fact that Eva has one breast underlines the incomplete aspect of the body. Furthermore, Charlie, who is Eva's son, and Karim have sexual interaction while Haroon teaches yoga downstairs (Kureishi, 1991, p. 17). This interaction reflects that Karim transgresses sexual and cultural norms since his bisexuality is implied for the first time. Grotesque imageries in these examples reflect that Haroon, Eva, and Karim realise the possibility of transgressing their suburbanite, social, racial and cultural identities. Bakhtin (1984) also suggests that the orifices of the body like the mouth, anus, and reproductive organs are all stressed within grotesque realism (p. 19). The first yoga session highlights the openings of the body as there is excessive drinking and smoking. Karim and Charlie use drugs and Haroon drinks too much alcohol. As Karim expresses, "[Haroon] was drunker than I was stoned" (Kureishi, 1991, p. 18). The exaggerations of the orifices are once more highlighted when Haroon is described as "that man stinking of sick and puking all night" (Kureishi, 1991, p. 18). Through excessive drinking and vomit, the earthliness of Haroon's unstable and incomplete body is emphasised. His body, thus, is not narrated as a static or comic caricatured object any longer but becomes a dynamic formation which is in the process of becoming. Therefore, the carnivalesque laughter in the yoga session draws attention to fluidity and change by unsettling the idea of a fixed corporeality.

Haroon's yoga session is the threshold that marks the end of fixed identity categories and the beginning of change and transformation due to the regenerative aspect of carnivalesque laughter. Bakhtin (1984) argues that the carnivalesque celebrates the end of the old world and the birth of the new world. Therefore, it includes a dual perspective and "[t]his is why in carnivalesque images there is so much turnabout, so many opposite faces and intentionally upset proportions" (Bakhtin, 1984, p. 410). Karim's mother, Margaret, for instance, reinforces the dual perspective in the carnival spirit of the yoga class since she is serious, does not attend the yoga session and is trapped in her lower-middle class suburban life. When Karim arrives home after the yoga session, he comments that "[s]he reminded me of the real world. I wanted to shout at her: Take that world away!" (Kureishi, 1991, p. 18). It can thus be suggested that Margaret enhances the contrast between the old world and the new world. To clarify, the old world is represented by the suburban and stable life of his mother whereas the new world includes transformation, freedom and laughter as in Eva's house. Karim's observation displays the dual perspective of his carnivalesque laughter since the new world and the old world simultaneously exist in Karim's family home. This clash demonstrates that Haroon and Karim become aware of the possibility of an alternative life and an alternative "self". As a result, the old world of "static" identities ceases and a new world of transforming, shifting and alternated identities is introduced after the threshold of the yoga session.

After the carnivalesque yoga session, the function of humour changes regarding Haroon's caricatured representation. To be specific, rather than Haroon's comic caricature-like character, the humorous incongruity of his existence as the "Buddha of Suburbia" starts to trigger laughter. Buddha and suburbia are two terms which are used in different contexts, but Haroon's new "self" amalgamates these terms. As a result, when Haroon identifies himself as the "Buddha of Suburbia", his stereotypical migrant identity is deconstructed. Morreall remarks that human beings live according to certain structures in a certain order among things and situations. Humour emerges when a certain object or a thought seems to be out of place in that certain order human beings live in (1983, pp. 15-16). Evidently, when a person's thought or perception violates his/her normal mental patterns, humour is created. In this context, Haroon's whole existence as the "Buddha of Suburbia" is the target of humour. The image of a Buddha in the suburbs violates the normal mental pattern in which Buddhism and the suburban are situated in totally separate contexts. In this context, humour's direction and function change after his yoga class as Haroon's incongruous existence starts to generate laughter rather than his caricatured ethnic identity. Therefore, Haroon's transnational existence becomes more apparent after the threshold of the yoga session since his complex identity as the "Buddha of Suburbia" epitomises the clash and fluctuation between his Indian and British identities.

Humour underlines the flexibility of boundaries and the fluidity of ethnic identities also by the representation of another caricatured character, Changez. Changez is Anwar's^b son-in-law who immigrates to Britain from Bombay in order to marry Anwar's daughter, Jamila. As their marriage is forced and arranged, Jamila rejects marrying Changez, but he is eager to marry Jamila. Later, Jamila agrees to marry Changez since Anwar threatens to starve himself to death if she does not marry him. Despite their wedlock, Jamila never engages in a romantic relationship with Changez. Like Haroon, Changez is also caricatured from Karim's humorous perspective. Yousaf (2002) indicates that *The Buddha of Suburbia* portrays stereotypical images of the Asian family and states that

[t]he 'popular' image of the Asian family involves tropes of the authoritarian patriarch, the unhappy arranged marriage, and the Asian woman as submissive victim of the family itself. These features would seem to characterize the family unit that is Anwar, Princess Jeeta [Jamila's mother], and Jamila. (Yousaf, 2002, p. 41)

Changez is another stereotype in the typical Asian family since he represents the "imported" Indian husband. From Karim's perspective, this stereotype is transformed into a comic caricature as Karim exaggerates certain features to criticise, ridicule, and laugh at Changez's migrant identity. He defines Changez as an ugly, old and ridiculous Indian migrant (Kureishi, 1991, p. 57). In this sense, it can be suggested that Changez's caricatured identity displays Karim's laughter from the gaze of his British "self". Aristotle's view on laughter is a critical point in order to comprehend Karim's laughter directed at the caricature of Changez. In *Poetics*, Aristotle (2006) articulates that laughter is initiated by the feeling of superiority over someone or something and asserts that this superior laughter is the result of contempt and mockery caused by the ridiculous (25, 1449b). Karim laughs at Changez with a sense of superiority; for instance, he mocks that "as a dowry the ageing boy [Changez] had demanded a warm winter overcoat from Moss Bros., [and] a colour television" (Kureishi, 1991, p. 57). In this sense, while Changez is the inferior Indian whose demands are laughable, Karim is the "superior" laughing subject who mocks the comic "other". Karim

perceives Changez from the gaze of the British “self” as he feels a sense of superiority while describing Changez’s humorous “inferiority” related to his migrant identity.

Furthermore, Aristotle (2006) defines the ridiculous as a “certain sort of missing mark and a deformity that is painless and not destructive” (25, 1449b). Changez is the “ridiculous” in Aristotle’s terms, since he has a deformity which is painless and non-destructive. Changez has a deformed arm, and his arm is not narrated as a tragic incident but as a comic deformity which caricatures him by generating contempt and mockery. His deformed arm is repetitively reminded in the narrative while his comic actions or characteristics are described. To illustrate, Anwar dreams of a son-in-law who will work at his grocery shop, but when he learns that Changez has one arm, he is disappointed. Karim observes that “I couldn’t see Changez decorating Anwar’s shop with one arm. In fact, had he four Mohammed Ali arms I doubted if he’d know what to do with a paintbrush, or with a toothbrush for that matter” (Kureishi, 1991, pp. 81-82). Moreover, when Anwar forces him to work at the shop, Changez acts as if he does not know how to do the work, and sleeps during his shifts. The moment Anwar sees Changez sleeping at the shop, “[h]e picked a bunch of bananas and threw them at his son-in-law, hitting him so hard in the chest that Changez toppled off his stool and badly bruised his good arm” (Kureishi, 1991, p. 97). As seen in these examples, Changez’s deformed arm and his “ugliness” are disproportionately increased and emphasised which indicate his “ridiculous”, comic, and caricatured character. As John Lippitt (1991) comments, the finest caricatures usually exaggerate and distort the characteristics of the caricatured person. As a result of these exaggerations and misrepresentation, the caricature does not resemble the real person any longer (p. 36). Changez does not resemble a real person anymore, but his deformity and “otherness” are narrated as comic and farcical aspects by Karim’s British gaze. Evidently, Karim closely associates Changez’s deformed arm to his “inferior” and comic migrant identity as an “imported” Indian husband. Concisely, humour produced by the portrait of the caricatured Changez accentuates the superior laughter of Karim’s British “self”.

The transformation of the direction and function of humour regarding Changez’s character casts a new light on his identity. Like Haroon, who disrupts his caricatured “otherness” by identifying as the “Buddha of Suburbia”, Changez deconstructs his caricatured ethnicity by repositioning himself in the British society. Throughout the novel, Changez changes from a fixed comic caricature into a flexible character. His decision to move to a communal house, since Jamila desires to live there, marks the start of the distortion of his fixed identity. Karim describes Changez in the communal house by stating that “he looked like Oliver Hardy^c in a room of Paul Newmans^d, and was as frightened as a new boy at school” (Kureishi, 1991, p. 217). Although Karim still struggles to caricature Changez as the object of humour, Changez’s extreme transformation rejects being caricatured and laughed at by Karim’s Western gaze. To exemplify, Changez “love[s] the communal life”, babysits the “communal baby” who is the child of Jamila and another man named Simon, and accepts Jamila’s newly discovered bisexuality (Kureishi, 1991, pp. 222, 231, 273). In this sense, Changez deconstructs his caricatured migrant image and positions himself in the cultural and social space of the communal house. Referring to Stuart Hall’s concept of “identification”^e, which includes the idea that identity is a combination of the ways we are positioned in and in which we position ourselves, Friedman and Schultermandl (2011) assert regarding transnational identities that “no longer does it suffice to look into specific locations, such as within a nation-state, to determine identities. We must also look into how these locations confine, interfere with, and

contradict individual projects of selfhood" (p. 13). In this regard, the text portrays that Changez cannot be identified within the limits of the comic and caricatured Indian "self". The disruption of his caricatured character which is caused by the interaction between his communal life and his migrant identity demonstrates that identity is an ongoing process. This suggests that his Indian "self" interferes with this individual project of selfhood in the communal life belonging to the Western cultural space. Thus, Changez as the de-caricatured character is not only involved in the Indian cultural space but also in the British cultural space of the communal house which points out his transnational existence.

Apart from characters who disrupt their caricature-like representations and who are engaged in transnational spaces such as Haroon and Changez, the text also narrates migrant identities who are unable to transgress their caricatured personalities. Michael Ross (2006) writes that "the more inflexible a character's conception of identity, the more vulnerable will that character be to Kureishi's corrosive laughter" (p. 236). Correspondingly, Anwar who rejects change and fluidity regarding his migrant identity position is one of the most comic caricatures in the text. Anwar's "typical" migrant identity becomes the target of humour. To illustrate, he holds a capitalist perspective, he gives much importance to earning money, he works from eight in the morning until late at night in his shop, and he "didn't even have Sundays off" (Kureishi, 1991, pp. 27, 51). Furthermore, he is a fundamental Muslim, forces his daughter into an arranged marriage, does not drink or sell alcohol, and criticises Haroon's Buddhist practices. It is evident that Anwar is a stereotypical migrant "other" as a result of the exaggerated representation of his religious, capitalist and cultural views. As Mark Stein (2004) states, "[*The Buddha of Suburbia*] also treats with humor the stereotypical expectations supposedly held by those from a migrant generation" (p. 120). In this sense, humour created by Anwar's caricatured character is remarkably generated by his "machine-like" existence. Henri Bergson (1956) notes that a lack of "elasticity" leads to laughter and that the laughable person is machine-like and inflexible. The comic figure resembles a "piece of clockwork" or has "puppet-like" movements different from a naturally behaving human being (pp. 156, 152). In Bergson's view, "[the comic character] lives by formulas, not by animation, and his behaviour is a series of repetitions. But life should be a negation of repetition. So we laugh at him" (as cited in Sypher, 1956, p. xi). In this context, Anwar is transformed into the object of laughter due to his "puppet-like" character. He works in a machine-like manner and expresses, for instance, that "[o]nly three hundred and fifty-seven days until we can rest freely again" and he dreams of raising his grandchildren as perfect Muslims (Kureishi, 1991, pp. 51, 80). Anwar lacks "elasticity" as he refuses to integrate into the British society. Although he lives in a multicultural Western society, Anwar strictly maintains the cultural and social customs of his Indian background, and, as a result, he becomes a comic caricature.

Changez's adaptation to a new and free life in Britain contrasts with Anwar's fixed cultural norms which underlines Anwar's lack of fluidity. Bergson's analysis of laughter mirrors his philosophy that life is a "vital impulse", "an *élan vital*", which cannot be comprehended only by reason or rational science, but which should be explained by instinct and experience (as cited in Sypher, 1956, pp. viii, xi). Thus, life is not mechanical; therefore, incongruity appears when human beings act like a puppet instead of living according to the changes in life. Anwar's "machine-like" character generates humour as it clashes with the spontaneity of life. That is, Anwar's "puppet-like" character clashes with the realities of multicultural Britain, and this contrast triggers humour as his machine-like character is recognised and disrupted.

Crucially, "Anwar becomes over the course of the novel ever-more dictatorial and closed-minded" (Holmes, 2002, p. 655). Laughter created by the clash between Changez's spontaneity in life and Anwar's inelasticity is intensified through the end of the novel. When Anwar gets infuriated as he sees Changez and his Chinese girlfriend, Shinko^f, holding hands, Changez knocks Anwar unconscious with a sex toy he had bought for Shinko (Kureishi, 1991, p. 211). As a result, Anwar's "puppet-like" character is disrupted by the spontaneity of life represented by Changez and his new relationship with a Chinese woman.

Anwar's caricature-like character delineates that it is impossible to exist with a lack of transnational sensibility in multicultural Britain. The reason for this is that after Changez attacks Anwar, Anwar experiences a heart failure and dies. Although Anwar dies of a heart failure, Changez's attack on Anwar is the reason which indirectly kills him. Bergson (1956) implies that the function of laughter is humiliation which reflects that laughter is used as a social corrective by humiliating certain situations or people. Laughter must "[a]lways [be] rather humiliating for the one against whom it is directed, laughter is, really and truly, a kind of social 'ragging'" (pp. 147-148). Regarding Anwar's comic representation and his humiliating but comic death, it can be suggested that humour functions to correct or criticise static migrant identities who reject spontaneity, fluidity and adaptation. Anwar, for instance, rejects integrating as he attempts to go back "home" to Bombay. As he declares, "I want to go home now,' [...] 'I've had enough of this damn place" (Kureishi, 1991, p. 172). Clearly, Anwar's situation epitomises the "myth of return" since he imagines an ideal India where he will return. Salman Rushdie (1991) rejects the melancholic context of the myth of return which disrupts the assimilation process in the land of settlement. Rushdie (1991) declines to recall home with a gloomy view as it hinders adapting to the country of sojourn since the protection of a "fixed" ethnic or cultural identity restrains assimilation that causes a "ghetto mentality" (p. 19). In this context, Anwar's desire to return to Bombay prevents his integration into the hostland. His fixed cultural identity is criticised through humour caused by his caricatured and "puppet-like" representation. While Haroon is able to transform and position himself in the fluid transnational space, Anwar rejects change and, therefore, cannot exist within the transnational perspective of the narrative and in the multicultural atmosphere of Britain. Whereas humour functions to represent Haroon's and Changez's transformation from caricature into a fluid migrant "self", it humiliates and criticises Anwar's "ghetto mentality" and lack of transnational sensibility.

In addition to the function of humour which targets migrants as ethnic caricatures, humour is also directed towards white British society. The most significant suburbanite racist character is Helen's father. When Karim arrives at Helen's house, he encounters her father and describes him as follows, "[h]e was a big man with a black beard and thick arms. I imagined that he had hairy shoulders and, worst of all, a hairy back" (Kureishi, 1991, p. 40). Subsequently,

'You can't see me daughter again,' said Hairy Back. 'She doesn't go out with boys. Or with wogs.' [...] We don't want you blackies coming to the house [...] However many niggers there are, we don't like it. We're with Enoch'. (Kureishi, 1991, p. 40)

Karim exaggerates the large and hairy body of Helen's father which mocks and degrades his suburbanite and racist view. Thus, it can be argued that Karim's Indian "self" caricatures British and racist people. While Karim's British "self" mocks the migrant "other" by portraying caricature-like characters such as Haroon, Changez and Anwar, his Indian "self"

caricatures the racist and British "self". Freud (1986) articulates that the most significant aspect of a caricature is that it produces laughter by targeting people of authority (p. 200). Similarly, Nicholas Garland (1988) agrees that caricatures direct laughter at authority and points out that through caricatures, "we create a kind of distorting glass through which [figures of authority] are seen" (p. 77). In this context, by naming him "Hairy Back", Karim ridicules and laughs at the man's authority as a father and as the representative of the oppressive racist society of the suburbs. Also, the text does not provide "Hairy Back's" given name or surname, which distorts his individuality and reinforces his comic caricatured image. Rather than a British citizen who has authority over racial "others", "Hairy Back" is represented as a deformed and comic character. Remarkably, the change of the target of humour displays that Karim is involved in complex cross-border spaces. A transnational perspective indicates "how migrants and their descendants participate in familial, social, economic, religious, political, and cultural processes that extend across borders while they become part of the places where they settle" (Levitt & Jaworsky, 2007, p. 130). In this regard, Karim participates in the social and cultural practices of the British society by laughing at the migrant "other"; however, he is also involved in the Indian community when he laughs at and degrades the British "self".

"Hairy Back's" dog is another significant figure which problematises the racist attitude in the suburbs with the integration of laughter. When Karim confronts Helen's father, the man is accompanied by a "Great fucking Dane" (Kureishi, 1991, p. 40). Karim tries to run away from the big dog, but "suddenly there was a flurry and I felt something on my shoulders. [...] The dog was in love with me" (Kureishi, 1991, pp. 40-41). The text implies that the Great Dane ejaculates on Karim's clothes. Holmes (2002) comments on the incident between the dog and Karim by stating that

[i]n its virulence, the racism of Helen's father has dehumanized Karim; in effect, it has reduced him to the level of the family's large dog, who has selected him as a sexual partner. But the abusive language that peppers Karim's depiction of the scene works to degrade Helen's father in turn and with him the racist National Front, to which he proudly proclaims his allegiance. (p. 649)

In this sense, it can be suggested that while Karim degrades and caricatures "Hairy Back", he is himself degraded by the racist society represented by "Hairy back" and his dog. Briefly, Karim's encounter with "Hairy Back" and his dog implies British laughter's hegemonic dominance over the ethnic "other", yet, this encounter also signifies Karim's attempt to challenge the racist view by constructing a caricatured version of Helen's father and the attack of the dog. As a result, humour is directed both at the oppressed "other" and at the oppressor which disrupts the "stable" positions of the "self" and "other". The bilateral direction of humour underlines the simultaneity of Karim's ethnic and national identity. Simultaneity is discussed as one of the key concepts of transnational identities since transnational identities "change and swing one way or the other depending on the context, thus moving our expectation away from either full assimilation or transnational connection but some combination of both" (Levitt & Glick Schiller, 2008, p. 288). Karim's attempt to caricature both the white British society and the Indian migrant community, thus, reveals his simultaneous embeddedness in more than one national space as the changing direction of his humour exposes his identification as both British and Indian.

Conclusion

In conclusion, in *The Buddha of Suburbia*, humour generated by caricatured representations of migrant and non-migrant characters exposes and complicates national and ethnic identities. Directing the course of humour towards both the “other” and self” by caricaturing specific characters, the text unsettles essentialist notions of identity and provides an alternative perspective to the concept of national and ethnic identity. In this regard, laughter produced by the caricatured version of Haroon’s national identity discloses the construction of the migrant “other” and the problematic relationship between the colonised and coloniser. Likewise, the shifting direction of humour portrays that Changez cannot be identified within the limits of the caricatured Indian “self”, which opens up new spaces to define his fluidity. While humour reflects Haroon’s and Changez’s transformation from a fixed comic caricature into a fluid migrant self, it criticises Anwar’s lack of ability to transgress his caricatured migrant identity. Anwar maintains his “static” and comic caricature-like identity which reflects the impossibility of his survival in a transnational space. Moreover, the shifting direction of laughter complicates the relationship between the British “self” and Indian “other” by caricaturing the racist suburbanite “Hairy Back” and by ridiculing Karim. Briefly, comic caricatures of both migrant and British characters provide an alternative and distorted perspective of stereotyped identities. Both the Indian community and the British community are mocked and caricatured by the British or Indian gaze, which challenges the fixed notions of the British “self” and the migrant “other”.

Humour, in *The Buddha of Suburbia*, is employed to transgress the notion of ethnic and national identities. The fluidity of the “I” and “other” is underlined by the shifting direction of laughter. As humour leads us to re-evaluate certain categories by changing our perception, humour created by the comic ethnic characters in the narrative provides an alternative perspective to national and ethnic identity categories. Kureishi employs caricaturing as a strategy to amalgamate the comic and ethnic stereotype in order to underline the absurdity of representing ethnic clichés in present day Britain. Kureishi (1992) states in “The Rainbow Sign” that “[being British] [n]ow it is a more complex thing, involving new elements. So there must be a fresh way of seeing Britain and the choices it faces: and a new way of being British after all this time” (p. 36). In this sense, the fluctuating direction of laughter in *The Buddha of Suburbia* ensures a new perspective on British identity in a society which includes transnational identities such as Karim, Haroon, and Changez.

References

- Aristotle. (2006). *Poetics* (J. Sachs, Trans.). Newburyport: Focus.
- Ashcroft, R. T. & Bevir, M. (2018). Multiculturalism in Contemporary Britain: Policy, Law and Theory. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 21(1), 1-21.
- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World* (H. Iswolsky, Trans.). Bloomington: Indiana UP.
- Basch, L., Glick Schiller, N. & Szanton Blanc, C. (2005). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London: Taylor.
- Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.

- Bergson, H. (1956). *Laughter*. In W. Sypher (Ed.), *Comedy* (pp. 60-190). New York: Doubleday.
- Brah, A. (2005). *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Taylor.
- Braziel, J. E. & Mannur, A. (2003). Nation, Migration, Globalization: Points of Contention in Diaspora Studies. In J. E. Braziel & A. Mannur (Eds.), *Theorizing Diaspora: A Reader* (pp. 1-22). Cornwall: Blackwell.
- Çelikel, M. A. (2011). *Sömürgecilik Sonrası İngiliz Romanında Kültür ve Kimlik*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Çelikel, M. Ali. (2017). *Çağdaş İngiliz Yazınında Küreselleşme, Göç ve Kültür*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Freud, S. (1986). *The standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 8: Jokes and Their Relations to the Unconscious* (J. Strachey, Trans.). London: The Hogarth P.
- Friedman, M. & Schiltermandl, S. (2011). Introduction. In M. Friedman & S. Schiltermandl (Eds.), *Growing Up Transnational: Identity and Kinship in a Global Era* (pp. 3-18). Toronto: U of Toronto P.
- Garland, N. (1988). Political Cartooning. In J. Durant & J. Miller (Eds.), *Laughing Matters: A Serious Look at Humour* (pp. 75-89). New York: Longman.
- Hall, S. (2004). Who Needs 'Identity'?. In P. Gay, J. Evans & P. Redman, *Identity: A Reader* (pp. 15-30). London: Sage.
- Holmes, F. M. (2002). Comedy, the Carnavalesque, and the Depiction of English Society in Hanif Kureishi's *The Buddha of Suburbia* and Kingsley Amis's *Lucky Jim*. *ESC: English Studies in Canada*, 28(4), 645-666.
- Kureishi, H. (1992). The Rainbow Sign. In *London Kills Me: Three Screenplays and Four Essays* (pp. 3-37). New York: Penguin.
- Kureishi, H. (1991). *The Buddha of Suburbia*. New York: Penguin.
- Levitt, P. & Jaworsky, N. B. (2007). Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *Annual Review of Sociology*, 33(1), 129-156. DOI: <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.soc.33.040406.131816>.
- Levitt, P. & Glick Schiller, N. (2008). Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. In S. Khagram & P. Levitt (Eds.), *The Transnational Studies Reader* (pp. 284-298). New York and Oxon: Routledge.
- Lippitt, J. (1991). *Philosophical Perspectives on Humour and Laughter*. (Master's Thesis, Durham University, Durham, UK). Retrieved from <http://etheses.dur.ac.uk/6201/>
- McLeod, J. (2000). *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester UP.
- Morreall, J. (1983). *Taking Laughter Seriously*. Albany: State U of New York P.
- Morreall, J. (2009). *Comic Relief: A Comprehensive Philosophy of Humor*. Malden: Wiley-Blackwell.

- Quayson, A. & Daswani, G. (2013). Diaspora and Transnationalism: Scapes, Scales, and Scopes. In A. Quayson and G. Daswani (Eds.), *A Companion to Diaspora and Transnationalism* (pp. 1-26). Malden: Blackwell.
- Ross, M. L. (2006). *Race Riots: Comedy and Ethnicity in Modern British Fiction*. Montreal: McGill-Queen's UP.
- Rushdie, S. (1991). *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991*. London: Granta.
- Schultermandl, S. & Toplu, Ş. (2010). A Fluid Sense of Self: The Politics of Transnational Identity in Anglophone Literatures. In S. Schultermandl and Ş. Toplu (Eds.), *A Fluid Sense of Self: The Politics of Transnational Identity* (pp. 11-24). Vienna: LIT Verlag.
- Stein, M. (2004). *Black British Literature: Novels of Transformation*. Columbus: The Ohio UP.
- Sypher, W. (1956). *Comedy*. New York: Doubleday.
- Yousaf, N. (2002). *Hanif Kureishi's The Buddha of Suburbia*. London: Continuum.

Notes

^a Eva is Haroon's friend, but later they are involved in a romantic relationship. Eventually, Haroon leaves his wife, Karim's mother, and moves into Eva's house.

^b Anwar is Haroon's Indian friend and he is like an uncle to Karim. Anwar and Haroon immigrated together to Britain and have been close friends for many years.

^c Oliver Hardy (1892-1957) was an American comic actor with an overweight, moustached, and comic appearance. He performed in silent comic films.

^d Paul Newman (1925-2008) was an American actor with striking good looks and charisma. He performed in numerous dramas in which he was the antihero.

^e For more information see Hall, S. (2004). Who Needs 'Identity'?. In P. Gay, J. Evans & P. Redman (Eds.), *Identity: A Reader* (pp. 15-30). London: Sage, 2004.

^f Shinko is a Chinese prostitute. Changez and Shinko have a relationship based on affection and sexual intercourse. Although Changez is officially married to Jamila, he maintains his affair with Shinko. When Jamila learns about the affair, she accepts and encourages their relationship. Consequently, both Jamila and Changez have relationships with others, but they stay officially married.

Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillерinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi

Pınar Çelikay^{1,2}, Yusuf İnandı³

Özet

Bu araştırmanın amacı kamu okullarında görev yapan okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ile sahip oldukları liderlik stillerinin, onların yetenek yönetimi becerileri ile arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını ve onların yetenek yönetimi becerilerini yordayıp yordamadığını ortaya koymaya çalışmaktır. Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan ilişkisel tarama modeli ile çalışılmıştır. Araştırmanın evrenini 2018–2019 öğretim yılında Mersin ili merkez ilçelerinde bulunan okul yöneticileri oluşturmaktadır. Çalışma evreninden oransız eleman örnekleme yoluyla seçilmiştir. Verilerin toplanmasında Genel Yetkinlik İnancı Ölçeği (Çapri ve Çelikkaleli, 1992), Liderlik Tarzı Davranış Ölçeği (Taş, Çelik ve Tomul, 2007) ve Eğitim Örgütlerinde Yetenek Yönetimi Ölçeği (Tabancalı, Şimşek ve Korumaz, 2017) kullanılmıştır. Bulgulara göre, okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ve demokratik liderlik stilleri ile yetenek yönetimi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Okul yöneticilerinin öz yeterlik algıları ve demokratik liderlik stilleri yetenek yönetimini pozitif yönde yordamaktadır. Okul yöneticilerinin otokratik liderlik stilleri ile yetenek yönetimi arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Anahtar Kelimeler

Eğitim Örgütleri
Öz yeterlik
Liderlik Stilleri
Yetenek Yönetimi

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 07.03.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1261522

The Relationship between School Administrators' General Self-Efficacy Beliefs and Their Leadership Styles and Their Talent Management Skills

Abstract

The aim of this research is to try to investigate whether there is a significant relationship between the general self-efficacy beliefs of school administrators working in public schools, their leadership styles and talent management skills and whether talent management skills predict. The relational screening model, which is one of the quantitative research methods, was examined in the research. The universe of the research is composed of school administrators located in the central districts of Mersin province in the 2018-2019 academic year. The sample was selected through disproportionate stratified sampled. The General Competence Belief Scale (Çapri and Çelikkaleli, 1992), the Leadership Style Behavior Scale (Taş, Çelik and Tomul, 2007) and the Talent Management Scale in Educational Organizations (Gunasalı, Şimşek and Korumaz, 2017) were used in the given samples. According to the findings, there is a positive and significant relationship between the general self-efficacy beliefs of school administrators and democratic leadership styles and talent management. School administrators' self-efficacy perceptions and democratic leadership styles predict talent management. There is no significant relationship between the autocratic leadership styles of school administrators and talent management.

Keywords

Educational organizations
Self-efficacy
Leadership styles
Talent Management

About Article

Received: 07.03.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1261522

¹ İletişim Yazarı: pinarcelikay@outlook.com

² Uzman, Gelecek Okulları/ Mersin, ORCID: 0000-0003-1203-6425

³ Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Çiftlikköy Kampüsü, ORCID: 0000-0003-2760-0957

Giriş

Günümüzde gelişmekte olan birçok ülke için eğitim, üretkenliğin ve ekonomik gelişmenin bir anahtarı olarak görünmektedir. Bu nedenle eğitim kurumları eğitim seviyesi yüksek, çağın gereklerine uyum sağlayan nitelikli iş gücüne sahip olmak amacı ile hareket etmek zorunda kalırlar. Küreselleşen dünyada, eğitim ve eğitim örgütleri bu nedenle vazgeçilmez bir konuma sahip olarak görülürler. Öyle ki işsizlik ve yoksulluk gibi küreselleşmenin ekonomik boyutu ile ilişkilendirilen sorunları çözmeye eğitim bir araç olarak görülmektedir (McLaren, 2015). Bununla birlikte, eğitim sadece ekonomik alanda değil siyasi, toplumsal, çevresel ve hukuki alanlarda da ülkelerin gelişmesinde ve çağa ayak uydurmasında geliştirici ve çözüm üretici bir araç olarak kullanılmaktadır. Günümüzün değişen koşullarında eğitim her alanda istihdamın sağlanmasında duyulan insan sermayesini nitelendiren ve topluma kazandıran bir araç haline dönüşmüştür. Nitekim geçmişte maddi sermayenin önemi, yerini zamanla insan sermayesine bırakmıştır.

Küreselleşmenin etkisi ile var olan büyük bir pazar bulunmaktadır. Öyle ki günümüz toplumları kendi örgütlerini bu pazarın gerisinde kalmamak için geliştirmekte, nitelik kazandırmakta ve pazarın içerisinde var olabilmek adına bir mücadele içine girebilmektedirler. Bu örgütler arasındaki mücadelede örgütün üyelerini oluşturan insan sermayesi ile örgütlerin ortaya koymuş oldukları başarı arasında apaçık bir ilişki olduğunun göstergesidir (Heinen ve O'Neill, 2004). Özellikle örgütler hem rekabet edebilme adına hem de ayakta kalabilmek için, insan gücünün birçok alanda yetenekli ve donanımlı olmalarını istemektedirler. Aksi takdirde yok olmayla karşı karşıya kalacaklarının farkındadırlar.

McKinsey ve Company'nin (1997; aktaran, Altınöz, 2009) yapmış olduğu araştırma ile yetenek savaşları olgusu ortaya çıkmış olup tüm dikkatleri yetenekli insan gücüne çevirmiştir. Bu durumda stratejik olarak örgütler hayatta kalabilmek için yetenekli insanları işe alma ve elde tutma çabaları konusunda birbirleriyle rekabet eder duruma gelmişlerdir (Altıntuğ, 2009; Özçelik, 2010). Bu durum şirketler için olduğu kadar daha çok orta sınıf grubunun çalıştığı eğitim örgütleri için de geçerlidir. Alt sınıf ve üst sınıf bir yana, kaybetme korkusu ve sınıf atlama arzusuyla orta sınıf grubu için yetenek büyük bir öneme sahiptir (Baudreau ve Ramstad, 2005). Gerek orta sınıf bir ailenin çocuğunun eğitiminde yetenek arayışında olsun gerekse bir okul yöneticisinin okulunun başarısı için yetenekli öğretmen arayışı ya da yetenekli öğretmeni elinde tutma çabası olsun eğitim örgütlerinde yetenek arayışı kaçınılmaz bir hal almıştır (Altıntuğ, 2009; Gay ve Sims, 2006). Bu sebeptendir ki okul yöneticilerinin elinde bulunan öğretmen kaynağının sahip oldukları yeteneği ortaya çıkarması, geliştirmesi ve bu yeteneklerin sürekliliğinin sağlanmasıyla birlikte öğretmenlerin beklentilerini karşılayabilecekleri, sahip oldukları yetenekleri kullanabilecekleri ve geliştirebilecekleri ortamları sağlamaları gerekmektedir (Atlı, 2012; Davies ve Davies, 2011; Kaye ve Evans, 2003). Aksi durumda okul yöneticisi elindeki öğretmen kaynağını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedir. Yine çoğu fiziksel olarak işi bırakmasalar bile mevcut durum ve ortam koşullarına göre aynı arzu ve özveriyle çalışmaya devam da etmeyebilmektedirler. Bu da okul başarısını ve dolaylı olarak okulun eğitim camiasında hayata tutunmasını tehlikeye sokabilir.

Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillерinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi

Dolayısıyla okul yöneticileri geleneksel insan kaynakları yönetimi uygulamalarının yanı sıra “Yetenek Yönetimi” olarak adlandırılan yeni bir yaklaşımla sahip oldukları kaynakları yönetmeye yönelmelidirler (Altıntaş, 2007; Yazıcıoğlu, 2006).

İnsan kaynaklarında yaşanan bu değişim, akademik çalışma ve uygulamalarda yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Gerek yurt dışında gerekse yurt içinde bu yeni yaklaşım ile farklı sektörlerde uygulamalar görmek mümkündür. Bu uygulamalar kamu sektörleri yerine daha çok özel sektörlerde kendine yer bulmuştur. Türkiye’deki okullarda da diğer tüm örgütlerde olduğu gibi rekabet söz konusu olduğunda hayatta kalabilmek ve öne çıkabilmek için yetenekli insan kaynağına ihtiyaç duyulmaktadır.

Özellikle okulları ele aldığımızda, çalışanların yetenek yönetimini, okulun kültürü, çalışma arkadaşları, yaratıcı okul ortamı gibi birçok değişken etkileyebilmektedir. Bu değişkenlerden biri de yöneticilerin liderlik stilleri ve onların öz yeterlik inançlarıdır. Liderlik stillerine geçmeden önce lider kavramını açıklamakta yarar vardır. Lider dendiğinde, kendine güveni tam, hızlıca fikir üreten, hemen harekete geçen, etrafında bulunan bireylerin hal ve hareketlerine hassasiyet gösteren kişi olarak tanımlanabilir (Erdoğan, 2000). Lider örgüt içerisinde yalnızca sorumlulukların yerine getirilmesinden sorumlu değildir; aynı zamanda olası bir kriz durumunda öne çıkan, var olan tüm seçenekleri değerlendiren ve bu krize yönelik çözüm önerileri sunan kişi olarak tanımlanabilir (Northouse, 2013; Rost, 1993). Liderlik kavramı incelendiğinde de liderlikle ilgili çok fazla liderlik stilleri bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında, alanyazında ve uygulamada yaygın olarak otokratik ve demokratik liderlik stillerinin kullanıldığı ve bu çalışmanın kapsamı açısından bu iki liderlik stiline uygun olacağı düşünüldüğünden bu iki liderlik stili çalışma kapsamına alınmıştır. Öncelikle bu liderlik stillerinden otokratik liderlik stiline bakıldığında çalışanlara seçme hakkı tanımazlar ve çalışanlara genellikle baskı uygulamaları söz konusudur. Demokratik liderlikte ise çalışanlar işlerini yaparken seçme hakları ve yeteneklerini kullanma hakları olduğu için daha özgür bir ortamda çalışırlar (Ferguson, 2011; Griffin ve Moorhead, 1986). Otokratik yönetim ortamının olduğu ortamlarda çalışanların genellikle görev tanımları üst yöneticiler tarafından belirlendiği için bu tanımların dışına çıkılmasını istemezler bu nedenle de çalışanların var olan potansiyelleri dışarı çıkmaz ve bu potansiyeller körelerek yok olabilirler. Demokratik liderler, örgütsel iletişimi ve grup dinamiklerini göz önünde bulundurarak karşılıklı saygı içinde paylaşımı ve istekliliği artırmaya önem verirler (Ferguson, 2011). Başka bir deyişle, demokratik liderler, çalışanların duygu, düşünce ve deneyimlerini paylaşabilecekleri bir ortam sağlayarak ve herkesin fikirlerine değer verdiklerini göstererek, yaratıcı bir iklim için örgütsel bir güç oluşturmaya çalışırlar (Brookfield, 2010).

Günümüzde ise her yöneticinin bir lider olmadığı bunun yanı sıra olması gerektiği düşüncesi hâkimdir. Yönetici yalnızca liderlik becerileri sayesinde örgüt içerisinde faal olabilir ve çalışma birlikteliği sağlayabilir. Bir okul yöneticisinin elindeki insan kaynağını doğru ve etkili bir şekilde kullanabilmesi sahip olduğu liderlik stili ve lidere pek çok vasfı sağlayan öz yeterlik inancıyla da doğru orantılıdır (Bandura,

1997; Leithwood, Begley ve Cousins, 1994). Nitekim öz yeterlik kişinin kendi yapabileceklerine olan inancıdır (Avsar, İnandı ve Arslantas, 2022; Bandura, 1977; Bandura, 1986; Bandura, 1989; Bandura, 2000; Lee, 2005; Leithwood, 2007). Onun için bir lider de kendine olan inancı ile örgüt içerisinde etkin olabilmektedir. Bu bağlamda liderlik vasıflarını taşıyan ve aynı zamanda öz yeterlik inancı yüksek olan okul yöneticilerinin yetenek yönetimi becerileri yüksek olmaktadır (Bass, 2004; Davies ve Davies, 2014). Bu nedenle bu araştırmada yöneticilerin, öz yeterlik algıları ile göstermiş olduğu liderlik davranışları, onların yetenek yönetimi becerilerini ne derece yordayıp yordamadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın amacına ulaşabilmek için aşağıda yer alan sorulara cevaplar aranmıştır;

- 1) Yöneticilerin öz yeterlik alguları ile yetenek yönetimi becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- 2) Yöneticilerin liderlik stilleri ile yetenek yönetimi becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- 3) Yöneticilerin özyeterlik alguları ve liderlik stilleri, yetenek yönetimi becerilerini ne düzeyde yordamaktadır?

2.Yöntem

2.1.Araştırma Modeli

Bu çalışmada okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ve göstermiş oldukları liderlik stillerinin yetenek yönetimi becerileri ile ilişkisi incelendiği için ilişkisel tarama modeli tercih edilmiştir. Tarama modelleri gerçekte var olan bir durumun araştırılıp olduğu gibi ortaya konmasını amaçlamaktadır (Gliner, Morgan ve Leech, 2015; Gürbüz ve Şahin, 2016). Tarama modellerinden biri olan ilişkisel tarama modeli ise araştırmada birden fazla değişken arasındaki ilişkiyi incelemektedir (Christensen, Johnson ve Turner, 2011; Erkuş, 2005; Gliner, Morgan ve Leech, 2015).

2.2. Örneklem

Araştırmanın evrenini Mersin'deki kamu okullarında görev yapan 1208 okul yöneticisi oluşturmaktadır ve araştırmanın örneklemi oransız eleman örnekleme yöntemi ile seçilmiş 218 okul yöneticisi oluşturmaktadır ve analiz sürecinde bu verilerin 217'si değerlendirilmiştir. Araştırmanın örnekleminin % 95 güven düzeyinde olması ve yeterli örneklem sayısına ulaşılması dikkate alınmıştır.

Katılımcıların cinsiyet, öğrenim durumu, görev ve kurumdaki görev süresi değişkenlerine göre sayıları ve örneklem içindeki yüzdelik oranları hakkındaki detaylı bilgiler 2018 – 2019 öğretim yılı verilerine göre Tablo 1'de verilmiştir.

Bu doğrultuda, araştırmanın örneklemini oluşturan katılımcılara ait demografik özellikler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1.Katılımcıların Demografik Özellikleri

Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillерinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi

Demografik Özellikleri		N	%
Cinsiyet	Kadın	43	19.8
	Erkek	174	80.2
	Toplam	217	100
Öğrenim Durumu	Lisans	163	75.1
	Yüksek lisans	54	48.9
	Toplam	217	100
Görevi	Müdür	111	51.1
	Müdür Yardımcıları	106	48.9
	Toplam	217	100
Kurumdaki Görev Süresi	1-5 yıl	175	80.7
	6-10 yıl	26	12.0
	11 yıl ve üzeri	16	7.3
	Toplam	217	100

Tablo 1 değerlendirildiğinde, araştırmaya katılım gösterenlerin sayısı cinsiyete göre 43 kadın (%19,8) ve 174 erkek (%80,2) olmak üzere 217 kişiden oluşmaktadır. Yöneticilerin 111'inin (51,1) müdür, 106'sının (48,9) ise müdür yardımcısı olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmadaki katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde, 163 yöneticinin (%75,1) lisans ve 54 yöneticinin (%24,9) yüksek lisans mezunu olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan yöneticilerin 175'inin (%80, 7) 1-5 yıl, 26'sı (%12,0) 6-10 yıl, 16'sı (%7,3) 11 yıl ve üzeri buldukları okulda çalıştıkları ortaya çıkmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri katılımcılara ait demografik bilgi formu ve üç farklı ölçek ile toplanmıştır. Okul yöneticilerinin öz yeterlik inanç düzeyini belirlemek için Jerusalem ve Scharwarzer (1992) tarafından geliştirilen, Çelikkaleli ve Çapri (2018) tarafından Türkçeye uyarlanan Genel Yetkinlik Ölçeği; yöneticilerin liderlik biçimlerini ölçme amacıyla Taş, Çelik ve Tomul (2007) tarafından geliştirilen Liderlik Tarzı Davranış Ölçeği; yöneticilerin okullarda yetenek yönetimi konusundaki düzeylerini belirlemek amacıyla Tabancalı, Şimşek ve Korumaz (2017) tarafından geliştirilen Eğitim Örgütlerinde Yetenek Yönetimi Ölçeği kullanılmıştır.

Genel Yetkinlik İnancı Ölçeği: Okul yöneticilerinin öz yeterlik inançlarını ölçmek için Jerusalem ve Scharwarzer (1992) tarafından geliştirilen ve Çapri ve Çelikkaleli (2018) tarafından Türkçeye uyarlanan "Genel Yetkinlik İnancı Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek toplam 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirlik çalışmalarında ölçeğin iç tutarlık katsayısı .87, test-tekrar test korelasyon katsayısı ise .92 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin iç tutarlık katsayısı .93 olarak bulunmuştur. Ölçekte bulunan maddeler "Doğru Değil" (1.00-1.74), "Biraz Doğru" (1.75-2.49), "Daha Doğru" (2.50-3.24) ve "Tümüyle Doğru" (3.25-4.00) şeklinde olup dörtlü dereceleme ölçeği biçiminde düzenlenmiştir.

Liderlik Tarzı Davranış Ölçeği: Okul yöneticilerinin liderlik tarzı davranışlarını ölçmek için Taş, Çelik ve Tomul (2007) tarafından geliştirilen “Liderlik Tarzı Davranış Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek toplam 59 madde ve 5 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar ve madde sayıları sırasıyla: Otokratik Liderlik (10 madde), Demokratik Liderlik (13 madde), Serbest Bırakıcı Lider (11 madde), Dönüşümcü Liderlik (15 madde) ve Etkileşimci Liderlik (10 madde). Bu çalışmada çalışmanın amacına bağlı olarak iki alt boyut ele alınmıştır. Cronbach’s Alpha değeri otokratik liderlik boyutu için 0,65 ve demokratik liderlik boyutu için 0,95’tir. Ölçekte bulunan maddeler “Hiç” (1.00-1.79), “Nadiren” (1.80- 2.59), “Ara Sıra” (2.60-3.39), “Çoğunlukla” (3.40-4.19) ve “Her Zaman” (4.20-5.00) şeklinde olup beşli dereceleme ölçeği biçiminde düzenlenmiştir.

Eğitim Örgütlerinde Yetenek Yönetimi Ölçeği: Okul yöneticilerinin okullardaki yetenek yönetimini ölçmek amacıyla Tabancalı, Şimşek ve Korumaz (2017) tarafından geliştirilen “Eğitim Örgütlerinde Yetenek Yönetimi Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek toplam 52 madde 6 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar sırasıyla: Örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi, Kilit Pozisyonların Belirlenmesi, Yetenek Bulma ve Yetenek Havuzu, Eğitim ve Geliştirme, Performans Değerlendirme ve Kariyer Geliştirme boyutu olarak ayrılmaktadır. Ölçeğin güvenirlik çalışmalarında ölçeğin iç tutarlık katsayısı .98 olarak bulunmuştur. Bu çalışma için Cronbach Alfa değeri örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi boyutu için .98; kilit pozisyonların belirlenmesi boyutu için .95; yetenek bulma ve yetenek havuzu boyutu için .95; eğitim ve geliştirme boyutu için .95; performans değerlendirme boyutu için .97 ve kariyer geliştirme boyutu için .98’dir. Ölçeğin genel güvenirlik değeri için Cronbach’s Alpha değeri 0,93’tür. Ölçekte bulunan maddeler “Kesinlikle Katılmıyorum” (1.00-1.79), “Katılmıyorum” (1.80-2.59), “Orta Düzeyde Katılıyorum” (2.60-3.39), “Katılıyorum” (3.40-4.19) ve “Kesinlikle Katılıyorum” (4.20-5.00), şeklinde olup beşli dereceleme ölçeği biçiminde düzenlenmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Yöneticilerin öz yeterlik inançları ve göstermiş oldukları liderlik davranışları ile yetenek yönetimi becerileri arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını ortaya koymak için korelasyon analizi yapılmıştır.

Yöneticilerin kendi öz yeterlikleri ile göstermiş oldukları liderlik davranışlarının yetenek yönetimi becerilerini yordayıp yordamadığını ve ne düzeyde yordadığını belirlemek için regresyon analizi yapılmıştır. Bulgular, 0.05 – 0.01 anlamlılık düzeyinde yorumlanmış ve tartışılmıştır. Araştırmada, korelasyon katsayısının mutlak değer olarak, 0.70 – 1,00 arasında olması yüksek; 0.69 – 0.30 arasında olması orta; 0.29 – 0.00 arasında olması ise düşük düzeyde ilişki olarak belirtilmektedir (Büyüköztürk, 2023).

3.Bulgular

Bu bölümde araştırmanın alt problemleri doğrultusunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillерinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi

Birinci alt probleme yönelik “Yöneticilerin öz yeterlik algıları ile yetenek yönetimi becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusu doğrultusunda yapılan korelasyon analizine dair sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Okul Yöneticilerinin Öz Yeterlikleri ile Yetenek Yönetimi Becerileri Arasındaki İlişkiye Yönelik Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	6	7	\bar{X}	Ss
Öz Yeterlik	1							3.20	.57
Örgütün Hedef ve Stratejilerinin Belirlenmesi	.283**	1						4.19	.99
Kilit Pozisyonların Belirlenmesi	.217**	.870**	1					4.08	.96
Yetenek Bulma ve Yetenek Havuzu	.317**	.763**	.879**	1				3.88	1.01
Eğitim ve Geliştirme Performans Değerlendirme	.353**	.605**	.614**	.671**	1			4.06	.90
Kariyer Geliştirme	.298**	.565**	.641**	.665**	.829**	.868**	1	3.92	.91

**p<.01

Tablo 2 değerlendirildiğinde öz yeterlik ile yetenek yönetimi alt boyutlarından örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi ($r = .283$, $p < .01$), kilit pozisyonların belirlenmesi ($r = .217$, $p < .01$) ve yetenek bulma ve yetenek havuzu ($r = .317$, $p < .01$), eğitim ve geliştirme ($r = .353$, $p < .01$), performans değerlendirme ($r = .212$, $p < .01$) ve kariyer geliştirme ($r = .298$, $p < .01$) boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre yöneticilerin kendine göre genel öz yeterlik inançları arttıkça yöneticilerin yetenek yönetimi becerileri de artmaktadır.

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

İkinci alt probleme yönelik “Yöneticilerin liderlik stilleri ile yetenek yönetimi becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusu doğrultusunda yapılan korelasyon analizine dair sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Okul Yöneticilerinin Liderlik Stilleri ile Yetenek Yönetimi Becerileri Arasındaki İlişkiye Yönelik Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	6	7	8	\bar{X}	Ss
Otokratik Liderlik	1								2.18	.46
Demokratik Liderlik	.281**	1							4.22	.77
Örgütün Hedef ve	.119	.213**	1						4.19	.99

Stratejilerinin Belirlenmesi										
Kilit										
Pozisyonların Belirlenmesi	.100	.212**	.870**	1				4.08	.96	
Yetenek Bulma ve Yetenek Havuzu	.020	.224**	.763**	.879**	1			3.88	1.01	
Eğitim ve Geliştirme	.013	.231**	.605**	.614**	.671**	1		4.06	.90	
Performans Değerlendirme	.056	.220**	.503**	.598**	.600**	.762**	1	3.90	1.02	
Kariyer Geliştirme	.071	.281**	.565**	.641**	.665**	.829**	.868**	1	3.92	.91

**p<.01

Tablo 3 değerlendirildiğinde liderlik davranışlarının alt boyutlarından otokratik liderlik davranışı boyutuyla yetenek yönetimi alt boyutlarından örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi ($r=.119$, $p<.01$), kilit pozisyonların belirlenmesi ($r=.100$, $p<.01$), yetenek bulma ve yetenek havuzu ($r=.020$, $p<.01$), eğitim ve geliştirme ($r=.013$, $p<.01$), performans değerlendirme ($r=.056$, $p<.01$) ve kariyer geliştirme ($r=.071$, $p<.01$) arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Liderlik davranışlarının alt boyutlarından demokratik liderlik davranışı boyutuyla yetenek yönetimi alt boyutlarından örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi ($r=.213$, $p<.01$), kilit pozisyonların belirlenmesi ($r=.212$, $p<.01$), yetenek bulma ve yetenek havuzu ($r=.224$, $p<.01$), eğitim ve geliştirme ($r=.231$, $p<.01$), performans değerlendirme ($r=.220$, $p<.01$) ve kariyer geliştirme ($r=.281$, $p<.01$) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre demokratik liderlik davranışları yükseldikçe yöneticilerin yetenek yönetimi becerilerinin de yükseldiği saptanmıştır.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Üçüncü alt probleme yönelik “Yöneticilerin özyeterlik alguları ve liderlik stilleri, yetenek yönetimi becerilerini ne düzeyde yordamaktadır?” sorusu doğrultusunda yapılan korelasyon analizine dair sonuçlar Tablo 4’te sunulmuştur.

Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillерinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi

Tablo 4. Yöneticilerin Öz Yeterlikleri, Demokratik Liderlik Davranışlarının Yetenek Yönetimini Yordama Düzeyine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Yetenek Yönetimi	Örgütün Hedef ve Stratejilerinin Belirlenmesi				Kilit Pozisyonların Belirlenmesi				Yetenek Bulma ve Yetenek Havuzu				Eğitim ve Geliştirme				Performans Değerlendirme				Kariyer Geliştirme																											
	B	SH	T	β	B	SH	T	β	B	SH	T	β	B	SH	T	β	B	SH	T	β	B	SH	T	β																								
Değişken	Sabit				2.624 .369 7.116				2.924 .363 8.059				2.107 .369 5.703				2.291 .325 7.052				2.704 .385 7.022				2.406 .338 7.118																							
	Öz Yeterlik				.489 .113 4.321 .283				.362 .111 3.254 .217				-.265 .113 4.893 .317				.551 .100 5.532 .353				.376 .118 3.180 .212				.474 .104 4.574 .298																							
	R=.283				R ² =.080				R=.217				R ² =.047				R=.317				R ² =.100				R=.353				R ² =.125				R=.212				R ² =.045				R=.298				R ² =.089			
	F _(1,215) =18.6 65 p=.00				F _(1,215) =10.5 87 p=.01				F _(1,215) =23.9 43 p=.00				F _(1,215) =30.6 04 p=.00				F _(1,215) =10.1 14 p=.02				F _(1,215) =20.9 22 p=.00																											
Demokratik Liderlik	Sabit				3.032 .369 8.212				2.967 .357 8.313				2.650 .373 7.103				2.925 .332 8.809				2.682 .378 7.101				2.518 .334 7.540																							
	.275 .086 3.198 .213				.265 .083 3.187 .212				.292 .087 3.669 .224				.269 .077 3.475 .231				.290 .088 3.302 .220				.333 .078 4.290 .281																											
	R=.213				R ² =.045				R=.212				R ² =.045				R=.224				R ² =.050				R=.231				R ² =.053				R=.220				R ² =.048				R=.281				R ² =.079			
	F _(1,215) =10.2 28 p=.00				F _(1,215) =10.1 56 p=.00				F _(1,215) =11.3 53 p=.00				F _(1,215) =12.0 78 p=.00				F _(1,215) =10.9 00 p=.00				F _(1,215) =18.4 07 p=.00																											

*p<.01

Tablo 4 değerlendirildiğinde, yöneticilerin öz yeterlikleri ve demokratik liderlik davranışlarının yöneticilerin yetenek yönetimini yordama gücünü belirlemek amacıyla oluşturulan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Burada korelasyon da anlamlı farklılık çıkmadığı için otokratik liderlik regresyon analizine alınmamıştır.

Bulgular incelendiğinde, yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .283$, $R^2 = .080$, $p < .01$). Bulgulara göre yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın %8'inin yöneticilerin örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi boyutundaki becerileri ile açıklandığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .283$, $p < .01$) örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesini pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan kilit pozisyonların belirlenmesi alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .217$, $R^2 = .047$, $p < .01$). Bu bağlamda, yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın yaklaşık %5'ini kilit pozisyonların belirlenmesi boyutundaki becerileri ile açıkladığı saptanmıştır. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .217$, $p < .01$) kilit pozisyonların belirlenmesini pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan yetenek bulma ve yetenek havuzu alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .317$, $R^2 = .100$, $p < .01$). Buna göre, yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın %10'unu yetenek bulma ve yetenek havuzu boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .317$, $p < .01$) yetenek bulma ve yetenek havuzu boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan eğitim ve geliştirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .353$, $R^2 = .125$, $p < .01$). Buna göre, yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın yaklaşık %13'ünü eğitim ve geliştirme boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .212$, $p < .01$) eğitim ve geliştirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan performans değerlendirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .212$, $R^2 = .045$, $p < .01$). Buna göre, yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın yaklaşık %5'ini performans değerlendirme alt boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .212$, $p < .01$) performans değerlendirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığı tespit edilmiştir.

Yöneticilerin görüşlerine göre öz yeterliğin, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan kariyer geliştirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .298$, $R^2 = .089$, $p < .01$). Yöneticilerin öz yeterlik inançlarının toplam varyansın %9'unu kariyer geliştirme boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik inançları ($\beta = .298$, $p < .01$) kariyer geliştirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığı gözlenmektedir.

Yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu

anlaşılmaktadır ($R = .213$, $R^2 = .045$, $p < .01$). Yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın yaklaşık %5'ini örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışlarının ($\beta = .213$, $p < .01$) örgütün hedef ve stratejilerinin belirlenmesi alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan kilit pozisyonların belirlenmesi alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .212$, $R^2 = .045$, $p < .01$). Yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın yaklaşık %5'ini kilit pozisyonların belirlenmesi boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışlarının ($\beta = .212$, $p < .01$) kilit pozisyonların belirlenmesi alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan yetenek bulma ve yetenek havuzu alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .224$, $R^2 = .050$, $p < .01$). Bulgulara göre, yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın %5'ini yetenek bulma ve yetenek havuzu boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışları ($\beta = .317$, $p < .01$) yetenek bulma ve yetenek havuzu alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan eğitim ve geliştirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .231$, $R^2 = .053$, $p < .01$). Buna göre, yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın %5'ini eğitim ve geliştirme boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışları ($\beta = .231$, $p < .01$) eğitim ve geliştirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan örgütün performans değerlendirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .220$, $R^2 = .048$, $p < .01$). Buna göre, yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın yaklaşık %5'ini performans değerlendirme boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışları ($\beta = .220$, $p < .01$) performans değerlendirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Demokratik liderlik davranışlarının, yetenek yönetiminin bir alt boyutu olan kariyer geliştirme alt boyutunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu anlaşılmaktadır ($R = .281$, $R^2 = .079$, $p < .01$). Buna göre yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarının toplam varyansın yaklaşık %8'ini kariyer geliştirme alt boyutundaki becerileri ile açıkladığı tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin demokratik liderlik davranışları ($\beta = .281$, $p < .01$) kariyer geliştirme alt boyutunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır.

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Kamu okullarında görev yapan okul yöneticilerinin kendilerine yönelik genel öz yeterlik inançları ve göstermiş oldukları liderlik stilleri ile yetenek yönetimi arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmanın bu bölümünde ulaşılan sonuçlar alt problemler eşliğinde tartışılmış ve ilgili öneriler sunulmuştur.

4.1. Okul Yöneticilerinin Öz Yeterlik Algıları ile Yetenek Yönetimi Becerileri Arasındaki İlişki

Okul yöneticilerinin öz yeterlikleri ve göstermiş oldukları liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri ile yöneticilerinin yetenek yönetimi becerileri arasındaki ilişki incelendiğinde, öz yeterlik ile yetenek yönetimi alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda yöneticilerin öz yeterlik inançları arttıkça yöneticilerin yetenek yönetimi becerilerinde de bir yükselme olduğu görülmüştür. Bu sonuca yönelik olarak, öz yeterlik inancı yükseldikçe yöneticilerin okulun hedeflerini ve kilit pozisyonlarını belirleme, yetenekli çalışanları bir araya getirme, çalışanların performansını değerlendirme, çalışanlara eğitim desteği sunma ve çalışanların kariyerlerini geliştirmede daha başarılı olabilecekleri öne sürülebilir.

Yapılan araştırmalarda bu konuyla bire bir örtüşen çalışmalara ulaşılabilen kaynaklar arasında rastlanamamıştır. Ghosh vd da (2021) özyeterliğin yetenek yönetimi paradigması içinde nadiren araştırıldığını belirtmektedir. Ancak liderlik stilleri ve özyeterlik ile ilgili olarak örgütsel davranışların birçok alt boyutu ile ilişkili olan çeşitli çalışmalara rastlamak mümkündür. Bu çalışmaların sonuçlarının, buradaki sonuçlarla ilgili bazı ipuçlarını vereceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada okul yöneticilerinin öz yeterlik algılarının genel olarak yüksek düzeyde olduğu saptanmıştır. Benzer şekilde İnandı vd. (2015) araştırmasında da okul yöneticilerinin öz yeterlik düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Rhodes (2012) öz yeterliği, insanların yetenek ve potansiyellerinin önemli bir göstergesi olarak tanımlamaktadır. Buna bağlı olarak öz yeterliği yüksek olan liderlerin ortaya çıkan çatışma durumlarını yönetmede potansiyellerini ortaya koymaları mümkün görünmektedir. Nitekim İnandı, Tunç ve Gündüz'ün (2013) çalışmasında öz yeterlik algısının çatışma çözme stratejileriyle güçlü bir ilişkisi olduğu bulgusuna erişilmiştir. Özellikle de çatışmayı çözmede tümleştirme stiline kullanılması, ya da kaybeden yok yaklaşımının benimsenmesi yetenek açısından önemli görülebilir.

4.2. Okul Yöneticilerinin liderlik stilleri ile Yetenek Yönetimi Becerileri Arasındaki İlişki

Çalışma sonuçlarına bakıldığında liderlik stilleri alt boyutlarından demokratik liderlik davranışları arttıkça yöneticilerin yetenek yönetimi becerilerinin de arttığı ifade edilebilir. Demokratik liderliği benimseyen okul yöneticileri, öğretmenler üzerinde bir baskı ortamı kurmadığı için onların potansiyellerini ortaya koymalarını destekleyen yaratıcı bir okul iklimi oluştururlar (Don vd., 2017). Bu yaratıcılık iklimi okulda öğretmenlerin yeteneklerini geliştirmesine katkı sağlayarak (Ghosh vd., 2021) okul yöneticilerini yetenek yönetiminde etkin kılar. Dolayısıyla özyeterliği yüksek ve demokratik liderlik davranışları sergileyen okul yöneticilerinin yetenek yönetiminde başarılı olmaları öngörülebilir. Özellikle kendine güvenen yöneticilerin çalışanlara baskı kurmayacağı, onların fikirlerinden yararlanacağı, onların yaratıcılık ve potansiyellerinin örgütün hedef ve amaçlarına daha etkin ve verimli bir şekilde ulaşabileceğini bildikleri için çalışanların özellikle gizil güçlerini ortaya çıkarmaları için onları bu konuda teşvik ederler. Postacı ve Dönmez Polat (2017) çalışmasında kişiye değer veren liderlik ile yetenek yönetimi arasında pozitif yönde bir anlamlı ilişki olduğunu ortaya koymuşlar. Kişiye değer veren liderliğin de demokratik liderlik özelliği kapsamında düşünüldüğünde bu çalışmanın sonuçlarıyla benzer bir sonuca ulaşmışlardır.

Öte yandan otokratik liderlik davranışı boyutuyla yetenek yönetimi alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Ancak yapılan araştırmalarda (Bhatti vd., 2012; Leblebici, 2008) okul yöneticilerinin otokratik bir tarza sahip olduğu durumlarda öğretmenlerin sınırlı bir özgürlük alanına sahip oldukları ve dolayısıyla yaratıcılıklarını, bilgi ve becerilerini kullanmalarının kısıtlandığı belirtilmektedir. Baskı altında olan çalışanların sadece kendilerine verilen görevleri yapmaları, aman bana ne verildiyse onu yapayım kimseye karışmayayım düşüncesi ile bir konuda dünyanın en iyi yeteneğine sahip olsa da kişi bunun sergilemekten kaçınabilmektedir.

4.3. Okul Yöneticilerinin Özyeterlik Algıları ve Liderlik Stillerinin Yetenek Yönetimi Becerilerini Yordama Düzeyi

Yöneticilerin öz yeterlik algılarına ve göstermiş oldukları liderlik davranışlarına ilişkin görüşlerinin, onların yetenek yönetimi becerilerini yordayıp yordamadığına bakıldığında, genel öz yeterlik inançlarının onların yetenek yönetim becerilerini anlamlı derecede yordamakta olduğu sonucuna varılmaktadır. Ancak liderlik stillerine bakıldığında ise demokratik liderlik stili yetenek yönetimini anlamlı derecede yordamaktadır. Otokratik liderlikte ise korelasyon anlamlı derecede farklılığa neden olmadığı için regresyon yapılmamıştır. Bu sonuçlara bakıldığında yöneticilerin genel öz yeterlik inancıyla yetenek yönetiminin alt boyutları arasında yordama güçleri incelendiğinde %5 – %13 değerleri arasında pozitif bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda bilgi ve becerilere önem veren, iletişime açık, yaratıcılığı ön plana çıkaran, iş birliği yapan, problemleri akılcı yöntemlerle çözen, demokratik yönetimlerde; yüksek öz yeterlik inancına sahip okul yöneticileri, yetenek yönetimini okullarında farklı bileşenleri de kullanarak uygularsa hedefledikleri başarılarla daha kısa sürede ve etkili bir biçimde ulaşabilirler.

Yöneticilerin demokratik liderlik davranışlarıyla yetenek yönetiminin alt boyutları arasında genel öz yeterlik inancına göre yordama gücü bakımından az da olsa birbirinden farklı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Demokratik liderlik davranışıyla yetenek yönetiminin alt boyutları arasındaki yordama gücü %5 – %9 değer aralığında bulunmuştur. Güner (2016) yaptığı çalışmada yetenek yönetimin alt boyutlarından biri olan öz yeterliğin iş motivasyonunu anlamlı derecede yordadığını ortaya koymuştur.

İlkokul ve ortaokul yöneticilerinin demokratik davranış ve tutumlarıyla okul kültürü arasındaki ilişkiyi inceleyen Sezer ve Akan (2016), araştırmada öğretmenlerin görüşlerine göre okul yöneticilerinin demokratik tutum ve davranışları okul kültürünün destek boyutunu en yüksek düzeyde yordarken bürokratik kültürü ise en düşük düzeyde yordadığı tespit edilmiştir. Destek kültürünün egemen olduğu okullarda, öğretmenlerin kendi aralarında daha olumlu ilişkiler kurarak kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilecek yaratıcı bir okul ikliminin oluşması beklenebilirOkul yöneticilerinin büyük çoğunluğu demokratik liderlik davranışları sergilemişlerdir. Aşağıda araştırma ile ilgili bazı öneriler yer almaktadır;

1. Bir okulun yöneticisi o okulun sorumluluğunu üstlenen kişi olarak görülür. Bu nedenle MEB'in okul yöneticilerini seçmede öz yeterliliği, yetenek yönetimini bir kriter olarak gözeterek tercihlerini yapması öneri olarak sunulabilir.

2. Bir başka çalışmada okul yöneticileri yerine öğretmenlerin görüşlerine göre çalışma yapılabilir. Öğretmenler okul yöneticilerinin göstermiş oldukları liderlik stili ile yetenek yönetimini ele alabilirler.

Kaynakça

- Altıntaş, N. (2007). *Yetenek yönetimi nedir?* Erişim adresi: <http://www.kobifinans.com.tr>.
- Altınöz, M. (2009). *Yetenek Yönetimi*. Ankara: Nobel.
- Altıntuğ, D. (2009). Rekabet üstünlüğünün sürdürülmesinde yeteneklerin rolü: Yetenek yönetimi yaklaşımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 445-460.
- Atlı, D. (2012). *Yetenek yönetimi*. İstanbul: Crea Yayıncılık.
- Avsar, D. S., İnandı, Y. & Arslantas, H. I. (2022). Examining the relationship between the level of self- efficacy of teachers and the level of schools' openness to change. *I-manager's Journal on Educational Psychology*, 15(3), 11-20.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1989). Regulation of cognitive process through perceived self- efficacy. *Developmental Psychology*, 25(5), 729-735.
- Bandura, A. (2000). *Self- efficacy: the exercise of control*. New York: W.H. Freeman.
- Bass, B. M. (2004) *Leadership: Good, beter, best: Modern classics on leadership*. J. T. Wren, D. A. Hicks, & T. L. Price (Eds.), Northampton, Massachussets: Edward Elgar Publishing.
- Bhatti, N., Shaikh, N., Hashmi, M., A. & Shaikh, F.M. (2012). The impact of autocratic and democratic leadership style on job satisfaction. *International Business Research*, 5(2), 192-201.
- Boudreau, J. W. & Ramstad, P. M. (2005). Talentship, talent segmentation, and sustainability: A new HR decision science paradigm for a new strategy definition. *Human Resource*, 2(44), 129-136.
- Brookfield, S. (2010). Leading democratically. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 5(13), 128.
- Büyüköztürk, Ş. (2023). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni SPSS uygulamaları ve Yorum*. Ankara: Pegem Akademi
- Christensen, B. L., Johnson, R. B. & Turner, L. A. (2011). *Research Methods, Design and Analysis*. Boston: Pearson.
- Çelikkaleli, Ö. & Çapri, B. (2008). Genel yetkinlik inancı ölçeğinin Türkçe formunun geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 93-104.

- Erkuş, A. (2005). *Bilimsel araştırma sarmalı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Davies, B. & Davies, B. J. (2011). *Talent management in education*. London: Sage Publications.
- Dong, Y., Bartol, K. M., Zhang, Z. X. & Li, C. (2017). Enhancing employee creativity via individual skill development and team knowledge sharing: Influences of dual-focused transformational leadership. *Journal of Organizational Behavior*, 38(3), 439–458.
- Erdoğan, İ. (2000). *Okul yönetimi ve öğretim liderliği*. İstanbul: Sistem yayıncılık.
- Ferguson, E.D. (2011). What adierians consider important for communication and decision-making in the workplace: Mutual respect and democratic leadership style. *The journal of Individual Psychology*, 67(4): 432-437.
- Gay, M. & Sims, D. M. (2006). *Building tomorrow's talent: A practitioner's guide to talent management and succession planning*. Bloomington: AuthorHouse.
- Ghosh, V., Sengupta, T., Narayanamurthy, G. & Ishizaka, A. (2021). Examining collective creative self-efficacy as a competency indicator of group talent management: a study of SMEs in an emerging economy. *The International Journal of Human Resource Management*, 1-31.
- Gliner, J., A., Morgan, G., A. & Leech, N., L. (2015). *Uygulamada araştırma yöntemleri: Desen ve analizi bütünleştiren yaklaşım*. Ankara: Nobel yayıncılık.
- Griffin, R.W. & Moorhead, G. (1986). *Organizational behavior*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Güner, M. B. (2016). *Çalışanların yetenek yönetimi algısının iş motivasyonuna etkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Heinen, J. S. & O'Neill, C. (2004). Managing talent to maximize performance. *Employment Relations Today*, 31(2), 67.
- İnandı, Y., Tunç, B. & Gündüz, B. (2013). Okul yöneticilerinin özyeterlik algıları ile çatışmayı çözme stratejileri arasındaki ilişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 2(2), 275-294.
- İnandı, Y., Uzun, A. & Yeşil, H. (2016). Okul müdürlerinin göstermiş oldukları liderlik stilleri ile değişimi yönetme yeterlikleri arasındaki ilişki. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 191-209.
- İnandı, Y., Yeşil, H., Karatepe, R. & Uzun, A. (2015). Öğretmenlerin ve okul müdürlerinin özyeterlilikleri ile değişime gösterdikleri direnç arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 563-581.
- Jerusalem, M. & Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal processes. *Self-efficacy: Thought control of action*, (s. 195-213). Washington DC: Hemisphere.
- Kaye, B. & Jordan-Evans, S. (2003). Engaging talent create a culture that engages talent. *Executive Excellence*, 20(8), 11-11.
- Leblebici, D. N. (2008). 21. yüzyılın liderlik anlayışına bakış. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(1): 61-72.

- Lee, W. S. (2005). Encyclopedia of school psychology. California: Sage Publication.
- Leithwood, K., Begley, P.T. & Cousins, J. B. (1994). *Developing expert leadership for the future schools*. London: The Falmer Press.
- Leithwood, K. (2007). *What we know about educational leadership*. J.M. Burger, C. Webber ve P. Knick. (Eds.) *Intelligent Leadership*. Springer, 41-66.
- McLaren, P. (2015). *Life in schools: An introduction to critical pedagogy in the foundations of education*. New York: Routledge.
- Northouse, P. G. (2013). *Leadership defined. Leadership: theory and practice*. California: Sage Publications.
- Özçelik, Ö. A. (2010). Suzuki yetenek eğitimi ve bartok mikrokosmos yöntemleriyle özengen piyano eğitiminde yoğunlaşma becerisi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(2), 643-661.
- B. Postacı & Polat, D. D. (2017). Liderlik tarzı ile yetenek yönetimi arasındaki ilişkinin analizi: Beş yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma. *Researcher*, 5(1), 21-37.
- Rhodes, C. (2012). Should leadership talent management in schools also include the management of self-belief? *School Leadership and Management*, 32(5), 439-451.
- Sezer, Ş. & Akan, D. (2016). Okul müdürlerinin yönetim stillerinin yönetim kuramları açısından değerlendirilmesi. *Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi*, 4(2), 15-32.
- Taş, A., Çelik, K. & Tomul, E. (2007). Yenilenen ilköğretim programının uygulandığı ilköğretim okullarındaki yöneticilerin liderlik tarzları. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (22), 85-98.
- Tabancalı, E., Şimşek Gölbaşı, G. & Korumaz, M. (2017). Talent management in educational organizations: A scale development study. *European Journal of Education Studies*, 404 – 424.
- Yazıcıoğlu, S. (2006). *Yetenek yönetiminde bir uygulama: üst düzey yönetici yedekleme amaçlı geliştirme programı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy^a

Abdulkadir ÖZKAYA^b, Mehmet ŞENTÜRK^c, Orçun BOZKURT^d Okan SARIGÖZ^{e f}

Abstract

In this research, it was aimed to evaluate the environmental learning acquisitions in the curriculum of the primary and middle school courses in Turkey in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy. In line with this purpose, qualitative research approaches were used in the research. Furthermore, the primary school education level curricula published in 2018 were examined using the document analysis in the research. The primary education curriculum examined in the research was analyzed with the content analysis method. When the learning acquisitions were analyzed in compliance with the grade level, it was obvious that there was an imbalance between the grade levels in terms of environmental-related learning acquisitions. When the curricula were evaluated in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy, it was determined that the environmental learning acquisitions were distributed unevenly in compliance with the dimensions in the taxonomy.

Keywords

Curriculum
Revised Bloom's Taxonomy
Environmental Education

About Article

Received: 08.03.2023

Published: 28.09.2023

Doi: 10.18026/cbayarsos.1262187

İlkokul ve Ortaokul Derslerinin Öğretim Programlarında Yer Alan Çevreyle İlgili Kazanımların Yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre Değerlendirilmesi

Özet

Bu araştırmada Türkiye'de ilkökul ve ortaokul düzeyinde verilen derslerin öğretim programlarında yer alan çevre ile ilgili kazanımların Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırmada nitel araştırma yaklaşımlarından faydalanılmıştır. Ayrıca araştırmada doküman analizi deseni kullanılarak 2018 yılında yayınlanan ilköğretim düzeyindeki öğretim programları incelenmiştir. Araştırmada incelenen ilköğretim öğretim programları içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Kazanımlar, sınıf düzeyine göre incelendiğinde sınıf düzeyleri arasında çevre ile ilgili kazanımlar açısından bir dengesizliğin olduğu belirlenmiştir. Öğretim programları Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre değerlendirildiğinde ise çevre ile ilgili kazanımların yine taksonomide yer alan boyutlara göre dengesiz bir dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Öğretim Programı
Yenilenmiş Bloom Taksonomisi
Taksonomi
Çevre Eğitimi

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 08.03.2023

Yayın Tarihi: 28.09.2023

Doi: 10.18026/cbayarsos.1262187

^a A part of this study was presented as an oral presentation by the first author at the Second Education Congress.

^b Asst. Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Education, ORCID ID: 0000-0002-6962-4597

^c Asst. Prof. Dr. Kilis 7 Aralık University, Muallim Rifat Faculty of Education, ORCID ID: 0000-0003-0748-5234

^d Assoc. Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Education, ORCID ID: 0000-0003-2251-0297

^e Assoc. Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Education, ORCID ID: 0000-0002-1616-9789

^f Correspondent Author: okan.sarigoz@gmail.com

Introduction

In order to make life on earth sustainable, human beings must develop environmentally responsible behaviors. The way people can develop responsible behaviors towards the environment is through effective education. When we consider the second part of the 20th century, it is obvious that there is a serious awareness of the environment. Environmentally friendly organizations established in the mentioned years, international decisions taken, laws enacted and the increase in the importance given to environmental education support this statement.

The damages caused by human beings to the environment have gone beyond being individual or social (Topkaya & Şentürk, 2021) and have gained an international and global dimension. Many complex social-ecological situations such as climate changes, worldwide air and water pollution, ocean acidification, degradation of agricultural land and loss of biodiversity indicate that environmental conditions are deteriorating at an alarming rate (Barnosky & Hadly, 2016). The irresponsible consumption of the resources offered by nature, without taking into account sustainability, also gives rise to many problems that are likely to be experienced in the future (Sarıgöz, 2014; Selvi, Selvi, Güven Yıldırım & Köklükaya, 2015; Topkaya & Şentürk, 2021).

The environmental problems experienced today put down to the fact the need for a qualified environmental education. The critical level that environmental problems have reached has increased the need for an environmental education that raises environmental awareness and changes individual habits and behaviors that are harmful to the environment (Suárez-Perales et al., 2021) achieving the purpose of political, economic and technological solution proposals put forward to eliminate environmental problems and re-establishing the lost harmony between human and nature can be possible through environmental education (Sever & Yalçınkaya, 2018). Since the knowledge and attitudes of the individuals who make up the society within the scope of the environment are decisive in the behaviors they exhibit towards the environment (Güven, 2014; Özcan & Arık, 2019; Uzun & Sağlam, 2006). Environmental education should encourage participation to increase the sustainability of human-nature interactions over time by developing attitudes, values, knowledge and skills in individuals to exhibit environmentally friendly behaviors (Monroe, 2003; Mastrángelo et al., 2019; Ardoin & Bowers, 2020). A qualified environmental education should have two dimensions: formal education within the school and non-formal education outside the school (Bossley, 2016). Environmental education should be included in formal education at all levels of compulsory education (García-González, Palencia & Ondoño, 2021). It should even be expanded to include undergraduate education. The actions of young people around the world to protect the environment provide hope for the sustainability of the natural environment. This makes curricula that concern children and young people, as well as lifelong learning, particularly important (van de Wetering et al., 2022).

The content of the education to be provided and the teaching and learning activities to be implemented in these educational activities can play a strategic role in increasing students' environmental knowledge (Bahrudin, Rohmat & Setiawan, 2018). With effective environmental education activities, students' awareness levels and positive attitudes towards the environment can be increased (Doğan, Çiçek & Saraç, 2018), and environmental awareness levels of students can also be increased (Doğan, Saraç & Çiçek, 2017) increasing people's knowledge about the environment and developing positive attitudes towards the

environment are important to increase the sustainability of the natural environment (Wu & Chen, 2014). In order to develop environmental skills, the activities carried out with students in the classroom should continue to be implemented outside the classroom, and the education given by focusing on environmental problems in these activities should be supported with practical activities (Zheng, Xu & Kong, 2017). However, it is known that teachers avoid the implementation of environmental education outside of school (Çiçek & Saraç, 2017; Dupuis & Jacobs, 2021). This situation leads to the conclusion that the education given at school should be improved qualitatively and with digital games (Sarigöz, 2019).

Environmental education has an importance that requires starting from an early age and continuing throughout life. From this point of view, it is clear that environmental education to be given in primary and middle schools will also form a basis for further education levels. At this point, the question of how much the curriculum of the courses taught in existing primary and middle schools can serve an effective environmental education comes to mind. The learning acquisitions of the program have a major role in achieving the objectives of the curriculum. Different taxonomies can be used to determine the compatibility of these learning acquisitions with the objectives of the curriculum (Birgin, 2016). Bloom's taxonomy is one of them. Anderson and Krathwohl (2010) rearranged Bloom's Taxonomy in two dimensions as cognitive process and knowledge. This taxonomy allows the regulation of learning-teaching processes as well as examining the learning acquisitions included in the curriculum (Tutkun et al., 2010). The fact that the learning acquisitions in the curricula used in Turkey consist of nouns and verb stems put forward the Revised Bloom's Taxonomy in their evaluation (Zorluoğlu, Şahintürk & Bağrıyanık, 2017). While the cognitive process dimension of the revised Bloom's Taxonomy is remembering - understanding - applying - analyzing - evaluating - creating, respectively, the knowledge dimension is factual-conceptual-procedural-metacognitive knowledge (Tutkun et al., 2015; Yıldız, 2015).

The change of negative behaviors towards the environment is a process that can be achieved with an appropriate environmental education (Ntanos et al., 2018). Researchers think that an effective environmental education should be designed in a way that will enable individuals to apply environmental knowledge, to implement what has been learned, and to analyze and evaluate environmental behaviors (Altınok, Tunç & Özcan; Topkaya & Doğan, 2019). From this point of view, it can be stated that curricula should be equipped with learning acquisitions at different levels in order to provide an effective environmental education.

The aim of this research is to evaluate the environmental learning outcomes of the primary and middle school courses in Turkey in the curricula implemented in 2018, qualitatively and quantitatively, in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy. For this purpose, the learning acquisitions in the primary and middle school curricula put into practice in 2018 were discussed in terms of knowledge and cognitive process dimensions in line with the Revised Bloom's Taxonomy. This study differs in that it provides a holistic perspective to the programs in terms of the Revised Bloom Taxonomy. Addressing all the programs in force in Turkey in terms of environment puts the study in a different place. Thus, it is possible to look at the acquisitions in the programs holistically.

In line with this basic purpose, the determined sub-objectives of the research are;

1. In compliance with the Revised Bloom's Taxonomy, in which dimension are the environmental learning acquisitions in the primary school science of life curriculum?

2. In compliance with the Revised Bloom's Taxonomy, in which dimension are the environmental learning acquisitions in the primary and middle school science curriculum?
3. In compliance with the Revised Bloom's Taxonomy, in which dimension are the environmental learning acquisitions in the primary and middle school social studies curriculum?
4. In compliance with the Revised Bloom's Taxonomy, in which dimension are the environmental learning acquisitions in the curricula of other primary education courses?

Method

Model of the Research

This research is a qualitative research based on the examination of the Social Studies, Life Sciences, Science, Physical Education and Play, Human Rights, Citizenship and Democracy, Visual Arts, Our City, Religious Culture and Moral Knowledge, and Our Prophet's Life, which were implemented in primary and middle schools after being approved by the Ministry of National Education in 2018 and Traffic Safety curriculum, which was put into practice in 2021, within the scope of environmental education. The research data were obtained by examining the primary school curricula of 2018-2021 with the document analysis method. Documents have been an important element in qualitative research for many years. There are some document types; books, letters, magazines, diaries, maps, charts, statistics, constitution and regulations, legal texts, newspapers, photographs, memories, interviews, school records, health and public records, pictures, videos, messages, etc. (Kıral, 2020). At the stage of data collection, the steps of accessing the documents, checking the originality, understanding the documents and analyzing the data (Creswell, 2003) were followed in line with the nature of the document analysis.

Analysis of the Data

In order to examine the achievements in primary and secondary education programs in accordance with the Revised Bloom Taxonomy, first of all, the acquisitions were classified by the researchers according to the document analysis method. The opinions of two associate professors and two doctoral faculty members who worked on the environment and the curriculum were also taken, and they were also asked to analyze the learning acquisitions. For coding reliability, the experts conducted their analyzes at different times and in different places. It has been determined that a consensus has been reached on 90 acquisitions in the cognitive process and knowledge dimension of 110 learning acquisitions. On the other hand, a consensus was reached for 20 learning acquisitions for which no consensus was reached, by providing a discussion environment and taking the opinion of another expert (associate professor). With the majority of opinions of 5 expert academicians in total, final decisions were made in the knowledge and cognitive process dimension of the learning acquisitions.

Based on the formula, which is expressed as consensus among coders, which Miles and Huberman (1994) determined;

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy

$\Delta = C \div (C + A) \times 100$ can be calculated using the formula.

In the formula;

Δ : Reliability coefficient,

C: The number of topics or terms on which consensus was reached,

A: Refers to the number of topics or terms on which no consensus was reached..

In compliance with the coding control, which shows internal consistency, it is expected that the consensus of the coders should not be less than 70%.

Consensus among coders reached in this research is;

$$\Delta = (90/90+20) \times 100 = \%81,8.$$

A research reliability coefficient of 70% or more indicates that the research is reliable (Miles & Huberman, 1994; Patton, 2002). The research was limited to the 2018 primary and middle school curriculums of the Ministry of National Education.

The environmental learning acquisitions in the curriculum of the courses taught in primary and middle school grades 1-8 were analyzed by content analysis method. The acquisitions were coded with regard to knowledge and cognitive process dimension in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy Matrix in Table 1.

Table 1: Revised Bloom Taxonomy Matrix

Knowledge Dimension	Cognitive Process Dimensions					
	1. Rem.	2. Und.	3. Appl.	4. Anly.	5. Eval.	6. Crea.
A. Factual K.	A 1	A 2	A 3	A 4	A 5	A 6
B. Conceptual K.	B 1	B 2	B 3	B 4	B 5	B 6
C. Procedural K.	C 1	C 2	C 3	C 4	C 5	C 6
D. Metacognitive K.	D 1	D 2	D 3	D 4	D 5	D 6

(Krathwohl, 2002; Anderson, 2005).

Findings

Environmental Education in Primary School Curriculum

In the primary school education level curricula being implemented in Turkey, environmental subjects are not covered in a separate course, but in courses such as science of life, science and technology, social studies, and our city. In line with the principle of gradualism in primary school curriculum, the subjects are arranged from simple to complex, from general to specific, from concrete to abstract, etc. Environmental subjects are presented in an interdisciplinary structure that organizes learning, in which knowledge, skills and values that are related to each other are handled as a whole. Lifelong learning is carried out in

formal and informal education environments with an interdisciplinary approach on environmental subjects. In the curricula prepared for grades 1-8, environmental learning acquisitions, unit/subject name, class and dimension are discussed below.

Environmental Education in Primary School Science of Life Course

Emphasis is placed on "being sensitive to nature and the environment" in the Special Objectives of the Science of Life Curriculum. Furthermore, with the Science of Life Curriculum, whose main goal is to provide primary school students with basic knowledge, skills and values in terms of individual, society and nature, students;

- Knows themselves and their environment.
- Develops the ability to use resources efficiently.
- Are sensitive to nature and the environment.

and such learning acquisitions are included (MEB, 2018a).

There are a total of 148 learning acquisitions belonging to the science of life course. 24 of these learning acquisitions are related to the environment and their percentage in total is 16.22%. Environmental subjects are covered in the "Life in our House" and "Life in our Country" and "Life in Nature" units of Science of Life Course. The distribution of the learning acquisitions in the curriculum in line with the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Chart 1.

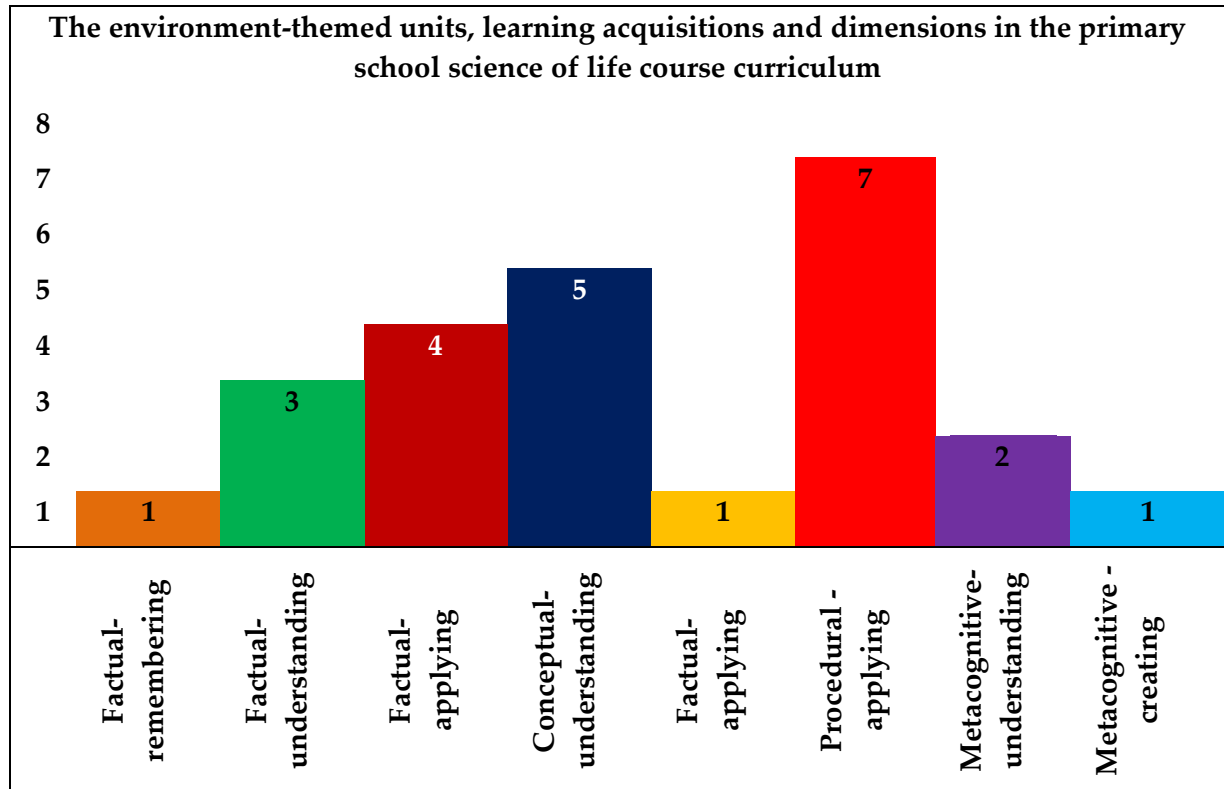

Chart 1. The environment-themed units, learning acquisitions and dimensions in the primary school science of life course curriculum

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy

When the graph 1 is examined, it is seen that the environmental learning acquisitions are in factual-remembering (A1) 1, factual-understanding (A2) 3, factual-applying (A3) 4, conceptual-understanding (B2) 5, conceptual- analyzing (B4) 1, procedural - applying (C3) 7, metacognitive- understanding (D2) 2, metacognitive - creating (D6) 1 dimensions.

2018 Science of Life Course Curriculum Unit and its learning acquisitions are shown in Table 2.

Table 2. Matching of environmental learning acquisitions in the primary school science of life course curriculum with Bloom Taxonomy

Grade	Unit/Topic	Environmental Learning Acquisitions	Dimension
	"Life in our House"	"Uses resources in the house efficiently."	C3
	"Life in our Country"	"Notices historical, natural and touristic locations in the immediate surroundings."	D2
1st grade		"Observes animals in the immediate vicinity."	A3
		"Observes plants in the immediate vicinity."	A3
		"Cares about to protect the animals and plants in the immediate vicinity."	A3
	"Life in Nature"	"Is sensitive to keeping nature and environment clean."	C3
		"Separates the materials that can be recycled."	B4
		"Searches seasons and their characteristics."	A3
2nd grade		"Understands the changes in nature in compliance with the seasons."	A2
		"Compares the conditions necessary for the survival of plants and animals."	B2
	"Life in Nature"	"Realizes the importance of growing plants and feeding animals."	B2
		"Gives examples of the effect of natural elements in the immediate vicinity on human life."	A2
		"Contributes to the recycling of consumed materials."	C3
	"Knows natural phenomena."	A1	

	“Gives examples of natural disasters.”	A2	
	“Explains the precautions that can be taken against natural phenomena and natural disasters..”	B2	
	“Life in our House”	“Fulfills duties and responsibilities at home.”	C3
		“Makes original suggestions for the effective and efficient use of resources at home.”	D6
	“Life in our Country”	“Introduces the features of historical, natural and touristic places in the vicinity.”	C3
3rd grade		“Understands the significance of plants and animals for human life.”	D2
		“Researches the growing conditions of fruits and vegetables.”	C3
	“Life in Nature”	“Gives examples of the influence of people on natural elements in the immediate vicinity.”	B2
		“Takes responsibility for protecting nature and the environment.”	C3
		“Gives examples of the contribution of recycling to themselves and the environment they live in.”	B2

When the science of life curriculum (MEB, 2018a) is examined, a total of 9 learning acquisitions in 3 different units (Life in Our Home, Life in Our Country, Life in Nature) in the 1st grade, 7 acquisitions in 1 unit (Life in Nature) in the 2nd grade, and a total of 8 learning acquisitions in 3 different units (Life in Our Home, Life in Our Country, Life in Nature) in the 3rd grade are directly related to the environment.

Environmental Education in Primary and Middle School Science Courses

The main objectives of the Science Course Curriculum, which aims to raise all individuals as science literate;

1. To provide basic information about astronomy, biology, physics, chemistry, earth and environmental sciences and science and engineering applications,
2. In the process of discovering nature and understanding the relationship between human and environment, adopting scientific process skills and scientific research approach and producing solutions to the problems encountered in these areas,
3. To realize the mutual interaction between the individual, the environment and society, to develop the awareness of sustainable development regarding society, economy and natural resources,

4. To arouse interest and curiosity about the events occurring in nature and its immediate surroundings, and to develop an attitude of interest towards them," and in this regard, there is emphasis on environmental education (MEB, 2018b).

There are a total of 305 learning acquisitions belonging to the science course. 55 of these learning acquisitions are related to the environment, and the total percentage among the learning acquisitions is 18,03%. The environment was emphasized in the subjects of "Living Things and Life", "Physical Phenomena", "Matter and Its Nature" and "Earth and Universe" of the science course. The distribution of the learning acquisitions in the curriculum in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Chart 2.

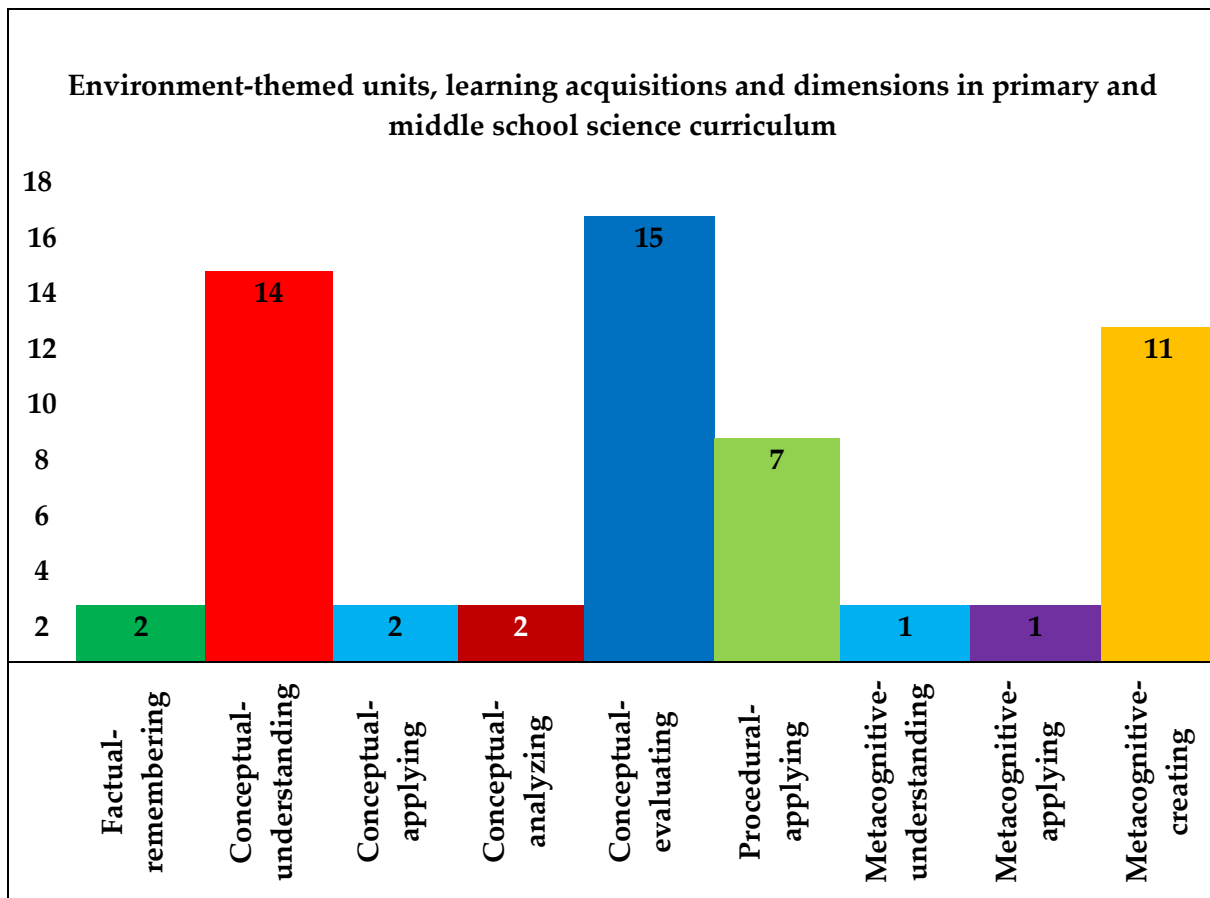

Chart 2. Environment-themed units, learning acquisitions and dimensions in primary and middle school science curriculum

When the chart 2 is examined, it is obvious that the environmental learning acquisitions are in factual-remembering (A1) 2, conceptual-understanding (B2) 14, conceptual- applying (B3) 2, conceptual- analyzing (B4) 2, conceptual- evaluating (B5) 15, procedural- applying (C3) 7, metacognitive-understanding (D2) 1, metacognitive- applying (D3) 1, metacognitive-creating (D6) 11 dimensions.

The matching of the 2018 Science Curriculum units and learning acquisitions within the framework of the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Table 3.

Table 3. Matching the environmental learning acquisitions in the science curriculum with the Bloom's Taxonomy

Grade	Unit/Topic	Environmental Learning Acquisitions	Dimension
3rd grade	"Living things and life"	"Classifies entities as living and non-living using examples around them."	B2
		"Presents the fruits of observation of a plant's life cycle."	C3
		"Knows his/her environment."	A1
		"Takes an active role in the cleaning of the environment s/he lives in."	C3
		"Clarify the distinctions between natural and artificial environment."	B2
		"Designs an artificial environment."	D6
		"Realizes the importance of the natural environment for living things."	D2
		"Suggests solutions by researching to protect the natural environment."	D6
	"Physical Phenomena"	"Discusses the harm of waste batteries to the environment and what needs to be done in this regard."	B5
	"Matter and its Nature"	"Discusses the separation of wastes in terms of their contribution to the country's economy and effective use of resources."	B5
4th grade	"Physical Phenomena"	"Discusses the importance of economical use of lighting tools in terms of family and national economy."	B5
		"Examine the causes of light pollution."	B5
		"Explain the negative effects of light pollution on natural life and the observation of celestial bodies."	B2
		"Produces solutions to reduce light pollution."	D6
		"Examine the causes of sound pollution."	B5
		"Explain the negative effects of sound pollution on human health and the environment."	B2

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy

		"Produces solutions to reduce sound pollution."	D6
		"Pays attention to act sparingly in the use of resources."	C3
	"Living things and life"	"Realizes the importance of resources necessary for life and recycling."	B2
		"Classifies living things in compliance with their similarities and differences by giving examples."	B4
		"Examines the importance of biodiversity for natural life."	B5
		"Discuss the factors that threaten biodiversity based on research data."	B5
		"Express the importance of interaction between human and nature."	B2
		"Offers suggestions for the solution of an environmental problem in the immediate vicinity or in the country."	D6
5th grade	"Living things and life"	"Makes inferences about environmental problems that may arise in the future in consequence of human activities."	B2
		"Deliberates the benefits and harm situations in human-environment interaction on examples."	B5
		"Explain the destructive natural events caused by natural processes."	B2
		"Express ways of protection from destructive natural events."	A1
		"Discusses the importance of heat insulation in buildings in terms of family and country economy and effective use of resources."	B5
6th grade	"Matter and its Nature"	"Classifies fuels as solid, liquid and gaseous fuels and gives examples of commonly used fuels."	B2
		"Discusses the effects of the use of different types of fuels for heating purposes on humans and the environment."	B5
		"Researches and reports the precautions to be taken regarding stove and natural gas poisoning."	B3
	"Earth and	"Expresses the causes of space debris and predicts	B2

7th grade	Universe”	the possible consequences of this pollution..”	
		“Distinguishes between recyclable and non- recyclable materials in household waste.”	B4
	“Matter and its Nature”	“Designs projects for recycling of domestic solid and liquid wastes.”	D6
		“Examines recycling in terms of effective use of resources.”	B5
		“Pays attention to waste control in the immediate vicinity.”	D3
		“Designs projects to deliver reusable items to those in need.”	D6
	“Living things and life”	“Takes care of a plant or animal and reports its progress.”	C3

When Table 3 is examined, it is evident that a total of 9 learning acquisitions in 2 different units (Living Things and Life, Physical Phenomena) in the 3rd grade, and a total of 11 learning acquisitions in 3 units (“Matter and Its Nature, Living Things and Life, Physical Phenomena”) in the 4th grade, a total of 8 learning acquisitions in 1 unit (Living Things and Life) in the 5th grade, and a total of 4 learning acquisitions in 1 unit (Matter and Its Nature) in the 6th grade, a total of 7 learning acquisitions in 3 units (“Earth and Universe, Living Things and Life, Matter and Its Nature”) in 7th grade is directly related to the environment.

Environmental Education in Primary and Middle School Social Studies Course

With the Social Studies Curriculum, students can;

- “Recognize the general geographical features of the world and the environment they live in, explain the interaction between people and the environment and develop their spatial perception skills,”
- “Be aware of the limitations of the natural environment and resources, try to protect natural resources with environmental awareness and have a sustainable environmental understanding,”.

These main objectives emphasizing environmental education are included in curriculum (MEB, 2018c).

There are a total of 131 learning acquisitions belonging to the social studies course. Eighteen of these learning acquisitions are related to the environment, and their percentage in total is 13.74%. Emphasis was placed on the environment in the learning topics of “People, Places and Environments”, “Science, Technology and Society” and “Production, Distribution and Consumption” of the social studies course. The distribution of the learning acquisitions in the curriculum in compliance with the Revised Bloom’s Taxonomy is shown in Chart 3.

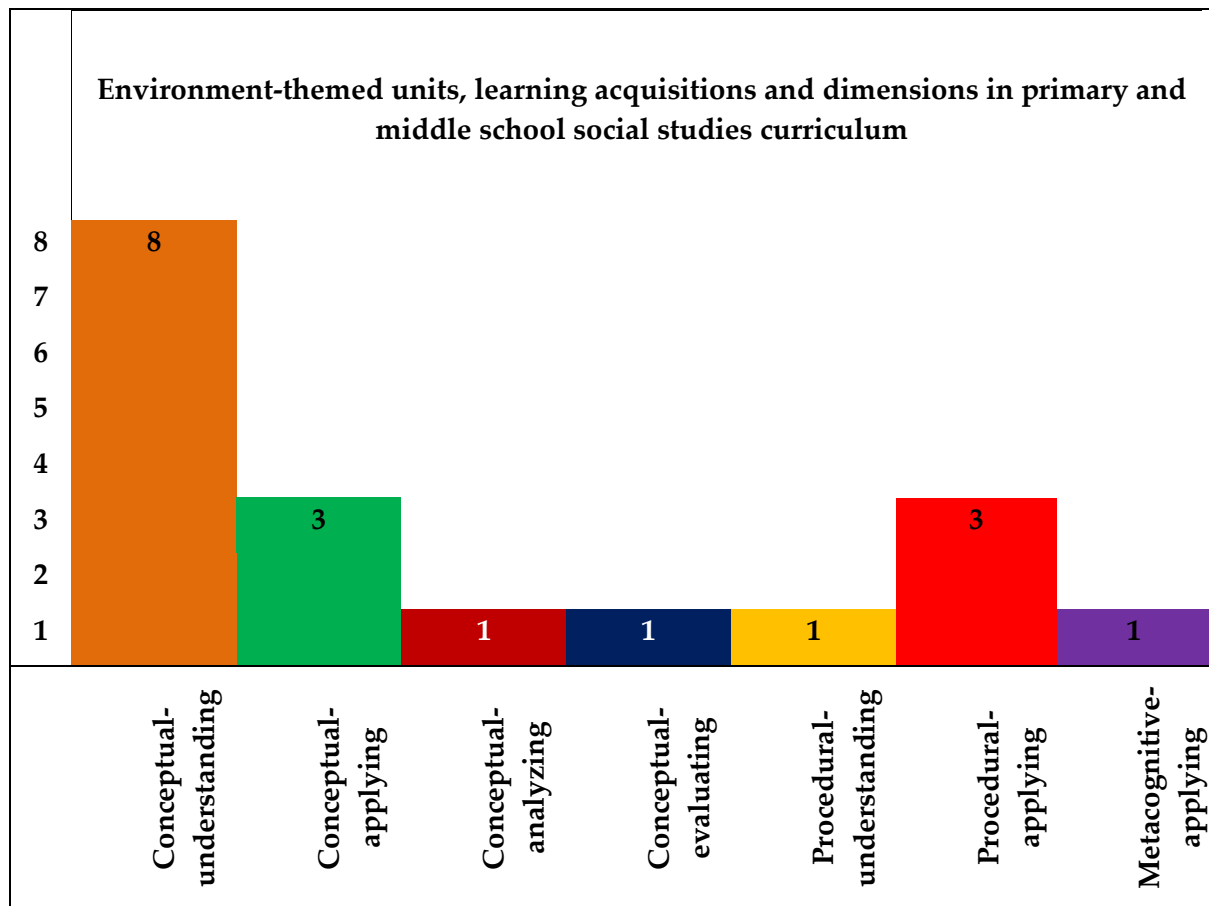

Chart 3. Environment-themed units, learning acquisitions and dimensions in primary and middle school social studies curriculum

When the chart 3 is examined, it is evident that the environmental learning acquisitions are in conceptual-understanding (B2) 8, conceptual-applying (B3) 3, conceptual-analyzing (B4) 1, conceptual-evaluating (B5) 1, procedural-understanding (C2) 1, procedural- applying (C3) 3, metacognitive-applying (D4) 1 dimensions.

The matching of the 2018 Social Studies Curriculum learning topics and learning acquisitions within the framework of the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Table 4.

Table 4. Matching the environmental learning acquisitions in the social studies curriculum with Revised Bloom's Taxonomy

Grade	Unit/Topic	Environmental Learning Acquisitions	Dimension
4th grade	"People, Places and Environments"	"Distinguishes natural and human elements in the environment s/he live in."	B4
		"Observes the weather events occurring around him/her and transfers his/her findings to illustrated graphics."	C2

		"Makes inferences about the landforms and population characteristics of where s/he lives and around."	B2
		"Makes the necessary preparations for natural disasters."	C3
	"Science, Technology and Society"	"Uses technological products without harming him/herself, others and nature."	C3
	"Production, Distribution and Consumption"	"Distinguishes wants and needs, makes conscious choices between the two."	D4
		"Uses the resources without wasting."	C3
5th grade	"People, Places and Environments"	"Explains the landforms of the place where s/he lives and her/his environment on maps."	B2
		"Explains the effect of the climate in the environment s/he lives in on human activities by giving examples from her/his daily life."	B2
		"Gives examples of the effects of natural features and human characteristics on population and settlement in and around the place where s/he lives."	B2
		"Examines the causes of disasters and environmental problems in the environment s/he lives in."	B5
		"Explains the effects of natural disasters on social life with examples."	B2
6th grade	"People, Places and Environments"	"Defines the geographical location of continents, oceans and our country using concepts related to location."	B3
		"Examines Turkey's physical geography features, landforms, climatic features and vegetation on maps."	B3
		"Shows the basic human geography characteristics of Turkey on maps."	B3
		"Makes inferences about climate characteristics based on human experiences in different natural environments of the world."	B2

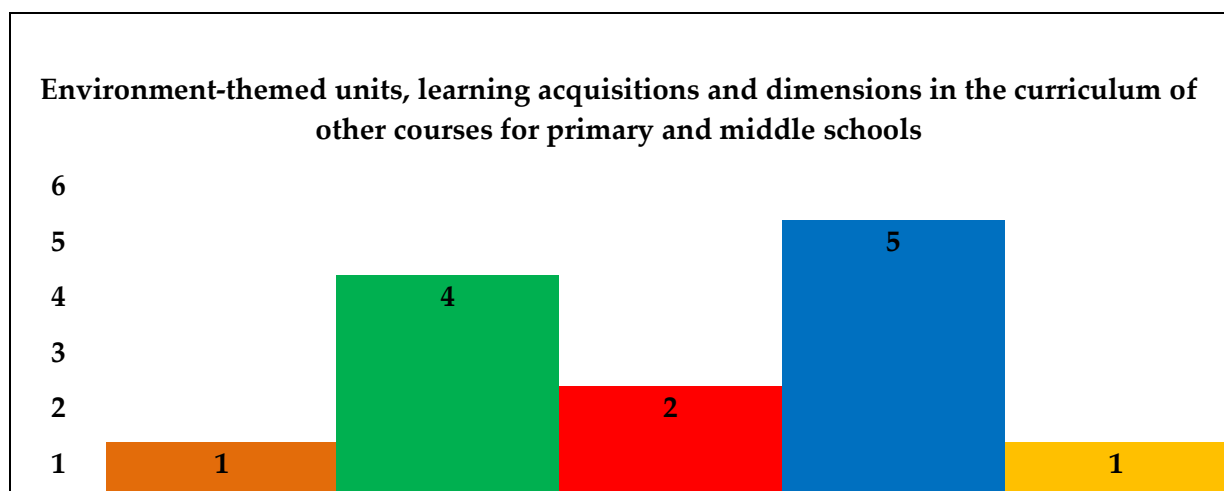
Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy

	"People, Places and Environments"	"Makes inferences about the factors affecting the settlement from the past to the present through case studies."	B2
7th grade	"Production, Distribution and Consumption"	"Explain the importance of soil in production and management with examples from the past and present."	B2

When Table 4 is examined, it can be easily seen that a total of 7 learning acquisitions in 3 learning areas ("People, Places and Environments - Science, Technology and Society - Production, Distribution and Consumption") in the 4th grade, and a total of 5 learning acquisitions in 1 learning area (People, Places and Environments) in the 5th grade. a total of 4 learning acquisitions in 1 learning area (People, Places and Environments) in the 6th grade and 2 learning acquisitions in 2 learning areas (People, Places and Environments - Production, Distribution and Consumption) in the 7th grade are directly related to the environment.

Environmental Education in Other Courses in Primary and Middle Schools

In addition to Science of Life, Science and Social Studies courses, environmental subjects were included in seven other courses. Environmental education was included in 13 learning acquisitions in total. There courses are Physical Education and Play 2 (MEB, 2018d), Human Rights, Citizenship and Democracy 1 (MEB, 2018e), Traffic Safety 1 (MEB, 2018f), Visual Arts 2 (MEB, 2018g), Our City 5 (MEB, 2021), Religious Culture and Moral Knowledge 1 (MEB, 2018i) and Our Prophet's Life 1 (MEB, 2018k). The distribution of the learning acquisitions in the curricula in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Chart 4.

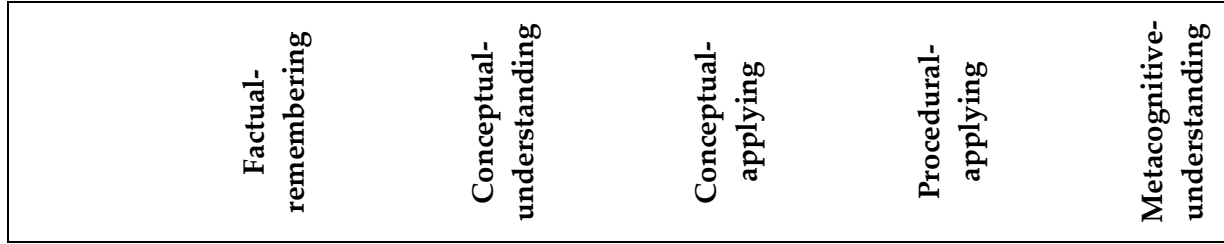

Chart 4. Environment-themed units, learning acquisitions and dimensions in the curriculum of other courses for primary and middle schools

When Graph 4 is examined, it is seen that the learning acquisitions related to the environment are factual-remembering (A1) 1, conceptual-understanding (B2) 4, conceptual-applying (B3) 2, procedural-applying (C3) 5, metacognitive-understanding (D2) 1 dimension. The matching of the units/topics and learning acquisitions in the other courses' curriculum in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy is shown in Table 5.

Table 5. Matching the environmental learning acquisitions in other curricula with Bloom's Taxonomy

Course	Grade	Unit/Topic	Environmental Acquisitions	Learning Dimension
Physical Education and Play	2nd grade	"Active and Healthy Living"	"Shows environmental awareness while participating in games and physical activities in nature."	C3
	4th grade	"Active and Healthy Living"	"Shows environmental awareness in games and physical activities."	C3
Human Rights, Citizenship and Democracy	4th grade	"Rights, Freedoms and Responsibilities"	"Explains the ways to have the responsibility of being human."	B2
Traffic Safety	4th grade	"Safety in Traffic"	"Uses safe roads around him/her in his/her daily life."	C3
Visual arts	5th grade	"Art Critique and Aesthetics"	"Compares the natural and artificially built environment."	B2
	8th grade	"Visual Communication and"	"Reflects current events on visual art work (<i>Can benefit from topics such as natural disasters,</i>	C3

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom’s Taxonomy

	grade	Modelling”	<i>environmental awareness).</i> ”	
Our city		“The Story of the Cities”	“Based on the elements that make up the city, knows what the city is.”	A1
	5th, 6th, 7th and 8th grade	“Life in the City”	“Understands that the city is not just made up of people, but that it is necessary to be compassionate and sensitive to other living beings.”	B2
		“I Know My City”	“Researches the geographical location and geographical features of the province where s/he lives.”	B3
			“Explains the human-nature interaction in the city s/he lives in.”	B2
Religious Culture and Moral Knowledge	8th grade	“Religion and Cleanliness”	“Gives importance to be clean and tidy.”	C3
Our Prophet’s Life	8th grade	“Our Prophet and Social Life”	“By taking the example of our Prophet, s/he realizes his/her responsibilities towards the environment.”	D2

When Table 5 is examined, a total of 2 learning acquisitions at two different grade levels (2nd grade- Active and Healthy Living, 4th grade- Active and Healthy Living) in the Physical Education and Play course, 1 learning acquisition at one grade level in the Human Rights, Citizenship and Democracy lesson (4th grade- Rights, Freedoms and Responsibilities), 1 learning acquisition in the Traffic Safety course (4th grade- Safety in Traffic), a total of 2 learning acquisitions in two different grade levels in the Visual Arts course (5th grade- Art Critique and Aesthetics, 8th grade- Visual Communication and Modelling), a total of 5 acquisitions in the Our City course (The Story of the Cities, Life in the City, I Know My City), 1 learning acquisition in the Religious Culture and Moral Knowledge course (8th grade- Religion and Cleanliness), 1 learning acquisition in Our Prophet’s Life course (8th grade- Our Prophet and Social Life) is directly related to the environment.

Table 6 shows the matching of the learning acquisitions in the curriculum based on the courses given at the primary education level in Turkey in compliance with Bloom's Taxonomy.

Table 6. Environmental learning acquisitions and Revised Bloom's Taxonomy matching in primary school courses in Turkey

Dimension	Knowledge Dimension-Cognitive Process Dimension				Total
	Science of Life	Science	Social Studies	Other Curricula	
A1	1	2	-	1	4
A2	3	-	-	-	3
A3	4	-	-	-	4
A4	-	-	-	-	-
A5	-	-	-	-	-
A6	-	-	-	-	-
B1	-	-	-	-	-
B2	5	14	8	4	31
B3	-	2	3	2	7
B4	1	2	1	-	4
B5	-	15	1	-	16
B6	-	-	-	-	-
C1	-	-	-	-	-
C2	-	-	1	-	1
C3	7	7	3	5	22
C4	-	-	-	-	-
C5	-	-	-	-	-
C6	-	-	-	-	-
D1	-	-	-	-	-
D2	2	1	-	1	4
D3	-	1	-	-	1
D4	-	-	1	-	1

Evaluation of Environmental Learning Acquisitions in the Curriculum of Primary and Middle School Courses in Line with the Revised Bloom's Taxonomy

D5	-	-	-	-	-
D6	1	11	-	-	12
Total	24	55	18	13	110

When Table 6 is examined, it is seen that a total of 110 learning acquisitions are related to the environment in primary school curricula and the Science course (55) has the most environmental learning acquisitions. Nonetheless, it can be stated that Social Studies and Science of Life courses also come to the fore in environmental education.

The distribution of environmental learning acquisitions at primary school education level in compliance with Revised Bloom's Taxonomy is given in Chart 5.

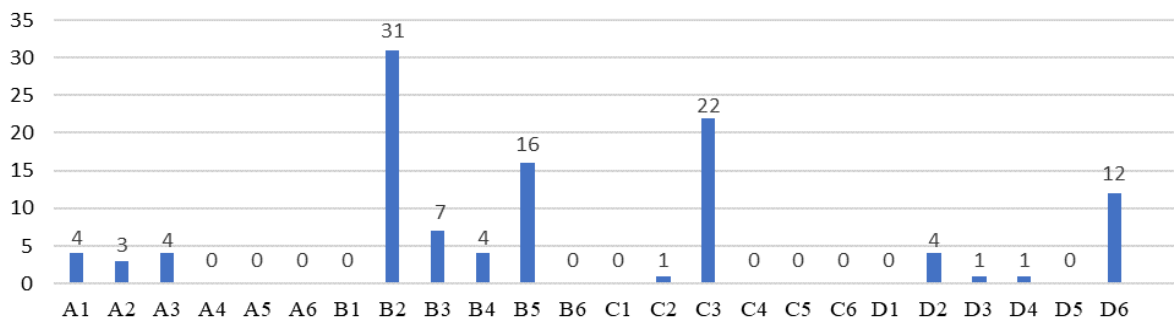

Chart 5. Distribution of environmental learning acquisitions in primary school education curriculum in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy

When Chart 5 is examined, it is obvious that it is mostly at the level of conceptual knowledge-understanding (31 learning acquisitions). In addition, it is noteworthy that there is an imbalance in the distribution of the learning acquisitions and in some levels, the learning acquisitions on environment-themed subjects are not included.

Conclusion and Discussion

In line with the main purpose of the research, primary and middle school curricula were examined and environmental learning acquisitions were evaluated in line with the Revised Bloom's Taxonomy. As a result of this, in line with the first sub-objective of the research, it was determined that the learning acquisitions related to the environment in the Science of Life Curriculum were mostly in the procedural-applying level (7 learning acquisitions). It was also found out that the learning acquisitions in the curriculum were not evenly distributed in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy. Nevertheless, it was concluded that the environmental learning acquisitions were distributed more evenly according to the grade level.

In line with the second sub-objective, it was determined that the environmental learning acquisitions in the Science Curriculum were mostly (15 learning acquisitions) in the conceptual-evaluating level and were not evenly distributed in terms of the Revised Bloom's

Taxonomy dimensions. In addition, it was determined that the environmental learning acquisitions were not evenly distributed in compliance with the grade level.

In line with the third sub-objective, it was concluded that the environmental learning acquisitions in the Social Studies Curriculum were mostly included in the conceptual-understanding level (8 learning acquisitions). In addition, it was found out that the learning acquisitions were not evenly distributed in terms of both the Revised Bloom's Taxonomy dimensions and the grade level.

In line with the fourth sub-objective of the research, it was determined that the environmental learning acquisitions in other curricula were mostly in the procedural-applying level (5 learning acquisitions). Furthermore, it was concluded that the learning acquisitions were not evenly distributed both in terms of the Revised Bloom's Taxonomy dimensions and between the courses.

When the curricula were evaluated in terms of environmental education, it could be stated that science of life, science and social studies courses stand out as the courses that were at the forefront in environmental education. When the learning acquisitions were evaluated in compliance with the class level, it was concluded that there was an imbalance between the class levels in terms of environmental learning acquisitions. However, it was found out that in the 8th grade (19 learning acquisitions), in the 4th grade (18 learning acquisitions) and in the 3rd grade (17 learning acquisitions), environmental learning acquisitions were given more attention.

In conclusion, when the curricula of the courses implemented at the primary school education level were evaluated in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy levels in terms of environmental education, it was determined that the learning acquisitions indicated an unbalanced distribution. This situation is thought to be an obstacle to the effective teaching of environmental education. In addition, it was determined that environmental-related learning acquisitions mostly covered low-level learning acquisitions (remembering-understanding-applying), while higher-level learning acquisitions (analyzing-evaluating-creating) were included less. In the cognitive process dimension, it was concluded that it was mostly in the factual, conceptual and procedural dimension, and metacognitive dimension was included in a fewer learning acquisitions.

In line with these results;

- Revising the environmental dimension of the curricula and distributing the learning acquisitions to the classes and courses in an equal way,
- Addressing environmental subjects, which have an interdisciplinary structure, in more courses,
- Improving environmental learning acquisitions in a way that includes high-level learning acquisitions in terms of quality,
- Increasing the number of learning acquisitions in courses with inadequate environmental learning acquisitions,
- This research is limited to primary and middle school levels, and similar studies should be conducted on higher education,

- Textbooks should be revised in compliance with the Revised Bloom's Taxonomy in terms of environmental learning acquisitions.

References

- Altınok, M.A, Tunç, T. & Özcan, H. (2020). Comparative Analysis of Science Education Programs in the Context of Science-Technology-Society and Environmental Acquisitions from 1926 to the Present. *Journal of Amasya University Faculty of Education* , 9 (2), 230-257.
- Anderson, L. W. (2005). Objectives, evaluation, and the improvement of education. *Studies in Educational Evaluation*, 31(2), 102-113.
- Anderson, L.W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Newtork: Longman.
- Ardoin, N.M., & Bowers, A.W. (2020). Early childhood environmental education: A systematic review of the research literature. *Educational Research Review*, 31, 1-16. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100353>
- Bahrudin, M.D.F., Rohmat, D., & Setiawan, I. (2018). The school's policy in developing students ecological intelligence. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 145(1), 1-7. Doi: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/145/1/012048>
- Barnosky, A.D., & Hadly, E.A. (2016). *Tipping point for planet earth: How close are we to the edge?*. Portland: Thomas Dunne Books.
- Birgin, O. (2016). Theories in mathematics education. In *Bloom's taxonomy*, 839-860. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bossley, J.P. (2016). *Environmental impact from outdoor/environmental education programs: Effects of frequent stream classes on aquatic macroinvertebrates*. Unpublished Doctoral Dissertation, The Ohio State University, USA.
- Çicek, Ö., & Saraç, E. (2017). The opinions of science teachers on their lives in out of school learning environments. *Ahi Evran University Journal of Kirsehir Education Faculty*, 18 (3), 504-522.
- Doğan, Y., Çiçek, Ö., & Saraç, E. (2018). Field trip experiences of science teacher candidates within the scope of environmental science course. *Journal of Erzincan University Faculty of Education* , 20 (1), 104-120. Doi: <https://doi.org/10.17556/erziefd.346487>
- Doğan, Y., Saraç, E., & Çiçek, Ö. (2017). Ortaokul öğrencilerinin çevre sorunları, nedenleri ve çözümlerine yönelik algıları. *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 8(29), 787-804.
- Güven, E. (2014). The effect of project based learning method supported by prediction–observation–explanations on the attitude and behaviors towards environmental problems. *Education and Science*, 39(173), 25-38.
- Kıral, B. (2020). Document analysis as a qualitative data analysis method. *Journal of Siirt University Institute of Social Sciences* , 8 (15), 170-189.
- Krathwohl, D.R. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into practice*, 41(4), 212-218.

- Mastrángelo, M.E., Pérez-Harguindeguy, N., Enrico, L., Bennett, E., Lavorel, S., Cumming, G.S., ... & Zoeller, K. (2019). Key knowledge gaps to achieve global sustainability goals. *Nature Sustainability*, 2(12), 1115-1121. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0412-1>
- Miles, M.B., & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Monroe, M.C. (2003). Two avenues for encouraging conservation behaviors. *Human Ecology Review*, 10(2), 113-125.
- Ntanos, S., Kyriakopoulos, G.L., Arabatzis, G., Palios, V., & Chalikias, M. (2018). Environmental behavior of secondary education students: A case study at central Greece. *Sustainability*, 10(5), 1663. Doi: <https://doi.org/10.3390/su10051663>
- Özcan, H., & Selçuk, ARIK (2019). Developing the scale of attitude towards environmental pollution: Validity and reliability studies. *Iğdır University Journal of Social Sciences*, (17), 425-456.
- Sarıgöz, O. (2014). Öğretim teknolojilerinin kullanımına yönelik öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi, *Uluslararası Beşeri ve Hakemli Akademik Bilimler Dergisi*, 5(10), 100-116.
- Sarigoz, O. (2019). Augmented reality, virtual reality and digital games: A research on teacher candidates. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 14(10), 752-769. <https://doi.org/10.29329/epasr.2019.208.3>
- Selvi, M., Selvi, M., Yıldırım, E. G., & Köklükaya, A. N. (2018). Teacher candidates' views on sustainable development. *Journal of Research in Education and Society*, 5(1), 87-104.
- Sever, R., & Yalçinkaya, E. (2018). An overview and basic concepts of environmental education. *Environmental education*, 2-17.
- Suárez-Perales, I., Valero-Gil, J., Leyva-de la Hiz, D.I., Rivera-Torres, P., & Garcés-Ayerbe, C. (2021). Educating for the future: How higher education in environmental management affects pro-environmental behaviour. *Journal of Cleaner Production*, 321, 1-15. 128972. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128972>
- Topkaya, Y., & Doğan, Y. (2020). The Effect of Educational Comics on Teaching Environmental Issues and Environmental Organizations Topics in 7th Grade Social Studies Course: A Mixed Research. *Education & Science/Eğitim ve Bilim*, 45(201).
- Topkaya, Y., & Şentürk, M. (2021). Environmentally friendly organizations and technologies. H. Tokcan & Y. Topkaya (Ed.), *In the Environmental Education* (pp. 379 -398). *Pegem Academy. Ankara* .
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018a). *Life studies lesson (1-3rd grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=326>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018b). *Science course (3-8th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=325>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018c). *Social studies course (4-5. grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=354>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018d). *Physical education and game lesson (1-4. grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=443>

- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018e). *Human rights, citizenship and democracy (4th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=328>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018f). *Traffic safety course (4th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=331>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018g). *Visual arts lesson (1-8th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=358>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018ı). *Curriculum of religious culture and ethics course (4th-8th grades)*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2018k) *The life of the Prophet (5th-8th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=322>
- Turkish Ministry of National Education (MEB). (2021). *Our city course (5th-8th grades) curriculum*. Ankara. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=1043>
- Tutkun, O. F., Demirtaş, Z., Erdoğan, DG, & Arslan, S. (2010). Comparison of Bloom's original cognitive domain classification with the revised classification. *Journal of Academic Social Research* , 3 (10), 350-359. <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.580>
- Uzun, N., & Sağlam, N. (2006). Development and validity of environmental attitude scale for secondary school students. *Hacettepe University Faculty of Education Journal* , 30 (30), 240-250.
- Van de Wetering, J., Leijten, P., Spitzer, J., & Thomaes, S. (2022). Does environmental education benefit environmental acquisitions in children and adolescents? A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 81, 1-12. 101782. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2022.101782>
- Wu, S.I., & Chen, J.Y. (2014). A model of green consumption behavior constructed by the theory of planned behavior. *International Journal of Marketing Studies*, 6(5), 119-132. Doi: <http://dx.doi.org/10.5539/ijms.v6n5p119>
- Zheng, Q., Xu, A., & Kong, D. (2017). Environmental education, knowledge management and professional performance in eco-tourism: The impact relatedness. *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*, 13(8), 4679-4687. Doi: <http://dx.doi.org/10.12973/eurasia.2017.00958a>
- Zorluoğlu, S.L., Kızılaslan, A., & Sözbilir, M. (2016). Analysis and evaluation of secondary school chemistry curriculum acquisitions according to the structured Bloom taxonomy. *Necatibey Education Faculty Electronic Journal of Science and Mathematics Education*, 10 (1). Doi: <https://doi.org/10.17522/nefemed.22297>

Öğretmen Görüşlerine Göre Sanal Sınıflarda Eğitim: Bir Durum Çalışması^a

Ertuğ Can^{b, c}, Caner Ozan^d

Özet

Araştırmanın amacı, öğretmenlerin sanal sınıf uygulamalarına ilişkin görüşlerini incelemektir. Araştırma nitel araştırma deseninde ve durum çalışması modelinde tasarlanmıştır. Çalışma grubunu, 2020-2021 eğitim öğretim yılında İstanbul'da görevli 75 öğretmen oluşturmaktadır. Bulgulara göre, geleneksel ve sanal sınıflar, öğretmen ve öğrenci, ders içeriği, iletişim, amaç, iş birliği, öğretme isteği ve zaman açısından benzerdir. Ancak, iletişim ve etkileşim, değerlendirme, sınıf yönetimi, derslere katılım, fırsat eşitsizliği, sosyalleşme, kullanılan yöntem ve teknikler, teknolojik araçlar, dikkat ve motivasyon, denetim ve rahatlık bakımından geleneksel ve sanal sınıflar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sanal sınıf ortamında derse katılım, sınıf yönetimi, teknolojik faktörler, dikkat eksikliği, iletişim, zaman ve planlama, isteksizlik, fırsat eşitsizliği, değerlendirme, geribildirim ve kaynak eksikliği gibi sorunlar bulunmaktadır. Sanal sınıf eğitimlerinin etkililiği için teknolojik destek sağlanması, öğretmen, öğrenci, okul yöneticisi ve velilerin eğitilmesi, sanal sınıf için etkinlik ve materyal geliştirilmesi, ders saatleri ve sürelerinin düzenlenmesi önerilebilir.

Anahtar Kelimeler

Sanal Sınıf
Sanal Sınıflarda Eğitim
Sanal Sınıf Ortamı
Sanal Sınıf Sorunları

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 09.03.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1262817

Education in Virtual Classrooms According to Teachers' Opinions: A Case Study

Abstract

The aim of the research is to examine the views of teachers on virtual classroom practices. The research was designed in qualitative research design and case study model. The study group consists of 75 teachers working in Istanbul in the 2020-2021 academic year. According to the findings, traditional and virtual classrooms are similar in terms of teacher and student, course content, communication, purpose, cooperation, willingness to teach, and time. However, there are differences between traditional and virtual classrooms in terms of communication and interaction, assessment, classroom management, participation in classes, inequality of opportunity, socialization, methods and techniques used, technological tools, attention and motivation, control and comfort. In the virtual classroom environment, there are problems such as class participation, classroom management, technological factors, lack of attention, communication, time and planning, reluctance, inequality of opportunity, evaluation, feedback and lack of resources. It can be suggested to provide technological support for the effectiveness of virtual classroom training, to train teachers, students, school administrators and parents, to develop activities and materials for the virtual classroom, and to organize course hours and durations.

Keywords

Virtual Classroom
Education in Virtual Classrooms
Virtual Classroom Environment
Virtual Classroom Problems

About Article

Received: 09.03.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1262817

^aBu araştırma, 17-19 Kasım 2021 tarihleri arasında Trabzon'da düzenlenen 8. Uluslararası Öğretim Teknolojileri ve Öğretmen Eğitimi Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuş ve ayrıca geliştirilerek güncellenmiştir.

^b İletişim Yazarı: ertugcan@gmail.com

^c Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-0885-9042.

^d Uzman, MEB İstanbul Bağcılar Mehmet Âkif Ersoy İlkokulu, ORCID: 0000-0003-4791-0119.

Giriş

Küresel düzeyde etkili olan Covid-19 pandemisi (World Health Organization [WHO], 2022); sağlık, eğitim, toplumsal hizmetler, finans gibi sektörlerde, sosyal, ekonomik ve insanî sorunları da beraberinde getirmiştir. Sorunu oluşturan bulguların tespit edilmesiyle birlikte, bu sorunların çözümü için çalışmalar da yapılmaktadır (Türk Eğitim Derneği Düşünce Kuruluşu[TEDMEM], 2020; Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2021). Pandemiden doğrudan etkilenen eğitim kurumları da pandemi sorunuyla başa çıkmak için dünya genelinde kapanmaya giderek, yüz yüze eğitime ara vermek zorunda kalmıştır (United Nations International Children's Emergency Fund [UNICEF], 2020). Eğitime ara vermek salgının yayılmasını önlemek için doğru bir çözüm olsa da eğitimin devam edebilmesi için önlemler alınmaması başka sorunlara yol açmıştır. En önemli sorunlardan birisi de yüz yüze eğitime ara verilip uzaktan eğitimin hayata geçirilmesi sürecinde birçok ülkenin uzaktan eğitim alt yapısına sahip olmaması (UNICEF, 2020) veya uzaktan eğitime hazır olan ülkelerde ise uzaktan eğitim ile ilgili farklı sorunların yaşanmasıdır.

Bireylerin teknoloji yardımıyla mekân ve zaman sıkıntısı yaşamadan, belli bir plan eşliğinde aldıkları eğitim olarak tanımlanan uzaktan eğitimin (Ünal ve Arı, 2020) Türkiye'deki gelişimi eskilere dayansa da (Aşkar ve Altun, 2006), COVID-19 pandemisi ile birlikte 23 Mart 2020 tarihinde interneti olmayan öğrenciler için TRT-EBA TV yayınları ve Eğitim Bilişim Ağı (EBA) internet uygulamaları ile yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (TEDMEM, 2020).

Türkiye'de pandemi döneminde çok kısa sürede uzaktan eğitim uygulamalarına geçilmesine rağmen yaşanan teknolojik aksaklıklar, öğrencilere ulaşamaması (Kaya, 2020; Kızıltaş ve Özdemir, 2021; Saygı, 2021), materyal ve içerik eksiklikleri (Can, 2020a; Can ve Ozan, 2021; Kaya, 2020), iletişim sorunları (Kaya, 2020; Kurnaz, Kaynar, Şentürk Barışık, Doğrukök, 2020), öğrenci başarısını ölçme ve değerlendirme sorunları (Can, 2020a; Kurnaz vd., 2020; Saygı, 2021), uzaktan eğitim uygulamalarını olumsuz etkilemiştir. Uzaktan eğitimde karşılaşılan sorunlardan dolayı, geleneksel eğitim ve uzaktan eğitim kıyaslamaları ve tartışmaları da yaşanmaktadır (Bozkurt ve Sarıkoç, 2008; Elitaş ve Devran, 2017). Uzaktan eğitimin geleneksel eğitime bir alternatif olacağına ilişkin görüşler (Bozkurt ve Sarıkoç, 2008, Khan, 2016,) olduğu gibi, uzaktan eğitime alternatif değil destek olduğuna ilişkin görüşler de (Akçay, 2014; Beldarrain, 2006; akt. Başal ve Gürol, 2011; Duran vd., 2006) bulunmaktadır. Ancak, uzaktan eğitimin insanlara sürekli ve bağımsız öğrenme olanağı sağlaması, esnekliği, eğitimin maliyetini azaltması, eğitimin devamını sağlaması (Ünal ve Arı, 2020), zaman ve mekâna bağlı olmaması, güncellenebilir olması (Duran, Önal ve Kurtuluş, 2006), şeklindeki avantajları ile deprem, sel, yangın, heyelan, fırtına gibi doğal afetler, pandemi gibi salgın hastalıklar, göç ve savaşlar gibi beklenmedik kriz durumlarında eğitimin kesintisiz sürdürülmesindeki önemini ve gerekliliğini dikkate almak gerekir.

Teknolojik gelişmeler ve uzaktan eğitimin yaygınlaşması ile eğitim, sanal sınıf ortamlarına taşınmıştır (Yaşlıca, 2020). Clark ve Kwinn'e (2007) göre sanal sınıf, "katılımcıların aynı anda farklı mekânlarda, bir eğitmen liderliğinde çevrimiçi olarak katıldıkları senkron bilgisayar öğrenme ortamları olarak" tanımlanmaktadır. Sanal sınıflar; aktif kullanıcısı olan öğrenciler, eğitimi planlayan ve yöneten öğretmenler, programları tasarlayan ve düzenleyen geliştirmeciler, kullanıcı desteği sunan destek personeli ve ders çizelgeleri hazırlayan, derse girecek öğretmenleri belirleyen ve kayıtları saklayan yöneticiler olmak üzere beş katılımcıdan oluşmaktadır (Ebberts vd., 2003; akt. Kaya, 2011).

Uzaktan eğitimdeki teknolojik sorunlar, içerik ve materyal sorunları, iletişim ve güvenlik sorunları, disiplin ve değerlendirme sorunları sanal sınıflarda da karşımıza çıkmaktadır (Can ve Gündüz, 2021). Ancak sanal sınıfların coğrafi sınırları ortadan kaldırması, erişim kolaylığı sunması, kalabalık sınıflarda başarılı olması, dezavantajlı çocukların derse katılabilmesini sağlaması (Gunderson, 2005'den akt. Kaya, 2011), etkileşimli ders işlenmesine olanak tanınması (Ünsal, 2004) şeklindeki avantajlarını da göz ardı etmemek gerekir. Sanal sınıfların maliyet, mekân ve zaman esnekliği, katılım ve erişim kolaylıkları şeklindeki avantajlarına rağmen; teknolojik bilgi ve araç gerekliliği ile iletişim, katılım ve motivasyon ihtiyacı (Hiltz, 1995; akt. Kaya, 2011) gerektirmektedir. Sanal sınıflarda işlenen derslerin etkililiğini artırmak için öğrencinin aktif olabileceği, geri bildirim alabileceği, öğrenci öğretmen iletişimini güçlendirici materyallerin kullanılması (Yaşlıca, 2020), sanal sınıfların dezavantajlarını avantaja dönüştürebilir. Her ne kadar pandemi sebebiyle zorunlu olarak sanal sınıf kullanılsa da, Turoff'a (1995; akt. Kaya, 2011) göre sanal sınıfın amacı öğrenci ve eğitimcilerin mekân farkı gözetmeksizin bilgisayar teknolojileri yardımıyla, kullanıcıların aktif katılımı ile kaliteli ve etkileşimli bir eğitime sahip olmasını sağlamaktır. Mekân ve zaman sıkıntısı olmayan sanal sınıflar, çevrimiçi olması ve canlı derse katılımı sağlama, önceden hazırlanan ders kayıtlarının sunulması veya ders kayıtlarının sonradan izlenmesi olanaklarına sahip olması (Şen, Menemencioglu, Atasoy ve Özcan, 2011), derse katılım sorunlarını en aza indirmesi ve geniş kitlelere hitap etmesi, eğitimin sürekliliğini sağlaması açısından önemlidir. Eğitimin mutfağında olan öğretmenlerin bu yeni eğitim ortamına bakış açılarını belirlemek, sanal sınıfların eksik ve olumlu yönlerini görmek, sanal sınıfların geliştirilmesi açısından literatüre katkı sunabilir.

Bu araştırmanın amacı, öğretmen görüşlerine göre Covid 19 pandemi sürecindeki sanal sınıf uygulamalarının genel görünümünü ortaya koymaktır. Araştırmanın problem cümlesi, "Covid-19 pandemi sürecinde sanal sınıf uygulamalarının genel görünümü nasıldır?" şeklinde belirtilmiş ve aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Covid-19 pandemi sürecinde;

- Sanal sınıf uygulamalarının genel görünümü nasıldır?
- Sanal sınıf uygulamalarında karşılaşılan sorunlar nelerdir?
- Sanal sınıf uygulamalarındaki sorunların çözümünde hangi yöntemler kullanılmıştır?
- Sanal sınıflarda eğitimin etkililiği için neler yapılabilir?

Bu araştırma sanal sınıflarda yürütülen eğitim uygulamalarının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi ile ilgili yapılan ilk araştırmalardan biridir. Araştırma sanal sınıf uygulamalarının mevcut durumunu belirleme, karşılaşılan sorunların ve sorunların çözümüne yönelik öneriler geliştirilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Yöntem

Araştırma Deseni

Araştırma nitel araştırma kapsamında durum çalışması modeli olarak gerçekleştirilmiştir. Durum çalışması nitel araştırmalarda kullanılan önemli tekniklerden biridir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Durum çalışması ile araştırmacılar bir olay, eylem, durum, program veya süreci kapsamlı olarak analiz ederek, olaylar ve davranışlar hakkında derinlemesine ve önemli bakış açıları elde etmektedir (Brown, 2008; Stake, 1995; Yin, 2012). Araştırmalarda ele alınan durumlar zaman, konu ve eylem bakımından bazı sınırlılıklara sahip olabilir. Ancak,

araştırmacılar durum çalışması sayesinde araştırma konusu ile ilgili detaylı veriler toplayarak analiz yapabilmekte, böylece bir durum, olay veya konu daha iyi anlaşılabilir. Bu çalışmada “sanal sınıflardaki eğitim uygulamaları” bir durum olarak ele alınarak öğretmen görüşleri doğrultusunda incelenmiştir. Bu kapsamda sanal sınıf uygulamalarındaki eğitim, karşılaşılan sorunlar, sorunların çözümünde kullanılan yöntemler ve sanal sınıf uygulamalarının daha etkili yürütülebilmesine yönelik zengin veriler toplanmıştır.

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Pandemi koşulları da dikkate alınarak Yıldırım ve Şimşek’in de (2006) belirttiği gibi, araştırmaya hız ve pratiklik kazandırmak için erişilmesi kolay olan durum tercih edilmiştir. Ayrıca, katılımcıların araştırmaya gönüllü katılım sağlamaları da esas alınmıştır.

Çalışma Grubu

2020-2021 eğitim öğretim yılında İstanbul ili Bağcılar ilçesinde görevli gönüllü 75 öğretmen araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin kişisel özellikleri incelendiğinde çoğunluğu kadın (n = 51) olup, 30-50 yaş aralığında ve sınıf öğretmeni (n = 61) olarak görev yapmaktadır. Öğretmenler, sanal sınıf ile ilgili hizmet içi eğitim almadıklarını (n = 53) belirtmiştir. Katılımcılara ait diğer kişisel bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Demografik Özellikler	Alt Boyut	n	%
Okul türü	İlkokul	67	89
	Ortaokul	4	5
	Meslek Lisesi	4	5
Meslekî kıdem	1-5 yıl	5	7
	6-10 yıl	11	15
	11-15 yıl	21	28
	16-20 yıl	20	27
	21-25 yıl	11	15
	26-30 yıl	3	4
	31 yıl ve üstü	4	5
Öğrenim durumu	Lisans	66	88
	Lisansüstü	6	8
	Ön Lisans	3	4
Kullanılan uzaktan eğitim uygulaması	Zoom + EBA	54	72

Zoom	12	16
Zoom +Diğer	7	9
Diğer	2	3

Tablo 1'e göre, öğretmenlerin çoğunluğu (n = 67) ilkokulda görev yapmakta, meslekî kıdemleri genel olarak 6 ile 25 yıl arasında (n = 65) değişmektedir. Katılımcıların çoğunluğu (n = 66) ise lisans mezunudur. Araştırmaya katılan öğretmenler genellikle (n = 54) Zoom ve EBA eğitim uygulamasını birlikte kullanmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, araştırmacıların hazırladığı yapılandırılmış yedi açık uçlu sorudan oluşan form yardımıyla elde edilmiştir. Öncelikle araştırma konusu ile ilgili kapsamlı literatür taraması sonucunda 10 açık uçlu sorunun yer aldığı bir taslak soru formu geliştirilmiştir. Geliştirilen soru formu pilot uygulama kapsamında sekiz öğretmene uygulanmıştır. Pilot uygulama sonucu elde edilen verilere ilişkin olarak eğitim bilimleri alanında üç öğretim üyesinin görüşlerine başvurulmuş ve sorularda bazı düzenlemeler yapılarak soru formuna son şekli verilmiştir. Soru formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yaş, cinsiyet, sanal sınıf eğitimi alma durumu, meslekî kıdem, öğrenim durumu, görev yapılan kurum türü ve kullanılan uzaktan eğitim uygulamasına ilişkin kişisel bilgileri belirlemeye yönelik yedi soru yer almaktadır. Soru formunun ikinci bölümünde ise sanal sınıf uygulamaları, sanal sınıf yönetimi ile sanal sınıf sorunları ve sorunların çözümüne yönelik yapılandırılmış 7 açık uçlu soru bulunmaktadır. Bu sorular şunlardır:

- Geleneksel sınıflar ile sanal sınıfların benzerlikleri nelerdir?
- Geleneksel sınıflar ile sanal sınıfların farklılıkları nelerdir?
- Sanal sınıfların yönetimi ile ilgili düşünceleriniz nelerdir?
- Sanal sınıfların geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?
- Pandemi döneminde sanal sınıf ortamında karşılaştığınız sorunlar nelerdir?
- Pandemi döneminde sanal sınıf uygulamalarının daha etkili olabilmesi için veya karşılaştığınız sorunların çözümünde hangi yöntemleri kullandınız? Yeterli oldu mu?
- Pandemi döneminde sanal sınıf uygulamalarının daha etkili yürütülebilmesi ve karşılaştığınız sorunların çözümüne yönelik önerileriniz nelerdir?

Verilerin Toplanması

Veriler, araştırmaya gönüllü olarak katılan öğretmenlerden pandemi koşulları dikkate alınarak elektronik ortamda yazılı olarak toplanmıştır.

Veri Analizi

Araştırma verileri, nitel araştırma kapsamında içerik analizi ve betimsel analiz yardımıyla değerlendirilmiştir. Nitel veri analizi türleri arasından en çok tercih edilen yöntemlerden biri olan içerik analizi, ve betimsel analiz yazılı dokümanların incelenmesinde en sık kullanılan

teknikler arasında yer almaktadır. Nitel araştırma verilerinin analizi bazı aşamalar esas alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu aşamaları Yıldırım ve Şimşek (2006), verileri kodlama, temaları bulma, kodları ve temaları düzenleme, bulguları tanımlama ve yorumlama şeklinde dört aşama olarak sıralamaktadır. Araştırma verilerinin analizi bu aşamalara göre gerçekleştirilmiştir. Öncelikle katılımcıların görüşleri kapsamlı olarak incelenerek araştırma amacına uygun ve birbirleri ile anlamlı olan kelime grupları ve kodlar belirlenmiş ve sistematik bir şekilde analiz edilmiştir (Corbin ve Strauss, 2008; Creswell, 2002; Miles ve Huberman, 1994, Patton, 2014; Silverman, 2001). Kodlama işlemi başlangıçta araştırmacılar tarafından bağımsız olarak yürütülmüş, ancak daha sonra iki farklı alan uzmanından da destek alınmış, kodlardaki benzerlik ve farklılıklar belirlenmiştir. Veri analizi sonucunda yedi tema ve 88 kod belirlenmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik araştırmacıların araştırmayı yürütenlerin araştırma konusunu objektif olarak gözlemlemesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Araştırmacıların araştırma sürecinde esnek olması, ek sorular sorabilmesi de önemlidir. Yıldırım ve Şimşek'e (2006) göre, nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirlik için inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik gibi bazı aşamalar takip edilmektedir. Bu araştırmada katılımcı görüşlerine başvurulmuş ve elde edilen ortak sonuçlar teyit amaçlı öğretmenlere gönderilmiş, uzman desteği alınmış ve katılımcı görüşleri ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Araştırmanın tüm veri analizi süreci ayrıntılı olarak raporlanmıştır.

Nitel araştırmalarda doğası gereği, algılamalar ve yorumlamalar farklı olabildiği için verilerin farklı araştırmacılar tarafından yorumlanması ile farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Bu araştırmada araştırmacılar tarafından oluşturulan kodlar ve temalar eğitim bilimleri alan uzmanları tarafından yeniden oluşturulmuş, kod ve temaların uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Miles ve Huberman'ın (1994: 64), [Güvenirlik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)] x 100, formülü uygulanarak kodlamanın güvenirliliği belirlenmiştir. [Güvenirlik = 76 / (76 + 12)] x 100 = .86 işlemi sonucunda, kodlayıcılar arasındaki uyum .86 olarak bulunmuştur. Kodlayıcılar arası güvenirliliğin %70'ten büyük olması, kodlamanın güvenilir olduğunu doğrulamakta (Miles ve Huberman, 1994), kodlayıcılar arasında yüksek düzeyde görüş birliği olduğunu göstermektedir. Elde edilen kodlar, kendi içinde ayrıca tekrar analiz edilerek temalarla ilişkilendirilmiştir (Bogdan ve Biklen, 1998; Creswell, 2002). Daha sonra, araştırmaya katılanların görüşlerinden doğrudan alıntılara yapılarak bulgular bölümünde sunulmuştur. Araştırmanın geçerlik ve güvenirliliğini sağlamaya yönelik olarak verilere yorum katılmadan olduğu gibi sunulmuştur.

Araştırmanın iç geçerliğini belirlemede Creswell'in (2002) belirttiği gibi, bulgular ilişkili olan duruma uygun yorumlanmış, temalar ve kodların iç tutarlılığı için içsel homojenlik ve dışsal heterojenlik kriterleri esas alınmıştır. Araştırmanın dış geçerliği için araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracının özellikleri ve verilerin analizi gibi tüm işlem süreçleri detaylı olarak açıklanmıştır. Creswell'e (2002) göre, nitel araştırmalarda bulguların yorumsuz olarak doğrudan sunulması, araştırmanın güvenirliliğine olumlu katkı sağlamaktadır. Bu yüzden araştırma kapsamında güvenirliliği sağlamak amacıyla öğretmen görüşleri yorum yapılmadan ham veriler olarak Ö1, Ö2, Ö3... şeklinde kodlanarak bulgular bölümünde sunulmuştur.

Etik Konular

Araştırma verileri, Kırklareli Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulunun 26.01.2021 tarih ve E-35523585-199-1567 sayılı Etik Kurulu onayı ile elde edilmiştir. Araştırma etik kurallara uygun olarak gönüllü katılımcıların ön bilgilendirilmesi ve onayı ile gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Bu bölümde araştırmanın alt problemlerine uygun olarak katılımcı görüşlerine yer verilmiştir. Katılımcı görüşleri yedi tema ve 88 kod altında analiz edilmiş ve tablolar halinde aşağıda sunulmuştur.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Geleneksel Sınıflar ile Sanal Sınıfların Benzerliğine İlişkin Bulgular

Katılımcıların geleneksel sınıf ve sanal sınıf benzerliğine ilişkin görüşleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Geleneksel Sınıf ve Sanal Sınıf Arasındaki Benzerliklere İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
Benzerlikler	Öğretim yöntem ve tekniği	22
	Öğrenci/Öğretmen varlığı	15
	Benzerlik yok	11
	Ders İçeriği	7
	İletişim	6
	Amaç	4
	Benzerlik çok	3
	Öğrenciye ulaşma	3
	İş birliği	2
	Öğretme isteği	1
	Zaman	1

Tablo 2 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmenler, geleneksel ve sanal sınıflarda öğretim yöntem ve tekniği (f = 22), öğretmen ve öğrencinin varlığı (f = 15), ders içeriği (f = 7), iletişim (f = 6), amaç (f = 4), öğrenciye ulaşma (f = 3), iş birliği (f = 2), öğretme isteği (f = 1) ve zaman (f = 1) açısından benzerlikler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bazı öğretmenler (f = 11) geleneksel ve sanal sınıflar arasında benzerlik olmadığını, bazı öğretmenler (f=3) ise benzerliklerin oldukça fazla olduğunu belirtmiştir.

Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekilde sıralanmıştır:

“Ders içerikleri benzer, aynı eğitim türünü kapsıyor. Her ikisinde de öğretmen hazırlık yapmak zorunda.” (Ö1)

“İkisinde de öğretmen ve öğrenci var.” (Ö72)

“Daha çok öğretmen odaklı ders işlenmesi, soru cevap vb. öğretim yöntem ve tekniklerin kullanılması.” (Ö73)

“Birçok eğitim öğretim yöntemini ikisinde de kullanabiliyoruz.” (Ö19)

“Öğrenci ile iletişim kurulması aynı.” (Ö2)

“Her ikisinde de zaman sıkıntısı yaşıyor.” (Ö5)

“İkisinde de öğrenciye hitap ediyorsun.” (Ö42)

“Benzerlikler çok fazla.” (Ö15)

“Bir benzerlik göremedim.” (Ö23)

“İmkânı olan öğrencilerin tümüne ulaşabiliyorsun.” (Ö18)

“Öğrenci öğretmen iş birliği var.” (Ö27)

“İkisinde de amaç eğitim ve öğretim yapmak.” (Ö31)

“Öğretmenin meslek heyecanı, öğretme isteği, öğrencilerde öğrenme isteği oluşturabilmesi.” (Ö65)

Geleneksel Sınıflar ile Sanal Sınıfların Farklılığına İlişkin Bulgular

Katılımcıların geleneksel sınıf ve sanal sınıf arasındaki farklılıklara ilişkin görüşleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Geleneksel Sınıf ve Sanal Sınıf Arasındaki Farklılıklara İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
Farklılıklar	İletişim ve etkileşim	29
	Değerlendirme	13
	Sınıf yönetimi	8
	Derslere katılım	6
	Fırsat eşitsizliği	4
	Sosyalleşme	4
	Yöntem ve teknik	4
	Farklılıkların çok olması	4
	Teknolojik	4
	Dikkat ve motivasyon	3
	Denetim	2
	Rahatlık	1
	Farklılık yok	1

Tablo 3 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmenler, geleneksel ve sanal sınıflar arasında iletişim ve etkileşim (f = 29), değerlendirme (f = 13) ve sınıf yönetimi (f = 8) açısından farklılıklar

olduğu belirtilmiştir. Ayrıca derslere katılım (f = 6), fırsat eşitsizliği (f = 4), sosyalleşme (f = 4), yöntem ve teknikler (f = 4), teknolojik farklılıklar (f = 3), dikkat ve motivasyon (f = 3), denetim (f = 2) ve rahatlık (f = 1) açısından da farklılıklar olduğu belirtilmiştir. Bir öğretmen ise farklılık yok demiştir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“Geleneksel sınıflarda öğrenci merkezli eğitim varken, sanal sınıflarda öğretmen merkezli eğitim var. Geleneksel sınıflarda öğrenciler sosyalleşebiliyor, sanal sınıflarda ise yalnızlar. Geleneksel sınıflarda materyal kullanımı daha rahat, sanal sınıflarda kısıtlı.” (Ö1)

“Sosyalleşme, göz göze gelme, hissetme değer vermek, geleneksel sınıf yöntemlerinin en önemli farklılıkları.” (Ö4)

“Sanal sınıf denetlenemiyor.” (Ö2)

“Sanal sınıf görsel materyallerle dikkat çekip motivasyon oluşturmaya daha müsait, geleneksel sınıfsa öğrenciyle göz kontağı kurup duygusal etkileşim yaratarak motivasyon sağlamakta çok etkili şartlara sahip.” (Ö3)

“Gerekli dönüt ve düzeltmenin yapılamaması. Birebir etkileşimin az olması.” (Ö8)

“Anlayıp anlamadıklarını anlama konusu, fırsat eşitsizliği ve çocukların sosyalleşmeden uzaklaşması.” (Ö18)

“Çok fark var, özellikle iletişim farkı var, daha çok sanal materyal kullanırken, daha az iletişim kuruluyor, çocuklar istediği zaman dersten kendilerini soyutluyorlar, mikrofon ya da kamerayı kapatıyorlar ve derse kayıtsız kalabiliyorlar, web2 araçları çok var, sınav yapmak kolay, kâğıt israfı az, her yerden ders yapma hakkı var.” (Ö17)

“Sınıfa hâkimiyette zorlanmalar yaşanıyor.” (Ö27)

“Yüz yüze eğitim daha verimlidir. Öğrencinin derse katılım sayıları aynı değil.” (Ö56)

“Özellikle kendi deneyimim olarak matematik dersi için çok daha verimli oldu. Anında şekli çizebiliyorum, hemen işlemi yapıyorum, tahtaya çiz yaz derdi yok. Çocuklar çok daha iyi anlıyor. Animasyonlar, video, paint gibi çok sayıda uygulamayı anında açıp sunabiliyoruz. Ama sözel dersler için geleneksel sınıflar çok daha verimliydi. Grup oluşturamıyorsunuz, çocukları aktif işin içine katamıyorsunuz, yani sanal sınıfta çocuğun kendini ifade edebilme alanı yetersiz, pasif. Öğrenci isteksizse bize yapacak çok şey kalmıyor.” (Ö52)

“En büyük farklılık ortam daha sonra kullanılan yöntem ve teknikler.” (Ö68)

Sanal Sınıfların Yönetimine İlişkin Bulgular

Katılımcıların sanal sınıfların yönetimi ile ilgili görüşleri Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Sanal Sınıfların Yönetimine İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
	Etkililik	Az
		14

	Fazla	6
Zaman Sıkıntısı	Fazla	11
	Az	7
İşlevsellik	Kolay ve Pratik	5
	Zor	3
Kullanışlılık	Faydalı	5
	Faydalı değil	2
Yönetim	Zor	4
Sanal Sınıf Yönetimi	Kolay	1
Öğretim Şekli	Öğretmen merkezli	3
	Öğrenci merkezli	1
	Zorluk	2
Teknolojik	Kolaylık	2
	Hâkimiyet	2
Katılım		3
Sabır		3
Hizmet içi eğitim		2
Eğlence		1
Özgürlük		1
Etkinlik		1
Sosyalleşme		1

Tablo 4 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen görüşlerine göre, katılımcılar sanal sınıfların yönetimi hakkında etkililik (f = 20), zaman sıkıntısı (f = 18), işlevsellik (f = 8), kullanışlılık (f = 7), yönetim (f = 5), öğretim şekli (f = 4), teknolojik (f = 6), katılım (f = 3), sabır (f = 3), hizmet içi eğitim (f = 2), eğlence (f = 1), özgürlük (f = 1), etkinlik (f = 1) ve sosyalleşme (f = 1) konularında görüş belirtmiştir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“Tek başına sanal sınıf öğrencilerde sosyalleşmeyi azaltacaktır. Bireyselleşme ön plana çıkacaktır. Sürekli ekrana maruz kalma fiziksel ve ruhsal sıkıntılara yol açacaktır. Geleneksel sınıf ile birlikte karma olarak kullanılabilir. Öğrencilerim teknolojiyi iyi kullanmaları sağlanarak, öğretmen merkezli öğrenci merkezli eğitime dönülebilir. Sanal sınıflarda zaman yönetimi öğretmene bırakılmalı.” (Ö1)

“Sanal sınıfların yönetimi eşit teknik donanımlara sahip olmak koşuluyla geleneksel sınıflara nazaran daha kolay ve pratik. Bilgi düzeyinde öğrenmeye uygun ortama da sahip ama analiz sentez gibi üst düzey bilgi işlemeye elverişli olmadığı için kalıcı öğrenme gerçekleştiriyor.” (Ö3)

“Zaman yönetimi konusunda hiç sıkıntı yaşamadım öğrencilerde gürültü yapmadığı için onlarla bu konuda uğraşmadığımız için derse zaman fazlasıyla yetti hatta sürekli tekrarlar bile yaptık.” (Ö53)

“Zaman yönetimi biraz sıkıntı olabiliyor bazen. Her zaman planlı olmak lazım.” (Ö67)

“Öğretmen merkezli, öğretmen dersi anlatıp geçebilir. Öğrencilere daha fazla söz vermek gerekir, o yüzden müfredatı öğretmen belirlemeli.” (Ö9)

“Anlık derslerde tüm katılanların aktif olmalarını sağlama.” (Ö16)

“Etkililiği zayıf. Bağlantı kopmaları ve herkesin aynı anda derse katılmaması nedeniyle zaman yönetimi sıkıntılı.” (Ö8)

“Çocukların ve velilerin, tatilde, isteğe bağlı bir eğitim olarak görmeleri, zaten kayıp bir yıl vs. gözüyle bakmaları stratejilerimizi uygulamayı zorlaştırıyor. Etkililiği iyi, öğrencilerde olumlu fakat seviyesi düşük öğrencilerde olumsuz.” (Ö29)

“Tam verimli olunabilen bir uygulama değil birçok stratejiyi sınıf ortamındaki gibi kullanamamaktayız.” (Ö64)

“Dokümanlara ulaşım konusunda daha rahat fakat dersin 15 dakikası “Sesim geliyor mu?” ile geçiyor.” (Ö23)

“MEB tarafından öğretmenlere eğitim program desteği sağlanmalıdır.” (Ö22)

“Yönetiminin zor olması.” (Ö30)

“Her öğrenci katılamadığı için yeterli olmuyor.” (Ö32)

“Konu anlatımı çok güzel, görsel zenginlik var, istediğim uygulamayı kullanıyorum ve çocuklar daha eğlenceli ders işliyor ama her ders böyle olmuyor, zamana yaymak bazen zorlaşıyor, konuşurma stratejileri kullanmama rağmen bazen çok zorlanıyorum, çocuklar konuşmuyor.” (Ö17)

“Kısa süreli ve etkili olmalı. Süre uzadıkça kayıplar kaçınılmaz oluyor. Öğrenciler okulda olmadıkları için kendilerini daha özgür hissediyor ve daha rahatlar. Alt sınıflarda görsel(video) dokümanlar etkili oluyor.” (Ö19)

“Bu konuda yeterli seviyede donanıma ve bilgiye sahip olabilmemiz çok önemli. Z kuşağına sanal sınıflarda etkili ve verimli ders anlatabilecek, öğrencilerin dikkatlerinin ve hayretlerinin diri ve devamlı olmasını sağlayabilecek öğretim strateji ve tekniklerini bilmeliyiz.” (Ö69)

“Öğrenciye dokunmanın ve bir şeyler öğretmenin çok zor olduğunu düşünüyorum.” (Ö34)

Sanal Sınıfların Geleceğine İlişkin Bulgular

Katılımcıların sanal sınıfların geleceği hakkındaki görüşleri Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Sanal Sınıfın Geleceğine İlişkin Görüşleri

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
	Hayatımızda olacak	26
	Geleceği yok	15

	Hem yüz yüze hem sanal	9
Sanal Sınıfların Geleceği	İhtiyaç durumunda	9
	Geliştirilmeli	9
	Tamamen kullanılabilir	5
	Olmamalı/Kullanılmamalı	2

Tablo 5 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmenler, sanal sınıfın kullanımının artarak hayatımızda olacağı (f = 26), geleceğinin olmayacağı (f = 15), hem yüz yüze hem sanal sınıfların birlikte kullanılacağı (f = 9), ihtiyaç durumunda kullanılabileceğini (f = 9) ve tamamen sanal sınıfa geçilebileceğini (f = 5) belirtmiştir. Ancak bazı öğretmenler geliştirilmesi gerektiğini (f = 9) belirtirken, bazı öğretmenler de kullanılmaması gerektiğini (f = 2) ifade etmişlerdir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“Maliyet daha düşük olduğu ve yer zaman kısıtlaması olmadığı için gelecekte sadece sanal sınıflara dönüş olabilir.” (Ö1)

“Hayatımızın bir parçası olarak devam edecek bu sebeple daha etkin kullanılmalı, velileri ve çocukları bu yeni durumu kabullenmeleri konusunda teşvik etmeliyiz.” (Ö7)

“Yüz yüze eğitimin verimi küçük yaş grubunda asla alınamayacak. Daha büyük yaş grupları için de olumlu sonuçlar alınabileceğini düşünüyorum.” (Ö9)

“İhtiyaç duyulduğu her an kullanılabilceğini düşünüyorum.” (Ö39)

“Öğrenciyi tembelliğe ittiğini düşünüyorum. Fazla uzun sürmez.” (Ö51)

“Geliştirildiğinde etkili olacağını düşünüyorum.” (Ö58)

“Lütfen olmasın. Klasik sistem çok güzel.” (Ö23)

“Yüz yüze eğitim olmasının daha iyi olacağını düşünüyorum sanal sınıfta öğrenci öğretmen etkileşimi çok az. Ekran başında eğitim çok daha yorucu boğaz ağrısı baş ağrısı göz ağrısı bel ağrısı gibi birçok sıkıntılar oluyor bir de evde küçük çocuğunuz varsa daha da zor oluyor.” (Ö53)

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Sanal Sınıf Ortamında Karşılaşılan Sorunlara İlişkin Bulgular

Katılımcıların sanal sınıf ortamında karşılaştıkları sorunlara ilişkin görüşleri Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Pandemi Döneminde Sanal Sınıf Ortamında Karşılaşılan Sorunlar

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
	Derse katılım	33
	Sınıf yönetimi	23
	Teknolojik	23

Sorunlar	Dikkat eksikliği	9
	İletişim	8
	Zaman ve planlama	7
	İsteksizlik	5
	Fırsat eşitsizliği	4
	Sorun yok	4
	Değerlendirme ve dönüt	3
	Kaynak eksikliği	2

Tablo 6 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmenler, pandemi döneminde sanal sınıf ortamında derse katılım (f = 33), sınıf yönetimi (f = 23), teknolojik (f = 23), dikkat eksikliği (f = 9), iletişim (f = 8), zaman ve planlama (f = 7), isteksizlik (f = 5), fırsat eşitsizliği (f = 4), değerlendirme ve dönüt (f = 3) ve kaynak eksikliği (f = 2) gibi konularda sorunlar olduğunu belirtmiştir. Bunların yanında bazı öğretmenler (f = 4) sanal sınıf ortamında sorun yaşamadıklarını belirtmiştir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“İnternet ve bilgisayar yetersizliği. Katılımın her zaman en yüksek seviyede olmaması.” (Ö8)

“Teknolojik eksiklikler yüzünden öğrencilerin büyük bölümü yararlanamıyor. İnternet alt-yapı eksikliğinden dolayı aksamalar yaşanıyor. Sınıf yönetimi daha zor. Süre çok kısıtlı, dersler erken bitiyor. Uygulamalı dersler (beden eğitimi, görsel sanatlar, müzik) verimsiz geçiyor. Öğrenci pasif durumda. Öğretmen daha çok yoruluyor, iş yükü artıyor. Zamanla öğrencilerde derse istek azalıyor, internet için materyal kısıtlı. Öğrenci sayısı fazla olduğunda ders kontrolü zorlaşıyor. Zoom ve EBA şekil çizme yönünden zayıf. 4. Sınıfta sınav olması, not verme işlemini zor duruma düşürmektedir.” (Ö1)

“Zaman yetersizliği, teknik aksaklıklar, ev ortamından sıyrılamamaktan ötürü derse odaklanmakta zorlanma, eşit teknik olanaklara sahip olamama.” (Ö3)

“Dikkat eksikliği, soru alma ve sorma, kesinti, bağlanamama ve kamerada uygunsuz görüntüler olabilmesi.” (Ö40)

“Materyal sıkıntısı yaşıyorum. Öğrenci dokunamıyor.” (Ö72)

“Öğrenci katılımının az olması, dikkat dağınıklığı, ödev kontrolünün zorluğu.” (Ö43)

“Derse katılımda yetersiz sayı, isteksizlik.” (Ö75)

“Sanal sınıf ortamı, öğrenci katılım problemi, dikkat eksikliği.” (Ö34)

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Sanal Sınıf Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunların Çözümünde Kullanılan Yöntemlere İlişkin Bulgular

Katılımcıların pandemi döneminde sanal sınıf uygulamalarının daha etkili olabilmesi için karşılaştıkları sorunların çözümünde kullandıkları yöntemlere ilişkin görüşleri Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Pandemi Döneminde Sanal Sınıf Ortamında Karşılaşılan Sorunların Çözümünde Kullanılan Yöntemler

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
Yöntemler	İletişim ve iş birliği	28
	Etkinlik Çeşitliliği	16
	Materyal hazırlama	10
	Çözüm yok	10
	Öğrenci merkezli eğitim	4
	Farklı uygulamalar	3
	Sanal sınav	2
	Sorun yok	2
	Ortam düzenleme	1
	Hizmet içi eğitim alma	1
	Sanal kütüphane	1
	Soru-Cevap	1
	Teknolojik destek	1
	Emoji kullanımı	1
	EBA puan sistemi	1
Zamana bırakma	1	

Tablo 7 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen görüşlerine göre pandemi döneminde sanal sınıf ortamında karşılaşılan sorunları çözmek için öğretmenler, iletişim ve işbirliği (f = 28), etkinlik çeşitliliği (f = 16), materyal hazırlama (f = 10), öğrenci merkezli eğitim (f = 4), farklı uygulamalar (f = 3), sanal sınav (f = 2), ortam düzenleme (f = 1), hizmet içi eğitim alma (f = 1), sanal kütüphane (f = 1), soru-cevap (f = 1), teknolojik destek (f = 1), EBA puan sistemi (f = 1), emoji kullanımı (f = 1) ve zamana bırakma (f = 1) yöntemlerini kullandıklarını belirtmiştir. Bunların yanında bazı öğretmenler (f = 2) sanal sınıf ortamında sorun yaşamadıklarını belirtirken, bazı öğretmenler de karşılaşılan sorunlar için çözüm bulamadıklarını (f = 10) belirtmiştir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“Bireysel iletişim ve veli iletişimi. Kısmen etkili oldu.” Ö2

“Derse giremeyen öğrenciler için ders anlatım videoları çekip gönderdim. EBA’da etkinlikler hazırlayıp, derslere ilgi çektim. EBA puan sistemini kullanıp, öğrencilerin derse ilgisini sıcak tutmaya çalıştım. Sınıf yönetimi için, Zoom platformunun ses kapatma, yazı yazmayı kontrol etme, söz isteme özelliklerini kullandım. EBA için değerlendirme sınavları hazırladım.” Ö1

“Öğrencileri de imkân oldukça derse katarak dikkatlerini canlı tutmaya çalıştım. Yararını da gördüm diyebilirim.” Ö50

“Öğrencileri derste canlı ve istekli tutabilmek adına farklı etkinlikler ve materyallerle dersi zenginleştirdim.” Ö39

“Sanal sınav veya test sitelerini kullanarak çocukların dikkatini çekmeye çalışıyorum, soruları kendim hazırlarsam daha etkili oluyor hazır materyal kullanırsam içinde bazı müfredat dışı sorular olabiliyor, çocuk kendini kapatınca ise hemen aile ile iletişime geçip çocuğu konuya odaklanmasını sağlıyorum. Bazen kamera açarak ne yaptığını kontrol ediyorum.” Ö17

“Yeterli olmadı. Sorunlar devam ediyor.” Ö31

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Sanal Sınıf Uygulamalarının Etkililiğine Yönelik Önerilere İlişkin Bulgular

Katılımcıların sanal sınıfların etkililiğine yönelik önerileri Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Katılımcıların Etkili Sanal Sınıf Uygulamasına İlişkin Önerileri

Tema	Kodlar	Görüş Sayısı (f)
Öneriler	Teknolojik destek	26
	Ders katılımı	12
	Veli eğitimi	7
	Etkinlik ve materyal	7
	Çözüm yok	6
	Ders saati ve süresi	5
	Hizmet içi eğitim	3
	Geri bildirim ve değerlendirme	3
	Farklı uygulamalar	3
	Ders video kaydı	2
	Planlama	1
	Öğrenci merkezli eğitim	1
	Ortam düzeni	1
	Fırsat eşitliği	1
	Sorumluluk	1
Sanal sınıf olmamalı	1	

Tablo 8 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen görüşlerine göre, öğretmenler etkili sınıf uygulaması için çözüme yönelik teknolojik destek sağlanması (f = 26), derse katılımın denetlenmesi (f = 12), veli eğitimi verilmesi (f = 7), etkinlik ve materyal sayısının artırılması (f

= 7), ders saati ve süresinin düzenlenmesi (f = 5), hizmet içi eğitim verilmesi (f = 3), geri bildirim ve değerlendirme yapılması (f = 3), farklı uygulamalar kullanılması (f = 3), derste video kaydı alınması (f = 2), planlama yapılması (f = 1), öğrenci merkezli eğitim verilmesi (f = 1), ortamın düzenlenmesi (f = 1), fırsat eşitliğini sağlanması (f = 1) ve sorumluluk alınması (f = 1) gibi öneriler sunmuştur. Bazı öğretmenler ise sorunların çözümünün olmadığını (f = 6) belirtirken, bazı öğretmenler de sanal sınıf olmamalı (f = 1) şeklinde görüş belirtmiştir. Bu konuda bazı öğretmen görüşleri şu şekildedir:

“Her öğrencinin bilgisayar ve internete erişimi sağlanmalı. Öğretmenlere yönelik sanal sınıf ile ilgili hizmet içi eğitim verilmeli. Üniversitelerde sanal sınıf eğitimi ile ilgili bir dönem dersler verilmeli. Sanal sınıf için materyaller ve soru havuzu artırılmalı. Dersler kaydedilip, tekrar izlenmeye açık olmalı, öğretmen ders için kullanacağı platformu kendisi belirlemeli, sanal sınıf platformlarında öğrenci ve öğretmenlerin sohbet edebileceği bir platform olmalı. İlkokulda sınav ve not verme işlemi olmamalı.” (Ö1)

“Öğrencinin dersi etkili bir şekilde dinlemesi için veli eğitimi gereklidir.” (Ö2)

“Sanal sınıf yönetimi ders esnasından ziyade öncesinde ciddi hazırlık gerektiren bir süreç. Öğretmenin kısa süreli bir dersten azami düzeyde verim alabilmesi için iyi bir planlama yapıp uygulaması gerekir.” (Ö3)

“Dikkat çekici ve etkinliği bol dersler tasarlamalı.” (Ö7)

“Daha çok web 2 aracı kullanarak dersi renkli hale getirmek çok etkili oluyor, ama bu konuda bizim de vaktimizi alan bir durum söz konusu, soru hazırlamak uzun süre bilgisayar başında vakit geçirmek sağlık sorunları oluşturuyor.” (Ö17)

“Fazla ders sayısı öğrencilerin kopmalarına neden oluyor. İlkokulda günlük 4 ders olmalı. 6 saat hem öğrenci hem de öğretmeni özellikle de süreç uzadıkça yorucu ve sıkıcı olmaya başladı. Örneğin öğrencilerin çıkmak için can attığı beden eğitimi dersi sanalda artık dersten kaçma nedeni oldu.” (Ö19).

“Derslerin kayıt altına alınıp öğrencilerin müsait olduklarında izleyebilmesini öneriyorum.” (Ö23)

“Fırsat eşitliği sağlanmalı.” (Ö26)

“Derslere katılım zorunluluğu olmalı, değerlendirme kriterleri, sınav uygulamaları getirilmeli ve bu konuda esneklik olmamalı.” (Ö29)

“Veliler bilinçlendirilmeli, öğrencilerin tablet internet vb. ihtiyaçları karşılanmalıdır. Öğretmenler uzaktan eğitim konusunda eğitilmelidir.” (Ö43)

“Videolar hazırlanmalı, çocuklara ders anlatımlarında söz verilmeli.” (Ö34)

“Dikkat dağınıklığını engellemek için daha sessiz bir ortamda tek başlarına derse girmelerini istiyorum. Dikkatlerini sürekli derste tutabilmek adına ders işlenişinde görsel öğelere ağırlık veriyorum. Katılımı arttırmak için her ders farklı eğlenceli oyunlar ve etkinlikler kullanarak ders anlatmaya çalışıyorum.” (Ö37)

“Karşılaştığım sorunlara kendim de çözümler bulamadım.” (Ö68)

“Süreç odaklı olmak, geri bildirim konusunda gelişmiş materyaller sunmak gerek.” (Ö66)

“Herkes işini aşkla yapsın sorun kendiliğinden çözülür zaten. Saate bakıp durmak, kaç dakika kaldı acaba deyip durmak, ek ders yatmış mı? Eksik mi? Fazla mı? Ayın 15'ine az kaldılarla bu meslek icra edilemez. Öğretmenlik bir meslek değil, karakterdir. Eğitimin uzağı yakını olmaz.” (Ö65)

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucuna göre geleneksel ve sanal sınıflar, öğretim yöntem ve teknikleri, öğretene ve öğrenene, ders içeriği, öğrenci ile iletişim ve iş birliği sağlama, dersin amacı, öğrenciyeye yardımcı olma ve öğretme isteği ile zaman ayırma bakımından benzerlikler taşımaktadır. Ancak, iletişim ve etkileşim biçimi, ölçme ve değerlendirme etkinlikleri ile sanal sınıfların yönetimi açısından geleneksel ve sanal sınıflar farklılaşmaktadır. Ayrıca, öğrencilerin derslere katılımı, fırsat eşitsizliği, öğrencilerin sosyalleşme biçimi, kullanılan yöntem ve teknikler, teknolojik araçlar, dersteki dikkat ve motivasyon, dersin denetimi ve öğrenme ortamının rahatlığı bakımından da farklılıklar bulunmaktadır. Sanal sınıf deneyimi yaşayan öğretmenlerin sınıf yönetimi ve teknolojik sıkıntılar konusunda daha fazla sorunlar yaşadıkları, ancak bu sorunları aşmak için iletişim ve iş birliği, etkinlik çeşitliliği ve materyal hazırlama yöntemlerini kullandıkları görülmektedir. Katılımcılar sanal sınıfların etkili olmadığını, ders sırasında zaman sıkıntısı yaşadıklarını, öğretmen merkezli olduğunu, sosyalleşmeyi azalttığını ve yönetiminin zor olduğunu dile getirirken, kullanışlılığının faydalı olduğunu ve işlevsel olduğunu söyleyen katılımcılar da bulunmaktadır. Katılımcılar teknolojik destek sağlandığı, veli eğitimi verildiği, ders katılımı arttığı ve materyal çeşitliliği artırıldığı takdirde sanal sınıfın daha etkili olabileceğini belirtmektedirler. Pandemiden önce sıklıkla kullanılmayan ve adı fazla anılmayan sanal sınıfların, hayatımızda daha fazla yer alacağı ve kullanılacağı katılımcılar tarafından dile getirilmiştir.

Geleneksel Sınıflar ile Sanal Sınıfların Benzerlik ve Farklılıklarına İlişkin Tartışma ve Sonuç

Türkiye’de 2005 yılında yapılandırmacı eğitim anlayışı ile birlikte öğrenci merkezli bir eğitime geçilmiştir (Akinoğlu, 2005). Araştırmada katılımcılar en fazla öğretim yöntem ve tekniği açısından benzerlik olduğunu belirtmişlerdir. Aynı katılımcılar sanal sınıfların öğretmen merkezli olduğunu dile getirmişlerdir. Öğretmenlerin geleneksel sınıflarında yapılandırmacı eğitimin gereği olan öğrenci merkezli yöntemi kullanmadıkları çıkarımı yapılabilir.

Katılımcılar aynı mekânda olmasalar bile geleneksel ve sanal sınıflarda öğrenci ve öğretmenin yer almasının benzerlik gösterdiğini belirtmişlerdir. Ancak Gürol ve Turhan (2005) ile Tanilli (2009; akt. Kaya, 2011) öğrenci ve öğretmenlerin fiziksel olarak aynı mekânda bulunmamasını bu iki sınıfın farklılığı olarak ifade etmiştir. Bu sonuç katılımcılar açısından eğitimde mekânın önemli bir farklılık yaratmayacağı sonucunu ortaya çıkarabilir. Ayrıca, katılımcılar öğrencilerin birbiri ile iletişim kuramadıkları için, sanal sınıfların sosyalleşmeyi azalttığını belirtmişlerdir. Ancak sanal sınıflar gerçek sınıfa benzediği için öğrencilerde yalnızlık hissini azalttığı (Hranstinski, 2008a; akt. Bulutlu, 2018) ve kullandığı araçlarla sosyalleşmeye olumlu etkisi olduğu (Motteram, 2001; akt. Bulutlu, 2018) ifade edilmiştir. Buradan çıkarımla katılımcıların sanal sınıfta kullanılan araç ve uygulamaları kullanmadıkları veya bilmedikleri sonucu çıkarılabilir. Katılımcılar sanal sınıf ve geleneksel sınıfta motivasyon oluşturma yöntemlerinin farklı olduğunu dile getirmektedir. Benzer şekilde Filipinler’de yapılan bir araştırmada yüz yüze sınıf ortamı olmadığı için sanal sınıflarda öğrenci motivasyonunun az sağlandığı belirtilmiştir (Zaldy vd, 2022).

Sanal Sınıfların Yönetimine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Katılımcılar sanal sınıfları kullanışlı ve faydalı olarak ifade etmişlerdir. Sanal sınıfın bir diğer özgeisi olan öğrencilerin de sanal sınıfları faydalı ve kullanımını kolay olarak belirtmeleri (Akçay, 2014) sanal sınıflarda eğitimin verimli olabileceği hakkında ipuçları sunmaktadır. Katılımcılar zaman yönetiminde büyük sıkıntı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Can (2020b), sanal

sınıflarda zaman yönetiminde başarılı olabilmek için derslere planlı ve hazırlıklı şekilde girmek gerektiğini ifade etmiştir. Katılımcıların zaman yönetiminde sıkıntı yaşamaları bu hazırlıkları yapmadıkları için gerçekleşmiş olabilir. Katılımcıların çoğunluğu Zoom programını kullandıklarını belirtmiştir. Zoom uygulaması her ders için 40 dakika süre tanımaktadır. Teknolojik sorunlar ve bağlantı problemlerinin olması bu ders süresinin verimli kullanılmamasına sebep olabilir. Bu yüzden öğretmenlerin ders öncesinde öğrencilerin tamamına ulaşp, derse bağlanma bilgilerini vermesi, dersi zamanında başlatması, ne yapacağını ve hangi araçları kullanacağını bilmesi, bunları hazır bulundurması, zaman kaybını en aza indirebilir. Çayırılı (2022), sanal sınıflarda zamanı etkili kullanabilen, iyi iletişim kurabilen sınıf öğretmenlerinin sanal sınıf yönetiminde kendilerini yeterli gördükleri de ifade etmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre, katılımcılar yeterli birikime sahip olmadıkları için hizmet içi eğitim verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak, Çayak ve Erol'un (2022), araştıma sonucunda öğretmenler sanal sınıf yönetiminde kendilerini yüksek düzeyde yeterli gördüklerini belirtmişlerdir. Araz, Aldemir, Tunç ve Çam'ın (2023), araştırma sonucunda ise öğretmenler, kendilerini sanal sınıf yönetimi konusunda orta düzeyde yeterli görürken; uzaktan eğitime yönelik tutumlarının ise iyi düzeyde olduğunu belirtmişlerdir. Bu araştırma ile öğretmenlerin deneyimledikleri uzaktan eğitime karşı tavırlarının olumlu olduğu ama sanal sınıf yönetiminde halen sıkıntı yaşadıkları sonucu çıkarılabilir.

Katılımcılar istenmeyen davranışlardan dolayı sanal sınıf yönetiminde sıkıntı yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Öğretmenler ders işleme tekniklerini değiştirerek olumsuz davranışları engelleyebilirler (Li, 2012; akt. Yılmazsoy, Özdiç ve Kahraman, 2018). Ayrıca öğretmenlerin Zoom programındaki öğrencileri sessize alma, görüntü açma, bekleme odasına alma gibi uygulamaları da bilmesi gerekmektedir. Uzaktan eğitim süresince öğretmenler Zoom uygulamasında çalışmalar yaparken sıkıntı yaşamışlardır (Avcı ve Akdeniz, 2021). Bunun en önemli sebeplerinden birisi de uygulama dilinin Türkçe olmamasıdır. Öğretmenler İngilizce diline tam hâkim olamadıkları için uygulama içi kontrolleri uygulayamamaktadır. Ancak 30 Kasım 2021 tarihinde Zoom güncellemesi ile Türkçe dil seçeneği kullanıma sunulmuştur (Karar, 2021, 20 Aralık). Bu dil seçeneğinin olması, sanal sınıf yönetimine olumlu katkı sağlamanın yanında öğretmenlerin teknolojiye hâkim olduğunu öğrencilere göstermesini ve suistimallerin önüne geçilmesini sağlayacaktır. Katılımcılar bağlantı kopmaları sebebiyle sanal sınıf yönetiminde sorun yaşadıklarını ifade etmiştir. Benzer şekilde Arslan, Polat ve Bulut (2021) bağlantı sorunlarının sanal sınıf yönetiminde sıkıntılara sebep olduğunu belirtmiştir.

Sanal Sınıfların Geleceğine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmada katılımcıların çoğunluğu sanal sınıfların hayatımızda yer alacağını ifade etmiştir. Benzer şekilde Göktaş ve Sırakaya da (2021) gelecekte yüz yüze eğitim ile uzaktan eğitimin birlikte devam edebileceğini belirtmesi öğretmenlerin sanal sınıfa karşı ön yargı ile yaklaşmadıkları sonucunu ortaya çıkarabilir. Can ve Ozan'ın (2022), gelecekteki muhtemel doğal afet, pandemi gibi durumlarda ve meslek edindirme çalışmalarında uzaktan eğitimden yararlanılabileceğini belirtmesi, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremi ile birlikte Yüksek Öğretim Kurulunun (YÖK, 2023) üniversitelerde eğitimin uzaktan eğitim yoluyla yürütülmesine karar vermesi, sanal sınıf uygulamalarının gelecekte yaygın olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bu nedenle sanal sınıf uygulamalarına yatırım yapmak, fiziksel ve teknolojik altyapıyı geliştirmek, toplumun genelini bilinçlendirmek, öğretmenleri

ve okul yöneticilerini hizmet öncesi ve hizmet içi eğitimlerle desteklemek, gelecekteki kriz durumlarına hazırlıklı olmak bakımından gerekli ve önemli görülmektedir.

Katılımcıların yine büyük bir çoğunluğu sanal sınıfların geleceğinin olmadığını ifade etmesi, bu eğitim türünde zorlandıklarını, değişime kapalı veya önyargılı olduklarını akıllara getirebilir. Karabacak ve Kaygın'a göre (2018) yetişkinler teknolojiyi tam olarak nasıl kullanacaklarını bilmediklerinden dolayı teknolojiye karşı ön yargı ile yaklaşmaktadır. Öğretmenlerin "sanal sınıfların geleceği yok" şeklinde görüş belirtmesinin sebebi de teknolojik araçlar ve kullanımına yönelik ön yargı veya bu konularda kendilerini yetersiz görmeleri olabilir. Ayrıca ilk televizyon çıktığında da bu yeni teknolojiye karşı önyargı ile yaklaşılmıştır (Şahin Tutuk, 2019). Ancak değişimin önünde durulmadığını tarih herkese göstermiştir. Sanal sınıf deneyimi pandemi ile ortaya çıkan bir teknoloji olmamasına rağmen, bariz sorunların çözülememesi bu eğitimin geleceği adına kaygı verici bir durumdur.

Sanal Sınıf Ortamında Karşılaşılan Sorunlara İlişkin Tartışma ve Sonuç

Katılımcılar sınıf yönetiminde sorun yaşadıklarını belirtmektedir. Benzer şekilde Kaya (2011), sanal sınıflarda yüz yüze iletişim olmadığı için istenmeyen davranışların olabildiğini belirtmektedir. İstenmeyen davranışların olması sınıf yönetimini zorlaştıran bir durumdur. Ancak araştırmaya sonucundan farklı olarak Can ve Gündüz'ün (2021) araştırma sonucunda öğretmenler, sanal sınıf yönetiminde kendilerini yeterli gördüklerini belirtmektedir.

Katılımcılar sanal sınıflarda en fazla derse katılım konusunda sıkıntı yaşadıklarını belirtmektedir. Katılımcıların teknolojik yetersizlik sorununu da dile getirmeleri, öğrencilerin teknolojik aletlere sahip olmamasının derse katılım azlığının sebeplerinden birisi olduğu düşünülebilir. Ayrıca canlı derse katılmayan öğrenciler için EBA TV alternatifinin olması, canlı ders zorunluluğu olmaması öğrencilerin daha kolay yolu seçip, sanal sınıf ortamından uzaklaşmalarına neden olabilir. Sanal sınıfa ders katılımının az olması bu sınıfların içerik açısından da ilgi çekici olmadığını akıllara getirebilir. Ayrıca öğrenciler sanal sınıflarda karşılıklı etkileşim olmadığını ve ders saatlerinin çok erken veya geç olduğundan dolayı memnun olmadıklarını ifade etmeleri (Albayrak, 2017) derse katılma motivasyonunu düşüren bir etken olabilir. Araştırma sonucundan farklı olarak Can ve Gündüz'ün (2021) araştırma sonucunda öğretmenler, sanal sınıf ortamında öğrencilerin derse katılımını sağlayabildiklerini ve sanal sınıf yönetiminde de başarılı olduklarını belirtmektedir.

Katılımcılar sanal sınıflarda kaynak eksikliği ile ilgili sıkıntıların devam ettiğini belirtmişlerdir. Başka araştırmalarda da (Arslan ve Şumuer, 2020), öğretmenlerin sanal sınıflar için yeterli dijital içeriklere ulaşamadıkları belirtilmektedir. Ancak MEB kaynak eksikliğini gidermek için öğrenci ve öğretmenlerin yararlanması için özel bir internet adresi oluşturmuştur. Bu adreste okul öncesi ve özel eğitim de dâhil olmak üzere her kademe için yardımcı kaynak paketlerini Ekim 2021'den itibaren hizmete sunmuştur. Bu kaynaklar elektronik ortamda kullanılabileceği gibi basılı olarak da alınıp kullanılabilir (MEB, 2021a). Öğretmenlerin kaynak eksikliğini dile getirmelerinin sebebi, bu adresin duyurusunun MEB tarafından öğretmenlere etkili şekilde yapılmamasından veya öğretmenlerin bu kaynakları da yetersiz görmesinden kaynaklanmış olabilir. Pandemi ile birlikte duyurular whatsapp gibi dijital uygulamalar ile yapılmaktadır (MEB, 2020). Öğretmenlerin bu şekilde duyurulardan memnun olmamasının sebepleri amacına hizmet etmeyen yazışmaların olması, yazma üslubu, zamansız gelen mesajların rahatsızlık yaratmasıdır (Yiğittürk, 2020). Duyurunun bu şekilde yapılması, öğretmenlerin duyurulara önem vermemelerine neden olmuş olabilir. MEB,

pandeminin başında göz ardı ettiği okul öncesi eğitime de (Can, 2020a) kaynak desteği sağlamıştır.

Katılımcılar sanal sınıflarda öğrenci dikkatini toplamakta zorlandıklarını, iletişim ve teknoloji ile ilgili sorunlar yaşadıklarını belirtmiştir. Araştırma sonucu ile benzer şekilde Kalelioğlu, Atan ve Çetin'in (2016) araştırma sonucunda da sanal sınıflarda geçmişte benzer sorunların tespit edilmesi, sanal sınıf uygulamalarına yönelik iyileştirici çabalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde teknolojik ve iletişim sorunlarının sıklıkla karşılaşıldığı görülmektedir (Başaran, Doğan, Karaoğlu ve Şahin, 2020; Bilgiç ve Tüzün, 2015; Can, 2020a; Yılmazsoy vd. 2018). İletişimin etkili olması için gerekli olan ses ve beden dilinin karşıdakilere tam olarak aktarılamaması (Yağcı ve Uçar, 2018), iletişim sorununun sebeplerinden birisi olabilir. Ancak Yılmazsoy ve diğerleri (2018), sanal sınıf ortamında iletişim kurmanın kolay olduğunu ifade etmiştir. Bu yönüyle araştırmadaki öğretmenlerin sanal sınıflardaki iletişim kurma yöntemlerine hâkim olmadıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak en önemli iletişim araçlarından biri olan cep telefonlarının Türkiye'de 1994 yılından itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanması (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu [TRT], 2021) ile insanların sanal ortamdaki iletişim yöntemlerine alışkın oldukları için pandemi sürecindeki sanal sınıf eğitiminde ön bilgileri olabileceği kestirilebilir. Çakır, Taban ve Taşer'in (2023) araştırma sonucunda, sanal sınıfların yönetiminde öğrenciden ve ekipman eksikliğinden kaynaklanan sorunların başka ülkelerde de yaşandığı ve sorunların nedeni olarak özellikle velilerin teknoloji okur yazarlık düzeylerinin yeterli olmadığı belirtilmektedir.

Sanal Sınıf Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunların Çözümünde Kullanılan Yöntemlere İlişkin Tartışma ve Sonuç

Katılımcılar sorunların çözümünde en fazla iletişim yöntemini kullandıklarını belirtmiştir. Araştırma ile benzer şekilde öğrenci, veli ve idare ile sürekli iletişim halinde olmanın iletişim sorunlarını azalttığını belirten çalışmalar vardır (Can ve Ozan, 2020; Yılmazsoy vd. 2018). Katılımcılar materyal kullanımının sorunların çözümünde etkili bir yöntem olduğunu dile getirmişlerdir. Benzer şekilde, Yaşlıca (2020) özellikle etkileşimli materyallerin öğrencinin derse katılımını ve başarısı olumlu yönde etkilediğini, ayrıca değerlendirme ve dönüt yapma işlerinin daha pratik yapıldığını ifade etmiştir. Katılımcılar sorun çözümünde kendilerinin sanal sınıf yönetimi ile ilgili eksikliklerine yer vermemiştir. Ancak Tozduman Yaralı ve Özkan Kunduracı'nın bir araştırmasında (2022) öğretmenler ses tonunu değiştirerek, öğrencilere sorumluluk vererek, sanal sınıf ile ilgili oluşturdukları kuralları hatırlatarak sürecin iyi yürütüldüğünü ifade etmiştir.

Sanal Sınıfların Etkililiği İçin Önerilere İlişkin Tartışma ve Sonuç

Katılımcılar etkili sanal sınıf uygulaması için teknolojik destekten faydalandıklarını ifade etmişlerdir. Etkili sınıf uygulamasının gerçekleşmesi için etkili bir sınıf yönetimine de ihtiyaç vardır. Gökteş ve Sırakaya (2021) teknolojik sorunların, sanal sınıflarda yönetimi etkilediğini belirtmiştir. Katılımcılar teknolojik sorunları ortadan kaldırarak etkili bir sınıf uygulaması sağlamaya çalışmış olabilir.

Katılımcılar sanal sınıfın etkili olması için öğretmenlerin hizmet içi eğitim alması gerektiğini belirtmişlerdir. Çayırılı (2022), sanal sınıflarda deneyimin artırılması için öğretmenlerin sürekli eğitim alması gerektiğini ifade etmektedir. Sene başında, ortasında ve sonunda yapılacak seminerlerde sanal sınıf deneyimi ile ilgili eğitimler verilebilir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından EBA üzerinden yürütülen seminerler öğretmenlerin isteğine bağlı olarak

sunulmaktadır (MEB, 2021b). Ayrıca Öğretmen Bilişim Ağı (ÖBA) platformunda da yürütülen seminerlerde uzaktan eğitimde öğretme becerilerinin gelişimi, bilinçli internet kullanımı, ölçme ve değerlendirme ile farklı konular hakkında eğitimler verilmektedir. Şayet seminere katılma ile ilgili öğretmenleri teşvik edici uygulamalar yapılırsa tüm öğretmenlerin bu eğitimleri alması sağlanabilir. Katılımcılar zaman ve planlama konusunda sıkıntılar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ancak çözüm önerilerinde planlama yapmaya yer vermemişlerdir. Oysa ki planlama iyi yapıldığı takdirde bu sorunlar ez aza inecektir (Bilgiç ve Tüzün, 2015; Can, 2020b; Yılmazsoy vd. 2018).

Öneriler

Okulların öğrenciler için cazibe merkezi haline gelebilmesi için teknoloji ile uyumlu bir eğitim modeline geçilebilir. Uygulamalı dersler okulda, teorik derslerin bir kısmı ise sanal sınıflarda işlenebilir. Sanal sınıflarda ders kaydı özelliği olduğu için Ivan Illich'in de (2017) hayalini kurduğu fırsat eşitliğinin sağlandığı okulsuz toplum modeli de hayata geçirilebilir. Sanal sınıflar ile ilgili eğitimin, eğitim fakültelerinde ders olarak verilmesi gerekmektedir. Okulda eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren öğretmen ve idareciler için de uzaktan eğitim, sanal sınıf uygulamaları ve sanal sınıf yönetimi konularında hizmet içi eğitimler verilmelidir. Ancak hizmet içi eğitimlerin verimli olması için öğretmenlere teşvikler verilebilir.

Sanal sınıflarda derse katılımların üst seviyede olabilmesi için ülke genelinde bir teknoloji kampanyası yapılarak, okul çağındaki tüm öğrencilerin ve öğretmenlerin bilgisayar veya tablete kavuşması, internete erişimi sağlanabilir. Ayrıca öğrencilerin sanal sınıflarda aktif olarak yer alması için sanal sınıflar ile uyumlu ders içerikleri geliştirilip etkileşimli materyal sayıları arttırılabilir. Bu materyaller MEB tarafından kendi sitesinde sınıf seviyelerine göre sunulabilir. Öğrencilerin ve öğretmenlerin sanal sınıf uygulamalarına ev ortamında katılım sağladıkları dikkate alınarak veliler başta olmak üzere toplumun geneline yönelik sosyal medya platformunda, belediyelerde, halk eğitim merkezlerinde ve okullarda teknolojik farkındalık eğitimi verilebilir.

Sanal sınıflarda öğrenci başarısını ölçme ve değerlendirmede yaşanan sorunlar üzerine çalışmalar yapılabilir. Millî Eğitim Bakanlığı öncülüğünde basılı ve görsel materyallerin telif hakları ile ilgili çalışmalar yapılarak elektronik materyaller, sanal kütüphane ortamında tüm öğrencilerin kullanımına sunulabilir. Öğretmenlerin sanal sınıf uygulamaları ve sanal sınıf yönetimine ilişkin olarak öğretmen, okul yöneticisi, öğrenci ve veli gibi farklı katılımcılar ile nicel, nitel veya karma yöntemlere dayalı araştırmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Akçay, S. (2014). *Eş zamanlı sanal sınıf ortamının grafik tasarım dersinde kullanımına yönelik bir uygulama ve öğrenci algıları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Akinoğlu, O. (2005). Türkiye'de uygulanan ve değişen eğitim programlarının psikolojik temelleri. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 22(22), 31-45.
- Albayrak, İ. (2017). *Uzaktan eğitim sistemi, uzaktan eğitim sisteminde sanal sınıf ortamı ve sanal sınıf ortamında sınıf yönetimi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

- Araz, Ü., Aldemir, S., Tunç, B., & Çam, U. (2023). Öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları ile sanal sınıf yönetimi yeterlikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 3(1), 75-91.
- Arslan, Y., & Şumuer, E. (2020). Covid-19 döneminde sanal sınıflarda öğretmenlerin karşılaştıkları sınıf yönetimi sorunları. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 201-230. doi: <https://doi.org/10.37669/milliegitim.791453>.
- Arslan, A. P., Polat, S. & Bulut, İ. (2021). Sanal sınıflarda sınıf yönetimi sorunları ve çözüm önerileri. *Eğitim Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 2 (2), 39-54.
- Aşkar, P., & Altun, A. (2006). *İlköğretimde bilişim teknolojileri*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınlar.
- Avcı, F., & Akdeniz, E. C. (2021). Koronavirüs (Covid-19) salgını ve uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan sorunlar konusunda öğretmenlerin değerlendirmeleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(4), 117-154.
- Başal, A., & Gürol, M. (2011, Şubat). *E-Öğrenmenin geleneksel sınıflara entegrasyonu*. Akademik Bilişim'11 - XIII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Başaran, M., Doğan, E., Karaoğlu, E., & Şahin, E. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi sürecinin getirisi olan uzaktan eğitimin etkililiği üzerine bir çalışma. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 179-209.
- Bilgiç, H. G., & Tüzün, H. (2015). Yükseköğretim kurumları web tabanlı uzaktan eğitim programlarında yaşanan sorunlar. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 26-50.
- Bogdan, R. C., & Biklen, S. K. (1998). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. (3rd ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Bozkurt, E., & Sarıkoç, A. (2008). Fizik eğitiminde sanal laboratuvar, geleneksel laboratuvarın yerini tutabilir mi? *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25, 89-100.
- Brown, A. P. (2008). A review of the literature on case study research. *Canadian Journal for New Scholars in Education*, 1(1), 1-13.
- Bulutlu, Ö. (2018). *Uzaktan eğitim programlarında üniversite öğrencilerinin eş zamanlı sanal sınıf ortamlarını kullanım niyetlerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Can, E. (2020a). Koronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye'de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 11-53.
- Can, E. (2020b). Sanal sınıf yönetimi: İlkeler, uygulamalar ve öneriler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 251-295.
- Can, E., & Gündüz, Y. (2021). Öğretmenlerin sanal sınıf yönetimi yeterlikleri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 49-68. doi: 10.18026/cbayarsos.875435.
- Can, E., & Ozan, C. (2021). Eğitim Bilişim Ağı (EBA): Covid-19 küresel salgınının yansımaları. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41(3), 1553-1595.
- Can, E., & Ozan, C. (2022). Ivan Illich: Okulsuz Topluma Doğru mu? *Uluslararası Liderlikte Mükemmellik Arayışı Dergisi*, 2(1), 12-21.

- Clark, R. C., & Kwinn, A. (2007). *The new virtual classroom: Evidence-based guidelines for synchronous e-learning*. San Francisco, CA: Pfeiffer.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basic of qualitative research techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Angeles, USA: Sage.
- Creswell, J.W. (2002). *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research*. Upper Saddle River, New Jersey: Merrill Prentice Hall.
- Çakır, H., Taban, G., & Taşer, M. (2023). Covid-19 Pandemi Sürecinde Uzaktan Eğitim Planlaması ve Yönetim Yaklaşımları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 107-122. doi: <https://doi.org/10.33206/mjss.1093160>
- Çayak, S., & Erol, İ. (2022, Kasım). Öğretmenlerin sanal sınıf yönetimi yeterliklerinin incelenmesi [Öz]. International congress on open learning and distance education'da sunulan bildiri, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Çayırılı, E. (2022). *Sınıf öğretmenlerinin sanal sınıf yönetimi yeterliği- (Denizli ili örneği)*(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Duran, N., Önal, A., & Kurtuluş, C. (2006). *E-öğrenme ve kurumsal eğitimde yeni yaklaşım öğrenim yönetim sistemleri*. Akademik Bilişim 2006 ve BilgiTek IV - Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Elitaş, T., & Devran, Y. (2017). Yeni iletişim teknolojilerinin uzaktan eğitime entegrasyon sürecinde sanal sınıf ortamları: *ATAUZEM Örneği*. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 213-225.
- Göktaş, E., & Sırakaya, D. (2021, Kasım). *Uzaktan Eğitim ve Sınıf Yönetimi*. 19th International Primary Teacher Education Symposium (IPTES 2021). Online
- Gürol, M., & Turhan, M. (2005). Yönetim fonksiyonları bağlamında uzaktan eğitim yönetimi. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 4(2), 83-89.
- Illich, I. (2017). *Okulsuz toplum*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Kalelioğlu, F., Atan A., & Çetin, Ç. (2016). Sanal sınıf ortamında eğitmen ve öğrenen deneyimleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), 555 – 568. doi: 10.17860/efd.34388
- Karabacak, S., & Kaygın, H. (2018). Uluslararası yetişkin becerileri araştırmasına (pıaac) yönelik halk eğitimi merkezlerinde görev yapan eğitimcilerin görüşleri. *Electronic Turkish Studies*, 13(11), 745-762. DOI: 10.7827/TurkishStudies.13625.
- Karar. (2021, 20 Aralık). *Zoom uygulamasına Türkçe dil desteği nihayet geldi*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/teknoloji-haberleri/zoom-turkce-ayarlar-nasil-yapilir-en-kolay-zoom-dil-degistirme-1643936>.
- Kaya, S. (2011). *Sanal sınıf yönetimi sürecinde görev alacak öğretim elemanlarının eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Kaya, S. (2020). *Zorunlu uzaktan eğitimde karşılaşılan sorunlar: Öğretim elemanı ve öğrenci görüşleri*. In VIIIth International Eurasian Educational Research Congress Online, Eskişehir/Turkey.
- Khan, S. (2016). *Dünya okulu, eğitimi yeniden düşünmek*. İstanbul:YKY Yayınları.

- Kızıldaş, Y., & Özdemir, E. Ç. (2021). Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecine yönelik görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1896-1914. DOI: 10.17755/esosder.873276.
- Kurnaz, A., Kaynar, H., Şentürk Barışık, C., & Doğrukök, B. (2020). Öğretmenlerin uzaktan eğitime ilişkin görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 293-322. DOI: 10.37669/milliegitim.787959.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2020). *Uzaktan eğitim sürecine whatsapp gruplarıyla destek*. Erişim adresi: <https://tutak.meb.gov.tr/www/uzaktan-egitim-surecine-whatsapp-gruplariyla-destek/icerik/655>.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2021a). *Yardımcı kaynaklar*. Erişim adresi: <http://yardimcikaynaklar.meb.gov.tr/#/>.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2021b). *2021 Yılı Kasım Dönemi Mesleki Çalışmaları*. Erişim adresi: <https://oygm.meb.gov.tr/www/2021-yili-kasim-donemi-mesleki-calismalari/icerik/939>.
- Miles, M. B., & Huberman, M. A. (1994). *An expanded sourcebook qualitative data analysis*. London, UK: Sage.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (M. Bütün & S. B. Demir, Çev. Editörleri.) Ankara: Pegem Akademi.
- Saygı, H. (2021). Covid-19 pandemi uzaktan eğitim sürecinde sınıf öğretmenlerinin karşılaştığı sorunlar. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 109-129. DOI: 10.51948/auad.841632.
- Silverman, D. (2001). *Interpreting qualitative data: Methods for analysing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Şahin Tutuk, Z. (2019). Televizyon diye bir şey varmış. *TRT Akademi*, 4(7), 188-193.
- Şen, B., Menemencioğlu, O., Atasoy, F., & Özcan, C. (2011). *Kümelenmiş sanal sınıf uygulaması, Akademik Bilişim'11 - XIII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri 2-4 Şubat İnönü Üniversitesi, Malatya*.
- Türk Eğitim Derneği Düşünce Kuruluşu [TEDMEM]. (2020). *COVID-19 sürecinde eğitim uzaktan öğrenme, sorunlar ve çözüm önerileri*. Emin Karip (Ed.) Erişim adresi: <https://tedmem.org/download/covid-19-surecinde-egitim-uzaktan-ogrenme-sorunlar-cozum-onerileri?wpdmdl=3411&refresh=620582b64c5a21644528310>.
- Türkiye Radyo Televizyon Kurumu [TRT]. (2021). *Cep telefonuyla ilk görüşme 27 yıl önce yapıldı*. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/cep-telefonlariyla-ilk-gorusme-27-yil-once-yapildi-558751.html>.
- Tozduman Yaralı, K., & Özkan Kunduracı, H. K. (2022). Türkiye’de covid-19 pandemi döneminde gerçekleştirilen uzaktan eğitim süreci: Okul öncesi eğitimin değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (61), 425-452.
- Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK]. (2021). *Salgının sosyal, ekonomik ve beşerî etkileri bulgular, sonuçlar ve öneriler*. Erişim adresi: https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/covid_19_ve_toplum_salginin_sosyal_beseri_ve_ekonomik_etkileri_sorunlar_ve_cozumler.pdf.

- United Nations International Children's Emergency Fund [UNICEF] (2020). *Keeping the world's children learning through KOVID-19*. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/coronavirus/keeping-worlds-children-learning-through-covid-19>.
- Ünal, E., & Arı, S. (2020). *Acil uzaktan eğitim*. Z. N. Baysal, E. Sarıcan ve N. Şener (Eds.) *İlkokul üzerine güncel konular –I (1. Baskı) içinde* (ss. 59-70). Ankara: Pegem Akademi.
- Ünsal, H. (2004). Web destekli eğitim, elektronik öğrenme ve web destekli öğretim programlarındaki çeşitli ders modelleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(3), 375-388.
- Yağcı, T., & Uçar, M. (2018). İletişimde engeller ve etkinlik. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3 Ek), 142-160.
- Yaşlıca, E. (2020). Sanal sınıf ortamında etkileşimli öğretim materyalinin başarıya ve tutuma etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 39-56. DOI: 10.18037/ausbd.700328.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmazsoy, B., Özdiç, F., & Kahraman, M. (2018). Sanal sınıf ortamındaki sınıf yönetimine yönelik öğrenci görüşlerinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(3), 513-525. DOI: 10.24315/trkefd.296409.
- Yiğittürk, N. (2020). *Sosyal medya kullanımının okul yönetim başarısına etkisi: Keçiören ilçesi temel eğitim kurumları `Whatsapp` araştırması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.) Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Yin, R. K. (2012). *Applications of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yüksek Öğretim Kurulu [YÖK]. (2023). *YÖK Başkanı Özvar, 2022-2023 Eğitim ve Öğretim Yılı Bahar Dönemi'ne ilişkin alınan yeni kararları açıkladı*. Erişim adresi: <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/yok-baskani-ozvar-2022-2023-egitim-ogretim-bahar-donemi-ne-iliskin-alinan-yeni-kararlari-acikladi.aspx>.
- World Health Organization [WHO]. (2022). *WHO coronavirus (COVID-19) dashboard*. Erişim adresi: <https://covid19.who.int/>.
- Zaldy, C. Collado, Myra D. Landagan, Mark Godwin B. Villareal, Angeli Ann S. Rescober, Grace D. Baral, Floraime O. Pantaleta, Dionimar B. Banaria., & Carlo P. Cortez. (2022). Embracing the "New Normal": Exploring readiness among Filipino students to engage in virtual classes. *Learning: Research and Practice*, 8(1), 59-77. DOI: 10.1080/23735082.2022.2032288.

Türkiye'nin Jeopolitik Açılımı: Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatı

Serkan Gündoğdu^{a, b}

Özet

Devletlerin politik amaçlarına ulaşmak için bir araya gelerek oluşturdukları örgütler, uluslararası ortamda önemli rol oynamaktadır. 2021 yılında kurulan Türk Devletleri Teşkilatı da bunlardan bir tanesidir. Eski adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olan örgütün temellerinin 2009 yıllarında atıldığı görülmektedir. Örgütün esas kuruluş amacının, Türk devletlerinin birbirleri arasındaki ilişkinin artırılması olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada, Türkiye'nin dış politikasının jeopolitik anlamda Türk coğrafyasına yakınlaşması ve Türk Devletleri Teşkilatı olarak adlandırılan birliğin uluslararası kurumsal bir kimliğe sahip olmasına değinilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında uluslararası bir örgüt olarak seçilen Türk Devletleri Teşkilatı'nın oluşumu, kurumsal yapısı, üye ve gözlemci ülkelerin potansiyelleri hakkında bilgiler verilerek belli sınırlar çerçevesinde teşkilatın tanıtımı gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yazılı metin, internet kaynağı, resmi gazete, kurumsal içerikleri kapsayan nitelikte literatür taraması kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk Dış Politikası
Uluslararası Örgüt
Jeopolitik
Türk Devletleri Teşkilatı

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 10.03.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1263177

Turkey's Geopolitical Initiative: The Organization of Turkic States as an International Organization

Abstract

Organizations formed by states to achieve their political goals play an important role in the international environment. The Organization of Turkic States, which was established in 2021, is one of them. It is seen that the foundations of the organization, formerly known as the Cooperation Council of Turkic Speaking Countries, were laid in 2009. It is possible to say that the main purpose of the organization is to increase the relationship between the Turkish states. This study touches upon the subjects of Turkey's geopolitical foreign policy leaning toward Turkic geography and the Organization of Turkic States having an international institutional identity. Information was given about the formation of the Organization of Turkic States, which was chosen as an international organization in the foreign policy of the Republic of Turkey, its institutional structure, and the potential of member and observer countries, and the organization was introduced within certain limits. In the study, a literature review covering written text, internet sources, official newspapers, and institutional content was used.

Keywords

Turkish Foreign Policy
International Organization
Geopolitics
Organization of Turkic States

About Article

Received: 10.03.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1263177

^a İletişim Yazarı: sgundogdu@munzur.edu.tr

^b Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7597-879X.

Giriş

Günümüzde bulunan modern ulus devlet anlayışının tarihi on altıncı yüzyıla kadar geriye gidebilmektedir. Ancak genel kabul modern ulus devletinin 1648 yılında Wesphalia Barışı'nın gerçekleşmesiyle Avrupa topraklarında ortaya çıktığı yönündedir. Bu kavramın temel yapısında ulusların kendi sınırları çerçevesinde hak sahipliğinde bulunabilmesi ve yer aldığı (konsey vb.) organize/ iş birliği içinde diğer uluslarla eşit statüde kendini konumlayabilmesi esası bulunmaktadır. Bu durum uluslararası işbirliklerinin merkezinde modern ulus devletlerinin konumlandığını göstermektedir.

Uluslararası alanda ilk örgütlenmeler, ulusların ortak çıkarları doğrultusunda uzlaşıya yönelmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu durum ulusların barış ve güvenliği sağlamada yeni bölgesel yapılar oluşturması ihtiyacına doğru evrilmiştir. Oluşturulan yeni yapılanmalar başlangıçta sınırlı yetkilerle donatılmış örgütlenmeler olsa da, uluslararası iş birliğini sağlamaya yönelik Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO gibi örgütler ile uluslararası ilişkilerin sürdürülmesi yönünde iş birliğine yönelik daha ciddi eğilimler gerçekleşmiştir. Günümüz koşullarına gelindiğinde uluslararası iş birliği süreç ve ihtiyaçlar çerçevesinde daha çok çeşitlenmiştir. Böylece bu işbirliklerinin uluslararası örgüt olabilmeleri adına birtakım özellikler taşınması beklenmektedir. Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun sunduğu raporda bu özellikler temel hatlarıyla belirtilmektedir. Bahsi geçen unsurlar neticesinde bir uluslararası örgüt olabilmenin ana unsurları; uluslararası anlaşma hukukuna göre kurulmaları, hukuki tüzel kişiliğinin bulunması, kurumsal yapılanmaya haiz olunması, iş birliği temelli ve işlevsel/ fonksiyonel olma unsurlarını barındırıyor olması şeklinde temellendirilebilir.

Uluslararası örgütlerin uluslararası arenada son dönemde kapasitelerinin arttığı görülmektedir. "Daimi tarafsızlık" gibi istisnai koşullar bulunmadığı takdirde, uluslar dış politikalarında ittifaklar aracılığıyla iş birliği yönünde stratejilere gitmektedir. Uluslar ülkelerinin kültürel, tarihi ve geleneklere dayalı, siyasi ve ekonomik alanları içeren, güvenlik ve istikrarın sağlanması amacıyla iş birliğine dair yönelimler gerçekleştirmektedir. Böylece uluslar kendi öz kaynakları ve kapasiteleri kapsamında gerçekleştiremedikleri politikalarını bu iş birliği yöntemiyle meşrulaştırıp ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Bu bakımdan çalışma konusu olarak seçilen Türkiye'nin dış politikasında jeopolitik alanda yönelimi ve şuan gündeminde var olan Türk Devletleri Teşkilatı esası incelenmektedir.

Çalışma öncelikle Türkiye'nin kuruluşundan itibaren çağdaş ve batıcılık ilkesinden Orta Doğu politikalarında değişime kadar Türkiye'nin temel dış politika konuları tarihsel sürecinde öz itibarıyla verilmiştir. Akabinde Sovyet Birliği'nin yıkılması sonrası 1991'de kendi ulus devletlerini kuran Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin yakınlaşma sürecine geçmiştir.

1. Bir Uluslararası Örgüt Olabilmenin Temel Unsurları

İnsanlık tarihi ilk çağlarda ilkel tarzda oluşan bir yapılanmayla yaşamlarını sürdürmüştür. Ancak modern ulus devlet anlayışının, kapitalist düzenin ortaya çıktığı on altıncı yüzyıla kadar gittiği bilinmektedir (Kotan, 2016, s.11). Benzer çıkış tarihlerine göre yorumlanan bir görüşe göre; 1648 yılında gerçekleşen Wesphalia Barışı'nın Avrupa topraklarında ilk modern ulus devletlerini doğurduğu yönündedir. Bu barışla birlikte Wesphalian Devletler Sistemi, Batı'nın/ Avrupa'nın üstünlüğünü öne çıkarmıştır (Özcan,2019, s.50). Bu durum uluslararası ilişkilerde, modern devletlerin kendi sınırları içinde egemen haklarına sahip olmasını gerekli kılmış ve beraberinde modern devletin organizasyon veya konsey gibi bir yapıda birlikte

bulunduğu diğer devletlerle eşit statüde konumlanmasını sağlamıştır. Böylece bu barış antlaşmasıyla ortaya çıkan uluslararası sistem devlet merkezli yeni bir yapılanmayı meydana getirmiştir (Nye ve Welch, 2017, s.5-7). Böylece, uluslararası örgütler modern ulus devletlerle birlikte uluslararası arenada yerini almıştır.

Uluslararası alanda ilk örgütlenmeler, ulusların ortak çıkarları ve birtakım uzlaşma gerektiren sorunları sonucu oluşmuştur. Ulusların siyasi teşkilatlanmaya yönelik ilk iş birliği 1815 tarihinde Viyana Kongresiyle başlamıştır. Viyana Kongresi'nin Birinci Dünya Savaşı'na engel olamaması ulusları barış ve güvenliği sağlamada yeni bölgesel kurumların oluşturulması ihtiyacına itmiştir (Archer, 2015, s.3). Başlangıçta sınırlı yetkilerle donatılmış örgütlenmeler olsa da (Avrupa Tuna Nehri Komisyonu, Uluslararası Telgraflar Birliği vb.), uluslar diplomatik güveni tamamlamak adına 1919 tarihinde gerçekleştirilen Versay Anlaşmasını takiben uluslararası iş birliğini sağlamaya yönelik Milletler Cemiyeti kurulmuştur (Amerasinghe, 2005, s.5). Akabinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO gibi örgütler ile uluslararası ilişkilerin sürdürülmesi yönünde iş birliğine yönelik eğilimler gerçekleşmiştir (Erkiner, 2013, s.370).

Günümüz koşullarında uluslararası iş birliği süreç ve ihtiyaçlar çerçevesinde çok daha çeşitlenmiştir. Bu işbirlikleri, Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun sunduğu raporda; "Anlaşma yükümlülüğünün temeli rızadır ve hukukun temel ilkesi olan rıza yükümlülüğüne yol açar. Tüm antlaşma hak ve yükümlülükleri, bir varlık olarak, uluslararası bir kişilik ve uluslararası hukukun öznesi olarak Devlete bağlanır. Antlaşma yükümlülükleri Devleti bağladığından, Devlet içindeki hükümet, yönetim, hanedan veya rejim değişikliklerinden etkilenmezler, süreci ne olursa olsun, antlaşma hükümlerine göre sona erdirilemediği sürece, Devlet antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmekle yükümlüdür. Düzenli ve yasal bir şekilde bir antlaşmayla bağlı hale gelen bir Devlet, yasalarındaki veya anayasasındaki herhangi bir gereklilik veya boşluk ya da idari veya adli sisteminden kaynaklanan herhangi bir engel nedeniyle antlaşmayı yerine getirmekten muaf tutulmaz, ancak istisnai durumlarda hukukun işleyişiyle belirlenmesine neden olabilirler. Antlaşma yapma yetkisi, Antlaşma yapma yetkisinin kullanılmasında uluslararası düzlemde yürütme tasarruflarıdır ve yürütme makamının görevidir" biçiminde uluslararası anlaşma hukukunun temel ilkeleri başlığında verilmiştir (United Nations, 1956, s.108).

Sayılan maddelere bakıldığında devletlerin uluslararası örgüt olabilmeleri adına öncelikle rızaları gereklidir. Ulusların ulusüstü bir yapılanma adına uluslararası hukuka uygun biçimde tesis edilmiş bir anlaşma yapmaları gereklidir. Bu yapının ortak bir anayasa ile koşul/ şartlarının belirlemesi gerekir. Ayrıca işlemlerini gerçekleştirebilmesi ve faaliyete geçebilmesi adına ortak organlara ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece oluşan bu ulusüstü yapının üyelerinden hariç kendine has bir tüzel kişiliği ve anlaşma yapabilme yetkisi oluşmaktadır. Kısaca bu unsurlar temel hatlarıyla; uluslararası anlaşma hukukuna göre kurulmaları, hukuki tüzel kişiliğinin bulunması, kurumsal yapılanmaya haiz olunması, iş birliği temelli ve işlevsel/fonksiyonel olma unsurlarını barındırıyor olması gereklidir (Çağırın, 2013, s.7-13).

2. Türkiye Dış Politikasına Tarihsel Süreçte Genel Bir Bakışı

2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu tarihten günümüze kadar bulunduğu jeopolitik konumu gereği önemli güç merkezlerinden biridir. Öncelikle Türk dış politikasının temelleri imparatorluk sürecinden yeni bir ulus devleti kurma yönünde ilerlemesi sebebiyle toprak

genişletme mantığından uzaktır. Daha çok, ulus devlet kapsamında Misak-ı Milli sınırlarının muhafazası yönündedir. Buna ilave olarak devletin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" özdeyişi ve "Çağdaşlık ve Batılılaşma" ilkesi ile yeni devletin temel düşünce ve inanç yapısına yönelik çizgisi oluşturulmaya çalışılmıştır (Aydın, 1999, s.156-159). Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki dış politika tutumu; istikrarlı, barışçıl ve güçlü olma yönünde ilerlemiştir. Bu ülkü devletin yapıtaşı olduğu için günümüz koşullarında da geçerlidir.

Türkiye kuruluşundan itibaren, ulusal çıkarlarını göz önünde tutarak özellikle Batı merkezli oluşumlara ilgi göstermiştir. Soğuk Savaş döneminde Rusya tehdidine karşı askeri bir yapı olan NATO'ya 1952 yılında katılması, barış projesi olarak isimlendirilen Avrupa Ekonomik Topluluğu'na 1959 tarihinde başvurması, Ortadoğu ülkelerinin iç savaşlarından kaçınması gibi süreçler Türkiye'nin kendisini Batılı bir devlet olarak algılama/ algılanma talebinden kaynaklanmaktadır. Yine bu dönemde Arap Birliği Ülkeleri (Mısır, Suriye, Filistin, Ürdün vb.) ile İsrail arasında gerçekleşen 1948 Arap-İsrail Savaşı ve 1956 Süveyş Krizi sürecinde durumu reel bir çerçevede değerlendirip ülkelere karşı tarafsızlığını korumuştur (Şahin ve Argalı, 2022, s.15).

2.2. Türkiye'nin Kıbrıs Tutumu

Rumların Kıbrıs Türklerini 1960'da ortak mutabakatın dışlayarak, adayı kendi yönetimlerine geçirme politikası sebebiyle Türkiye'nin dış politikasında Kıbrıs sorunu gündeme gelmiştir. Batı'nın müttefiki Türkiye'ye gerekli desteği vermemesi neticesinde Türk dış politikasının odağını değiştirme kararı almıştır (Derman ve Kurban, 2016, s.455). Aynı dönemde Arap ülkelerinin ekonomilerinin gelişmesi beraberinde Türkiye'nin dikkatini çekmiştir. Böylece 1967 yılında üçüncüsü gerçekleştirilen Altı Gün Savaşı adlı Arap-İsrail savaşında Türkiye'nin tutumu net bir biçimde değişmiştir. Bu tutum değişikliğinde Türkiye Kıbrıs sorununun çözümünde Arap ülkelerinin desteğini beklemiştir. 1973 yılında Orta Doğu ülkeleri, ABD'nin İsrail ordusuna destek vermesini petrol ambargosuyla karşılık vermesi üzerine petrol krizi yaşanmıştır. Bu süreç aynı zamanda Türkiye'nin Orta Doğu komşularıyla yakınlaşmasına da yardımcı olmuştur (Hale, 2021, s.155).

1974 yılında Kıbrıs Barış Harekati gerçekleştirilmiş ve sonucunda ABD Türkiye'ye uyguladığı ambargoyla dış ticareti olumsuz etkilemiştir. 1983 tarihinde Özal hükümetinin ABD ile yakınlaşma eğilimleri ile Türkiye- Yunanistan arasında barışçıl yöntemlere gidilmiş ve bu yakınlaşma Kıbrıs meselesinin başarılı bir hamlesi olarak görülmüştür (Daban, 2017, s.91-92). Aynı dönemlerde Ermeniler tarafından 1975 yılında Beyrut'ta kurulan "Armenian Secret Army for the Liberation Armenia" (ASALA) Türklere yönelik faaliyet gösteren bir terör örgütü olarak ortaya çıkmıştır. ASALA Avrupa'dan aldığı desteği kaybettiğinde ise Kürdistan İşçi Partisi (PKK) adı daha çok duyulmaya başlamıştır (Çelikağı ve Günay, 2022, s.77). Türkiye bu süreçten itibaren güvenlik tehditleri, 1980 Askeri Darbesi gibi daha çok iç meselelere yönelim göstermiştir.

2.3. Türkiye'nin Orta Doğu Politikasında Değişimler

Aralık 1991 yılında resmi olarak Sovyet Birliği'nin parçalanması ile ABD arasında gerçekleşen Soğuk Savaş dönemi bitmiştir. SSCB'nin yıkılması neticesinde Batı müttefikleri bakımından jeopolitik olarak önem arz eden Türkiye yalnızlaşmaya itilmiştir. Aynı zamanda bu dönem Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sağlamaya çalıştığı bir dönem olarak da geçmektedir. Türkiye bu süreçte, bir yandan Soğuk Savaş döneminde edindiği önemli konumu korumaya

çalışırken diğer yandan da Batı kimliğini muhafaza etmeye çalışmaktadır. Bu durumun göstergesi olarak da ABD'ye Körfez Savaşı'nda İncirlik hava üssü kullanıma açılması, Türkiye Irak sınırına asker gönderme kararını kabul etmiştir. Ancak Suudi Arabistan'a asker gönderme safhasında barışçıl politika kapsamında ABD'nin isteği Anayasa'ya aykırı olması sebebiyle kabul görmemiştir (Akşın, 2018, s.290). Böylece Türkiye Orta Doğu meselelerine giriş sağlamıştır. Bu durum Batılı devletlerin ilgisini tekrar kazanmasına yol açmıştır. Ancak Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerinin toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik süregelen politikasını değiştirmesi PKK terör örgütü lehine bir atmosfer oluşturmuştur (Sinkaya, 2011, s.89). Bu durum Türkiye'yi 2000'li yıllara kadar siyasi ve ekonomik istikrarını sağlamaya yönelik zorluklarla mücadeleye sürüklemiştir.

2003 yılında 2. Körfez Savaşı ile ABD ve Birleşik Krallık ön sahlarda olduğu çokuluslu askeri hareket Irak'a girmiştir. 2011 yılında Kuzey Afrika ülkeleri ve Orta Doğu'da gerçekleşen Arap Baharı adı verilen devrimle silahlı çatışmaların büyük çoğunluğu bu coğrafi alanlarda gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türkiye Orta Doğu politikasında mevcut küresel düzenle uyumlu hareket etmiştir. Ancak Türkiye'nin bölgede yol gösterici/ yönlendirici olma stratejileri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. O dönem, Rusya'nın Esad'ı desteklemesi, Mısır'da Sisi'nin iktidarı ele geçirmesi ve IŞİD merkezli "Partiya Yekitiya Demokrat/Demokratik Birlik Partisi" (PYD) ve "Halk Koruma Birlikleri" (YPG) radikal terör örgütleri Türkiye'nin büyük problemleri olmuştur (Oğuzlu, 2021, s.20-21). Böylece Türkiye 2016 darbe girişimleri neticesiyle birlikte yönünü liderlik edebileceği bir başka yöne doğru çevirmiştir.

2.4. Türkiye'nin Türk Dünyası Entegrasyonu

Balkanlar Avrupa Birliği üyesi veya aday ülke konumunda bulunan ülkelerden oluştuğu için Türkiye yönünü Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasına çevirmiştir. Türkiye tecrübeleri neticesinde bu noktada "Türklük" kimliği üzerinde bölgesel iş birliğine gitmiştir (Şahin ve Argalı, 2022, s.28). Tarihsel izler sürüldüğünde, Türk devletleri, Selçuklu döneminden günümüze kadar, Türkiye ile siyasi olarak ayrı varlıklar olsalar da işbirlikleri devam etmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği resmen yıkılana kadar Türk dünyasıyla ilişkiler bu birlik çevresinde gerçekleşmiştir. Birliğin dağılmasından sonra Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri olmuştur. Böylece bu dönem Türkiye'nin Türk devletleriyle birebir ikili ilişkiler geliştirdiği bir dönem olmuştur.

Türkiye bu Türk devletleriyle 1992 yılında ortak dil, hafıza ve kültür birlikteliği sebebiyle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak Türkiye'nin dış yardımlarını organize etmek amacıyla kurulmuştur (TİKA, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>). Bu ilişkilerin bir diğeri ise, 1993 yılında Kazakistan'da kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatıdır. Türk nüfusuna ve diline sahip ülkeler arasında gerçekleştirilen uluslararası kültür örgütü olan TÜRKSOY kısaca Türk dünyasının UNESCO'su olarak anılmaktadır (TÜRKSOY, 2022). Türkçe konuşan ülke ve haklar arasında gelenekleri, tarihi, ulusal ve manevi değerleri yeniden oluşturmak adına önemli bir yer tutmaktadır (İbrahimov, 2022, s.205). Bu gelişmelerin olduğu gibi ilişkileri yavaşlatan problemler de olmuştur. Öncelikle ilkokuldan üniversiteye kadar pek çok Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okul açılmıştır. Ancak bu okullar Türkiye'de bulunan Fethullahçılar/ FETÖ terör örgütü tarafından suistimale uğratılmıştır. Bununla birlikte Türk dünyasında gerçekleştirilen faaliyetler Rusya, Çin ve İran tarafından Turancı emperyalist yayılım olarak nitelendirilmiştir. Son olarak da Rusya'nın Sovyet Birliğinden ayrılan ülkeler üzerinde halen

daha erkini devam ettirmesi Türkiye'nin Türk dünyası politikalarına dikkat etmesini gerektirmiştir.

Türkiye'nin Türk dünyasıyla tekrar yakınlaşması 2008 yılında Bakü'de Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKP) ve 2009 yılında Nahçıvan'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) ile başlamıştır. 2016 yılına gelindiğinde Türkiye odağını ciddiyetle Türk kimliğini vurgulamaya adanmıştır (Şahin ve Argalı, 2022, s.25-26). 2019 yılı itibarıyla gerçekleştirilen 11. Büyükelçiler Konferansı ile "Yeniden Asya ve dijital diplomasi" girişimleri süratle uygulamaya geçilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2022). Özbekistan'da 2021 yılında gerçekleştirilen Türk Keneşi, Türk Devletleri Teşkilatı olarak yeniden adlandırılıp uluslararası bir örgüt olarak kurumsallaşmıştır.

3. Türk Devletleri Teşkilatının Genel Hatlarıyla İncelenmesi

3.1. Uluslararası Bir Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatının Temellenişi: İstanbul Zirvesi

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) 8. Zirvesi Türkiye'nin "Yeşil Teknoloji ve Dijital Çağda Akıllı Şehirler" temasıyla Kasım 2021 yılında İstanbul'da yer alan Demokrasi ve Özgürlükler Adası'nda (Yassıada) düzenlemiştir. Türk Devletleri Teşkilatı, 1992 yılından itibaren çeşitli mekanizmalar ve yapılanmaları oluşturmak amacıyla Ankara'da "Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi" ile çalışmalarına başlamıştır. 2006 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazabayev tarafından zirvelerin daha teşkilatlı hale getirilmesi gerektiği fikri öne sürülmüştür. Fikrin kabulüyle birlikte, 2009 yılında Nahçıvan Antlaşması ile Konsey olarak teşkilatlanma gerçekleşmiştir. 2021 tarihinde Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye üye devletler ve Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci olarak Konseye katılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı bu zirvede 2040 Vizyon Belgesinin kabul edilmesi ve ülkelerin işbirliklerini geliştirmesi adına çaba harcanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu zirvede alınan kararların üç tanesi konseyin uluslararası bir örgüt olması noktasında ayrıca bir öneme sahiptir. Öncelikle incelenecek ilk karar, Türk Konseyi'nin adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmesi ve bir uluslararası örgüt konumu verilmesidir. Bu karar siyasi ve akademik alanlarda ciddi ölçüde tartışılmıştır. Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan, "Konseyimizin adı artık Türk Devletleri Teşkilatı'dır. Türk Devletleri Teşkilatı yeni adı ve yapısıyla daha hızlı ve ısrarla kök salacak, büyüyecek, gelişecek ve serpilecektir." biçiminde görüşlerini dile getirmiştir (T.C. İletişim Başkanlığı, 2021). Tomar, İstanbul Zirvesi'nde alınan bu kararın temel dönüşümleri destekleyen tarihi bir karar olduğunu düşünmektedir (Tomar ve Amuyeva, 2021). Üye ve gözlemci devletlerin iş birliği içinde bir diyalog platformu olarak hizmet verdiği tam teşekküllü bir kuruluşa zamanında dönüştürülmesi mantıklı bir karar olmuştur.

Ehemiyyet gerektiren bir diğer husus; İstanbul Zirvesi bir anlamda Türk devletlerinin tek bir örgüt etrafında birleşmesini resmen gerçekleştirmiştir. Türkmenistan bugüne kadar örgütün zirvelerinde onur konuğu olarak yer almıştır. Bunun nedeni, Türkmenistan'ın "tarafsız devlet statüsü" gereği tam üye statüsünde dahil olamamasıdır. Ancak Türkmenistan Dünya Ticaret Örgütü gibi çok taraflı diplomaside gözlemci statüsünü aktif olarak kullanmaktadır (WTO, 2020). Nahçıvan Antlaşması'nın 16. Maddesi gereğince gözlemci statüsü devletlere, uluslararası örgütlere ve formlara tanınmış bir haktır. Kural olarak gözlemcilerin uygulamada tüm formlarda temsili esastır. Üye ülkelerden tek önemli farkı gözlemcinin teşkilatın karar

alma süreçlerinde oylamaya katılamamasıdır (Mustofaev, 2022, s.109). Türk Devletleri Teşkilatı'nın gözlemci statüsündeki bir diğer ülkesi Avrupa Temsilciliği safında yer alan Macaristan'dır. Bununla birlikte Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin sadece Türkiye tarafından tanınıyor olması diğer üye ve gözlemci ülkeler tarafından resmi olarak kabulde zorluk çıkarmıştır. Kıbrıs Türklerinin Türk dünyasının ayrılmaz parçaları olduğu savunularak 12 Kasım 2022'de gözlemci ülke statüsünde katılımı sağlanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Yani bu gözlemci statüsü Türk devletlerinin teşkilat yapısında yer almalarını kolaylaştıran bir niteliktir. Ancak uluslararası örgütün doğası gereği gözlemci statüsü de dahil ülkelerin sadece Türk dillerinden birinin ülkenin resmi dillerinden biri olarak kullanılması şartıdır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023). Bu şarttan yola çıkıldığında İstanbul Zirvesi'nin Türk Devletlerini birleştirebilecek esnek koşullara sahip olduğu söylenebilir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın bir önemli hususu da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'nın bu zirvesinde 2040 Vizyon Belgesinin kabul edilmesi kararının alınmasıyla örgütün uzun vadeli kalkınma stratejilerini hayata geçirdiğinin göstergesidir. Bu stratejilerin genel merkezinde çok taraflı siyasi istişarelerin güçlendirilmesi, ulusal ve bölgesel dış politikalar konusunda üye ve gözlemci devletler arasında ortak alana giren konularda iş birliği esas alınmıştır. Türk Dünyası 2040 Vizyonu; ülkelerin ekonomik ve sektörel kalkınmanın genişletilmesine, ulaştırma alanlarında iş birliğine odaklanmıştır. Özellikle Trans- Hazar'ın yaygın kullanımı, gümrüklerin basitleştirilmesi, Doğu- Batı Koridoru, Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesi Türk Dünyası'nın ticari, lojistik ve siyasi bağları güçlendirecek hedeflerdir (Mustofaev, 2022, s.110). Vizyonda görüldüğü üzere Türk devletlerinin kültür, din ve dil gibi ortak değerlerinde iş birliğini geliştirmesi önemlidir. Bu doğrultuda ülkelerin yanında TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Akademisi kuruluşlarının, girişimcilerin, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin Türk Devletleri Teşkilatı tarafından tek bir kuruluş bünyesinde koordine edilmesi, bu alanda temsilin çok daha güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023).

3.2. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Yapısı: İlgili Organlar

Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) kuruluşunun başlangıç sürecinin 1992'de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile başladığı, 2009 yılında Nahçıvan Antlaşması ile Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konsey'ine dönüştüğünü ve 2021 yılında da Türk Devletleri Teşkilatı adını aldığı yukarıdaki metinde bahsedilmiştir. Nahçıvan Antlaşması'nın ilk maddesinde bu teşkilatın "uluslararası bir kuruluş şekline sahip iş birliği mekanizması" olduğu belirtilmiştir (R.G., 2010: 27642). Ancak bu kuruluşun "uluslararası kuruluş" olarak belirtilmesinin yanında ilk maddede belirtildiği üzere bazı emareler taşıması gereklidir. Her bir uluslararası örgütte olduğu gibi; kuruluşun karşılıklı rızaya dayanan bir antlaşma ile kurulması, üyelerinden ayrı uluslararası bir hukuki kişiliğinin bulunması, işlevsel bir kurumsal yapıya sahip olması, ortak amaç ve hedefler noktasında iş birliğine dayanan bir mekanizmasının olması beklenmektedir. Bu durumda TDT'nin yapısını incelemek önem arz etmektedir. Bu bakımdan TDT uluslararası bir örgüt olarak faaliyetlerini devam ettirebilmesi adına bünyesinde çeşitli organları ve ilişkili kuruluşları bulundurması gerekmektedir. Çalışmanın alt başlıklarda ilgili yapılar sırasıyla verilmiştir.

3.2.1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Organları

Türk Devletleri Teşkilatı'nın ana karar organı, Dönem Başkanlığı'nı yürüten ülkenin başkanlığında yürütülen Devlet Başkanları Konseyi'dir. Diğer Organlar sırası ile; Dışişleri

Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Genel Sekreterlikten oluşmaktadır. TDT, Nahçıvan Antlaşması'nın hükümlerine bağlı kalarak İstanbul'da yer alan bir çeşit yürütme organı olan Genel Sekreterlik tarafından koordine edilmektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023).

- a. **Devlet Başkanları Konseyi (DBK):** Öncelikle bu konseyi daha iyi anlayabilmek adına Dönem Başkanlığı makamı incelenmelidir. Dönem Başkanlığı, üyeliğin kabulü ve TDT faaliyetlerinin koordinasyonu ve bunların raporlanması bakımından görevli sembolik bir makamdır. Bununla birlikte TDT'ni diğer uluslararası alanda temsil etme yetkisine sahiptir. Nahçıvan Antlaşması şartlarına göre bu makam, olağan TDT toplantısının yapıldığı ülke tarafından bir sonraki toplantıya kadar yürütülecektir. Bununla birlikte bu başkanlığın üst oluşumu olan Devlet Başkanları Konseyi, Nahçıvan Antlaşması'nın tarafı olan ülkelerin başkanlarının bulunduğu ana karar organıdır. Günümüz itibariyle Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye'nin devlet başkanlarından oluşmaktadır. Bu organın görevi; uluslararası sorunlar karşısında taraflar arasında etkileşimi sağlamak, öncelikli iş birliği alanlarını şekillendirmek ve gerçekleşen faaliyetleri gözden geçirmek üzerine kurulmuştur. Olağan toplantıları üyelerin her bir yılda olmak üzere ve tarafların onayıyla olağanüstü toplantı ihtiyacı göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. TDT toplantısında karar yeter sayısı, bu konseyin üyelerinin en az üçte ikisinin toplanmasıyla oluşmaktadır. Bütün karar ve öneriler "oy birliği" ile alınacağı esasına dayanmaktadır. Son olarak devlet liderlerinin bulunması sebebiyle bir genel kurul özelliği göstermektedir (R.G.2010:3; Erkiner, 2022, s.230-231).
- b. **Dışişleri Bakanları Konseyi (DİBK):** Bu konsey, Nahçıvan Antlaşması'nın 6. maddesinde tanımlanmıştır. TDT'nin gündeminde yer alan faaliyetlerle ilgili değerlendirmeler, DBK toplantılarında güncel uluslararası durumların tespiti ve Genel Sekreteryanın personel durumu ve mali raporların onaylanması noktasında görevlidir. DBK toplantıları DİBK olağan toplantılarının takibinde yapılmaktadır. DBK'nın toplanma koşulları ve karar yeter sayısı aynı işleyişe sahiptir (R.G, 2010: 3).
- c. **Kıdemli Memurlar Komitesi (KMK):** Bu komitede tarafların en az bir temsilcisinin bulunduğu yerdir. KMK; sekreteryaya faaliyetlerini koordine etmek, sekreteryanın hazırladığı taslak belgelerini DİBK'nın uygun bulup DBK'nın onayına verilmesinden önce ilk ön değerlendirmeyi gerçekleştirmektedir (R.G, 2010: 3). Buradan yola çıkıldığında KMK'nın Sekreteryaya ile yoğun dirsek teması içinde iş birliği gerçekleştirdiği söylenebilir.
- d. **Aksakallar Konseyi:** Bu konsey TDT'nin himayesinde faaliyetlerini gerçekleştiren bir danışma kuruludur. 2011 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrinde gerçekleştirilen zirvede Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Himayesinde Faaliyet Gösteren Aksakallar Konseyi Yönetmeliği kabul edilmiştir. Böylece Aksakallar Konseyi bu yönetmelik çerçevesinde danışma organı olarak kabul etmiştir. Bunun yanında Konsey görevini Nahçıvan Antlaşması'nın hükümleri ve Sekreteryaya'nın Mali esaslarına göre yerine getirmektedir. Nahçıvan Antlaşması'nın 9. maddesinde Konsey'in görevleri sıralanmıştır. TDT'nin ortak kimlik düşüncesine yönelik bir kurumsal kimliği bulunan Konsey, üye ülkelerin kendi vatandaşları arasından bilgelik makamını temsilen seçilen saygıdeğer bireylerden oluşmaktadır (Erkiner ve Eray, 2022, s.232-233).
- e. **Genel Sekreteryaya:** TDT'nin amaç ve görevlerini yerine getirebilmesi adına daimi statüde yardımcı bir yürütme organı olarak kurulmuştur. Bu organın işleyişi, görevleri

ve yapısı Nahçıvan Antlaşması'nın 10. maddesinde yer almaktadır. Genel anlamda DBİK'nın tavsiyesi üzerine ve DBK tarafından tastik edilen bir Genel Sekreter tarafından koordine edilmektedir. Genel Sekreter'in yardımcıları ise her bir taraf devletlerden, diğer görevliler ise ülkelerin ulusal mevzuatlarına bakılarak seçilmektedir. Sekretarya'nın görevleri arasında; DBK, DİBK, KMK ve TDT tarafından gerçekleştirilen toplantılarda sekretarya hizmetleri gerçekleştirilmesi ve onlar tarafından verilen emirlerin gerçekleştirilmesi; belgelerin hazırlanması, tasnifi ve arşivlenmesi; taraflara iletilen belgelerde takas bürosu formatında yer alması; görevlendirilecek personelin belirlenerek KMK'nın onayına sunulması yer almaktadır. Ayrıca Sekretarya'nın uluslararası hukuki kişiliği tanımlanmış, anlaşma imzalayabilme, mülk alım satımı işlemleri, mahkemelerde taraf olabilme, banka hesabı kullanabilmesi gibi özel yetkiler de barındırmaktadır. 2011 yılında Türkiye ile TDT tarafları arasında "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Ev Sahibi Ülke Anlaşması" imzalanmıştır. Böylece Sekretarya ve onun personeli, binası, müstemilantının sahipliği, ayrıcalık ve muafiyetler Türkiye'ye verilmiştir (R.G, 2010:4; Erkiner ve Eray, 2022, s.233-234).

Türk Devletleri Teşkilatı'nın organları birincil düzenlemeler olarak; Nahçıvan Antlaşması ve Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Ev Sahibi Ülke Anlaşması hükümlerine bağlı kalınarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Tüzüğü, Türk Dünyası Zirveleri Sonuç Bildirileri, Türk Devletleri Teşkilatı Usul Kurulları, Türk Dünyası 2040 Vizyonu, 2022-2026 Türk Devletleri Teşkilatı Stratejisi gibi ikincil düzenlemeler de teşkilatın yasal çerçevesinde etki sahibidir.

Görüldüğü üzere TDT'nin yapısına bakıldığında uluslararası hukuki bir kişiliğe haiz olduğunu, bir örgüt olarak faaliyetlerini devam ettirebileceği yapıları bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu durum, TDT'nin uluslararası alanda haklara sahip olduğu, hukuki eylem ve işlemlerde bulunabildiği, yükümlülük altına girebildiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle Türk Devletleri Teşkilatı; üye devletlerin rızaları ile uluslararası hukuka uygun biçimde Nahçıvan Antlaşması'nı imzalanmış ve bu Antlaşmanın ortak koşullara göre TDT belirlenmiştir. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Zirvesi ile ilk oluşumu gerçekleştirilen yapılanma, adıyla iş birliği esaslı bir yapılanma olduğunu göstermektedir. Buna ilave olarak TDT'nin faaliyetleri, yukarıda bahsedilen organları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu durum, TDT'nin üye ve gözlemci devletlerin haricinde kendine has hukuki tüzel kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

2008 yılında Bakü'de Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ve 2009 yılında Nahçıvan'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) ile başlayan iş birliği 2021 yılında gerçekleştirilen Türk Keneşi, Türk Devletleri Teşkilatı olarak yeniden adlandırılmasıyla birlikte uluslararası kurumsal bir kimliğe doğru ilişkilerin ilerlediği görülmektedir. Bütün bu çıkarımlar Türkiye'nin dış politikasında ciddiyetle Türk dünyasıyla jeopolitik anlamda yakınlaştığını açıklar niteliktedir.

3.3. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Potansiyel Gücü

Türk Devletleri Teşkilatı'nın siyasi, idari, ekonomik ve benzeri alanlarda potansiyelinin anlaşılabilmesi adına öncelikle üye ve gözlemci statüsünde yer alan ülkelerin potansiyellerinin bilinmesi gereklidir. TDT'de katalizör görevini üstlenen Türkiye, jeopolitik anlamda stratejik bir konumda yer almaktadır. Dünya'nın önemli mali güçlerinden biri olması, NATO

bünyesinde güçlü bir orduya sahip ve pek çok sektörde gelişim göstermesi Türkiye'nin itici güç olmasının nedenlerindedir. Bunun yanında enerji ve tabii kaynaklar bakımından dışa bağımlı, teknoloji tabanlı sanayisinin gelişmekte olması bu alanların telafi edilebileceği iş ortaklıklarına yönelmesi de beraberinde getirmektedir.

Bu noktada TDT'ye üye devletlerinden olan Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve gözlemci ülke Türkistan yer altı rezervleri ve bunların kaynak olarak kullanılması noktasında önemli güce sahiptir. Azerbaycan ve Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrolü; Özbekistan'ın doğalgaz, uranyum ve altını, Kırgızistan'ın doğalgaz ve petrolün yanında krom, çinko, nikel, kalay gibi metal ve maden kaynaklarının uluslararası standartta sağlayabilmektedir. Bunun yanında Türkmenistan ve Özbekistan pamuk; Kırgızistan tarım ve hayvancılık alanlarında katma değer sağlamaktadır (Akengin, 2017, s.5-7). Gözlemci ülkelerden Macaristan'ın Avrupa Birliği üyesi olması ve KKTC'nin Akdeniz'deki stratejik konumu TDT'nin önemli ve geniş perspektife sahip bir coğrafyada ciddi bir potansiyel taşıdığını göstermektedir.

TDT'nün potansiyelinin anlaşılabilirliğini sağlayan diğer bir husus, nasıl bir uluslararası örgüte dönüştüğüyle alakalıdır. Siyasi, kültürel, ekonomik gibi alanlarda iş birliği esaslı bir yapılanma mı yoksa Turancılık gibi ideolojik veya güvenlik bakımından bir ortaklı mı sergilediği/ sergileyeceği anlaşılmalıdır. Bu bakımdan TDT'nün yayılım sürecinin anlaşılması gereklidir. TDT'nin 5 üyeden oluşan genişlemeye elverişli bir doğası bulunmaktadır. Örgüt kurumsal yapılanmasını birincil düzenleme olarak Nahçıvan Antlaşması ile kazanmıştır. Yasal metinler ve gerekli mevzuatlar, yeni ve gelişmeye elverişli bir ulusüstü yapılanma olduğu için birincil düzenlemelerin yanında KONSEY Tüzüğü, Zirve Bildirileri, Strateji ve Vizyon belgeleri olan ikincil düzenlemelerle desteklenmektedir. TDT ülkeleri arasında sınırlarda serbest dolaşım hakkı, ikamet ve çalışma hürriyeti, ortak ordu ve savunma politikası, ortak pazar konuları mevcut değildir.

Türk Dili konuşan ülkelerin TDT'de gerçekleştirdikleri eylem ve teşkilatlanma yapısına bakıldığında henüz genç bir uluslararası örgüt olması neticesinde ülkelerin kültürel, tarihi ve geleneklere dayalı bir uyumlaşma politikasına yöneldikleri görülmektedir. Gerçekleştirilen etkinlikler neticesinde iş birliği mekanizmasının siyasi ve ekonomik alanlara doğru evrildiği görülmektedir. Güvenlik ve istikrarın sağlanması amacıyla iş birliğine dair yönelimlerin süreç içinde oluşacağı öngörülmektedir. TDT, Birleşmiş Milletler Şartının amaç ve ilkeleri kapsamında uluslararası hukuk sınırları dahilinde ulusüstü bir örgüt olarak derinleşme sürecine devam etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Modern ulus devlet anlayışının Westphalia Barışı'nın gerçekleşmesiyle Avrupa topraklarında ortaya çıktığı, temel yapısında ulusların kendi sınırları çerçevesinde hak sahipliğinde bulunabilmesi ve organize yapıların içinde diğer uluslarla eşit statüde kendini konumlayabilmesi esasına dayanmaktadır. En nihayetinde uluslararası işbirliklerinin merkezinde modern ulus devletlerinin bulunması sebebiyle ulusların ortak çıkarları doğrultusunda uzlaşmaya yönelmeleri gerekmektedir. Bu uzlaşmalar öncelikle; kültürel ve geleneksel yakınlıkların kurulabilmesinden başlayarak zamanla ulusların barış ve güvenliği sağlamada, siyasi ve ekonomik ilişkilerde ve askeri gibi daha pek çok alanda yeni bölgesel yapılar oluşturması ihtiyacına evrilmiştir. Bu bakımdan çeşitli yetkilerle donatılmış örgütlenmeler uluslararası ilişkilerin sürdürülmesi yönünde iş birliğine yönelik

mekanizmalar geliştirmiştir. Şu anki koşullarına bakıldığında uluslararası iş birliği süreç ve ihtiyaçları çok daha farklı alanlara doğru çeşitlenme göstermektedir.

Ulusların kendi öz kaynakları ve kapasiteleri kapsamında gerçekleştiremedikleri politikalarını dış politikalarında ittifaklar aracılığıyla gerçekleştirebileceği meşru stratejiler mevcuttur. Uluslararası hukuk sistemi dahilinde ve belirli mevzuatlar çerçevesinde ülkeler ulusüstü yapılanmalarda yer alabilmektedir. Türkiye uluslararası dış politikasını kuruluşundan bugüne kadar edindiği tecrübeler doğrultusunda şekillendirmektedir. Türkiye'nin jeopolitik önemi göz önünde bulundurarak dış politikasını şekillendirdiği tarihsel süreçte görülebilmektedir. Öncelikle kuruluşu itibarıyla ulus devlet kapsamında Misak-ı Milli sınırlarının muhafazasına yönelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" öz değişimi ve "Çağdaşlık ve Batılılaşma" ilkesi kapsamında yeni devletin temel düşünce ve inanç yapısı belirlenmiştir. Özellikle bu dönemde komşusu olan Ortadoğu ülkelerinin iç savaşlarından kaçınması, AB kapsamında yapılanmalara dahil olma süreçleri Türkiye'nin çizgisinin Batı merkezli olduğunu göstermektedir. 1960'lara gelindiğinde, Rumların Kıbrıs Türklerini dışlayarak, adayı kendi yönetimlerine geçirme politikası sebebiyle Kıbrıs sorunu gündeme gelmiştir. Batı'nın bu süreçte müttefiki olarak Türkiye'ye gerekli yardımı göstermemesi Türkiye'yi Kıbrıs sorununda destek aramaya yönlendirmiştir. Soğuk Savaş döneminde ABD'nin Körfez Savaşı'nda İncirlik hava üssünü kullanması, Türkiye'nin Irak sınırına asker gönderme kararı Türkiye'nin Orta Doğu politikalarına yönelmesini sağlamıştır. Ancak Orta Doğu ülkelerinin toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik süregelen politikasını değiştirmesi beraberinde terör örgütleriyle muhatap olacağı yeni bir siyasi konjonktür alan oluşturmuştur. Böylece 2000'li yıllara kadar siyasi ve ekonomik istikrarını sağlamaya yönelik zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 2011 yılında Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde Arap Baharı devrimiyle Türkiye'nin bölgede yol gösterici/yönlendirici olma stratejilerinin başarılı olabileceği inancı kırılmıştır. Akabinde Türkiye'de meydana gelen 2016 darbe girişimleri neticesiyle birlikte Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasına yönünü tam anlamıyla doğru çevirmiştir.

Türkiye bu tarihten itibaren "Türklük" kimliği üzerinde bölgesel iş birliğinde gitmiştir. Özellikle, 1991 yılında Sovyetler Birliği resmen yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanan; Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan ile Türkiye arasında ikili ve çoklu ilişkilerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Türk devletleriyle 1992 yılında ortak dil, hafıza ve kültür birlikteliği sebebiyle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), 1993 yılında Kazakistan'da kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı bu işbirliklerine örnektir. Ancak Sovyet Birliği'nin yıkılmasından sonra Rusya'nın gücünü tekrar toplaması neticesinde Türk devletleri arasındaki ilişkiler kısmen beklemeye alınmıştır. Tekrar Türk devletleriyle olan ilişkiler; 2008 yılında Bakü'de Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPAA) ve 2009 yılında Nahçıvan'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) ile başlamıştır. Özbekistan'da 2021 yılında gerçekleştirilen Türk Keneşi, Türk Devletleri Teşkilatı olarak yeniden adlandırılmış ve teşkilat uluslararası bir örgüt statüsünde kurumsallaşmıştır.

Türk Devletleri Teşkilatı'nda üye ve gözlemci statüsünde yer alan ülkeler, jeopolitik alanda önemli bir kapsayıcı güce ve nüfuz alanına sahiptir. Bu teşkilatın özelliği gereği Türk dili konuşan ve bu kültür etrafına konuşlanmış devletlerden meydana gelmesidir. Bu bakımdan TDT; Orta Asya güzergâhında bulunan ve Avrupa istikametinde yer alan Türk devletlerinin birlikteliğinden meydana gelmiştir. Bu durum Doğu ile Batı arasında TDT'ye dahil olan ülkeler nezdinde; kaynak tahsili, ticaret alanları ve enerji yollarının oluşumunda yeni

avantajların oluşmasını olanaklı kılmaktadır. Ancak Çin, Rusya ve İran, TDT teşkilatının gelişim potansiyelinin farkına varmaları neticesinde, Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki Türk devletlerinin etki alanlarından ayrılmasını istememektedir. Devletlerin TDT'yi bir tehdit unsuru olarak görmeleri ve Turancılık ideolojisinin yayılım alanı bulması onların nezdinde endişe gerektiren bir durumdur. Bunun yanında TDT'nin doğası gereği ortak kültür ve gelenek bağları sebebiyle gelecek dönemlerde farklı devletlerin de teşkilat bünyesine girmesi TDT'nin gelişimi ve ortaklıkların çok daha güçleneceği demektir.

TDT'nin misyon ve vizyonunun faaliyete dönüşmesinde Türkiye'nin katalizör görevi üstlendiği bilinmektedir. TDT'nin yapılanması ideolojik Turancılık fikrinden ziyade reel ve sonuçların ölçülebilir olması esasına dayanmaktadır. Özellikle Türkiye'nin tarihsel sürecine bakıldığında Batı ile ilişkilerinin durağanlaşması sonucunda TDT'yi alternatif bir iş birliği mekanizması olarak yorumlamıştır. Dış politikaların ülkeler üzerinde konjonktürel dalgalanmalarına bakıldığında günümüz itibariyle alternatif olarak değerlendirilen TDT'nin zamanla asıl tercihe dönüşebileceği öngörülmektedir. Bu noktada TDT'nin uluslararası dinamikler bağlamında nasıl bir rol üstleneceği zamanla anlaşılacaktır. Teşkilatın kuruluşu itibariyle Türk dili konuşan ülkelerden oluşan ırki bir yapı olması; AB'nin kurumsal yapısı ve müktesebatı gibi gelişmiş bir yapılanmayı kendi hukuki-kurumsal yapısına uyarlaması; Şangay İşbirliği Örgütü veya NATO gibi güvenlik merkezli bir yapılanma tercihi veya tamamen farklı bölgesel hegemonya/ liderlik stratejilerinin uygulanabileceği bir mekanizma olarak mı değişimler gösterebileceği zamanla anlaşılacaktır.

Kurumsallaşma aşamasında yeni adımlar atan TDT, geliştirmesi ve oluşturması gereken alanlarını hazırda bulunan AB teşkilatı gibi bir model çerçevesinde kendi hassasiyetleri çerçevesinde uyarlamalara gidebilir. Türkiye'nin dış politika tecrübeleri, askeri yapısı, siyasi istikrarı ve entelektüel insan kapasitesi ile Orta Asya ve Kafkasya Türk Devletleri'nin kaynak rezervleri, büyük coğrafi ölçüsü ve daha birçok nedenle TDT alternatiften ziyade asli bir birlikteliğe dönüşmelidir. TDT üyeleri ortak bir dış politika çerçevesinde, iyi bir organizasyon yapısıyla kısa ve uzun vadeli, kapsamlı ve bağlayıcı mevzuatlarıyla küresel anlamda pek çok ihtiyacı karşılayabilecek ve ciddi bir güce dönüşebilecek bir potansiyeli bulunması sebebiyle oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Akengin, H. (2017). "Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, 4 (1): 1-11.
- Akşin, S. (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 25. Basım, İstanbul.
- Amerasinghe, C. F. (2005). *Principles Of The Institutional Law Of International Organizations*. Cambridge University Press, 2nd Ed., Cambridge.
- Archer, C. (2015). *International Organizations*. Routledge Publisher, Londra.
- Aydın, M. (1999). "Determinants Of Turkish Foreign Policy: Historical Framework And Traditional Inputs", *Middle Eastern Studies*, 35 (4): 152-186.
- Çağırın, M. E. (2013). *Uluslararası Örgütler*. Turhan Kitabevi, Ankara.
- Çelikağı, L. ve Günay, N. (2022). "Asala Terör Örgütü ve Faaliyetleri", *Ortadoğu ve Göç, Journal of Middle East and Migration Studies*, 12 (1): 77-110.
- Daban, C. (2017). "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (33): 77-96.

- Derman Saynur, G. ve Kurban, V. (2016). "Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Journal of Modern Turkish History Studies*, XVI/33 (2016-Güz/Autumn), ss. 455-484.
- Erkiner, H. H. (2013). "Yirmi Birinci Yüzyılda Birleşmiş Milletler'in 'Hukuk Devleti' ve 'Hukukun Üstünlüğü' Yaklaşımı ve Bunun Uluslararası Hukuk Bakımından Yeri ve Değeri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 71 (1): 353-381.
- Erkiner, H. H. ve Eray, İ. (2022). "Uluslararası Hukuk Bakımından Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatı", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, TDT Özel Sayısı: 217-250.
- Hale, W. (2021). *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*. (çev. Nasuh Uslu), Serbest Akademi, Ankara.
- İbrahimov, M. (2022). Türk Devletleri Birliği Gerçeği ve İşbirliği Perspektifleri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Azerbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı/ The 270th-anniversary special issue of Şuşa, the cultural capital of Azerbaijan , 195-212 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/73386/1220988>
- Kotan, C. (2016). "Modern Dünya Sistemi Teorisi Bağlamında Modern Devletin Özellikleri", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2, 2 (1): 11-25.
- Mustofaev, M. (2022). "The Organization of Turkic States: A New Approach to Global and Regional Challenges", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 27 (1): 105-120.
- Nye, J. S. ve Welch, D. A. (2017). *Understanding Global Conflict and Cooperation*, Pearson Publisher, Londra.
- Oğuzlu, T. (2021). "Türk Dış Politikasında Çıkarlar ve Değerler Tartışmasını Realizm ve Liberalizm Üzerinden Okumak", (eds. Tarık Oğuzlu ve Yelda Ongun), *Türk Dış Politikasında Güncel Sorunlar ve Teorik Uygulamalar*, Nobel Yayıncılık, Ankara, ss.1-26.
- Özel Özcan, M. S. (2019). "Westphalian Devletler Sistemi ve Modernleşmenin Geleneksel Dünyanın Büyük Güçleri Olan İmparatorluklara Etkisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası Dergisi (JEBPIR)*, 5 (1): 49-62.
- R.G. (2010). Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Antlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100715-2.htm>
- Sinkaya, B. (2011). "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve Batı Etkisi", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1): 79-100.
- Şahin, G. ve Argalı, M. (2022). "Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, TDT Özel Sayısı: 5-37.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022). **Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun XI. Büyükelçiler Konferansı'nda Düzenlediği Basın Toplantısı, 8 Ağustos 2019, Ankara.** https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu_nun-on-birinci-buyukelciler-konferansi-basin-toplantisi.tr.mfa

- T.C. Dışışleri Bakanlığı (2022). **TÜRK KONSEYİ (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi)**, <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>
- T.C. Dışışleri Bakanlığı (2022). **No: 340, 12 Kasım 2022, AB'nin KKTC'nin Türk Devletleri Teşkilatı'na Gözlemci Üyeliğine Dair Açıklaması Hk.**, https://www.mfa.gov.tr/no_-340_-ab-nin-kktc-nin-turk-devletleri-teskilati-na-gozlemci-uyeligine-dair-aciklamasi-hk.tr.mfa
- T.C. İletişim Başkanlığı (2021).** <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turk-konseyimizin-adi-artik-turk-devletleri-teskilatidir>
- Tomar, C. ve Amuyeva, Ü. (2021). "Analytics: From Turkic Speaking Countries to Turkic States (in Russian)," *Anadolu Agency*, November 15, <http://v.aa.com.tr/2421283>.
- Türk Devletleri Teşkilatı (2023). Türk Konseyi, <https://www.turkicstates.org/tr/turk-konseyi-hakkinda>
- Türk Devletleri Teşkilatı (2023). Organizasyon Şeması, <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-semasi>
- United Nations (1956). Yearbook Of The International Law Commission 1956, https://legal.un.org/ilc/english/ilc_1956_v2
- World Trade Organization, "Members Endorse Turkmenistan's WTO Observer Status," July 22, 2020, <https://www.wto.org/>

Türk Hukukunda Evlat Edinme Kurumunun Tarihi Gelişimi

İmge Hazal Yılmaz Tekin^{a,b}

Özet

Evlat edinme eski çağlardan beri var olan bir kurumdur. Farklı toplumlarda, değişen coğrafyalarda, geçen zaman içerisinde özellikleri değişmekle birlikte evlat edinme genel olarak varlığını korumuştur. Benzer durum Türk kültüründe evlat edinme kurumu açısından da görülmektedir. Eski Türk topluluklarından bu yana Türk kültüründe yaygın olarak kabul gören evlat edinme zaman içerisinde değişiklik göstermişse de varlığını her zaman sürdürmüş ve günümüzde modern, çocuğun korunmasını esas alan bir yapıya kavuşmuştur. Çalışmamızda evlat edinme kurumunun zaman içerisinde Türk kültüründeki değişiminin bir bütün halinde hukuksal boyutuyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda öncelikle İslamiyet öncesi Türk devletlerinde evlat edinme kurumu ele alınmakta, ardından sırasıyla İslamiyet sonrası ve Osmanlı Devleti'nde evlat edinme kurumu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde evlat edinme kurumuna yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Evlat Edinme
Türk Kültürü
Tebenni
Manevi Evlat

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 02.04.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1275550

Historical Development of Adoption Institution in Turkish Law

Abstract

Adoption is an institution that has existed since ancient times. Although its characteristics have changed in different societies, in different geographies and over time, adoption has generally preserved its existence. A similar situation is observed in Turkish culture in terms of the institution of adoption. Although adoption, which has been widely accepted in Turkish culture since the ancient Turkish communities, has changed over time, it has always maintained its existence and today it has gained a modern structure based on the protection of the child. In this study, it is aimed to evaluate the change of the institution of adoption in Turkish culture over time with its legal aspect as a whole. In this context, firstly, the institution of adoption in the pre-Islamic Turkish states is discussed, and then the institution of adoption in the post-Islamic and Ottoman Empire and the institution of adoption in Turkey are given respectively.

Keywords

Adoption
Turkish Culture
Tebenni
Foster Child

About Article

Received: 02.04.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1275550

^a İletişim Yazarı: imge hazalyilmaz@hacettepe.edu.tr

^b Doktor Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, ORCID: 0000-0001-7890-9650.

Giriş

Eski çağlardan beri evlat edinme kurumuna rastlanmakla birlikte, her dönemde modern çağdaki yapının var olduğu söylenemez. Zira hem kurumun yapısı hem de toplumun kuruma bakışı zaman içerisinde kültürel, dini, coğrafi gibi birçok etmenin etkisiyle farklılık göstermiştir (Caferoğlu, 1939, s. 97; Şahin ve Arslan, 2018, s. 121). Bu kapsamda, örneğin eski Türk devletlerinde evlat edinme özellikle ocağın sönmemesi için çocuğu olmayan kişiler tarafından sıklıkla başvurulan ve ciddiyetle uygulanan bir kurum olmuşken (Aydoğdu, 2010, s. 38; Kaya, 2009, s. 10), İslam hukukunda ise evlat edinmeye rastlanmamıştır (Arcak, 1957, s. 11; Arık, 1948, s. 181; Şıpka, 1999, s. 301). Evlat edinme kurumu bir başka açıdan zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak evlat edinenlerin menfaat ve duygularının daha fazla gözetildiği bir kurumdaki çocuğun üstün yararının esas alındığı bir kurum haline gelmiştir. Dolayısıyla günümüzde evlat edinme, çocuğun daha iyi eğitim almasına, kişiliğinin daha iyi gelişmesine imkan sağlayan (Öztan, 2015, s. 951); onun fiziksel, zihinsel, duygusal yararlarını korumaya hizmet eden bir kurumdur (Akyüz, 2016, s. 163). Buna rağmen bugün de evlat edinme kurumunun iki amacı bulunduğu ve bunların, çocuk sahibi olmayan kişilerin ana-baba olma sevincini yaşama, çocuk sevgisini tatma, soylarını devam ettirme, mirasçı bırakabilme ile aile ortamında bulunmayan çocukların aile yapısı içinde yer alarak bakımlarının ve yetiştirilmelerinin sağlanması ile desteklenmesi olduğu da ifade edilmektedir (Dural, Öğüz ve Gümüş, 2019, s. 302). Ancak kanaatimizce günümüzde artık evlat edinme kurumunun yasal düzenlemelerdeki yapısı da evlat edinen bakımından değil, evlat edinilen bakımından kurumun önemine odaklanmakta ve dolayısıyla evlat edinme kurumuna ilişkin bazı yazarlarca yer verilen ilk amacın değil, yerinde olarak ikinci amacın esas alınması söz konusu olmaktadır.

Evlat edinmenin hem evlat edinen kişi veya aile hem de evlat edinilen (özellikle de küçük) açısından etkileri düşünüldüğünde, zaman içerisinde farklı şekillerde ele alınmasına karşın toplumsal anlamda oldukça önemli bir kurum olduğu açıktır. Zira evlat edinen aile açısından bakıldığında nasıl ki o ocağın devamının sağlanması, evlat sevgisinin tadılması söz konusuysa evlat edinilen küçük açısından da sıcak bir yuvada aile ortamında büyüme ve çocukluğunu yaşama imkanı söz konusu olmaktadır (Yılmaz Tekin, 2022, s. 282).

Çalışmanın amacı, evlat edinme kurumunun yukarıda kısaca bahsettiğimiz zaman içerisinde Türk kültüründeki değişimini bir bütün halinde hukuksal boyutuyla değerlendirmektir. Bu kapsamda öncelikle İslamiyet öncesi Türk devletlerinde evlat edinme kurumuna ilişkin açıklamalar yapılmakta, ardından sırasıyla İslamiyet sonrası ve Osmanlı Devleti'nde evlat edinme kurumu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde evlat edinme kurumu ele alınmaktadır.

İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Evlat Edinme Kurumu

Aile ve aile ilişkilerine eski Türk toplumlarında büyük önem verilmiştir (Gömeç, 2006, s. 25). Bunda eski Türklerin geleneksel dini Şamanizm'in etkisi bulunmaktadır (Pamir, 2003, s. 169, 182; Şahbaz, 2019, s. 249-250). Aile yapısına verilen önem gibi, çocuk sahibi olmaya da çok önem verilmiş ve hatta bazı Türk topluluklarında ancak çocuk sahibi olmakla evliliğin tam olarak geçerli hale geleceği kabul edilmiştir (Ögel, 1988, s. 269). Çocuğa verilen önem kız ve erkek çocukların eşitliği ile aile içinde çocukların rolünün anne ve babanın rolü kadar önemli olmasında da kendini göstermiştir (Şahbaz, 2019, s. 249).

Eski Türk toplumlarında ailenin çocuk sahibi olması ve hatta kaç çocuğunun olduğu, ailenin yanında obanın, boyun ve ulusun da güçlü olacağı anlamına gelmiştir. Dolayısıyla çocuk sahibi olma ve çocuk sayısı toplum içinde zenginliği, itibarı ve saygınlığı göstermektedir. Çocuk sahibi olmanın bu kadar önemli görüldüğü bu toplum yapısında, çocuğu olmayan kişiler bakımından ise evlat edinme geleneği oluşmuştur. Tarihsel olarak oldukça eski zamanlara dayanan ve yaygın olan evlat edinme geleneği İslamiyet öncesi Türklerde *asırap aluu* şeklinde ifade edilmektedir (Şahbaz, 2019, s. 252). Evlat edinilen erkek çocuk ise *tutuncu oğul* olarak adlandırılmaktadır (Şahbaz, 2019, s. 253; Aydoğdu, 2010, s. 38; *tutunc oğul* şeklinde de ifade edilmektedir, bkz. Gedikli, 2013, s. 225). Evlat edinmeye eski Türk topluluklarında verilen önem destanlardan da görülmekte ve evlat edinme törenlerinin yapılmış olmasından anlaşılmaktadır (Sıtkı Özkul, 2010, s. 909-910).

Evlat edinme kurumuna oldukça önem veren ve bunu titizlikle uygulayan eski Türk topluluklarında, evlat edinmenin zamanla değişen farklı sebepleri bulunmaktaydı. En eski zamanlarda, evlat edinmenin amacı kabilenin nüfusunu artırmak, kabileyi genişletmek ve güçlendirmek olduğundan sadece kabile dışından evlat edinme söz konusu olmaktaydı (Sıtkı Özkul, 2010, s. 909; Şahbaz, 2019, s. 253). Bir başka ifadeyle, eski Türklerde yakın akrabadan evlat edinme âdeti bulunmamaktaydı (İnan, 1948, s. 129). Daha sonraki dönemlerde ise maddi ve manevi birçok farklı sebeple evlat edinme yoluna başvurulmuş (Şahbaz, 2019, s. 253), ocağın sönmemesi düşüncesi de çocuğu olmayan kişileri sıklıkla evlat edinmeye yöneltmiştir (Aydoğdu, 2010, s. 38; Kaya, 2009, s. 10). Günümüzdeki yapıdan farklı olarak, eski Türk topluluklarında kimsesiz çocuklar değil, evlat edinilmelerine kadar anne ve babasıyla yaşamış çocuklar evlat edinilmekte ve evlat edinme bedelsiz olabileceği gibi bir bedel (para veya mal) karşılığı da olabilmekteydi (Şahbaz, 2019, s. 253-254). Şayet evlatlık verme karşılığı bir bedel alınmışsa, bu bedel *süt sevinci* şeklinde adlandırılmaktaydı (Avcı, 2015, s. 27; Yakut, 2002, s. 424; Şahbaz, 2019, s. 254; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36; Aydın, 2017, s. 19). Bu bedelin hukuki niteliği tartışmalı olmakla birlikte, genel olarak ailenin çocuğun evlatlık verilmesine kadar çocuk için yaptığı masrafların karşılığı olduğu kabul edilmekteydi (Avcı, 2015, s. 27; Yakut, 2002, s. 424; Şahbaz, 2019, s. 254; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36; Aydın, 2017, s. 19).

Eski Türk toplumlarında evlatlık ilişkisi, evlat edinen ile evlatlık verenin anlaşmasıyla kurulmakta ve sözleşme *oğulluk bir* olarak anılmaktaydı (Avcı, 2015, s. 27; Yakut, 2002, s. 424; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36). Bu sözleşme oldukça ayrıntılı şekilde düzenlenmekte ve bu kapsamda taraflara ilişkin bilgilere, evlat edinme sebebine, evlat edinen ile evlatlık verenin hak ve yükümlülükleriyle bu yükümlülükler aykırı davranmanın yaptırımına da yer verilmekteydi. Ayrıca sözleşmede tarafların imzası ile tanıkların onayı da yer almaktaydı (Şahbaz, 2019, s. 254). Evlat edinme kurumuna eski Türklerde verilen önemi açıkça gösteren bu yapı, kendisini yaptırımlar bakımından da göstermekte, evlat edinilene kötü muamelede bulunulması halinde evlat edinmenin ortadan kaldırılması mümkün olmaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 38; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 43; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36). Evlat edinme sözleşmesi oldukça ayrıntılı düzenlenmesine rağmen, sözleşmede yer almayan bir konuda uyuşmazlık çıkması durumunda, bunun çözümü bakımından toplumda kabul edilen genel kurallar esas alınmaktaydı (Şahbaz, 2019, s. 254). Evlat edinecek kişi bakımından getirilen bir sınırlama olarak nitelendirilebilecek bir durum bulunmaktaydı. Buna göre, evlat edinme hakkı öncelikle erkekte bulunmakta, bir kadının kocası varken tek başına evlat edinmesi kabul edilmemekte ve ancak eşinin vefatından sonra kadın da tek başına evlat edinebilmekteydi (Şahbaz, 2019, s. 253).

Evlat edinme ile birlikte, evlatlık veren ailenin çocuk üzerindeki hak ve yükümlülükleri sona ermekteydi. Ancak evlatlık veren aile bundan vazgeçerse evlat edinenin yaptığı masrafları vererek çocuğunu geri alabilmekteydi (Caferoğlu, 1939, s. 106; Avcı, 2015, s. 27; karşı. İnan, 1948, s. 131; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36; Aydın, 2017, s. 19). Ayrıca evlat edinenin daha sonra kendi oğlunun doğması halinde de evlatlık veren aile çocuğunu geri alabilmekteydi. Buna karşın evlatlık alan ise keyfi olarak çocuğu geri veremezdi (Şahbaz, 2019, s. 254; İnan, 1948, s. 131).

Çocuk evlat edinildikten sonra artık evlat edinen ailenin gerçek çocuğu olarak kabul edilmekte ve aileye mirasçı da olmaktadır (Aydoğdu, 2010, s. 38; Şahbaz, 2019, s. 254-255; Gedikli, 2013, s. 225; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36; Aydın, 2017, s. 19). Evlat edinen de evlat edindiği çocuğu kendi çocuklarından hiçbir şekilde ayıramazdı. Dolayısıyla çocukları açısından sahip olduğu maddi ve manevi yükümlülükler evlat edindiği çocuk bakımından da bulunmaktaydı (Caferoğlu, 1939, s. 106; Şahbaz, 2019, s. 254-255; Yakut, 2002, s. 423-424; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 42-43; Avcı, 2015, s. 27; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36; Aydın, 2017, s. 19). Örneğin, evlat edinenin kan bağı bulunan çocuğunu evlendirmesi gibi evlat edindiği çocuğunu da evlendirmesi gerekmekteydi (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 42). Yeri gelmişken vurgulamakta fayda vardır ki, günümüzdeki evlenme yasağını hatırlatan bir yapı eski Türklerde de bulunmakta olup, evlat edinilen her ne kadar kabilenin dışından olsa da artık o soyun bir parçası olarak kabul edildiğinden, bulunduğu soydan biriyle evlenememekteydi (Şahbaz, 2019, s. 255). Bu özellikler dikkate alındığında eski Türklerde görülen evlat edinme yapısının modern hukuk sistemlerindeki oldukça benzer olduğu anlaşılmaktadır (Gedikli, 2013, s. 225).

Evlat edinen bakımından söz konusu olan öz çocuğu gibi davranma, ayırmama yükümlülüğünün karşılığı olarak evlat edinilen bakımından da kan bağı bulunan babasına davranır gibi davranma, ona itaat etme yükümlülüğü bulunmaktaydı (Yakut, 2002, s. 424; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 42; Cin ve Akyılmaz, 2015, s. 36). Bununla birlikte, kan bağı bulunan ailesi bakımından ise evlat edinilenin artık yükümlülüğü kalmamakta ve bununla ilişkili olarak mirasçılığı da artık bulunmamaktaydı (Caferoğlu, 1939, s. 106; Şahbaz, 2019, s. 255).

Evlat edinme kurumu, çok eski zamanlardan beri Türk toplumlarında bulunmakla birlikte, yukarıda da vurgulandığı üzere, evlat edinme nedenleri, şekli vb. birçok açıdan zaman, coğrafi koşullar, din gibi sebeplerle evlat edinme kurumunda farklılıklar gözlenmiştir. Bu farklılaşma eski Türk toplumlarında da görülmektedir (Avcı, 2015, s. 26; Şahbaz, 2019, s. 256; Aydın, 2017, s. 19; Aydın, 2017, s. 20). Örneğin, Yakutlarda dini inancın bir gereği olarak çocuğu kötü ruhlardan korumak için evlat edinme kurumu ortaya çıkmışken (Caferoğlu, 1939, s. 100; Avcı, 2015, s. 26), Uygurlarda maddi ve şahsi menfaat sağlama amacıyla (Caferoğlu, 1939, s. 108; Duran, 2021, s. 22), Kırgızlarda neslin devamı-ailenin çocuk sahibi olabilmesi düşüncesiyle (Caferoğlu, 1939, s. 114) evlatlık kurumu bulunmaktaydı (Şahbaz, 2019, s. 257-259). Altaylarda ise küçük yaşta çocuğu ölen ailelerin başkalarının çocuğunu almaya hakkı olduğu düşüncesiyle çocuğun çalınması söz konusuydu (Aydın, 2017, s. 20; Şahbaz, 2019, s. 260). Çocuğun çalınmasının ardından ise ailesi para karşılığında çocuğunu geri alabilme imkanına sahip olmaktadır (Şahbaz, 2019, s. 260).

İslamiyet Sonrası Evlat Edinme Kurumuna Bakış ve Osmanlı Devleti'nde Evlat Edinme Kurumu

İslamiyet öncesi Araplarda da evlat edinme kurumu bulunmakta, evlat edinilen evlat edinenin kan bağına dayanan çocuğu gibi olmakta ve bunun sonucu olarak hem mirasçılık hem de evlenme yasağı bulunmaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 41; Alkış, 2022, s. 4, 13; Şahbaz, 2019, s. 261). Evlat edinme işlemi ise evlatlık veren ile evlat edinen arasında, halkın şahitliği için genellikle halka açık alanlarda yapılmaktaydı (Alkış, 2022, s. 13, Şahbaz, 2019, s. 261).

İslamiyet'in ilk yıllarında *tebenni* (oğul edinme) uygulanmış olmakla birlikte, bu daha sonra yasaklanmıştır. Zira İslam hukukçuları ayet ve hadislerden hareketle evlat edinmenin caiz olmadığı, öz baba dışındaki bir kişiye nesebin nispet edilemeyeceği sonucuna varmıştır (Alkış, 2022, s. 14; Çağlayan Aygün, 2019, s. 15; Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018, s. 14). Dolayısıyla konuya ilişkin ayetlerin inmesinin ardından evlat edinmenin yasaklanması ile birlikte İslam hukukunda evlat edinmenin bulunmadığı söylenebilir (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 127; Aydoğdu, 2010, s. 39; Çağlayan Aygün, 2019, s. 14; Sıtkı Özkul, 2010, s. 912; Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018, s. 14; Aydın, 2017, s. 293). Ancak bunun aksine İslam hukukundaki yasağın evlat edinmeye ilişkin olmayıp, sadece İslamiyet öncesi Araplarda görülen ve evlat edinilenin adeta öz evlat gibi kabul edildiği yapıya ilişkin olduğu da ifade edilmektedir (Alkış, 2022, s. 14-15). Kanaatimizce evlatlık ilişkisinin kurulması ile birlikte evlat edinen ile evlat edinilen arasında adeta kan bağına dayanan anne-baba ile çocuk ilişkisi bulunması bu kurumun bir gereği olduğundan Araplardaki uygulama şekline ilişkin İslam hukukundaki yasak da aslında evlat edinmenin yasağı anlamına gelmektedir.

İslamiyet öncesi Türklerde evlat edinme yaygın olarak uygulanmakta ve evlat edinen ile evlatlık ilişkisi de bugünkü yapıya oldukça benzemektedir (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2015, s. 46; Gedikli, 2013, s. 225). Karahanlılarda da evlat edinme kurumu bulunmakta ve hem kız hem de erkek çocukları evlat edinilebilmektedir (Huncan, 2020, s. 175). Bunun yanında farklı amaç ve yapıda evlat edinmenin bulunduğu ancak İslamiyet'in kabulüyle birlikte bazı değişiklikler olduğu da görülmektedir (Huncan, 2017).

Osmanlı Devleti'nde ise aslında bugünkü anlamda soybağı ilişkisi yaratan bir evlat edinme kurumu bulunmamaktaydı. Zira Osmanlı hukukunun temeli de İslam hukukudur (Aydoğdu, 2010 s. 38). Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde, İslamiyet'ten önce Araplardaki ve İslamiyet'in ilk zamanlarındaki *tebenni* uygulaması soybağı ilişkisi yaratan bir yapıda olmaksızın bulunmaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 39, Duran, 2021, s. 21). İslam hukukunu kabul etmesine karşın, soybağı ilişkisi yaratan bir yapıda olmaksızın *tebenni* uygulamasına Osmanlı Devleti'nde rastlanmasında İslamiyet öncesi Türklerde evlat edinmenin varlığının etkili olmuş olabileceği yerinde olarak ifade edilmektedir (Aydoğdu, 2010, s. 39; Gedikli, 2013, s. 225; Aydın, 2017, s. 293). İslamiyet'teki yasağa rağmen Osmanlı'da devam eden bu uygulama çoğu zaman kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukların korunması amacıyla gerçekleştirilmekte ve soybağı ilişkisi de kurulmadığından evlenme yasağı ve mirasçılık durumu yaratmamaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 39-40; Çağlayan Aygün, 2019, s. 16; Bay, 2014, s. 156; Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018, s. 18; Aydın, 2017, s. 293). Dolayısıyla bu *tebenni* uygulamasının evlat edinme ilişkisi değil, daha çok bakım ilişkisi niteliğinde olduğunu söylemek de mümkündür (Aydoğdu, 2010: 43, Alkış ise bu uygulamanın daha çok günümüzdeki koruyucu aile uygulamasına benzer olduğunu ifade etmektedir, 2022, s. 8. Aynı yönde bkz. Bay, 2014, s. 153; Avcı, 2015, s. 27).

Osmanlı Devleti'nde *tebenni* uygulamasıyla bakımı üstlenilen çocuklar, 743 sayılı Kanun öncesinde nüfusa "manevi evlat" olarak kaydedilmiş olmasına rağmen (Sitki Özkul, 2010, s. 912), bugünkü anlamda bir evlatlık ilişkisi söz konusu olmadığından bu kayıtlar hukuki sonuç doğurmamıştır. Özellikle de mirasçılık bakımından etkisi olmadığından manevi evlatlarına ölümleri halinde bir şey bırakmak isteyen kişiler ölüme bağlı tasarrufta bulunmuşlardır (Aydoğdu, 2010, s. 43-44).

Türkiye Cumhuriyeti'nde Evlat Edinme Kurumu

743 Sayılı Türk Kanunu Medenîsi Döneminde

743 sayılı Türk Kanunu Medenîsi'nin 1926 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte modern anlamda evlat edinmeye ilişkin hükümler ilk defa Türk hukukuna girmiş ve sosyal anlamda da ülkemizde geniş kabul görmüştür (Aydoğdu, 2010, s. 44). Evlat edinme, 743 sayılı Kanun'un 253-258. maddeleri arasında düzenlenmiş ve bu hükümler 2846 sayılı Kanun ve 3678 sayılı Kanun ile iki defa değişikliğe uğramıştır. İlgili hükümlerde evlat edinmenin şartları, evlat edinme işleminin şekli ve ref'i yer almaktaydı. Bunların yanında, 743 sayılı Kanun'un çeşitli hükümlerinde de (m. 40, 42, 121 ve 447 gibi) evlat edinme ile ilgili düzenlemeler bulunmaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 44-45; Kaya, 2009, s. 12).

743 sayılı Kanun'a göre evlatlık ilişkisi, hakimin izninden sonra noterde resen yapılacak evlat edinme sözleşmesi ile kurulmaktaydı (Ataay, 1957, s. 11 vd.). Bir başka ifadeyle evlatlık ilişkisi bir aile hukuku sözleşmesi ile kurulmaktaydı (Feyzioğlu, Doğanay ve Aybay, 1976, s. 294). 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (TMK) ile bu şekil şartları değişmiş olmakla birlikte, 4722 sayılı Türk Medeni Kanununun Yürürlüğü ve Uygulama Şekli Hakkındaki Kanun'un 14. maddesindeki "*Türk Medenî Kanununun yürürlüğe girmesinden önce kurulmuş olan evlat edinme sözleşmeleri, bütün hükümleri ile birlikte geçerliliğini korur.*" düzenlemesi gereğince, 743 sayılı Kanun döneminde yapılmış olan evlat edinme sözleşmeleri geçerliliğini korumaktadır. Ancak bunun için, hem iznin alınmasının hem de evlatlık sözleşmesinin noter tarafından düzenlenmesinin TMK'nın yürürlük tarihinden (01.01.2002 tarihinden) önce gerçekleşmiş olması gerekmektedir (Aydoğdu, 2010, s. 46-47).

743 sayılı Kanun döneminde hukukumuzda benimsenen sistemin sınırlı evlat edinme sistemi olduğu kabul edilmekteydi (Aydoğdu, 2010, s. 69). Bunda, evlatlık ilişkisinin sözleşme ile kuruluyor olması etkiliydi. Bu sistem gereğince evlat edinme, evlat edinen ile evlatlık arasında sınırlı olarak sonuç doğurmakta ve taraflar aralarında anlaşarak bu sözleşmeye (ilişkiye) son verebilmekteydi (Aydoğdu, 2010, s. 68). Ayrıca evlatlık ilişkisi kesin evlenme engeli oluşturmuyordu. Miras bakımından da kan bağına dayanan soybağına benzer bir yapı bulunmamakta, noterde düzenleme şeklinde yapılan resmi sözleşme ile evlat edinilenin miras hakkı kaldırılabilen veya sınırlandırılmaktaydı (Aydoğdu, 2010, s. 603).

Vurgulamak gerekir ki, bu Kanun dönemindeki değerlendirmelere bakıldığında evlatlık kurumunun daha çok evlat edinenler bakımından ele alındığı ve evlat edinmenin bir evlat sahibi olmamanın üzüntüsünün giderilmesi, evlat sevgisinin tatmini gibi ihtiyaç ve arzuları karşıladığı ifade edilmekteydi (Feyzioğlu, Doğanay ve Aybay, 1976, s. 295; Oğuzoğlu, 1956, s. 231-232).

4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu Döneminde

743 sayılı Kanun hükümleri, ilk kabul edildiğinde çağın ilerisinde olmasına rağmen, geçen zaman içinde yaşanan gelişmelerin etkisi ile çağın gerisinde kalmış ve değişiklik yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple birçok defa öntasarılar hazırlanmış olmakla birlikte, ancak 1998 yılında hazırlanan öntasarı 2001 yılında (4721 sayılı Türk Medeni Kanunu) yasalasmıştır (Aydoğdu, 2010, s. 47-48). 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile evlat edinme, 743 sayılı Kanun'a göre daha ayrıntılı ve sistematik olarak ele alınmıştır. Büyük oranda İsviçre Medeni Kanunu'ndan iktibas edilmiş olmakla birlikte, hazırlanmasında Alman, Fransız ve İtalyan Medeni Kanunları'ndan da yararlandığı belirtilmektedir (Aydoğdu, 2010, s. 48-49).

Türk Medeni Kanunu evlat edinmeyi, aile hukukuna ilişkin hükümler arasında, 305 ila 320. maddelerinde düzenlemiştir. Bu maddelere bakıldığında; küçüklerin evlat edinilmesine, ergin ve kısıtlıların evlat edinilmesine, evlat edinmenin hükümlerine, evlat edinmenin şekil ve usulüne, evlatlık ilişkisinin kaldırılmasına ve evlat edinme işlemlerine ilişkin aracılığa yer verilmiş olduğu görülmektedir. 743 sayılı Kanun'daki düzenlemelerden farklı olarak TMK bakımından, evlat edinme için mahkeme kararı gerekli ve yeterlidir (Dural, Ögüz ve Gümüş, 2019, s. 302-303; Yılmaz Tekin, 2022, s. 276; Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018, s. 24). Bir başka ifadeyle TMK'da sözleşme sisteminden karar sistemine geçilmiştir. Ayrıca TMK'ya göre evlatlık ilişkisi kanunda yer alan nedenler dışında kaldırılmamakta ve kesin evlenme engeli olarak kabul edilmektedir (Aydoğdu, 2010, s. 70, Kaya, 2009, s. 20; Öztan, 2015, s. 952). Evlat edinilen evlat edinene mirasçı da olabilmekte olup, yapısal bu değişikliklerle evlatlık ilişkisinin kan bağına dayanan ana-baba ile çocuk ilişkisine oldukça yakın hale getirilmiş olduğu görülmektedir. Eklemek gerekir ki, TMK ile evlat edinecek kişinin (veya eşlerin) altsoyu olmasına rağmen küçüğü evlat edinebilmesi ve TMK'nın ilk halinde 2005 yılında yapılan bir değişiklik sonrası da evlat edinecek kişinin (veya eşlerin) altsoyunun açık muvafakati ile ergin ve kısıtlıları da evlat edinebileceğı kabul edilmiştir.

Türk Medeni Kanunu'nda evlat edinmenin etkileri bakımından ise kısmen sınırlı evlat edinme sisteminin benimsenmiş olduğu söylenebilir de, daha çok kendine özgü bir karma sistemin benimsendiğı sonucuna varılmaktadır (Aydoğdu, 2010, s. 69; Kaya, 2009, s. 20; Baygın, 2003, s. 629; karş. Akyüz, 2016, s. 164). Çünkü yeni aile ile evlatlık arasında soybağı ilişkisi kurulması bakımından tam evlat edinme sistemi özelliğı kısmen görülürken; evlatlığın eski ailesi ile hısımlık ilişkisinin kopmaması bakımından da sınırlı evlat edinme sisteminin özelliğı görülmektedir. Dolayısıyla, tam evlat edinmede söz konusu olan asıl ana baba ile evlatlığın ilişkisinin kesilmesi hukukumuzda söz konusu değildir (Öztan, 2015, s. 992; Aydoğdu, 2010, s. 70). Başka bir görüş ise TMK ile sınırlı evlat edinme sisteminin kabul edilmiş olduğunu belirterek, ancak hukuk sistemimizin sınırlı evlat edinmenin yanında tam evlat edinme sistemini de seçimlik olarak uygulamasının yerinde olacağını ileri sürmektedir (Ruhi, 2003, s. 22).

Sonuç

Türk kültüründe evlat edinme çok eski zamanlara dayanmaktadır. Eski Türk topluluklarında evlat edinme oldukça yaygın olup, ciddiyetle uygulanmıştır. Bununla birlikte kültürel, dini, coğrafi gibi birçok etmenin etkisiyle evlat edinme kurumunun amacı, şartları, şekli ve etkileri gibi konularda farklılıklar oluşmuştur. Örneğin, Yakutlarda çocuğı kötü ruhlardan korumak için evlat edinme kurumu ortaya çıkmışken, Uygurlarda evlat edinme daha çok menfaat

sağlama amacıyla gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar kültürel, dini, coğrafi gibi birçok etmenin etkisiyle kurumun özellikleri ve toplumun kuruma yaklaşımı değişiklik göstermişse de evlat edinme çeşitli şekillerde her zaman varlığını korumuştur. Şöyle ki, evlat edinme her ne kadar İslamiyet'te yasaklanmış olsa da İslam hukukunun esas alındığı Osmanlı Devleti'nde evlat edinmeye kısmen benzer bir yapı varlığını sürdürmüştür. Bunda eski Türk toplumlarında evlat edinmenin yaygın olarak uygulanmasının, toplumsal olarak benimsenmiş bir kurum olmasının etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak vurgulamak gerekir ki, yıllar içerisinde farklı coğrafya ve topluluklarda görülen evlat edinme modelleri modern anlamda evlat edinmeyle aynı nitelikte değildir. Sadece bu kuruma benzer yapıdaki kurumlar söz konusudur. Zira modern anlamda evlat edinme Türk hukukuna ilk defa 743 sayılı Türk Kanunu Medenîsi ile 1926 yılında girmiş ve toplum tarafından da geniş kabul görmüştür. 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile birlikte ise kan bağına dayanan soybağı ilişkisine daha yakın bir yapı kabul edilmiştir. Eski Türk topluluklarında da evlat edinmenin evlat edinileni artık kendi çocuklarından ayırmaması gerekliliği ve evlat edinilenin mirasçı olabilmesi de dikkate alındığında Türk kültüründe aslında çok uzun yıllardır evlat edinme kurumunun ciddiyetle uygulandığı ve evlat edinilenin haklarının korunduğu görülmektedir. İslam hukukunda evlat edinmenin yasak olması sebebiyle belki bir kesinti yaşandığı söylenebilir de kurumun eksikliği Osmanlı'da aynı yapıda olmasa da benzer nitelikteki farklı kurumlar ile giderilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla evlat edinmenin Türk kültüründe var olduğu ve zaman içerisinde değişikliklere uğrasa da toplumsal değerini yitirmeden bugüne kadar gelerek TMK'da modern ve daha çok çocuğun yararını esas alan bir yapıya kavuştuğu söylenebilir.

Kaynakça

- Akyüz, E. (2016). *Çocuk Hukuku*. Ankara: Pegem Akademi.
- Alkış, A. (2022). Evlat Edinme ve Korunmaya Muhtaç Çocuklar Konusunun İslam Hukuku ve İnsan Psikolojisi Açısından Değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 1-49.
- Arcak, A. (1957). *Evlât Edinme*. Tarsus: Tarsus Matbaası.
- Arık, F. (1948). Evlat Edinme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 3(3), 178-203.
- Ataay, A. M. (1957). *Medenî Hukukda Evlâd Edinme*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Avcı, M. (2015). *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*. Konya: Mimoza Yayınları.
- Aydın, M. Â. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım.
- Aydoğdu, M. (2010). *Çağdaş Hukuki Gelişmeler Işığında Evlat Edinme*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Bay, A. (2014). Osmanlı Toplumunda Evlatlık ve Hukuki Durumu. *Turkish Studies*, 9/4, 149-163.
- Baygın, C. (2003). Evlat Edinmenin Sonuçları. *AÜEHFD*, VII (3-4), 627-650.
- Caferoğlu, A. (1939). Türk Taamül Hukukunda Evlatlık Müessesesi. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 97-118.
- Cin, H. & Akyılmaz, G. (2015). *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları.
- Çağlayan Aygün, G. (2019). *Karşılaştırmalı Hukuk Bakımından Evlat Edinme ve Sonuçları*. (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=opXYxZqFIdu-oL8GMTKqsg&no=sITkssXVmb1DRIQGjcEeQQ>.

- Dural, M., Ögüz, T., & Gümüş, M. A. (2019). *Türk Özel Hukuku Cilt III, Aile Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Duran, R. (2021). Türkiye Aile Yapısında Evlat Edinme Üzerine Bir Değerlendirme. *TUSHAD*, 15(1), 19-31.
- Feyzioğlu, F. N., Doğanay, Ü., & Aybay, A. (1976). *Medenî Hukuk Dersleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Gedikli, F. (2013). Türklerde Hukuk. Öztürk, C. (Ed.), *Türk Tarihi ve Kültürü* içinde (s. 223-240). Ankara: Pegem Akademi.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Basım.
- Huncan, Ö. S. (2017). Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları. *Selçuklu Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, (2), 121-173.
- Huncan, Ö. S. (2020). İlk Müslüman Türk Devletleri. Kanlıdere, A. & Kemaloğlu, İ. (Haz.), *Ötüken'den Kırum'a Türk Dünyası Kültür Tarihi* içinde (s. 165-204). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnan, A. (1948). Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137.
- Kaya, C. (2009). *Türk Hukukunda Evlat Edinme*. İstanbul: Beta Basım.
- Oğuzoğlu, H. C. (1956). *Medeni Hukuk II Aile Hukuku*. Ankara: Hürriyet Matbaası.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öztan, B. (2015). *Aile Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pamir, A. (2003). Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi. *AÜHFD*, 52(4), 155-185.
- Ruhi, A. C. (2003). *Türk Hukukunda Evlat Edinme ve Evlat Edinme ile İlgili Yabancı Mahkeme Kararlarının Türkiye'de Tanınması*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sıtkı Özkul, B. (2010). Turfan Uygurlarından Kalan Bir Belge Tanıklığında Uygurlarda Evlat Edinme Geleneği. *İstanbul Kültür Üniversitesi III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi*, 909-917.
- Şahbaz, M. (2019). Eski Türk Devletlerinde Aile ve Evlat Edinme (Tutuncu Oğul) Meselesi. *TOD*, 12(XXXIX), 247-265.
- Şahin, H. A., & Arslan, S. (2018). Eski Önasya Çivi Yazısı Hukukunda Evlat Edinme. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 10, 111-123.
- Şıpka, Ş. (1999). 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu'nun "Evlat Edinme"ye İlişkin Hükümlerinin İncelenmesi. *İÜHFEM*, LVII(1-2), 301-322.
- Üçok, C., Mumcu, A., & Bozkurt, G. (2015). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Yakut, E. (2002). Eski Türklerde Hukuk. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(3), 401-426.
- Yakut, E., & Çağlayan Aygün, G. (2018). Osmanlı Hukukundan Günümüze Evlat Edinmenin Miras Hukukuna Dayalı Sonuçları. *SÜHFD*, 26(1), 11-46.
- Yılmaz Tekin, İ. H. (2022). Türk Hukukunda Küçüklerin Evlat Edinilmesinin Şartları. Abik, Y. (Ed.), *Prof. Dr. Ali Naim İnan Anısına Çocuk Hukuku Armağanı* içinde (s. 247-286). İstanbul: Filiz Kitabevi.

Entelektüel Sermayenin Kalkınmadaki Rolü: Panel Ardl Analizi

Habil Gökmen^a, Ahsen Emir Bulut^b, Mehtap Tunç^{c,d}

Özet

1990'lı yıllarda bilgi toplumunun gelişimiyle birlikte teknolojik gelişmenin kaynağını bilgi ve insan sermayesi oluşturmaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, özellikle işletmeler için önemli bir değer yaratan bilgi temelli entelektüel sermayenin makro bir yaklaşımla kalkınma sürecindeki rolünün incelenmesidir. Çalışmada, entelektüel sermaye bileşenleri olarak araştırma geliştirme harcamaları, bürokratik kalite endeksi ve eğitim endeksi değişkenlerinden hareketle gelişmekte olan 10 ülke (Türkiye, Arjantin, Brezilya, Meksika, Rusya, Polonya, Romanya, Güney Afrika, Hindistan ve Endonezya) ekonomisi için 2001-2021 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak entelektüel sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri incelenmektedir. Söz konusu etkiyi belirlemek üzere kullanılan panel ARDL analizi sonuçlarına göre entelektüel sermaye bileşenleri ile ülkelerin kalkınma düzeyi arasında hem kısa hem de uzun dönemdeki ilişki pozitif ve anlamlıdır. Ayrıca, entelektüel sermaye değişkenleri ile ekonomik kalkınma arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ülkelerin entelektüel sermayeye yaptıkları yatırımların gelişmişlik düzeylerinin önemli bir belirleyicisi olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler

Entelektüel Sermaye
Kalkınma
Yatırım
Panel ARDL Analizi

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 01.05.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1290882

The Role of Intellectual Capital in Development: A Panel Ardl Analysis

Abstract

With the development of the information society in the 1990s, the source of technological development began to be knowledge and human capital. The aim of this study is to examine the role of knowledge-based intellectual capital, which creates an important value especially for businesses, in the development process with a macro approach. The study examined the 2001-2021 period for economies of ten developing countries (Turkey, Argentina, Brazil, Mexico, Russia, Poland, Romania, South Africa, India, and Indonesia) using the variables of R&D expenditures, bureaucratic quality index, and education index as intellectual capital components. According to the results of panel ARDL analysis used to determine the effect in question, there is a positive and significant relationship between intellectual capital components on the development level of countries in both short and long terms. In addition, a bidirectional causality relationship is determined between intellectual capital variables and economic development. It can be stated that investments that countries make in their intellectual capital are an important determinant of their level of development.

Keywords

Intellectual Capital
Development
Investment
Panel ARDL Analysis

About Article

Received: 01.05.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1290882

^a Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-3004-945X

^b Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0003-3475-9456

^c İletişim Yazarı: mehtap.tunc@deu.edu.tr

^d Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-0653-5079

Giriş

Antik çağlardan günümüze, yeni bilgiler ve bunların ortaya çıkardığı buluşlar toplumların süreç içerisinde yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Günümüz ekonomisinde bilginin önemi daha da artmıştır. Ulusların zenginliği için bilgi, fiziki sermaye ve emekten daha değerli konuma gelmiştir. Küreselleşme sürecinde bilgi "kapitalizm sonrası" bir toplum yaratmış ve küresel ölçekte dönüşüme yol açacağı öngörülmüştür (Drucker, 1993). Bilgi ve bilgi teknolojilerinin önem kazandığı kapitalizm sonrası toplum "bilgi toplumu" olarak adlandırılmaktadır. Bilgi toplumunda bilgi ve insan sermayesinin önem kazanmasıyla birlikte ekonomideki karar birimlerinin iktisadi karar ve davranışları yeniden şekillenmektedir. Bilgi sermayesi olarak da ifade edilen ve insan sermayesi bileşenini de kapsayan entelektüel sermaye, işletmeler ve ülke ekonomileri için zenginliğin kaynağı olarak ele alınmaktadır (Uziene,2014).

Gelinen aşamada, maddi olmayan (fiziki olmayan) sermaye gelişme sürecinde en az fiziki sermaye kadar önem taşımaktadır. Entelektüel sermaye, maddi olmayan duran varlıklardan kaynaklandığı için mikro ve makroekonomik açıdan öncelikle bu kavramın tartışılması gerekmektedir. Maddi olmayan duran varlıklar, işletmelerin aktifleştirdikleri giderler şeklinde ortaya çıkan ve fiziki yapıya sahip olmayan varlıklardır. Bu varlıklar; patentler, lisanslar, imtiyazlar, şerefiye, ticari marka, telif hakları, kuruluş ve örgütlenme giderleri, araştırma ve geliştirme giderleri, özel maliyet bedeli gibi varlıklardır (Kazar ve Kazar, 2015:86). Kalkınma düzeyi yüksek ülkelerin ve gelişmiş ekonomilerin mikroekonomik birimlerde maddi olmayan varlıklara yaptıkları yatırımların makroekonomik yansıması olarak uluslararası alanda rekabet üstünlüğü sağlamalarına neden olduğu görülmektedir (Uziene,2014). Makroekonomik açıdan "ulusal entelektüel sermaye endeksi" yaklaşımına göre entelektüel sermaye düzeyi yüksek ülkeler küresel alanda da yüksek rekabet gücüne sahip gelişmiş ekonomiler olarak kabul edilmektedir. Bilgiye dayalı bir sermaye türü olması nedeniyle entelektüel sermaye, bilgi ve bilgi teknolojilerini etkin kullanan gelişmiş ekonomilerde büyümenin önemli kaynağını oluşturmaktadır.

Entelektüel sermaye kavramı ilk olarak 1969 yılında J. K. Galbraith tarafından zeka kavramından farklı olarak bireyin entelektüel varlığını ifade etmek için kullanılmıştır. Böylece, bilgi ilk defa sermaye unsuru olarak düşünülmüş ve işletmeler açısından kâr ve diğer katma değer oluşum sürecine katkı veren, değer yaratan bir unsur olarak ele alınmıştır. Drucker ve Galbraith bilgi ve insan zekasının önemi üzerinde durmuşlardır (Dyakona, 2015:68).

OECD'nin (1999) tanımına göre entelektüel sermaye, işletmenin iki türdeki maddi olmayan varlıklarının ekonomik değeridir, yani organizasyonel (yapısal) sermaye ve insan sermayesidir (Nerdrum ve Erikson, 2001). Entelektüel sermaye, sürdürülebilir rekabet avantajı sağlama açısından önemli bir stratejik varlık olarak kabul edilmektedir (Cheng ve Hwang,2005). Entelektüel sermaye işletmenin finansal tablolarında tam anlamıyla ifade edilemeyen bir sermaye türüdür.

Literatürde entelektüel sermaye çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Stewart (1997), Canibano vd.(2000), Bontis (2002), Pablos (2003)'a göre işletmeler açısından entelektüel sermayenin bileşenleri insan sermayesi, ilişki sermayesi ve yapısal sermaye olarak üç şekilde sınıflandırılmaktadır. İnsan sermayesi, işletmenin çalışanlarına ait bilgi ve deneyim (iç

paydaşlar); ilişki sermayesi, müşteriler ve tedarikçilerle olan ilişkiler (dış paydaşlar); yapısal sermaye ise organizasyona ait bilgi ve inovasyon süreçlerinden oluşmaktadır.

Başka bir bakış açısıyla, entelektüel sermayenin bileşenleri açık (explicit) ve örtülü (implicit) bilgi varlıklarıdır. Açık bilgi kodlanmış veya açığa çıkmış bilgiden oluştuğu için ölçülebilir ve değerlendirilmesi yapılabilir. Maliyeti ve satış değeri hesaplanabilir. Örneğin patentler, lisanslar, formüller ve know-how bu türden bilgi varlıklarını oluşturur. Bu tür varlıklar, kodlanmış ve açığa çıkarılmış olduğu için ölçülebilir düzeydeki maddi olmayan duran varlıklardır. Dolayısıyla, entelektüel sermayenin bu kısmının maliyet ve yatırım bedelleri hesaplanabilir. Entelektüel sermayeyi oluşturan bilgiye dayalı varlıkların diğer kısmı ise örtülüdür. Başka bir ifadeyle, bu tür varlıklar henüz kodlanmamıştır. Kodlanmamış bilgi sadece beyinde yer alır. Bu tür bilgi, işletmenin iç paydaşlarında ve dış paydaşlarında bulunur. İç paydaşlar olarak işletmenin yöneticileri ve çalışanları örtülü bilgi kaynaklarıdır. Dış paydaşlar olarak da işletmenin müşterileri, tedarikçileri ve varsa ortakları en başta gelen örtülü bilgi kaynaklarıdır. Yöneticiler ile çalışanlarda bulunan örtülü bilgi işletmenin verimliliğini ve rekabet gücünü artırır. Müşteriler ile tedarikçilerde bulunan örtülü bilgi ise işletmenin karlılığını artırır (Gökmen, 2003).

Bilgiye dayanan sektörlerdeki firmalar özellikle de yüksek teknoloji firmaları entelektüel sermayeye daha fazla yatırım yapmaktadırlar. Yüksek teknoloji firmaları geleneksel firmalara oranla yüksek yenilik gücüne daha fazla dayandıkları için entelektüel sermayenin bu tür firmalar üzerindeki etkisi daha fazladır. Yapılan araştırmaların çoğuna göre entelektüel sermaye işletmelerin performansını artırma konusunda önemli bir faktördür (Xu ve Li, 2019).

Entelektüel sermaye sadece işletmeler için değil bütün bir ekonomi için de oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle, entelektüel sermaye sadece mikro ekonomik açıdan değil kaynakların verimli kullanımı için makroekonomik yönden de büyük bir önem taşımaktadır. İşletmeler bir ekonominin temel üretim gücünü oluşturur. Dolayısıyla, işletmelerin güçlü olması genel ekonomiyi de güçlü kılar. Ulusal kalkınma açısından kurumsallaşma, insan sermayesi ve sosyal sermaye entelektüel sermaye bileşenleri olarak ön plana çıkan başlıca etmenlerdir.

Entelektüel sermayenin bileşenlerinden insan sermayesi, işletmelerde çalışan insan kaynağının sahip olduğu bilgi ve deneyimlerden oluşan niteliklerin değerini artırmaya yönelik eğitim, sağlık vb. yatırımları içermektedir. Bilgi toplumunun yönetim stratejisi toplam kalite yönetimi, insan odaklı yönetim stratejisidir. Toplam kalite yönetiminin en temel girdisini nitelikli insan kaynağı oluşturmaktadır. Bu anlamda, işletmelerin insan kaynağına yapacağı eğitim harcamaları entelektüel sermayenin bileşeni olarak değer yaratan bir yatırım harcaması özelliği içermektedir (Gökmen:2003).

İnsan sermayesi, ar-ge'den müşteri ilişkilerine kadar bir örgütün en önemli varlığı ve yeniliklerin kaynağı olarak ele alınmaktadır. İnsan sermayesi, entelektüel sermayenin sadece bir unsuru değil aynı zamanda onun deposu, kapasite kaynağı ve bazen sınırlayıcı faktörü olarak görülmektedir (Kaya ve Kesen, 2014: 30). Irving Fisher'ın sermaye teorisi, modern insan sermayesi teorisinin temelini oluşturmuştur. Fisher'a göre herhangi bir varlık maddi olsun veya olmasın bir gelire yol açıyorsa sermaye olarak değerlendirilir. 1960'lı yıllarda hızla ilerleyen insan sermayesi teorisi bölgeler ve ülkeler arasındaki büyüme ve kalkınma faktörlerinin analizinde de kilit bir rol oynamıştır (Nerdrum ve Erikson, 2001). İnsanın da üretim sürecinde bir sermaye unsuru olduğu konusunda sistematik olarak ilk teorik katkıyı

veren T.W.Schultz olmuştur. Bu çalışmada, entelektüel sermaye bileşenlerinden insan sermayesini temsilen eğitim endeksi değişkeni ele alınmaktadır.

Entelektüel sermaye bileşenlerinden ilişki sermayesi, dış paydaşlar olarak, müşteriler ve tedarikçilerle olan ilişkilerden oluşmaktadır. Bu anlamda, ilişki sermayesi işletmeler açısından müşteri sermayesi, ulusal ekonomi açısından ise sosyal sermaye olarak ele alınmaktadır. Sosyal sermaye, insan sermayesi, yapısal sermaye, yenilik sermayesi ve müşteri sermayesini kapsayan bu sermaye unsurlarını birbirlerine dönüştüren kapsamlı bir sermaye türü olarak ifade edilmektedir. Bu çerçevede, sosyal sermaye ilişkiler bütünü ve bu ilişkiler bütünü çerçevesinde işletmenin kullanımına hazır hale getirilen varlıkları içermektedir. Sosyal sermaye, bireyler ve kurumlar arasında kurulan ilişkileri kapsamakta olduğundan, diğer bireylerin nitelik, bilgi ve yeteneklerinden yararlanılmasıyla değer yaratılması söz konusudur (Öztürk ve Demirgüneş, 2008: 402,403). Bu çalışmanın ampirik kısmında, entelektüel sermaye bileşenlerinden sosyal sermayeyi temsilen bürokratik kalite endeksi değişkeni ele alınmaktadır.

Yapısal sermaye, bilgi ve yenilik süreçlerinden oluşmaktadır. Yapısal sermayesi güçlü bir işletme, bireylerin yetişmesini destekleyen bir örgüt kültürüne yol açmaktadır. Yapısal sermaye, örgütün iç yapısından kaynaklanmaktadır (Bontis, 1998:66). Örgüt kültürü, yönetim anlayışı, bilgi teknolojisi, bilgi sistemleri, patentler, telif hakları, ticari marka, veritabanları, ar-ge, yenilik gibi unsurlar işletmenin yapısal sermayesini oluşturmakta ve entelektüel sermaye düzeyini belirlemektedir (Ölçer ve Şanal, 2007: 481). Çalışmanın ampirik kısmında, yapısal sermaye göstergesi olarak araştırma ve geliştirme (ar-ge) harcamalarının milli gelir içindeki payı dikkate alınmıştır.

İşletmeler açısından entelektüel varlıkları ölçmeye yönelik çok sayıda model geliştirilmiştir. Nicel ölçütlerin nitel ölçütlere göre daha kesin sonuçlar ortaya koyması nedeniyle entelektüel sermayenin ölçülmesinde daha çok nicel ölçütler kullanılmaktadır. İşletmeler açısından entelektüel sermayenin bir bütün olarak ölçülmesi ve unsurlar bazında ölçülmesi şeklinde iki tür ölçüm yönteminden hareket edilmektedir. Entelektüel sermayenin bütün olarak ölçülmesinde daha çok "Piyasa Değeri Defter Değeri Oranı", "Tobin'in Q Oranı" ve "Hesaplanmış Maddi Olmayan Değer" yöntemleri yer almaktadır (Akkaya ve Balı, 2018:1152).

Yapılan çalışmalarda, entelektüel sermaye daha çok mikro düzeyde ele alınmaktadır. Entelektüel sermaye bileşenlerine ilişkin uzun dönemli veri toplama güçlükleri makro düzeyde yapılan çalışmaların çok sınırlı kalmasına yol açmıştır.

Bu çalışmanın amacı, yıllık veriler kullanarak entelektüel sermayenin kalkınma üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu kapsamda, panel veri analiz yönteminden hareketle gelişmekte olan 10 ekonomide entelektüel sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri ampirik düzeyde incelenmektedir. Literatürde entelektüel sermayeye ilişkin olarak yapılan çalışmaların önemli bir kısmı mikro ekonomik düzeyde gerçekleştirilmiştir. Entelektüel sermaye bileşenlerine ilişkin uzun dönemli veri toplama güçlükleri makro düzeyde yapılan çalışmaların çok sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu çalışmalar, daha çok ulusal entelektüel sermaye endeksi hesaplanması ile ilgilidir. Bu çalışma ise, daha çok işletmelere özgü maddi olmayan varlıklar içerisinde değerlendirilen entelektüel sermaye olgusunun kalkınma üzerindeki etkisinin makro boyutta tartışılması açısından katkı niteliği taşımaktadır. İzleyen bölümde literatür, veri seti, ekonometrik yöntem ve bulgular değerlendirilmektedir. Son bölümde ise tartışma, sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

Literatür

Çalışmanın bu kısmında, makroekonomik açıdan entelektüel sermaye ve bileşenlerinin, büyüme ve kalkınma sürecindeki rolünü açıklayan literatüre yer verilmektedir. Çalışmalar, entelektüel sermaye düzeyi yüksek ülkelerin ileri teknolojik gelişme seviyesinde bulduklarını ve maddi olmayan duran varlıklara yatırımın rekabet gücünü artıran bir faktör olduğunu göstermektedir. Ayrıca, araştırmalar entelektüel sermaye bileşenleri olan insan sermayesi, yapısal sermaye (yenilik ve ar-ge harcamaları vd.) ve sosyal sermayenin teknolojik gelişme ve kalkınma ilişkisinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürde, ulusal entelektüel sermaye endeksi yaklaşımından hareketle entelektüel sermaye ve gelişmişlik düzeyi arasında pozitif yönde ilişki vurgulanmaktadır. Bu çalışma, mevcut literatüre ekonometrik analiz yönünden katkı sunmaktadır. Çalışmada, entelektüel sermayenin kalkınma üzerindeki etkisi incelenmektedir.

Entelektüel sermaye ve bileşenleri, bilgi toplumunda büyüme ve kalkınmanın önemli bir kaynağı olarak görülmektedir. Entelektüel sermayeye ilişkin çalışmalar bilgi ekonomisinin gelişimi ve küreselleşmeyle birlikte hız kazanmıştır. Çalışmaların önemli bir kısmı işletmelerde entelektüel sermayenin ölçülmesi, muhasebe ve finans açısından maddi olmayan duran varlıkların değerlendirilmesi üzerine gerçekleştirilmiştir. Entelektüel sermayenin bileşenleri olan insan sermayesi, ilişki sermayesi ve yapısal sermaye işletmelerde yaratılan katma değer sürecini etkilemektedir. Bu kapsamda, yönetim anlayışı, örgüt kültürü, ar-ge, yenilik, know-how, bilgi teknolojileri, bilgi sistemlerine yapacakları yatırımların vb. entelektüel sermaye düzeyini nasıl etkilediği son yıllarda ilgi odağı olmuştur. Bilgi toplumunda gündeme gelen bilgi ve bireyin nitelikleri sadece mikro ekonomik açıdan değil özellikle insan sermayesi yönüyle ulusal ekonomi açısından da ilgi çekmiştir.

1990'larda geliştirilen içsel büyüme modelleri, büyümeyi sadece fiziki sermaye unsuruyla değil, insan sermayesi ile de açıklamaktadır. Bilgiye yatırımın temeli insan sermayesine yatırım odaklı büyüme ve kalkınma yaklaşımına dayanmaktadır. Bilgi sermayesi yüksek düzeyde olan gelişmiş ülkelerin kalkınmalarının en temel faktörü olarak insan sermayesi yatırımlarına önem verdikleri görülmektedir.

Entelektüel sermaye bileşenlerinden insan sermayesi, fiziki sermaye ve yapısal sermayeyi de etkileyen önemli bir etmen olarak ele alınmaktadır. İnsan sermayesi kuramına göre insanın niteliklerini artırmaya yönelik her türlü yatırım insana yatırım unsuru olarak kabul edilmektedir. Eğitim yatırımı ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyal ve kültürel gelişmeye etkilerinden dolayı firma ve ülke ekonomileri açısından en önemli insan sermayesi yatırımı olarak ele alınmaktadır (Schultz,1961). Entelektüel sermaye bileşeni olarak eğitim, uzun dönemde mikro ve makro düzeyde yatırım harcaması olarak değerlendirilmektedir. Becker (1964), Chiswick (1974), Mincer (1974), Psacharopoulos (1992), Mankiw, Romer, Weil (1992), Lucas (1988) vd. insan sermayesi kuramına teorik katkıda bulunan başlıca iktisatçılardır. Yapılan araştırmalar, insan sermayesine yapılan yatırımlar ile gelişmişlik düzeyi arasında aynı yönlü ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Ulusal ekonomi düzeyinde insan sermayesi, ar-ge harcamaları, yenilik vb. maddi olmayan unsurların büyüme sürecine dahil edilmesi ise içsel büyüme kuramının gelişimiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Romer (1986), Lucas (1988), Barro (1990) vd.artan verimler varsayımına bağlı olarak teknolojik gelişmenin ve büyümenin kaynağını insan sermayesi, ar-ge, eğitim, boş

zaman gibi iç faktörlerle açıklamışlardır. Teknolojik gelişmenin cennetten düşen meyve kabul edildiği ve kendiliğinden ortaya çıktığını ileri süren neo-klasik büyüme modelinde büyüme fiziki sermaye ile açıklanmaktadır. İnsan sermayesi kuramına göre, fiziki sermayenin oluşumuna da katkı veren insan ve insanın sahip olduğu niteliklerdir.

İçsel büyüme modellerinden Lucas (1988)'ın insan sermayesi modeli ise insana yatırım unsuru olarak boş zamanı modele dahil etmiştir. Entelektüel sermayenin oluşum sürecinde boş zamanın ekonomik değeri mevcuttur. Boş zaman, kişisel gelişim açısından bireyin yenilikçi ve yaratıcı yönünün gelişmesinde ekonomik değer yaratan bir yatırım unsuru olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle, çalışma sürelerinin kısalmasıyla daha fazla boş zamanın yaratılmasının insan sermayesi ve entelektüel sermaye birikimine önemli katkı sağlayacağı ifade edilebilmektedir.

Entelektüel sermaye bileşenlerinden yapısal sermaye göstergelerinden birisi de yenilik ve ar-ge harcamalarıdır. 18. yy. sonları ve 19. yy'ın başlarından itibaren Smith (1776), Ricardo (1821), Babbage (1832), Marx (1867), Say (1880), Marshall (1890), Veblen (1898) gelişme sürecinde yeniliğin önemine vurgu yapmışlardır. İlk teorik katkı Schumpeter'den gelmiştir. Schumpeter (1934)'in yenilik ve girişimcilik, yaratıcı yıkım teorisi, Griliches (1957), Nelson (1959), Arrow (1961)'un yaparak öğrenme (learning by doing) modeli, Nelson ve Winter (1982) içsel büyüme kuramının gelişimine altyapı hazırlamıştır. İçsel büyüme kuramına göre entelektüel sermaye bileşenlerinden yapısal sermayeyi temsilen yeniliğin temelini oluşturan ar-ge harcamaları içsel büyümenin ana kaynaklarından birisidir. Romer (1986)'e göre ar-ge harcamaları artan verimler özelliğine bağlı olarak yeniliği ve bilgi birikimini belirleyen temel unsurdur. Freeman ve Perez (1988), Grossman-Helpman (1991), Rebelo (1991), Carlsson ve Taymaz (1991), Aghion-Howitt (1992), Goel ve Ram (1994), Gittleman ve Wolff (1995), Park (1995), Sylwester (2001) vd. büyümenin kaynağı olarak yenilik ve ar-ge harcamalarını teknolojik gelişmeyi belirleyen içsel etmen olarak ele almışlardır. Ar-ge harcamalarıyla maddi olmayan duran varlıklara yatırım yapan işletme ve ulusların yüksek katma değer yaratma sürecine katkı sağladığı görülmektedir. Bilgi toplumunda, insan sermayesi yönelimli kalkınma sürecinde ar-ge harcamaları öğrenme sürecini beraberinde getirmektedir. Bu aşamada, işletmelerin de öğrenen şirketler olması, entelektüel sermaye birikimi açısından son derece önemlidir.

Griliches ve Pakes (1980)'e göre patent verileri teknolojik gelişmenin önemli bir kaynağıdır. Bundan dolayı, ar-ge harcamalarının çıktısı olan patent verileri yenilik girdisi olarak kullanılabilir (Özbay vd., 2020: 3877). Bilgi ve bilgi teknolojilerinin yayılma ve artan verimler özelliği ile tüm sektörlerde yenilik odaklı yaklaşımlar ile teknolojik alanda ilerlemenin olanaklı olacağı ifade edilebilir.

Yenilik ve ar-ge harcamalarının gelişme üzerindeki etkileri evrimci iktisat yaklaşımı çerçevesinde de ele alınabilmektedir. Evrimci iktisat yaklaşımı, neo-klasiklerden farklı olarak gelişme sürecinde teknolojik yenilik ve öğrenme sürecine dikkat çekmektedir. Evrimci iktisat kavramı ilk olarak Veblen ile literatüre girmiş, Marx, Marshall ve Schumpeter gibi iktisatçıların yaklaşımlarından hareketle iktisada uyarlanmıştır. Değişimi ve değişimin kaynaklarını açıklamaya çalışan evrim kavramı Schumpeter'in özellikle yenilik, icat, yaratıcı yıkım, girişimcilik gibi kavramlara bakış açısı, yenilik ve teknolojiyi içsel bir değişken olarak değerlendirmesi, yenilik ve firma teorisi gibi alanlarda Neoklasik iktisada önemli bir alternatif olmuştur. Nelson ve Winter(1982)'in çalışmalarıyla evrimci iktisat yaygınlık kazanmıştır (Erkan,2016:34). Evrimci iktisat teorisi çerçevesinde yenilik ve teknoloji arasındaki güçlü

ilişkinin bilim, teknoloji politikalarıyla desteklenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, devletin ulusal bilim ve teknoloji sistem ve politikaları gündeme gelmektedir. Bu çerçevede, 1980'li yılların sonlarına doğru Ulusal Yenilik sistemleri yaklaşımı ileri sürülmüştür.

Ulusal Yenilik Sistemi yaklaşımı, teknoloji ve enformasyonun firmalar, girişimciler ve bireyler arasındaki akışının yenilik performansı üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Yenilik yapma konusunda yetkinlik kazanma ve teknolojik gelişme, üniversiteler, araştırma enstitüleri ve girişimcilerden oluşan kompleks bir sistemden ve bu sistem içerisindeki ilişkilerden etkilenmektedir. Ulusal Yenilik Sistemi kavramı, 1990'lı yıllarda bilim-teknoloji-yenilik politikalarının oluşturulması sürecinde yoğun bir ilgi görmüştür. Evrimci iktisadın önde gelen önemli araştırmacılarından, Freeman ve Lundwall tarafından önerilen Ulusal Yenilik Sistemi kavramı, OECD gibi bazı uluslararası kuruluşlar ve AB tarafından da teknolojik yenilik politikalarının geliştirilmesinde kullanılmıştır (Saatçioğlu, 2005:180-182).

Entelektüel sermaye bileşenlerinden sosyal sermaye ise literatürde kültürel sermaye olarak da adlandırılmaktadır. 1990'larda bilgi toplumunun gelişimi ve insani kalkınmanın tanımlanmasıyla sosyal sermayeye yeni bir sermaye türü olarak ilgi artmıştır. Sosyal sermayeye ilk teorik katkı Bouerdie (1986), Putnam, Leonardi ve Nanetti(1993) ve Coleman (1998) tarafından gelmiştir.

Sosyal sermaye firmalar açısından ilişki sermayesi kapsamında değerlendirilebilmektedir. İlişki sermayesi, işletme dışında yer alan ortaklar, tedarikçiler, kamu kuruluşları, müşteri grupları, lobiler, yasa koyucu kurumlar, diğer ticari topluluklar vd. çıkar grupları ile kurulan ilişkilerin esas alındığı bir sermaye türüdür. İlişki sermayesinden farklı olarak sosyal sermaye firma açısından, çıkar grubu olmayan birimlerle olan ilişkilerini de kapsamaktadır (Haykır, 2011:92).

Coleman'a göre sosyal sermaye insan sermayesinin oluşumunda da etkilidir. Sosyal sermayeye yönelik çalışmalar, sosyal sermaye ve yenilik arasında pozitif ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Ulusal açıdan sosyal sermaye, güven, birlikte yapılan aktiviteler ve yurttaşlıkla ilgili normlar boyutunda iş birliğini ve koordinasyonu teşvik etmekte ve tüm toplumun fayda sağlayacağı sonuçlar elde edilmektedir (Derdiyok ve Doğru: 2020:13). Sosyal sermaye düzeyinin yükselmesinin entelektüel sermaye unsurlarından insan sermayesi ve yapısal sermayenin de güçlenmesine yol açacağı ifade edilebilir.

Makroekonomik açıdan entelektüel sermayeye ilişkin ampirik literatür incelendiğinde, Ulusal Entelektüel Sermaye Endeks hesaplamalarının yapıldığı gözlenmektedir. Ulusal Entelektüel Sermaye Endeksi yaklaşımına göre, entelektüel sermaye uzun dönemli etkisi olan ekonomik bir yön göstericidir. Entelektüel sermayenin unsurları olan insan sermayesi ve yapısal sermaye (altyapı, kurumsal çevre, yenilik) karşılıklı etkileşim içinde olarak ekonomik büyümeye katkı sağlar. Entelektüel sermaye endeksi, insan sermayesi endeksi ile karşılaştırıldığında daha fazla değişkeni içermektedir. Bununla birlikte, entelektüel sermaye dinamikleri de ekonominin içinde bulunduğu kalkınma aşamasına bağlıdır. Bu konuda yapılmış çalışmalardan bazıları Bontis (1997, 1998, 2001, 2004, 2010), Edvinsson ve Malone (1997), Bounfour (1998, 2003), Bontis ve Girardi (2000), Lev (2001), Andriessen (2004), Andriessen ve Stam (2004), Pulic, (2005), Lin ve Edvinsson, (2008), Bounfour ve Stahle (2008) olarak sıralanabilir. Kazar ve Kazar (2013) 2008-2013 yılları için ulusal entelektüel sermaye endeksi hesaplamıştır. Çalışmada 118 ülke ele alınmış, Temel Bileşenler Analizi'nden yararlanılmıştır. Ayrıca, çalışmada entelektüel sermayenin küreselleşmenin artırılmasıyla gelişebileceği sonucuna ulaşılmıştır (Kazar ve

Kazar, 2015:85-87). Son dönem çalışmalara bakıldığında, Ramirez ve diğerleri (2017) 47 İspanyol kamu üniversitesinden elde edilen verilerle, entelektüel sermayenin üç bileşeninin (insan, yapısal ve ilişkisel) akademik performans üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Bulgular, entelektüel sermayenin bileşenlerinin üniversitelerin performansını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Xu ve Wang (2018) ise 2012-2016 yılları arasında Kore Borsası'nda işlem gören 390 imalat şirketinden toplanan verilerle entelektüel sermayenin finansal performans ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre şirketlerin performansı ve sürdürülebilir büyümesi fiziksel sermaye, insan sermayesi ve ilişkisel sermaye ile pozitif olarak ilişkilidir. Ayrıca ilişkisel sermayenin kurumsal değer yaratma ve sürdürülebilir avantajlar oluşturmada en yüksek düzeyde katkı sağlayan değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Vale ve diğerleri (2022) firma bazlı gerçekleştirdikleri saha araştırması sonuçlarına göre entelektüel sermayenin sürdürülebilir örgütsel performans ile ilişkisini incelemiştir. Çalışmada, kuruluşun sürdürülebilir performansının tüm entelektüel sermaye bileşenlerinden etkilendiği tespit edilmiştir. Ahmad ve diğerleri (2022) ise Pakistan için entelektüel sermaye ve kurumsal sosyal sorumluluğun, KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabetçi performansını nasıl etkilediğini, örgütsel inovasyonun aracı rolüyle birlikte incelemiştir. Bulgular entelektüel sermayenin KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabetçi performansı üzerinde belirgin bir olumlu etkiye sahip olduğunu ve örgütsel inovasyonun bu ilişkiye aracılık ettiğini göstermektedir.

İlgili literatür incelendiğinde, entelektüel sermaye bileşenlerinin kalkınma sürecini pozitif yönde etkilediği söylenebilir. Gelişmekte olan ekonomilerin bilgi toplumuna geçiş sürecinde yapısal değişim ve dönüşümü gerçekleştirebilmeleri, fiziki sermayenin yanı sıra entelektüel sermayeye de yapacakları yatırıma büyük ölçüde bağlı olmaktadır.

Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde gelişmekte olan 10 ülke (Türkiye, Arjantin, Brezilya, Meksika, Rusya, Polonya, Romanya, Güney Afrika, Hindistan ve Endonezya) ekonomisi için entelektüel sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri ampirik düzeyde incelenmiştir. Söz konusu ülkeler için 2001-2021 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Kullanılan değişkenlerin elde edildiği veritabanları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken Adı	Veri Tabanı	Değişken Adı Kısaltması
İnsani Gelişmişlik Endeksi	United Nations Development Programme	İGE
Araştırma ve Geliştirme Harcamaları (Milli Gelir İçinde Payı)	World Bank	ARGE
Bürokratik Kalite Endeksi	Transparency International	BUROKRASI
Eğitim Endeksi	United Nations Development Programme	EGITIM

Çalışmada yukarıdaki tabloda verilen değişkenler kullanılarak söz konusu 10 gelişmekte olan ülke ekonomisi için entelektüel sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri panel veri analiz yöntemiyle incelenmiştir. Çalışma doğrultusunda kurulan ekonometrik modelin kapalı fonksiyonu aşağıdaki gibidir.

$$\dot{I}GE_{it} = \alpha_i + \beta_1 ARGE_{it} + \beta_2 BUROKRASI_{it} + \beta_3 EGITIM_{it} \quad (1)$$

İlk aşamada modelde kullanılan değişkenlerin durağanlık durumları incelenecektir. Değişkenlerin durağanlık durumları yatay kesit bağımlılık test sonucuna göre seçilecek birim kök testleri yardımıyla saptanacaktır. Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığı test etmek için Pesaran CD (2004), Breusch-Pagan CD_{LM} ve Pesaran CD_{LM} testleri kullanılmaktadır. Panel veri analizinde zaman boyutunun birim boyutundan büyük olduğu durumda Pesaran CD ve Breusch-Pagan CD_{LM} testleri kullanılmaktadır. Zaman boyutunun yatay boyuttan küçük olduğu durumlarda ise Pesaran CD_{LM} testi kullanmak uygun olacaktır. Panel veri analizinde yapılan yatay kesit bağımlılığı için uygun hipotezler aşağıdaki şekilde olmaktadır.

H₀ : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H₁ : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Test sonucunda elde edilen olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması durumunda H₀ temel hipotezi reddedilmekte ve sonuç olarak yatay kesit bağımlılığının olduğu anlaşılmaktadır. Tam tersi durumunda ise temel hipotez reddedilememekte ve yatay kesit bağımlılığının olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılık durumuna göre iki çeşit panel birim kök testleri kullanılmaktadır. Birinci kuşak panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan panel birim kök testleri olmaktadır. Panel veride yatay kesit bağımlılığı söz konusu ise ikinci kuşak panel birim kök testleri kullanılmaktadır. Birinci kuşak panel birim kök testlerinden en fazla kullanılan testler Im, Pesaran, Shin (2003) (IPS); Levin, Lin, Chu (LLC) (2002) ve Hadri (2000) panel birim kök testleri olmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumlarda kullanılan ikinci kuşak panel birim kök testlerinden ise en fazla tercih edilen testler, Bai ve Ng (2004), Moon ve Perron (2004) ve Pesaran (2004, 2007) panel birim kök testleri olmaktadır. Bununla beraber IPS, LLC ve Hadri birim kök testlerinin de düzeltilmiş formları ikinci kuşak panel birim kök testlerinde kullanılmaktadır. Yapılan çalışmada IPS ve LLC panel birim kök testleri kullanılacaktır.

Değişkenler için yapılan panel birim kök testleri sonrasında panel ARDL analizinin yapılmasının uygun olduğu görülmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenler doğrultusunda kurulan panel ARDL analizi denklemi aşağıdaki gibidir.

$$\Delta \ln \dot{I}GE_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_1 \Delta \ln \dot{I}GE_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_2 \Delta \ln ARGE_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_3 \Delta \ln BUROKRASI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_4 \Delta \ln EGITIM_{i,t-j} + \beta_1 \ln \dot{I}GE_{i,t-1} + \beta_2 \ln ARGE_{i,t-1} + \beta_3 \ln BUROKRASI_{i,t-1} + \beta_4 \ln EGITIM_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

ARDL analizi kullanılırken değişkenler arasında hem uzun dönem hem de kısa dönem ilişkiler tespit edilmektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkileri ifade eden Hata Düzeltme modeli için denklem aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

$$\Delta \ln \dot{I}GE_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_1 \Delta \ln \dot{I}GE_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_2 \Delta \ln ARGE_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_3 \Delta \ln BUOKRASI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \alpha_4 \Delta \ln EGITIM_{i,t-j} + \lambda ECT_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Hata Düzeltme modelinin düzgün çalışması için modelde yer alan hata düzeltme katsayısının (ECT) istatistiksel olarak anlamlı olması ve (-1,0) arasında değer alması gerekmektedir.

Bulgular

Gelişmekte olan 10 ülke ekonomisi verileri kullanılarak entelektüel sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerini incelemek için yapılan bu çalışmada ilk olarak değişkenlerin durağanlık durumları incelenecektir. Panel veri analizinde değişkenler için yapılan panel birim kök testleri önceki bölümde anlatıldığı gibi yatay kesit bağımlılığının olmasına göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle, öncelikle yatay kesit bağımlılığı test edilmektedir. Aşağıdaki tabloda panel veri için yatay kesit bağımlılık testleri olan Pesaran CD ve Breusch-Pagan CD_{LM} test sonuçları verilmiştir.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılık Testleri

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Pesaran CD	6.841	0.0000
Breusch-Pagan CD _{LM}	113.2	0.0000

Tablo 2’de yatay kesit bağımlılığı için Pesaran CD ve Breusch-Pagan CD_{LM} test sonuçları verilmektedir. Her iki teste göre yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden H₀ temel hipotezi reddedilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğu için değişkenlerde yapılacak durağanlık araştırmasında yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testleri kullanılacaktır. Aşağıdaki tabloda değişkenler için yapılmış IPS ve LLC panel birim kök test sonuçları özetlenmiştir.

Tablo 3. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	IPS Testi		LLC Testi	
	Düzy Seviye	Birinci Fark	Düzy Seviye	Birinci Fark
İGE	3.5952	-4.9520***	1.4347	-11.9058***
ARGE	0.6141	-7.1222***	-0.6888	-11.7618***
BUOKRASI	-0.7067	-9.3992***	-1.3112	-15.2957***
EGITIM	3.8970	-3.3149	-1.4127	-3.8047

Not: *p<0.1; ** p<0,05; *** p<0,01, sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3’te verilen panel birim kök test sonuçlarına göre İGE, ARGE ve BUOKRASI değişkenleri düzey seviyesinde birim kök içermekte, birinci farkları alındığı zaman ise durağan hale gelmektedir. EGITIM değişkeni ise düzey seviyede ve birinci farkında birim kök

içermekte ve tabloda gösterilmemekle birlikte ikinci farkı alındığında durağan hale gelmektedir. Değişkenler farklı derecede durağan yapıya sahip oldukları için çalışmada panel ARDL yöntemi kullanılabilir. Panel ARDL yönteminin diğer bir varsayımı da değişkenlerin en çok ikinci dereceden durağan olmasıdır. Aşağıdaki tabloda ekonometrik model doğrultusunda yapılan panel ARDL analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 4. Panel ARDL Analiz Sonuçları

Uzun Dönem İlişki			
	Katsayı Değeri	Standart Hata	Olasılık Değeri
ARGE	0.4621	0.1303	0.0072***
BUROKRASI	0.7933	0.1250	0.0000***
EGITIM	7.4663	0.7119	0.0000***
Kısa Dönem İlişki			
	Katsayı Değeri	Standart Hata	Olasılık Değeri
ARGE	0.2490	0.1022	0.0204**
BUROKRASI	0.3891	0.1488	0.0046***
EGITIM	1.1229	0.3349	0.0146***
ECM	-0.1723	0.0443	0.0248**
Sabit	-0.2619	0.1405	0.0412**

Not: *p<0.1; ** p<0,05; *** p<0,01, sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4'te panel ARDL analiz sonuçları görülmektedir. Tabloda hem uzun dönem ilişkileri hem de kısa dönem ilişkileri özetlenmiştir. Uzun dönem sonuçlarına bakıldığında tüm değişkenlerin %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkileri incelemek için yapılan hata düzeltme modeli sonucunda elde edilen hata düzeltme katsayısı (-0.1723) olarak hesaplanmıştır. Hata düzeltme modelinin çalışması için hata düzeltme katsayısının -1 ile +1 arasında değer alması ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Tabloda görüldüğü gibi bu değer -1 ile +1 arasında ve istatistiksel olarak da anlamlıdır. Kısa dönem ilişkilerde de ARGE, BUROKRASI ve EGITIM değişkenlerinin %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Çalışmada son olarak değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkileri görmek için panel nedensellik testi incelenecektir. Aşağıdaki tabloda panel veri için yapılmış panel Granger nedensellik analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 5. Granger Panel Nedensellik Analiz Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Z-bar İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
ARGE→ İGE	3.3662	0.0273**

BUROKRASI→ İGE	3.8474	0.0311**
EGITIM→ İGE	2.7519	0.0042***
İGE →ARGE	5.4793	0.0000***
İGE →BUROKRASI	4.9407	0.0000***
İGE →EGITIM	4.0945	0.0000***

Not: *p<0.1; ** p<0,05; *** p<0,01, sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5'te ekonometrik model doğrultusunda yapılan Granger panel nedensellik analiz sonuçları görülmektedir. Sonuçlara göre bağımlı değişken insani gelişmişlik endeksi ile bağımsız değişkenler arasında çift yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bilgi toplumundaki gelişmeler doğrultusunda büyüme ve kalkınma anlayışındaki değişim, işletmeler ve ulusal ekonomi açısından maddi olmayan duran varlıkların değer yaratma sürecine odaklanılmasına yol açmıştır. Kalkınma sürecinde bilgi, insan sermayesi, eğitim, yenilik, ar-ge harcamaları, insan odaklı yönetim anlayışı, sosyal sermaye vb. unsurları kapsayan entelektüel sermaye önem kazanmıştır. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinde entelektüel sermaye, işletmelerin varlıklarını sürdürebilme ve rekabet gücünün bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ulusal ekonomi açısından ise entelektüel sermaye düzeyi yüksek ülkelerin teknolojik alanda rekabet üstünlüğü elde ettiği görülmektedir. Küreselleşmeyle birlikte gelişmiş ekonomilerin entelektüel sermaye düzeyleri artmaktadır. Entelektüel sermaye birikimindeki bu artışta, işletmelerin öğrenme süreci, devletin bilim ve teknoloji politikaları, eğitim, yenilik, ar-ge ve sosyal sermayeye yatırım dinamiklerinin harekete geçirilmesi önem içermektedir.

Entelektüel sermayenin makroekonomik açıdan ölçülmesi ve analizine ilişkin literatürde sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada, işletmelere özgü maddi olmayan duran varlıklar içerisinde değerlendirilen entelektüel sermaye olgusunun kalkınma üzerindeki etkisi panel ARDL analiz yönteminden hareketle makro boyutta tartışılmaktadır. Ampirik literatürde, makroekonomik açıdan entelektüel sermayenin ölçülmesine ilişkin olarak ulusal entelektüel sermaye endeksi yaklaşımı mevcuttur. Bu çalışma, gelişmekte olan ekonomilerde entelektüel sermayenin kalkınma üzerindeki etkisinin ölçülmesi açısından literatüre katkı niteliği taşımaktadır.

İnsan sermayesi kuramına yönelik çalışmalar, fiziki sermaye ve insan sermayesi arasında tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, ülke deneyimleri fiziki sermaye ile entelektüel sermaye arasında da tamamlayıcılık bağı bulunduğunu göstermektedir. Fiziki sermayesi güçlü ekonomiler, eğitim yatırımları ve yenilik odaklı kalkınma anlayışı sayesinde buldukları gelişmişlik düzeyine erişmişlerdir.

Çalışmada elde edilen bulgular, kısa ve uzun dönemde entelektüel sermayenin kalkınma üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, araştırma sonuçlarına göre kalkınmadan entelektüel sermayeye ve entelektüel sermayeden kalkınmaya çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Elde edilen bulgular, literatürde kalkınma ile entelektüel

sermaye arasında aynı yönde ilişki bulunduğunu ifade eden görüşü destekler niteliktedir. Bilgi toplumu aşamasına gelen gelişmiş ekonomiler, entelektüel sermaye unsurları olan insan sermayesi, yenilik, ar-ge harcamalarına daha çok kaynak ayırmakta ve erişmiş oldukları kalkınma düzeyini sürdürdükleri görülmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler açısından ise insan sermayesi, yenilik, ar-ge, sosyal sermaye ve öğrenme sürecine yapacakları yatırımların gelecekteki rekabet güçlerini yükselteceği ve kalkınmayı sağlayacağı ifade edilebilir. İlerideki çalışmalarda entelektüel sermaye göstergesi olarak kullanılacak daha fazla değişkenler modele eklenebilir.

Makroekonomik açıdan entelektüel sermayeye ilişkin literatür incelendiğinde, evrimci iktisat kuramı çerçevesinde ulusal yenilik sistemlerinin gelişme sürecindeki rolüne de dikkat çekilmektedir. Ulusal yenilik sistemleri yaklaşımları çerçevesinde, bilgi toplumunun entelektüel altyapısı açısından devletin kalkınmada değişen rolü dikkat çekmektedir. Devletin bilim ve teknoloji politikaları alanında entelektüel sermayeye yapacağı bilgi ve yenilik temelli yatırımların kalkınma düzeyinin önemli bir belirleyicisi olduğu görülmektedir. Bilgi toplumunda devletin değişen rolünün uzun dönemde entelektüel sermayenin kalkınmayı pozitif yönde etkilediği bulgusunu destekleyici olacağı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Abdolmohammadi, M.J. (2005), "Intellectual capital disclosure and market capitalization", *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 6 No. 3, pp. 397-416. <https://doi.org/10.1108/14691930510611139>
- Ahmad, M., Wu, Q., & Khattak, M. S. (2022). Intellectual capital, corporate social responsibility and sustainable competitive performance of small and medium-sized enterprises: mediating effects of organizational innovation. *Kybernetes*, (ahead-of-print).
- Arrow, K. J. (1962). The economic implications of learning by doing. *The review of economic studies*, 29(3), 155-173.
- Bai, J., & Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Becker, G. S., (1964), Human Capital, A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education, Columbia University Press, New York and London.
- Bontis, N. (1998). Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models. *Management decision*, 36(2), 63-76.
- Bontis, N. (2002). Assessing Knowledge Assets: A Review of The Models Used To Measure Intellectual Capital. *International Journal of Management Reviews*, 3(1): 41-60.
- Canibano, L., Garcia-Ayuso, M. ve Sanchez, P. (2000). Accounting for Intangibles: An Literature Review. *Journal of Accounting Literature*, 19: 102-130.
- Chen M. Cheng S. ve Hwang Y. (2005). An empirical investigation of the relationship between intellectual capital and firm's market value and financial performance. *Journal of Intellectual Capital*, Vol 6 No 2: pp 159-176, DOI 10.1108/14691930510592771
- Chiswick, B. R., (1974), Income Inequality, National Breau Of Economic Research, New York.
- Derdiyok, T., Doğru, Ç., & Serkan, Ü. N. A. L. (2020). Dijital çağda entelektüel sermayenin dönüşümü ve şirketlerin rekabet güçlerine etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 7-26.
- Drucker, P. F. (1993). The rise of the knowledge society. *The Wilson Quarterly*, 17(2), 52-72.
- Dyakona, V. (2015). Genesis of the theory of intellectual capital and its importance in modern economy. *Information technologies, management and society*, 8(1), 68-71.
- Erkan, B. (2016). Ana Akım (Ortodoks-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı. *Akademik Araştırmalar Ve Çalışmalar Dergisi (Akad)*, 8(14), 25-40.
- Gökmen (2003). İşletmelerde Entelektüel Sermaye Yatırımlarının Önemi ve Etkileri, *İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 4 Sayı 2: 100-118
- Görmüş, A. Ş. (2009). Entelektüel Sermaye Ve İnsan Kaynakları Yönetiminin Artan Önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 57-75.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *The Econometrics Journal*, 3(2), 148-161.

- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics*, 115(1), 53-74.
- Kaya, Nurullah., & Kesen, M. (2014). İnsan kaynaklarının insan sermayesine dönüşümü: bir literatür taraması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 6(10), 23-38.
- Kazar, A., & Kazar, G. (2015). Ulusal entelektüel sermaye endeksine yeni bir yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 83-106.
- Klein, D.A. (1997). *The Strategic Management of IntellectualCapital* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780080517926>
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24.
- Lucas, R. E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, Vol: 22; 3-42.
- Luthy, D. H. (1998, August). Intellectual capital and its measurement. In *Proceedings of the Asian Pacific Interdisciplinary Research in Accounting Conference (APIRA), Osaka, Japan* (pp. 16-17).
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 107(2), 407-437.
- Mincer, J. (1974). *Progress in human capital analysis of the distribution of earnings* (No. w0053). National Bureau of Economic Research.
- Mohamed, I.A.H., & Kanbur, A. (2022). The path from intellectual capital to innovation: A research with the oil companies affiliated to the National Oil Corporation (NOC) in Libya. *Journal of Research in Business*, 7(2), 335-353. DOI: 10.54452/jrb.1032962
- Moon, H. R., & Perron, B. (2004). Testing for a unit root in panels with dynamic factors. *Journal of econometrics*, 122(1), 81-126.
- Mouritsen, J., Nikolaj Bukh, P. and Marr, B. (2004), "Reporting on intellectual capital: why, what and how?", *Measuring Business Excellence*, Vol. 8 No. 1, pp. 46-54. <https://doi.org/10.1108/13683040410524739>
- Nerdrum, L. and Erikson, T. (2001), "Intellectual capital: a human capital perspective", *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 2 No. 2, pp. 127-135. <https://doi.org/10.1108/14691930110385919>
- Ölçer, F., & Şanal, M. (2007). İşletmelerde entelektüel sermaye yönetimi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 479-500.
- Özbay, F., Oguzturk, B. S., & Sezgin, A. (2020). Gelişmiş ve gelişmekte olan G20 ülkelerinin inovasyon çıktılarını etkileyen faktörlerin bilgi üretim fonksiyonu ile analizi. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), 3874-3900.
- Öztürk, M. B., & Demirgüneş, K. (2008). Kurumsal Yönetim Bakış açisiyle Entellektüel Sermaye. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 395-411.
- Pablos, P. O. D. (2003). Knowledge management projects: state of the art in the Spanish manufacturing industry. *International Journal of Manufacturing Technology and Management*, 14(4): 297-310.

- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. CESifo Working Papers No.1233, 255–60.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312.
- Ramírez, Y., Manzanegue, M., & Priego, A. M. (2017). Formulating and elaborating a model for the measurement of intellectual capital in Spanish public universities. *International review of administrative sciences*, 83(1), 149-176.
- Romer, P. M. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, Vol: 94, No:5; 1002-1043.
- Saatçioğlu, C. (2005). Ulusal yenilik sistemi çerçevesinde uygulanan bilim ve teknoloji politikaları: İsrail, AB ve Türkiye örneği.
- Sala-i-Martin, X. X., & Barro, R. J. (1995). *Technological diffusion, convergence, and growth* (No. 735). Center discussion paper.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in humancapital. *TheAmericaneconomicreview*, 51(1), 1-17.
- Stewart, T. A. (1997). *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. Bantam Doubleday Dell Publishing group, New York.
- Uziene L. (2014) National intellectual capital as an indicator of the wealth of nations: the case of the baltic states.
- Vale, J., Miranda, R., Azevedo, G., & Tavares, M. C. (2022). The Impact of Sustainable Intellectual Capital on Sustainable Performance: A Case Study. *Sustainability*, 14(8), 4382.
- Xu, J., & Wang, B. (2018). Intellectual capital, financial performance and companies' sustainable growth: Evidence from the Korean manufacturing industry. *Sustainability*, 10(12), 4651.
- Xu, J. and Li, J. (2022), "The interrelationship between intellectual capital and firm performance: evidence from China's manufacturing sector", *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 23 No. 2, pp. 313-341. <https://doi.org/10.1108/JIC-08-2019-0189>

Kripto Paraların Çevre Kirliliği, Makroekonomik Göstergeler ve Suç Üzerindeki Etkileri

Yusuf Bahadır Kavas^{a b},

Özet

Bu makale kripto paraların oluşturduğu çevresel etkileri, makroekonomik ilişkileri ve suç üzerindeki unsurları ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Kripto para madenciliği için gerekli olan enerjinin zamanla çevre kirliliğine daha da fazla sebep olduğu ve iklime daha fazla zarar verdiği; kripto paraların çevresel ayak izlerinin dünyanın geleceği için tehlikeli bir noktaya ulaşabileceği düşünülmektedir. Madencilik esnasında daha az enerjiye ihtiyaç duyulan farklı sistemlerin geliştirilebileceği, yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen enerjinin, kamu enerji tüketiminin düşük olduğu saatlerde kripto madencilik sistemi için açılabilmesi göz önünde bulundurulmalıdır. Ekonomiler üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için kripto paralar üretilirken denetlenebilecek, vergi kaybının önüne geçilebilecek ve tüketici/yatırımcı ihtiyaçlarına hitap edebilecek bir yaklaşımla hareket edilmesi gerekmektedir. Devletlerin etkili bir yasal düzenlemesinin olmaması nedeniyle kripto paralar kara para aklama, uyuşturucu-silah-insan kaçakçılığının ve terör eylemlerinin finansmanı için kullanılabilir. Bu nedenle tüm ülkelerin süratle kripto paralar ile ilgili yasal mevzuatlarını oluşturmaları ve karaborsa işlemlerini yasaklamaları, küresel Bitcoin (BTC) denetimini düzenlenmeleri elzemdir.

Anahtar Kelimeler

Kripto Paralar
Sürdürülebilirlik
Bitcoin

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 05.05.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1293132

The Impact of Cryptocurrencies on Environmental Pollution, Macroeconomic Indicators and Crime

Abstract

This paper aims to reveal the environmental impacts of cryptocurrencies, their macroeconomic relations, and their elements on crime. It is thought that the energy required for cryptocurrency mining causes more environmental pollution and damages the climate over time; the environmental footprint of cryptocurrencies may reach a dangerous point for the future of the world. It should be considered that different systems that require less energy during mining can be developed, and energy from renewable energy sources can be turned on for the crypto-mining system during hours when public energy consumption is low. In order to reduce the negative effects on economies, cryptocurrencies should be produced with an approach that can be audited, tax loss can be prevented and consumer/investor needs can be addressed. Due to the lack of effective legal regulation by states, cryptocurrencies can be used for money laundering, financing of drug-weapons-human trafficking and terrorist acts. For this reason, it is essential for all countries to quickly establish legal regulations on cryptocurrencies, prohibit black market transactions and regulate the global Bitcoin (BTC) audit.

Keywords

Cryptocurrencies
Sustainability
Bitcoin

About Article

Received: 05.05.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1293132

^a İletişim Yazarı: yusuf.kavas@amasya.edu.tr

^b Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Merzifon Meslek Yüksekokulu, Amasya, ORCID No: 0000-0002-4838-7318

Giriş

1975 yılında IBM tarafından ilk bilgisayarın piyasaya sürülmesi ve 1993 yılında internetin yaygınlaşmasından beri teknolojik yenilikler insanlığın hayatına daha hızlı uyarlanmaya başlamıştır. Son dönemdeki bu gelişmeler teknolojik bir devrim olarak ifade edilmektedir. Bu teknolojiye sahip tüm bireyler günlük hayatlarındaki birçok aktiviteyi çok daha kısa sürede ve daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmektedir (Giungato vd., 2017). Teknolojik gelişmeler hayatımızın birçok noktasında olduğu gibi para piyasalarında da önemli yenilikler getirmiştir. Söz konusu en yeni gelişmeler arasında kripto varlıklar gösterilebilir. Kripto varlıklar, kriptografik teknikler kullanılarak uygulanan ve küresel piyasa değeri yaklaşık bir trilyon ABD doları olan dijital varlıklardır (House, 2022). Kripto para birimi, günümüzdeki ödeme yöntemlerine alternatif oluşturmak için geliştirilen ve çeşitli şifreleme algoritmaları kullanılarak oluşturulan dijital bir para birimidir. İlk olarak 2009 yılında Satoshi Nakamoto tarafından tanıtılarak ve belgelenerek piyasaya sürülmesiyle birlikte hayatımıza giren Bitcoin, dünya piyasasında giderek popüler hale gelen bir para birimi olmuştur.

Günümüzde Amerikalıların %86'sı kripto para birimlerine aşina olduğunu bildirirken, %16'sı herhangi bir dijital para birimine yatırım yaptığını, kripto para ticaretine yöneldiğini veya kripto parayı kullandığını belirtmektedir (Perrin, 2021). 2015 yılında Smith ve Anderson (2016) tarafından yapılan ve yalnızca Bitcoin'e odaklanan benzer bir ankette ise, yetişkinlerin yalnızca %48'inin Bitcoin'i duyduğu, %1'inin ise Bitcoin'i topladığı, ticaretini yaptığı veya kullandığı ifade edilmektedir. Bu anket sonucundan diğer önemli detayda; kripto paranın bilinirliğinin gün geçtikçe arttığı ve özellikle ABD'de toplumun büyük kesiminin artık kripto paralar ile ilgili bilgi sahibi olduğu bulgulanmıştır. Benzer durum gelecek yıllarda gelişmekte olan diğer ülkelerde de gerçekleşebilecektir.

Dünyanın en büyük kripto para piyasalarından birisi olan Çin'de kripto para ticareti, 2019'dan beri resmi olarak yasaklanmış olmasına rağmen döviz borsaları aracılığıyla çevrimiçi olarak alım satım işlemi devam etmektedir. 2019 yılında gerçekleşen bu gelişmenin ardından Bitcoin üreticileri Çin'den farklı bir ülkeye geçmeye başlamıştır. Son dönemde Bitcoin madencilerinin özellikle Teksas'a yöneldiği görülmektedir. Bitcoin madenciliğinin Teksas'a taşınmaya başlamasının altındaki en önemli sebep olarak Teksas'taki düzensiz elektrik şebekesinden dolayı bu bölgenin dünyanın en ucuz enerji fiyatlarına sahip ülkelerden birisi olması gösterilmektedir (Feng, 2021). Önümüzdeki on yılda Teksas'ta, kripto varlık madenciliğinden kaynaklı 25 GW'lık yeni elektrik talebi görülebileceği ifade edilmektedir. Söz konusu gelişmeye paralel olarak Kripto madenciliğinin Çin'den Kuzey Amerika'ya doğru kayması neticesinde ABD'nin kripto varlık madenciliği için elektrik kullanımı hala nispeten küçük olsa da Ocak 2021'den Aralık 2021 yılına kadar üçe katlanmıştır (House, 2022). Yaşanan bu gelişmeler elektrik talebinin giderek daha da artacağını göstermektedir. Elektrik talebinde yaşanabilecek artışın gelecekte ev ve işyerinde kullanılan elektrik ücretlerini de arttırabileceği ve halkın daha yüksek elektrik faturaları ile karşı karşıya kalabilecekleri göz ardı edilmemelidir. Diğer kripto para birimlerinin de yaygınlaşabileceği ve onların da madencilik için ihtiyaç duyulan enerji tüketimine katkıda bulunacağı düşünüldüğünde gelecek için kaygılanmamız gerektiğinden söz edilebilir.

21. yüzyılda gerçekleşen ekonomideki hızlı değişimin ve COVID-19 pandemisinin etkisiyle para piyasasında geçmişe kıyasla köklü bir değişimin varlığı görülmektedir. Geçmişte altından kâğıt paraya geçiş, son dönemde kâğıt paradan dijitale dönüşmeye başlamıştır. Yakın gelecekte kredi kartının ve dijital ödeme sisteminin hayatımıza daha da fazla gireceği ve

tedavülde neredeyse kâğıt paranın hiç kullanılamayacağı öngörülmektedir. Whole Foods, Expedia, Microsoft, Dell, Dish ve CheapAir gibi geleneksel ticari satıcılar kripto para birimleri ile ticari faaliyete giderek daha fazla yönelmektedir. eBay ve Shopify gibi e-perakende şirketleri ve PayPal ve Square gibi ödeme işlemcileri; Bloomberg, Wikipedia, WordPress, Reddit ve Tesla gibi küresel şirketler sanal para birimlerini ödeme aracı olarak kabul etmektedir (Kethineni ve Cao, 2020). Yalnızca Güney Afrika'da otuz binden fazla işletme ödeme olarak Bitcoin'i kullanmaktadır (Reddy ve Minnaar, 2018). Kripto paraların hayatımıza hızlı geçişi oluşabilecek balon ekonomileri ve toplam kripto para sermayesinin belirli bir kesimin elinde bulunması, bu para biriminin riskini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle gelecekte bireysel yatırımcıların büyük kayıplar yaşamaları muhtemeldir.

Kripto paralar ile ödemelerin daha hızlı ve daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesinin kullanıcılar için önemli bir avantaj sunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak kripto paralar üzerinde devlet denetiminin ve gözetiminin oldukça sınırlı olması birçok suç örgütünün iştahını kabartmaktadır. Kripto paraların; uyuşturucu, dolandırıcılık, hırsızlık, yasadışı pornografi ve hatta kiralık katil gibi faaliyetlerin ödeme aracı olarak kullanımı, terörizmi finanse etmesi, kara para aklama ve sermaye kontrollerinden kaçınmak amacıyla tercih edilmeye başlanması kripto paraların kullanımı ile ilgili önemli kaygıların oluşmasına neden olmaktadır.

Bu çalışma Kripto paraların çevresel etkileri ve sürdürülebilirliği, ekonomiler üzerindeki etkileri, suç örgütleri üzerinde nasıl bir rol oynadığı hususunda eleştirel bir yaklaşım sunmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Kripto Piyasaların Tarihçesi

Kripto paraların önemini anlamak için paranın tarihini gözden geçirmek faydalı olacaktır. Ekonomistler ve antropologlar paranın kökeni konusunda ihtilafa düşseler de paranın insan uygarlığı kadar eski olduğu konusunda hem fikirdir. İnsanoğlu M.Ö. 3100 yıllarında antik Mezopotamya'daki faaliyetlerini kayıt altına aldıkları dönemlerde bile para kullanmıştır. Ancak o zamanlar paralar altın sikke ya da kâğıttan oluşmamaktadır. Para bir hesap defterinden ibaret olmakta ve yalnızca kimin kime borçlu olduğunu gösteren bir çetele olarak tutulmaktadır. Ancak her ne kadar günümüzdeki karşılığıyla para ticari hayatta kullanılmasa da bu kayıt sistemi de ticaret yapmanın bir yolu olarak insanlığa hizmet etmektedir (Beattie, 2022). M.Ö 2000'lerde Mısır ve Mezopotamya da tahıl ambarlarında kimin ne kadar tahılının olduğunu gösteren makbuzların kullanılması; ardından metal sikkelerin yaygınlaşması ve metal sikkelerin ağır olması nedeniyle MS 900'lerde ilk olarak Çin'de, daha sonra ilk kez 17. Yy.'da İsveç'te kâğıt paranın kullanılması paranın bilinen kısa tarihi olarak ifade edilebilmektedir. Bu tarihten beri kâğıt para herhangi bir yeniliğe uğramamıştır (Frisby, 2014). Günümüzde kâğıt paradan dijital paraya geçişin yaygınlaşması ve konvansiyonel bankacılık faaliyetlerinin toplumun ihtiyaçlarına tam olarak hitap etmiyor olması yeni bir ödeme sisteminin gerekli kılmıştır. Peki kripto para teknolojisinin geçmişi nereye dayanmaktadır? Bu para sistemi hangi aşamalardan geçerek günümüze ulaşmıştır?

Dijital para birimi teorisi 1983 yılında Chaum tarafından yazılan makalede ortaya atılan yeni bir ödeme sisteminin ortaya çıkmasının gerekli olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu teoride paranın elektronik bir versiyonunun oluşturulması hedeflenmektedir. Ayrıca gizli bir ödeme sisteminden bahsedilen bu teoride, dijital para sisteminin temelleri atılmaktadır. Gerçek

hayatta basılan ve tedavülde olan bir madeni para bankadan mağazaya kadar kolayca izlenemez ve söz gelimi aynı kullanıcının iki farklı harcaması söz konusu olduğunda bu harcamalar ile ilgili herhangi bir bağlantı kurulamaz.

2005 yılına kadar araştırmacı Nix Szabo, elektronik para sistemi Bit Gold'un oluşturulması üzerinde çalışmıştır. Sanal para biriminin enflasyona maruz kalmayacağını, ayrıca taklit edilmesinin veya çalınmasının mümkün olmayacağını iddia etmiştir (Akhmatov ve Roienko, 2020). 2008 yılının Cadılar Bayramında Satoshi Nakamoto tarafından ilk kez piyasaya sürülen kripto para teknolojisi Bitcoin adıyla tanıtılmıştır. Bu kişi her ne kadar kripto parayı ortaya çıkaran kişi olarak lanse edilse de Satoshi'nin gerçek kimliğinin bilinmemesi bu kişinin tek bir birey olmadığı belirli bir grubu temsil ettiği görüşünü desteklemektedir (Madey ve Riddell, 2017). Satoshi dokuz sayfalık makalesinde, yeni bir para biriminin temel ayrıntılarını ve ödemeleri gerçekleştirecek benzersiz, teorik altyapıyı anlatmış ve bu kripto para sisteminde yer alan para birimine Bitcoin adını vermiştir. İşlemlerin nasıl karmaşık bir şekilde işleyeceği, hesap sahiplerine sunulan yüksek gizlilik ve yazılımın insanların dijital paralarını iki kez harcamalarını nasıl engelleyeceği ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (Frisby 2014).

Kripto Para Madenciliği ve Blokzincir

Kripto para madenciliğinin temel çalışma prensibi şöyledir: Kripto para madenciliği yapan bir madenci bir işlem oluşturduğunda, ağdaki tüm eşlere bu işlem ilan edilir. Bir işlemi oluşturması için, kullanıcının açık anahtarı ve özel anahtarı bulunur. Aynı zamanda kullanıcının PIN koduna benzeyen özel bir anahtarla birlikte çift alfanümerik dijital anahtara sahip olması gerekir. Katılımcılar, gönderdikleri Bitcoin'in sahibi olduklarını kanıtlamak ve yeni sahibini belirtmek amacıyla dijital imzalar için bu anahtarları kullanır (Trozze vd. 2022). Açık anahtar, başka bir tarafın kripto parayı gönderebileceği adrestir ve özel anahtar, cüzdan sahibinin kendi kripto paralarını başka birisine göndermesini sağlamaktadır. Bir benzetme yapmak gerekirse, açık anahtar sokak adresiniz, özel anahtar ise ön kapınızın anahtarıdır; başkaları evinize adresinizden başka bir şey bilmeden posta gönderebilir, ancak hiç kimse sizin izniniz veya evinizin anahtarı olmadan eşyalarınızı alamaz (Engle 2015).

Günümüzde çok sayıda kripto para olmasına rağmen Bitcoin bu para birimleri arasında en değerlisi ve en çok işlem hacmi olanıdır. Bitcoin'in 2023 yılındaki yaklaşık piyasa değeri 535 Milyar ABD dolarıdır (Coinmarketcap, 2023). Kullanıcılar Bitcoin protokolünü kullanarak birbirleriyle iletişim kurmaktadır. Bitcoin protokolü, açık kaynaklı bir yazılım uygulaması olarak mevcuttur. Kullanıcılar mal alım satımını, Bitcoin'in soğuk cüzdan adı verilen yerde depolanmasını ve transfer edilmesini, aynı zamanda Bitcoinlerin diğer para birimleriyle takas edilmesini, bu protokol aracılığıyla gerçekleştirir (Nadarajah ve Chu, 2017; Vranken, 2017). Bitcoin madenciliğinde yer alan matematiksel işlemler herhangi bir merkezi olmayan "blok zinciri" adı verilen ve herkesin ulaşabileceği bir ağ üzerinde saklanır. Blok zincire işlemler girildikten ve hesaplar güncellendikten sonra, kayıtlar önceki işlem bloğuna "zincirlenir" ve değiştirilemez. Böylece Blok zinciri, kalıcı, kronolojik olarak sıralanmış ve ağdaki tüm kullanıcılar tarafından evrensel olarak kullanılabilen bir veri tabanı kaydıyla sonuçlandırılır (Fry ve Serbera, 2020). Bitcoin sayısı hiçbir zaman 21 milyonu geçmeyecek şekilde programlanmıştır: bu toplam arzın yarısı ise 2013 yılına kadar oluşturulmuştur. 2017'ye kadar her 10 dakikada 25 yeni Bitcoin üretilmesine rağmen bu sayı bundan sonra her dört yılda bir yarı yarıya azalacaktır. Bitcoin madenciliği yapan ne kadar çok bilgisayar varsa, arzın sınırlı olmasından dolayı Bitcoin'i üretmek daha da zorlaşacaktır. (Dodd 2018). 2023 yılı itibarıyla, işlemleri doğrulayan ağ katılımcılarına, başarıyla çıkarılan her blok için 6,25 Bitcoin

verilmektedir. 2024 yılının nisan ve mayıs aylarında blok ödülünün 3.125 BTC'ye düşeceği beklenmektedir. Her bir BTC çıkarmak için verilecek ödül gün geçtikçe azalmaktadır (Conway 2023).

2010 yılında Bitcoin protokolünde ciddi bir güvenlik açığı keşfedilmiştir. İşlemlerin blok zincirine yazılmadan önce doğrulanması ağdaki zayıf bir nokta olarak görülmektedir. Bu husus bilgisayar korsanlarının gözünden kaçmamış olmalı ki 184 milyardan fazla Bitcoin, korsanlar tarafından ele geçirilmiştir. Ancak birkaç saat içinde güvenlik açığı giderilerek, bilgisayar korsanlarının yaptıkları işlemler silinmiştir. Bu olay, kripto para tarihinde bu ölçekteki tek güvenlik açığı olarak kayıtlara geçmiştir. 2013 yılına gelindiğinde ise birçok yeni kripto para birimi ortaya çıkmıştır. Bu para birimleri her ne kadar Bitcoin'e doğrudan rakip olamadılarsa da gittikçe popüler hale gelmişlerdir (Akhmatov ve Roienko, 2020). Bitcoin'den sonra 2015 yılında faaliyete başlayan Ethereum en çok bilinen ve piyasa değeri en yüksek ikinci kripto para birimidir. Bunun yanında Binance Coin ve Litecoin günümüzde piyasa değeri en yüksek diğer kripto para birimleridir.

Kripto Paraların Çevresel Etkileri

Kripto paraların çıkış öyküsüne ve gerekçelerine bakıldığında çok masum ve sosyal bir amaç güdülerek ortaya çıkarıldığı söylenebilir. Dünya ticaretinin rezerv paralara sahip olan ülkelerin hegemonyası altında varlığını sürdürmesi ve bu tekelin ortadan kaldırılma arzusu, bankacılık işlem ücretlerinin yüksek olması kripto paraların doğuşunu hızlandırmıştır. Ancak artan enerji gereksinimi neticesinde günümüzde kripto paraların sürdürülebilirliği ve dünyamıza oluşturabileceği tehditler sorgulanmaktadır.

21. yüzyılda insanoğlunun dünyaya vermiş olduğu en büyük felaketlerden birisi olan çevre kirliliği yüzünden, gelecek yüzyılda insanlığı karamsar bir tablo beklemektedir. Küresel sıcaklık, farklı sera gazı emisyonları nedeniyle her geçen gün artmaktadır. Dört milyon insana ev sahipliği yapan Kuzey Kutbu, dünyanın geri kalanından yaklaşık iki kat daha hızlı ısınmaktadır. Bunun yanında küresel ısınma Eskimolar, Saamiler gibi yerli gruplar da dahil olmak üzere Kuzey Kutbu sakinlerinin tahminen onda birinin sağlığını ve geçimini tehdit etmektedir (Baraniuk 2021). CO2 emisyonu, toplam sera gazı emisyonlarından büyük bir pay almakta ve çevrenin sürdürülebilirliğini yok etmektedir (Mohsin vd., 2023). Dünya ısısı ortalama 14 °C civarındadır ve dünya yüzeyinde yaşanabilecek sıcaklık artışıyla birlikte dünya nüfusu gıda yetersizliği, su kıtlığı, sel baskınları ve tayfunların oluşması ile karşı karşıya kalacaktır. Gelecek yıllarda insanlık daha fazla salgın hastalıklarla mücadele edecektir (Wikipedia, 2006).

Son dönemde çevre kirliliğinin en önemli sorumlularından birisi de kripto madenciliğidir. Kripto paraların piyasa değeri en yüksek olan Bitcoin ile ilgili yapılan birçok araştırmada Bitcoin'in gelecekte öneminin daha da artacağı ifade edilmekte olmasına rağmen, Bitcoin'in geleceği konusunda endişe duyulmaktadır. Bu eleştirel görüşler genellikle Bitcoin üretimi için harcanan enerji miktarı ile ilgilidir. Yapılan bir araştırmaya göre Mayıs 2021'de dünya çapında yaklaşık 2,9 milyon özel donanımlı cihazın 13 gigawatt (GW) elektrik tükettiği belirtilmektedir (De Vries vd., 2022). 1 gigawatt elektriğin ise yaklaşık 750.000 hanenin bir yıllık elektrik tüketimini karşıladığı öngörülmektedir (Dellinger, 2021). Ortalama her hanede dört kişinin yaşadığı varsayıldığında Bitcoin üretmek için bir yılda harcanan elektrik miktarı ile yaklaşık 39 milyon kişinin yine bir yıllık toplam elektrik ihtiyacı karşılanabilmektedir. Yayınlanan bir başka rapora göre Ağustos 2022 yılı itibariyle kripto varlıklar için yılda 120 ila 240 milyar

kilovat-saat toplam küresel elektrik kullanımının olduğuna ilişkin tahminlerde bulunmaktadır. Yalnızca kripto varlık üretmek için kullanılan bu miktar Avusturalya veya Arjantin gibi birçok ülkenin yıllık toplam elektrik kullanımına eşdeğerdir (House, 2022).

İklim değişikliği üzerindeki etkilerinin kıyaslamak ve ortaya çıkan tabloyu gözler önüne sermek için altın madenciliği ile kripto para madenciliğinin kıyaslanması gerektiğinin ifade eden görüşler olsa da böylesi bir kıyasın yanlış olduğu; ham petrolün çıkarılması ve rafine edilmesinde ortaya çıkan sonuç ile kıyas yapmanın daha doğru olacağı ifade edilmektedir (Howson ve de Vries 2022). Altın endüstrisinin 2019'da toplam küresel karbon emisyonlarının yaklaşık %0,2'si kadar emisyon saldığı tahmin edilmektedir (Woodmac, 2021). Bunun yanında ham petrolün rafine edilmesi esnasında her 1 milyon ton ham petrol için 20.000 - 820.000 ton karbon dioksit açığa çıkmaktadır (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017). Bitcoin özelinde yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlara göre 2016–2021 yılları arasında çıkarılan Bitcoin'den kaynaklanan madeni para başına iklim zararlarının arttığı ve Bitcoin madenciliğinin çevreye verdiği zararın, kömür kullanılarak elde edilen elektrik üretimininki kadar olmadığı; ancak piyasa fiyatlarının da etkisiyle benzin, doğal gaz üretimi ve sığır eti üretimine benzer bir şekilde iklime zarar verdiği hesaplanmıştır (Jones vd., 2022).

Kripto paraların giderek yaygınlaşan bir yatırım aracı olması ve her geçen gün madencilik işlemi için harcanan enerji miktarının artmasıyla birlikte söz konusu madencilik her geçen gün daha fazla güç talep edecektir. 1860 yılından 2014 yılına kadar (154 yılda) çeşitli sebeplerle 0,9 °C ısınan dünya, harcanan enerji kullanımı nedeniyle yalnızca Bitcoin madenciliği yüzünden önümüzdeki 30 yıl içerisinde küresel ısınmayı tek başına 2°C artırabilecektir (Mora vd., 2018). Diğer kripto para madenciliği için harcanacak elektrik miktarı da düşünüldüğünde dünyayı daha kötü bir senaryonun beklediği söylenebilir.

Kripto para birimi CO₂ emisyonu ve enerji kullanımı ile yakından ilgilidir (Mohsin vd., 2023). Kripto para madenciliği neticesinde öngörülen iklim zararlarının zaman içinde artıp artmadığı; iklime verdiği zararın kripto paranın piyasa fiyatını aşip aşmadığı; çıkarılan madeni para başına tahmini iklim zararının, kömür, doğalgaz, petrol ve sığır eti gibi malların üretimi yapılırken birim başına iklime verdikleri zararlar ile karşılaştırılarak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşımdır (Jones vd. 2022). Kripto paraların çevresel etkileri bu üç sürdürülebilirlik kriterine göre değerlendirilmektedir. Elde edilen bulgular kripto para madenciliğinin iklim değişikliği ve çevresel sorunlardan sorumlu olduğunu doğrular niteliktedir. Yapılan bir araştırmaya göre 1 Ocak 2016- 30 Haziran 2018'e kadarki süreç dikkate alındığında; Kripto para piyasasında ilk 20 kripto para birimi içerisinde yer alan Bitcoin, Ethereum, Litecoin ve Monero madenciliğinin 3 ila 15 milyon ton arasında CO₂ salınımından sorumlu olduğu bulgulanmıştır (Krause ve Tolaymat, 2018). Ortaya çıkan bu CO₂ miktarı karbon ayak izine göre hesaplama yapıldığında yaklaşık 5.500 ton kömür tüketilmesine, 10 bin ton odun yakılmasına ve dizel araçla 7,5 milyon km. yol katedilmesine eşdeğerdir (Küçük Çekmece Belediyesi 2023). Benzer bir açıklamaya göre kripto varlıklar için küresel elektrik üretimi neticesinde, yılda toplam 110 ila 170 milyon metrik ton karbondioksit (Mt CO₂/y) havaya salınmaktadır (House 2022). Yine başka bir çalışmada 2020'de yalnızca Bitcoin madenciliği üretimi için 75,4 terawatt saat (TWh) elektrik kullanıldığı; bu tüketimin Avusturya (69,9 TWh) veya Portekiz (48,4 TWh) büyüklüğünde ülkelerin gerçekleştirdikleri toplam tüketiminden daha yüksek olduğu bildirilmektedir (Jones vd., 2022). Kripto madenciliğinde yaşanan bu durum 1992 yılında başlayan Kyoto Protokolü ve devamında 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması olarak geçen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve

Sözleşmesinde verilen taaddütlerin yerine getirilmesinde devletleri oldukça zorlayacaktır. Bu nedenle politika yapıcılarının kendilerine ait kripto paraları kullanıma alırken bu hususu göz ardı etmemeleri önemlidir.

İklim değişikliğinin etkileri neticesinde ortaya çıkan doğa olayları devletlere oldukça pahalıya mal olmaktadır. İklim değişikliği neticesinde 2021'de sel, kasırga, tsunami gibi iklim felaketleri ABD'ye 145 milyar dolara mal olmuştur (House 2022). Eğer daha fazla önlem alınmazsa iklim değişikliği, bu yüzyılın sonuna kadar ABD gayri safi yurtiçi hasılasını %3 ila %10'u oranında azaltabileceği ifade edilmektedir. Bu kapsamda ABD iklim kriziyle mücadele etmek için sera gazı emisyonlarını, 2030'a kadar 2005 yılındaki seviyenin %50 altına düşürmeyi hedeflemektedir. Bunun yanında 2035'e kadar karbon emisyonundan arındırılmış elektrik üretimine geçilmesi arzu edilmektedir. Kripto paraların üretimi için gereken enerjinin ABD'nin sıfır karbon emisyonu hedefini engelleyebileceği raporlanmaktadır (House 2022). Jones vd. (2022) Bitcoin madenciliğinin zaman içinde daha sürdürülebilir hale geldiğine dair hiçbir kanıt bulamadıklarını söylemektedir. Elde edilen bulgular neticesinde; kripto para madenciliğinin zamanla kirliliğe daha da fazla sebep olduğu ve iklime daha fazla zarar verdiği; kripto paraların çevresel ayak izlerinin dünyanın geleceği için tehlikeli bir noktaya ulaşacağı ifade edilebilir.

Son dönemde kripto para üretimi için kullanılan elektrik enerjisi neticesinde ortaya çıkan sera gazı ve karbondioksit emisyon değerlerindeki artışa gelen eleştirilere paralel olarak daha az enerji tüketmek amacıyla Ethereum'un öncülüğünde kripto paraların mutabakat protokollerinde değişikliğe gidilebileceği belirtilmektedir. Mutabakat protokolleri ya da diğer bir ifadeyle konsensus sistemleri, blok zincirini güvenli ve emniyetli tutarak işlemleri doğrulamak için kullanılan bir mekanizmadır. Kripto madenciliğinde mutabakat protokollerinin sağlanabilmesi için Proof of Work (PoW) ve Proof of Stake (PoS) isimli iki tip protokol kullanılmaktadır. Her iki sistemde de kripto madenciliği için yapılan işlemler kayıt defterlerine kaydedilmektedir. Ancak PoW sistemi daha güvenliyken PoS sistemi daha verimli çalışmaktadır. Bu nedenle PoW sisteminde kripto madenciliği yapmak için kullanılan bilgisayar sayısının, harcanan zamanın, sarfedilen enerjinin daha fazla tüketilmesi şarttır. Bu nedenle diğer kripto para birimlerinin üretilmesinde de de PoW'dan PoS'a geçiş gündemdedir. Ancak güvenlik açığının ortaya çıkmasından endişelendiği için PoS sisteminin daha fazla geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir (Košťál et al., 2018).

Kripto paraların üretimi sırasında harcanan elektrik ile ilgili kripto para madencilik sisteminin kamu enerji tüketiminin düşük olduğu saatlerde açılacağı ve kamu enerji talebinin yüksek olduğu yoğun saatlerde ise kapatılacağı şeklinde başka bir görüş de bulunmaktadır. Böylece enerji tasarrufu sağlanabileceği ve enerjinin depolanamaması nedeniyle yenilenebilir enerji kaynakları vasıtasıyla sisteme verilen enerji ile kamu tüketiminin düşük olduğu saatlerde kripto para üretilerek elektrik şebekesi sisteminin sabit tutulabileceği ve yenilenebilir enerji büyümesinde kripto para üretiminin kritik bir rol oynayacağı iddia edilmektedir (Cheikosman, 2022).

Kripto Paraların Makroekonomik Etkileri

Kripto para birimleri, küresel ekonomi için yüksek potansiyele sahip teknik ve finansal bir yeniliktir. Kripto paraların birçok ülkede bu kadar popüler olmasının sebeplerine bakılması geleceğe ışık tutması açısından yerinde olacaktır. Günümüzde kripto paralara erişilebilirliğin oldukça kolay olması, Bitcoin'in son 5 yılda yatırımcılarına %300'leri bulan getiri sunması, El-

Salvador'un 2021 yılında Bitcoin'i yasal ödeme aracı olarak kabul etmesi, tüccarların mal alışverişi işlemlerinde düşük işlem ücretleri nedeniyle Bitcoin ile ödeme yapmayı tercih etmesi, ülkelerin kendi dijital para birimlerini kurma hazırlıkları ve Bitcoin ile Metaverse'in birlikte daha da büyüyeceği düşüncesi kripto paralara olan eğilimin artmasındaki önemli sebepler arasında gösterilebilir (Csiszar John 2022). Kripto para teknolojisinde para basma yetkisinin merkez bankası gibi tek bir kurumun elinde olmaması ve denetleme mekanizmasının kurulmaması bu teknolojinin tercih sebepleri arasında önemli bir noktaya gelmesinde bir başka etkidir.

Konvansiyonel bankacılık sisteminde bir ülkeden diğer bir ülkede yaşayan bir tanıdığınıza para göndermek istediğinizde bazı sorunlarla karşı karşıya kalınabilmektedir. Örneğin Küba, Kuzey Kore, İran gibi ülkelere para göndermek istendiğinde bu ülkelere ambargolar uygulanmaktadır. Alıcı hesap numarası bu ülkelerden birisine ait ise sistem parayı göndermenize müsaade etmemektedir. Karşı tarafta para göndermek istediğiniz kişinin bankaya ya da üçüncü bir kişiye borcu varsa borca istinaden bu paraya el konulabilmektedir. Ayrıca bankalar mevcut kurdan daha düşük bir bedelle gönderilen parayı çevirerek kâr elde edebilmektedir. Aynı zamanda bankacılık sisteminin işleyişine bağlı olarak gönderilen para karşı tarafın hesabına anında ulaşmayabilmektedir (Dunlop 2018). Tüm bu durumlar ve daha fazlası yeni bir sistemin kurgulanmasını zorunlu kılmakta, tüm bu olumsuzluklar bireylerin kripto paralara yönelmelerini teşvik etmektedir. Yeterli miktarda donanım ve doğru yazılıma sahip olan herkesin sisteme katılarak kripto para üretimine dahil olabilmesi ve bu şekilde para kazanabilmesi bu sistemi cezbeden belki de ilk ve en önemli kriterdir.

Günümüzde kırk yaşın altındaki kişilerin önemli bir kısmının bilgi sahibi olduğu kripto para teknolojisi, tüm bu sebeplerin de etkisiyle gün geçtikçe önemli bir yatırım aracı olarak görülmektedir. Kripto paraya yatırımının daha çok Z kuşağı ekseninde gerçekleştiği hatta Z kuşağındaki erkeklerin kadınlardan daha fazla kripto paraya yatırım yaptığı belirtilmektedir (Alaeddin ve Altounjy 2018; Perrin 2021). Bu konuda yapılan bir ankete göre Z kuşağının %56'sının, milenyum kuşağının ise %36'sının maaşlarını kripto para birimi ile almayı tercih ettiği tespit edilmiştir (Sandi ve Oktavia, 2022).

Gelişmekte olan ülkelerde de bu sistemin yaygınlaşacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda politika yapıcıların şimdiden geleceğe hazırlık yapmaları önemlidir. Peki ortaya çıkan bu yeni sistemin olası makro ekonomik etkileri nasıl olacaktır? Toplum bu düzenden ne kadar etkilenecektir? Yeni dünya düzeni kimlere nasıl bir menfaat sağlayacaktır? Tüm bu sorulara cevap aranması gerekmektedir. Kripto paraların makroekonomik etkilerinden bahsederken finansal istikrar, sermaye, güvenlik ve inovasyon çerçevesinde konunun değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Kathryn 2022).

Dünya ekonomisi kapitalist sistemin oluşturduğu balon ekonomisinin de etkisiyle büyük ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmaktadır. Geçtiğimiz yüz elli yılda dünya ekonomisinde on dört adet resesyon yaşanmıştır. Küresel piyasalar 1973 yılında gerçekleşen petrol krizinin akabinde özellikle son elli yılda neredeyse her on yılda bir finansal krizle ya da ekonomik krizle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Uygulanan düşük faiz oranlarıyla birlikte ortaya çıkan genişletici para politikaları, tüm dünyaya hitap edebilecek büyük kapsamlı finans şirketlerinin varlığı, borsadaki hisse senetlerinin ve konut piyasalarının aşırı değer kazanması neticesinde ülkeler küresel krizlerin etkisi altında kalmaktadır. Yaşanan her krizden sonra ekonomi kabuk değiştirmeye çabalamakta, değişikliğe uğramakta ve farklı bir yöne doğru evrilmektedir. Yeni bir dünya düzeni kurulmak için ortaya çıkan kripto para birimleri

geçmişte yaşanan ekonomik krizlere tepki niteliği taşımaktadır. Ancak COVID-19 salgını ve Rusya-Ukrayna savaşının da etkisiyle 2019 yılı itibariyle başlayan ve akabinde küresel ekonomik krize dönüşen olaylar silsilesi, kripto para birimlerinin değer kaybetmesine neden olmuştur. Gelecekte kripto para sisteminde oluşabilecek balon ekonomisi büyük çöküşe zemin hazırlayabilecektir. Bu görüşü destekleyen açıklamaya göre ekonomist ve kripto para eleştirmeni Nouriel Roubini popülerliğine rağmen Bitcoin'in değersiz olduğunu ve kripto para biriminin insanlık tarihindeki en büyük balonu yaşatacağını iddia etmektedir (Kethineni ve Cao 2020). Geçmişte "Lale Çılgınlığı", "Mississippi Şirketi Balonu", "Dotcom Krizi", 2008 yılında yaşanan "Mortgage Krizi" balon ekonomisinin uzunsüre devam etmeyeceğini göstermektedir (Evlimoğlu ve Güder 2021). Bu nedenle kripto piyasalar özelinde oluşabilecek balon ekonomilerinin küresel bir krize dönüşmesi uzak bir gelecek değildir. Kripto paraların ortaya çıkışı, bilinirliğinin artma süreci ve bu piyasanın çılgınlık evresine ulaşmış olması, çöküş aşamasının yakınımızda olduğunu hatırlatmaktadır. Çünkü geçmişte yaşanan balonlar tüm bu evreleri geçirdikten sonra gerçekleşmiştir.

Kripto paraların oynaklığının fazla olması ve her an patlamaya hazır bir balon ekonomisi olması yüksek risk barındırmasına neden olmaktadır. Kripto paralardaki yüksek kazanç vaadinin Y ve Z kuşaklarında karşılık bulduğu görülmektedir. Her ne kadar kripto para balonu patlamamış olsa da geçmişte bu yatırım aracını tercih eden kişiler birçok kez varlıklarını önemli ölçüde kaybetmeyle karşı karşıya kalmıştır. Kripto paraya yönelen yatırımcılar büyük kayıplar yaşama riskini göze almaktadır. Kripto paraların bu denli yüksek kayıp yaşatma sebepleri arasında sistemde devre kesicilerin olmayışı, düzenleyici ve denetleyici mekanizmaların eksikliği gösterilebilir. Yatırımcıların aldıkları varlıkların daha da yükseleceğini düşünmesi ve yatırımcıların kazanma hırsı kendilerini bu yatırım aracına doğru yönlendirmektedir.

Kripto para birimlerinin evrensel bir para birimi olarak kabul görüp görmeyeceği ve Uluslararası Sermaye Hareketliliğini kolaylaştırıp kolaylaştırmayacağı hususu bir başka tartışılması gereken konudur. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) doların rezerv para olmasını, geçtiğimiz elli yıl boyunca dış politikadan güvenlik politikalarına; ekonomik yaptırımların uygulanmasından ülkelerin demokratik sistemlerine müdahaleye kadar birçok meselede tehdit malzemesi olarak kullanmıştır. Bu durumdan gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler daha çok etkilenmekte ve bu hegemonyanın son bulması gerektiği dillendirilmektedir. Dünyadaki tüm servet, doların rezerv para olması nedeniyle ABD'ye taşınmakta, doların bu gücüne ancak kripto para ile karşı konulabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle ABD Merkez Bankası (FED) her ne kadar kripto paraların değerinin günümüzde dolar bazlı ölçülmesini sağlamış olsa da dijital, itibari veya kripto gibi herhangi bir para biriminin, dolara karşı geçerli bir alternatif haline gelebileceği öngörülmektedir. Dolayısıyla ABD'nin hiçbir organı paranın söz konusu bu doğal evrimini durdurmaya yönelik güce sahip değildir. ABD'nin doların uzun süreli hegemonyasını sürdürmek için tasarladığı tüm yanlış stratejiler, uzun vadede hem ABD hem de dünya ekonomisi için yarardan çok zarar getirecektir (Kfir 2020; Taskinsoy 2023).

Kripto paralara yatırımın önündeki en büyük engellerden birisi güvenlik açıklarının varlığıdır. Kripto para birimleri bilgisayar korsanları için altın yumurtlayan tavuğa benzetilebilir. 2018 yılında bilgisayar korsanlarının yaklaşık 1,7 milyar ABD doları değerinde kripto parayı ele geçirdiği; 2021 yılında kripto para hırsızlığının giderek arttığı ve 3,3 milyar ABD dolarına çıktığı; 2022 yılında ise rekor kırarak 3,8 milyar ABD dolarına ulaştığı tahmin edilmektedir (Korn 2023; Rooney 2019). Söz konusu kripto para dolandırıcılığının yıllar

itibariyle sürekli artış göstermesi kripto paraların saklanması önemli güvenlik zafiyetlerinin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle politika yapıcılarının ve kripto para aracı kurumlarının bu hususa daha fazla eğilmesi gerektiği yadsınamaz bir gerçektir.

Günümüzde bireylerin artık çoğunlukla nakit ödeme yapmadığı ve genellikle dijital ödeme araçlarını kullandığı görülmektedir. Banka kartlarının sayısının sürekli artması ve mevcut kredi kart limitlerinin sürekli yükselmesi bu durumu doğrular niteliktedir (BKM 2021). Mevcut ödeme sistemlerindeki değişim ile teknolojik yeniliklerin hız kazanması kripto varlıklarının geliştirilmesindeki ana referans noktadır. Bu nedenle, kripto para birimlerinin rekabet etmek istediği pazarda tüketicilerin artan talebi vardır (Titov vd. 2021). Bu talebin karşısında durmak beyhude bir bekleyiştir. Ancak kripto paralardaki inovatif fikirler geliştirilirken denetlenebilecek, vergi kaybının önüne geçilebilecek ve tüketici/yatırımcı ihtiyaçlarına hitap edebilecek bir yaklaşımla hareket edilmesi hükümetlerin üzerinde durması gereken en önemli hususlar arasında yer almaktadır.

Kripto Paraların Suç Üzerindeki Etkileri

Kripto paraları esas alan birçok devletin etkili bir yasal düzenlemesinin olmaması nedeniyle kripto paralar suç amaçlı kullanılabilir (Europol Spotlight, 2022). Bitcoin gibi kripto para birimlerinin, dijital ve anonim bir ödeme mekanizması sağlayarak, yasadışı mal ve hizmetlerin ticaretinin yapıldığı çevrimiçi "darknet" pazarlarının büyümesini kolaylaştırdığı görülmektedir. FBI 2018 yılında web'in karanlık bir yüzü olarak adlandırdığı "Darknet" in" içinde faaliyet gösteren "İpek Yolu'nda " 4 milyon dolar değerinde Bitcoin ele geçirmiştir. Bu durum gelecekte "Deepweb" olarak da ifade edilen böyle pazarların daha fazla büyüyeceğini ispat eder niteliktedir (Foley, Karlsen ve Putniņš, 2019).

Europol (2022) yılında yayımlanan raporda kripto paralardaki yüksek volatilitenin varlığı nedeniyle, suçlular kripto para birimlerini uzun vadeli yatırımlar için kullanma konusunda isteksizdir. Buna karşın gün geçtikçe kara para aklama, çevrimiçinde yasa dışı mal ve hizmetlerin ticareti ve dolandırıcılık faaliyetlerinin kripto paralar üzerinden daha fazla gerçekleştirildiği belirtilmektedir (Europol, 2022). Her ne kadar yayımlanan rapor suç ekonomisinde kripto paranın nakit paraya kıyasla halâ sınırlı bir payının olduğu söylese de 2018 yılında devlet destekli ilk kripto para birimini kullanmaya başlayan Venezüella'dan sonra; Doğu Karayipler'de yer alan yedi ülkenin yanı sıra, Marshall Adaları, İran, Türkiye, Tunus, Tayland, İsveç ve Rusya'nın devlet destekli kripto para birimlerini oluşturmayı planlaması (Kethineni ve Cao 2020) gelecekte bahsi geçen suç unsurları ile nasıl mücadele edileceği hususundaki tereddütleri giderememiştir.

Kripto paralar ile işlenen suçların farklı yönleri bulunmaktadır. Bir tarafta kripto para cüzdanlarının haksız bir şekilde ele geçirilerek cüzdanların boşaltılması söz konusuysen, diğer tarafta yasadışı faaliyetlerde bulunan örgütler gerçekleştirdikleri eylemler neticesinde ödemeyi kripto para ile almaktadır (Trozze vd., 2022). Kripto para hırsızlığının büyük çoğunluğu daha önce de ifade edildiği gibi bilgisayar korsanları tarafından gerçekleştirilmektedir. Chainalysis (2023) yılında yayımlanan rapora göre kripto suç raporuna göre Celsius, Three Arrows Capital, FTX gibi birçok büyük firma 2022 yılında dolandırıcılık faaliyetleri nedeniyle çökmüştür. Ayrıca söz konusu raporda 2021 yılında 14 milyar dolar olan kripto para dolandırıcılığı faaliyetinde bulunulduğu; 2022 yılında ise önceki yıla kıyasla kripto para dolandırıcılığının yaklaşık %30 arttığı ve 18 milyar dolar olarak gerçekleştiği söylenmektedir. Yasadışı işlem hacminin %43'ünün ise Celsius, Three Arrows Capital,

FTX'inde içinde bulunduğu yaptırım uygulanan kuruluşlarla ilişkili faaliyetlerden geldiği ifade edilmektedir.

Kripto para dolandırıcılığı ile ilgili yapılan araştırmalarda toplam 29 farklı türde kripto para dolandırıcılığından bahsedilmektedir. Bu makalelerde en fazla Ponzi sisteminden ve bir yatırımdan olağanüstü yüksek getiri sağlama iddiası ile hileli işlemlerle yapılan yüksek getirili yatırım programlarından bahsedilmektedir (Trozze vd. 2022). Foley vd. (2019) yılında yaptıkları başka bir araştırmada ise Bitcoin kullanıcılarının yaklaşık dörtte birinin (%26) ve Bitcoin işlemlerinin yarısına yakınının (%46) yasa dışı faaliyetlerle ilişkili olduğu tespit edilmiştir. 2017 yılında tahmini 27 milyon kullanıcı Bitcoin'i öncelikle yasadışı amaçlarla kullanmıştır. Bu kullanıcılar yılda yaklaşık 37 milyon yasadışı işlem neticesinde 76 milyar dolar değerinde yasadışı ticari faaliyet gerçekleştirmiştir

Kripto paralar ile yapılan bir başka suç unsuru ise tefecilik faaliyetleridir. Kripto para ile aklamamanın çeşitli yolları bulunmaktadır. Bu yollardan en çok karşılaşılanı yasadışı faaliyet neticesinde kripto para ile ödeme alan kişilerin tefecilik faaliyetleri ile bireyleri borçlandırmasıdır. Gelecekte borcunu ödeyen bu kişilerden alınan paraların bir kısmı, tüketim mallarının alınması suretiyle sisteme sokulmakta; diğer kısmı ise bankacılık faaliyetlerine aktararak legal hale getirilmektedir. Elbette tefeci açısından borçlunun borcunu ödememesi veya borçlunun tefeciye şikâyet etme riski vardır. Ancak tefeciler çeşitli şiddet ve tehdit unsurları ile böyle bir durumun gerçekleşmesini engellemektedir (Barone ve Masciandro 2019) . Tefecilik faaliyetlerini ve kara para aklamayı önlemeye yönelik çıkarılan yasal mevzuatlar kripto para ticaretini kapsamamaktadır. Kara para aklamaya yönelik mevzuata kripto para ticaretinin de ilave edilmesi gerektiği görüşü son dönemde gündeme gelmiştir. Bu kapsamda Japonya ve İsviçre mevzuatlarına kripto varlıklarını ve hizmet sağlayıcılarını kapsayan maddeleri eklemiştir. Avrupa Birliği, Birleşik Krallık, ABD, Birleşik Arap Emirlikleri'nde ise kripto para mevzuatı hala taslak aşamasındadır (Narain ve Moretti 2022). Bilhassa siber suçluların, mevzuat boşluğunu fırsat bilerek, bu elverişli ortamdan faydalandıkları ve kripto para birimlerini "dark web" aracılığıyla ticaret yapmak için kullandıkları görülmektedir. Aynı zamanda bu suç örgütleri kripto parayı dolandırıcılık ve gasp planlarının bir parçası olarak görmektedir (Europol, 2022). Bu husus politika yapımcılar tarafından dikkatle takip edilmeli, gerekli önlemlerin alınmasına süratle karar verilmeli ve çözüm önerileri geliştirilmelidir. Suç örgütleri ile mücadele etmek için tüm ülke mevzuatlarının kripto paralar ile ilgili hukuki boşluklarını doldurması gerekmektedir.

Kripto para piyasalarının uyuşturucu ticaretinde sıklıkla kullanıldığı yayımlanan raporlarda mevcuttur (Europol, 2022). Devletlerin geleneksel uyuşturucu kaçakçılığı ile mücadele etme noktasındaki hassasiyetlerinin ve kolluk kuvvetleri aracılığıyla önlemlerin artırılması neticesinde, uyuşturucu satıcılarının ve kullanıcılarının kripto parayla ticarete yönelecekleri düşünülmektedir (Saiedi, Broström, ve Ruiz, 2021). Aynı zamanda diğer suçlular gibi terör örgütleri de uyuşturucu ve silah kaçakçılığı ticaretini yapmak için kripto parayı kullanabilmektedir.

Teröristler terör eylemlerini gerçekleştirmek için terörü finanse edecek bir sisteme ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle terör örgütleri geleneksel bankacılık sistemine dahil olmayan hem nakdi hem de gayri nakdi destek ve fon temin etmeye çalışmaktadır. Aldıkları destek ne kadar büyük olursa, gerçekleştirecekleri terör eylemleri de o kadar kapsamlı ve daha sık olacaktır (Wardhana ve Nugroho, 2021). Terör örgütleri finansman ihtiyaçlarını karşılamak için paranın kolaylıkla izlenemeyeceği bir yol bulmak zorundadır. Çünkü finansman ihtiyacının

karşılanması terör eylemlerinin etkinliğinde kritik bir rol oynamaktadır. Kripto para ayak izinin izlenememesi ve anında para transferinin gerçekleşebiliyor olması terör örgütlerini kripto para piyasasına yönlendirebilmektedir. Nitekim bu durumun önlenmesi amacıyla Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa ve Çin'deki düzenleyici gözetim kripto piyasalarda anonim olarak Bitcoin alınmasını zorlaştırmaktadır (Dion-Schwarz, Manheim, ve Johnston, 2019). Potansiyel bir araç olsa da söz konusu ülkelerdeki gözetim sayesinde terörü finanse etmek için Bitcoin'in etkinliği önemli sayılacak kadar yeterli değildir. Ancak kripto paraların ticareti; merkezi olmayan bir borsada veya yasal denetimin olmadığı bir ülkede gerçekleşirse, işlemlerin izlenmesi çok daha zor olacaktır. Bu durum denetimin olmadığı başka ülkelerde finansman ihtiyaçlarını karşılamaları konusunda terör örgütlerini teşvik edecektir. Bitcoin ile ilgili mevzuat düzenlemesi konusunda uluslararası camiada fikir birliğine varılamamıştır. Bu durum kara para aklama ve spekülasyonlara neden olmaktadır. Bu nedenle tüm ülkeler aktif olarak iş birliği yapmaya çalışmalıdır. Küresel Bitcoin işlemleri konusunda bilgi ve istihbarat paylaşılmalıdır. Tüm ülkelerde karaborsa işlemleri yasaklanmalı, küresel Bitcoin denetimi düzenlenmelidir (Song, Chen, ve Wang, 2023).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu makale kripto paraların oluşturduğu çevresel etkileri, makroekonomik ilişkileri ve suç üzerindeki unsurları ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda kripto paraların sürdürülebilirliği ile ilgili eleştirel bir yaklaşım ile konuyu tartışmayı amaçlamaktadır. Tüketicilerin değişen alışkanlıkları, beklentileri ve istekleri neticesinde farklı bir ödeme ve yatırım aracı olarak kripto paralar; özellikle kırk yaşın altındaki birçok kişi tarafından bilinmekte, Z kuşağı tarafından yoğun biçimde kullanılmaktadır. Kripto paraların gelecekte daha fazla kişi tarafından kullanılması ve ülkelerin kendi kripto para birimlerini çıkarmaya başlamaları eğer gerekli önlemler alınmazsa çevresel, ekonomik ve terör başta olmak üzere farklı birçok alanı olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bu nedenle vakit kaybetmeden kripto paraların yarattığı olumsuz etkilerin tespit edilmesi ve çözüm önerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Kripto para madenciliğinin üzerinde dikkatle durması gereken en önemli husus maden çıkarırken kullanılan enerji miktarının yüksek olmasıdır. Kripto para madenciliğinin zamanla kirliliğe daha da fazla sebep olduğu ve iklime daha fazla zarar verdiği; kripto paraların çevresel ayak izlerinin dünyanın geleceği için tehlikeli bir noktaya ulaşacağı ifade edilmektedir. Günümüzde yalnızca kripto varlık üretmek için kullanılan elektrik miktarının Avusturalya, Arjantin veya Portekiz gibi birçok ülkenin yıllık toplam elektrik kullanımına eşdeğer olması, durumun vahametini ortaya koymaktadır. Gelecekte birçok devletin ve teşebbüsün kendi kripto parasını çıkarmayı düşünmesiyle birlikte daha fazla madencilik faaliyetinin gerçekleşecek olması, kullanılan enerjinin katlanarak artacağı anlamına gelmektedir. Enerji talebindeki yükselişe paralel olarak yerkürede yaşanabilecek sıcaklık artışı; dünya nüfusunun gıda yetersizliği, su kıtlığı, sel baskınları ve tayfunlar ile mücadele etmesine neden olacaktır. Bu nedenle gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakma arzusunda olunmalı ve kripto para üretimi için gerekli olan enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik farklı alternatifler üzerinde durulmalıdır. Bu eleştirilere paralel olarak daha az enerji tüketmek amacıyla kripto para birimlerinin üretilmesinde Ethereum'un öncülüğünde geliştirilen Proof of Stake (PoS)'un olası güvenlik zafiyetlerinin azaltılarak kullanılması ile Bitcoin gibi diğer kripto para birimlerinin kullandığı Proof of Work (Pow) sistemine kıyasla daha verimli bir enerji tüketimi sağlanabilecektir. Bunun yanında kripto paraların üretimi için

yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımların artırılması gündeme gelmelidir. Kripto para madenciliği esnasında harcanan elektriği karşılamak amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen enerjinin, kamu enerji tüketiminin düşük olduğu saatlerde kripto madencilik sistemi için açılacağı ve kamu enerji talebinin yüksek olduğu yoğun saatlerde ise kapatılacağı, böylece hem enerji tasarrufu sağlanabileceği hem de yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla enerji üretilabileceği için karbon emisyonunun önüne geçilebileceği düşüncesi göz ardı edilmemelidir.

Kripto para birimleri, para basma yetkisinin merkez bankası gibi tek bir kurumun elinde olmaması ve denetleme mekanizmasının kurulmaması nedeniyle küresel ekonomi için yüksek potansiyele sahip teknik ve finansal bir yeniliktir. Gelişmekte olan ülkelerde de bu sistemin yaygınlaşacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda politika yapımcıların şimdiden geleceğe hazırlık yapmaları önemlidir. Ancak unutulmamalıdır ki geçtiğimiz yüz elli yılda dünya ekonomisinde on dört adet resesyona yaşanmıştır ve yaşanan her krizden sonra ekonomi kabuk değiştirmeye çabalamakta, değişikliğe uğramakta ve farklı bir yöne doğru şekillenmektedir. Bu nedenle yaşanan son küresel krizden sonra yeni bir dünya düzeni kurmak amacıyla ortaya çıkan kripto para birimlerinin önündeki en büyük sorun güvenlik açıklarıdır. Kripto para birimleri bilgisayar korsanları için altın yumurtlayan tavuğa benzetilmektedir. 2018 yılında 1,7 milyar ABD doları olan kripto para dolandırıcılığının 2022 yılında ise rekor kırarak 3,8 milyar ABD dolarına ulaştığı düşünüldüğünde bu soruna acil çözüm bulunması gerektiği görülmektedir. Konvansiyonel bankacılık sisteminin artık toplumun ihtiyaçlarına tam olarak hitap etmediği düşünüldüğünde, kripto paralara karşı olmak beyhude bir yaklaşım olacaktır. Ancak ülkelerin kendi kripto paralarını üretme noktasında inovatif fikirler geliştirirken; denetlenebilecek, vergi kaybının önüne geçilebilecek ve tüketici/yatırımcı ihtiyaçlarına hitap edebilecek bir yaklaşımla hareket etmesi elzemdir.

Birçok devletin kripto paraları esas alan etkili bir yasal düzenlemesinin olmaması nedeniyle kripto paralar suç amaçlı kullanılabilir. Kripto paraların çevrimiçi faaliyet gösteren "dark net" olarak ifade edilen pazarlarda tefecilik faaliyetlerinin, kara para aklama işlemlerinin, uyuşturucu-silah-insan kaçakçılığının ve terör eylemlerinin finansmanı için kullanılması meselenin bir diğer önemli boyutudur. Bu durumun ortaya çıkmasında hem denetlenememe sorunun olduğu hem de kara para aklamayı önlemeye yönelik çıkarılan yasal mevzuatların kripto para ticaretini kapsamadığından kaynaklandığı söylenebilir. Kara para aklamaya yönelik mevzuata kripto para ticaretinin de ilave edilmesi gerektiği görüşü son dönemde gündeme gelmekte, Japonya ve İsviçre'nin yasal mevzuatlarına kripto varlıkları ve hizmet sağlayıcılarını kapsayan yeni mevzuatın eklendiği görülmektedir. Bu nedenle tüm ülkelerin süratle kripto paralar ile ilgili yasal mevzuatlarını oluşturmaları ve Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde, Avrupa Konseyinde ve OECD çatısı altında faaliyetlerini icra eden ve kara parayı aklamaya tedbir amacıyla kurulan Mali Eylem Görev Gücü'nde (Financial Action Task Force) kripto paralar ile suç işlemeye yönelik alınabilecek tedbirlerin dahil edilmesi gerekmektedir. Bu sayede başta terörün finansmanı olmak üzere birçok suç örgütünün kripto paralara yönelik girişimde bulunulmasının önüne geçilebilecektir.

Teknolojinin hızlı değişimiyle birlikte günümüz ihtiyaçlarına hitap eden yeni ticari sistemler elbette kurulmalıdır. Ancak her yeniliğin beraberinde sorunları ortaya çıkarabileceği ihmâl edilmemelidir. Gelecekte bu konu üzerine daha fazla yoğunlaşılması, kripto paraların çevresel, ekonomik ve hatta sosyolojik açıdan başka hangi sorunlara neden olabileceği

tartışılmalı, kripto paraların üretimi ve kullanımı sırasında oluşabilecek sorunlara farklı çözüm önerileri geliştirilmelidir.

Teşekkür ve Bilgilendirme

Çalışma, herhangi bir kurum ya da fon tarafından desteklenmemiş, etik dışı herhangi bir durum yoktur.

Kaynakça

- Akhmatov, Vladyslav, & L. V Roienko. 2020. "History and Modernity of Cryptocurrencies." in Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. Університет Григорія Сковороди в Переяславі.
- Alaeddin, Omar, & Rana Altounjy. 2018. "Trust, Technology Awareness and Satisfaction Effect into the Intention to Use Cryptocurrency among Generation Z in Malaysia." *International Journal of Engineering & Technology* 7(4.29):8–10.
- Baraniuk, Chris. 2021. "The Inuit Knowledge Vanishing with the Ice." *BBC Future*. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://www.bbc.com/future/article/20211011-the-inuit-knowledge-vanishing-with-the-ice>).
- Barone, Raffaella, & Donato Masciandaro. 2019. "Cryptocurrency or Usury? Crime and Alternative Money Laundering Techniques." *European Journal of Law and Economics* 47:233–54.
- Beattie, A. (2022, September 17). The History of Money. Investopedia. https://www.investopedia.com/articles/07/roots_of_money.asp
- BKM. 2021. 2021 Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://bkm.com.tr/raporlar-ve-yayinlar/faaliyet-raporlari/>)
- Chainalysis. 2023. The 2023 Crypto Crime Report. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://linktr.ee/chainalysis>)
- Chaum, David. 1983. "Blind Signatures for Untraceable Payments." Pp. 199–203 in *Advances in Cryptology: Proceedings of Crypto 82*. Springer.
- Cheikosman, Evin. 2022. "Can Crypto Become a Leader in Sustainability?" *World Economic Forum*. Erişim Tarihi Nisan 2023 (<https://www.weforum.org/agenda/2022/06/crypto-sustainability/>).
- Conway, Luke. 2023. "What Is Bitcoin Halving? Definition, How It Works, Why It Matters." *Investopedia*. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://www.investopedia.com/bitcoin-halving-4843769>).
- Csiszar John. 2022. "6 Reasons Crypto Has Become So Popular in the Past Two Years." *Nasdaq.Com*. Erişim Tarihi Mart, 2023 (<https://www.nasdaq.com/articles/6-reasons-crypto-has-become-so-popular-in-the-past-two-years>).

- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2017). Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) Alanında Kapasitesinin Güçlendirilmesi için Teknik Yardım Projesi. NIRAS IC Konsorsiyumu.
- Dellinger AJ. 2021. "Gigawatt: The Solar Energy Term You Should Know About." CNET. Erişim Tarihi Mart, 2023 (<https://www.cnet.com/home/energy-and-utilities/gigawatt-the-solar-energy-term-you-should-know-about/>)
- Dion-Schwarz, Cynthia, David Manheim, & Patrick B. Johnston. 2019. Terrorist Use of Cryptocurrencies: Technical and Organizational Barriers and Future Threats. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- Dodd, Nigel. 2018. "The Social Life of Bitcoin." *Theory, Culture & Society* 35(3):35–56.
- Dunlop, Tim. 2018. *The Future of Everything: Big, Audacious Ideas for a Better World*. NewSouth.
- Engle, Eric. 2015. "Is Bitcoin Rat Poison: Cryptocurrency, Crime, and Counterfeiting (CCC)." *J. High Tech. L.* 16:340.
- Europol Spotlight. 2022. Cryptocurrencies: Tracing The Evolution Of Criminal Finances.
- Evlimoğlu, Umut, & Mustafa Güder. 2021. "Tarihteki Ekonomik Balonlar Işığında Kripto Paralara Genel Bir Bakış." *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 21(3):469–96.
- Foley, Sean, Jonathan R. Karlsen, and Tālis J. Putniņš. 2019. "Sex, Drugs, and Bitcoin: How Much Illegal Activity Is Financed through Cryptocurrencies?" *The Review of Financial Studies* 32(5):1798–1853.
- Frisby, Dominic. 2014. *Bitcoin: The Future of Money?* Unbound Publishing.
- Fry, John, and Jean-Philippe Serbera. 2020. "Quantifying the Sustainability of Bitcoin and Blockchain." *Journal of Enterprise Information Management* 33(6):1379–94.
- Giungato, Pasquale, Roberto Rana, Angela Tarabella, and Caterina Tricase. 2017. "Current Trends in Sustainability of Bitcoins and Related Blockchain Technology." *Sustainability* 9(12):2214.
- House, White. 2022. "Climate and Energy Implications of Crypto-Assets in the United States."
- Howson, Peter, and Alex de Vries. 2022. "Preying on the Poor? Opportunities and Challenges for Tackling the Social and Environmental Threats of Cryptocurrencies for Vulnerable and Low-Income Communities." *Energy Research & Social Science* 84:102394.
- Jones, Benjamin A., Andrew L. Goodkind, and Robert P. Berrens. 2022. "Economic Estimation of Bitcoin Mining's Climate Damages Demonstrates Closer Resemblance to Digital Crude than Digital Gold." *Scientific Reports* 12(1):14512.
- Kathryn, White. 2022. "Understanding the Macroeconomic Impact of Cryptocurrency and Stablecoin Economics." WEF. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://www.weforum.org/agenda/2022/11/the-macroeconomic-impact-of-cryptocurrency-and-stablecoin-economics/#:~:text=A%20majority%20of%20macroeconomists%20interviewed,market%20incentives%20for%20environmental%20sustainability.>)

- Kethineni, Sesha, and Ying Cao. 2020. "The Rise in Popularity of Cryptocurrency and Associated Criminal Activity." *International Criminal Justice Review* 30(3):325–44.
- Kfir, Isaac. 2020. "Cryptocurrencies, National Security, Crime and Terrorism." *Comparative Strategy* 39(2):113–27.
- Korn, Jennifer. 2023. "Record \$3.8 Billion Stolen in Crypto Hacks Last Year, Report Says." *CNN BUSINESS*. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://edition.cnn.com/2023/02/01/tech/crypto-hacks-2022/index.html>).
- Košt'ál, K., Krupa, T., Gembec, M., Vereš, I., Ries, M., & Kotuliak, I. (2018). On transition between PoW and PoS. 2018 International Symposium ELMAR, 207–210.
- Krause, Max J., and Thabet Tolaymat. 2018. "Quantification of Energy and Carbon Costs for Mining Cryptocurrencies." *Nature Sustainability* 1(11):711–18.
- Küçük Çekmece Belediyesi. 2023. "Karbon Ayak İzi Hesaplama." Erişim Tarihi Mart, 2023 (<https://cevre.kucukcekmece.bel.tr/karbonayakizi>).
- Madey, Robert Stanley, and Christopher Riddell. 2017. "A Study of the History of Cryptocurrency and Associated Risks and Threats." United States -- New York.
- Mohsin, Muhammad, Sobia Naseem, Muhammad Zia-ur-Rehman, Sajjad Ahmad Baig, and Shazia Salamat. 2023. "The Crypto-trade Volume, GDP, Energy Use, and Environmental Degradation Sustainability: An Analysis of the Top 20 Crypto-trader Countries." *International Journal of Finance & Economics* 28(1):651–67.
- Mora, Camilo, Randi L. Rollins, Katie Taladay, Michael B. Kantar, Mason K. Chock, Mio Shimada, & Erik C. Franklin. 2018. "Bitcoin Emissions Alone Could Push Global Warming above 2 C." *Nature Climate Change* 8(11):931–33.
- Nadarajah, Saralees, and Jeffrey Chu. 2017. "On the Inefficiency of Bitcoin." *Economics Letters* 150:6–9. doi: 10.1016/J.ECONLET.2016.10.033.
- Narain, Aditya, & Marina Moretti. 2022. "Regulating Crypto." IMF. Erişim Tarihi Mayıs, 2023 ([https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/09/Regulating-crypto-Narain-Moretti#:~:text=Some%20countries%20\(such%20as%20Japan,are%20at%20the%20drafting%20stage.\)](https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/09/Regulating-crypto-Narain-Moretti#:~:text=Some%20countries%20(such%20as%20Japan,are%20at%20the%20drafting%20stage.))).
- Perrin, Andrew. 2021. "16% of Americans Say They Have Ever Invested in, Traded or Used Cryptocurrency." Pew Research Center. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/11/11/16-of-americans-say-they-have-ever-invested-in-traded-or-used-cryptocurrency/>).
- Pointcheval, David, & Jacques Stern. 2000. "Security Arguments for Digital Signatures and Blind Signatures." *Journal of Cryptology* 13:361–96.
- Reddy, Eveshnie, & Anthony Minnaar. 2018. "Cryptocurrency: A Tool and Target for Cybercrime." *Acta Criminologica: African Journal of Criminology & Victimology* 31(3):71–92.
- Rooney, Kate. 2019. "Crime Still Plagues Cryptocurrencies, as \$1.7 Billion Was Stolen from Investors Last Year." *CNBC*. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (<https://www.cnn.com/2019/01/29/crime-still-plague-cryptocurrencies-as-1point7-billion-was-stolen-last-year.html>).

-
- Saiedi, Ed, Anders Broström, & Felipe Ruiz. 2021. "Global Drivers of Cryptocurrency Infrastructure Adoption." *Small Business Economics* 57:353–406.
- Sandi, Willy, & Tanty Oktavia. 2022. "Analyzing The Influence Of Cryptocurrency On The Switching Intention Of Gen Z And Millennials To Use Cryptocurrency As An Investment Asset." *Journal of Theoretical and Applied Information Technology* 100(21).
- Smith, A., & Anderson, M. (2016, December 19). New modes of payment and the 'cashless economy.' PEW RESEARCH CENTER. <https://www.pewresearch.org/internet/2016/12/19/new-modes-of-payment-and-the-cashless-economy/>
- Song, Yu, Bo Chen, & Xin-Yi Wang. 2023. "Cryptocurrency Technology Revolution: Are Bitcoin Prices and Terrorist Attacks Related?" *Financial Innovation* 9(1):1–20.
- Taskinsoy, John. 2023. "The New Possible Trinity: Supranational Currency, Capital Mobility, and Monetary Independence." *Capital Mobility, and Monetary Independence* (March 1, 2023).
- Titov, Valery, Mafura Uandykova, Oleg Litvishko, Tatyana Kalmykova, Sergey Prosekov, & Tomonobu Senjyu. 2021. "Cryptocurrency Open Innovation Payment System: Comparative Analysis of Existing Cryptocurrencies." *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity* 7(1):102.
- Trozze, Arianna, Josh Kamps, Eray Arda Akartuna, Florian J. Hetzel, Bennett Kleinberg, Toby Davies, & Shane D. Johnson. 2022. "Cryptocurrencies and Future Financial Crime." *Crime Science* 11:1–35.
- Vranken, Harald. 2017. "Sustainability of Bitcoin and Blockchains." *Current Opinion in Environmental Sustainability* 28:1–9. doi: 10.1016/J.COSUST.2017.04.011.
- De Vries, Alex, Ulrich Gallersdörfer, Lena Klaaßen, & Christian Stoll. 2022. "Revisiting Bitcoin's Carbon Footprint." *Joule* 6(3):498–502.
- Wardhana, Andhika Tegar, & Bambang Wahyu Nugroho. 2021. "Abuse of Cryptocurrency to Funding International Terrorism Activities." Pp. 353–62 in *Proceedings University of Muhammadiyah Yogyakarta Undergraduate Conference*. Vol. 1.
- Wikipedia. 2006. "Climate Change." Wikipedia. Erişim Tarihi Nisan, 2023 (https://en.wikipedia.org/wiki/Climate_change)
- Woodmac. (2021, June 23). Is gold turning green? Wood Mackenzie. <https://www.woodmac.com/news/opinion/is-gold-turning-green/>
- Zhaoyin Feng. 2021. "Why China's Bitcoin Miners Are Moving to Texas." *BBC.Com*. Erişim Tarihi Mart, 2023 (<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-58414555>).

The Disease of Our Time “Depression”: The Causes, Treatments and Influences on Children and Adolescents^a

Aslı KARTOL^{b, c}

Abstract

As a common research agenda, depression is a mental disorder that affects all age groups and has serious negative impacts on the individual's life. Depressed children tend to seem compliant, quiet, and calm, so childhood depression can only be recognized and treated when they show certain behaviors such as school absenteeism or tantrum. Depressed children and adolescents cannot think clearly, so they cannot make healthy decisions in their family and school life and peer relationships, negatively affecting their academic and social life. In this respect, it is critical for children and adolescents prone to depression and less coping skills to seek help for their mental health and social well-being. This research aimed to raise awareness on this issue and to provide a resource to field experts and families by breaking down the prejudices that depression is only seen in adults. Therefore, this research would contribute to the relevant literature.

Keywords

Depression
Depression in Children
Depression in Adolescent
Intervention

About Article

Received: 07.05.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1293615

Zamanımızın Rahatsızlığı “Depresyon”: Nedenleri, Tedavi Yöntemleri, Çocuklara ve Ergenler Üzerindeki Etkileri

Özet

Depresyon, bireyin yaşamı üzerinde ciddi olumsuz etkileri olan, her yaş grubunu etkileyen araştırma konusu olmuş ruhsal bir bozukluktur. Çocuklar depresyon yaşarken aslında uyumlu, sessiz ve sakin göründükleri için ancak okuldan kaçma, öfke krizi geçirme v.s. durumlarında fark edilebilmekte ve bunun sonucu yardım alabilmektedirler. Genetik yatkınlığın yanı sıra yaşanan stresli olaylar depresyonun en önemli belirleyicilerindedir. Depresyon yaşayan çocuk ve ergenler sağlıklı düşünememekte dolayısı ile aile, arkadaş ve okul yaşamında sağlıklı kararlar verememektedir. Bu durum onların hem akademik hem sosyal hayatını oldukça olumsuz etkilemektedir. Bu açılardan depresyona girmeye meyilli, olumsuz yaşam olaylarıyla baş edebilme becerisi düşük olan çocuk ve ergenlerin yardım alması kendilerinin ve toplumun mental sağlığı ve refahı açısından oldukça kritiktir. Bu çalışma ile depresyonun sadece yetişkinlikte oluşabileceği yargısını kırarak bu konuda farkındalık oluşturup, alan uzmanları ve ailelere bir kaynak sunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla bu çalışmanın alandaki bu boşluğu doldurması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Depresyon
Çocuklarda Depresyon
Ergenlerde Depresyon
Müdahale

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 07.05.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1293615

^a This study is produced from author's doctoral thesis entitled “The investigation of effect of group psychological counseling application based on cognitive emotional behavioral therapy on the adolescents's depression and anxiety symptoms”.

^b Contact Author: aslikartol@gmail.com

^c Asst. Prof., Gaziantep University, Faculty of Nizip Education, Department of Psychological Counseling and Guidance, ORCID ID: 0000-0001-8127-0560

Introduction

Depression

Depression is a mental health problem that can be observed from infancy onwards. It shows different symptoms in different age groups. Although there are many similar features between adult and child depression, depressive symptoms in children vary by age (Weissman et al., 1980). Some symptoms of adult depression differ from those in children. For example, while slow speech, lack of eye contact, and thought disorders are common in adults, school refusal is a prominent symptom of child depression (Kashani et al., 1981). Teri (1982) underlined three leading differences between adolescent depression and adult depression. Accordingly, (a) Body image (low body satisfaction, feeling ugly and unconfident, dissatisfaction with the past, and bodily changes) plays a more critical role in adolescent depression than adult depression. (b) While there is a positive correlation between adolescent depression and assertiveness, a negative correlation is observed in adults. (c) While family and peer relationships are of great importance for adult depression, they do not play a central role in adolescent depression. In brief, although depression may show similar symptoms in infants, adolescents and adults, there are still differences.

Depression adversely impacts adolescents' emotional development and especially academic achievement. Children and adolescents suffer from depression just like adults (Schacter ve Romano, 1993). Children generally do not show depressed moods; instead, they are likely to express their depression through various behavioral outcomes such as arguing with peers and adults, low academic achievement, aggression, and truancy (Albrecht & Herrick, 2006).

Adolescence is characterized by *change*. During adolescence, adolescents undergo various exciting and positive changes, while some can be pretty negative and lead to undesirable results (Shapiro, 1994). Negative changes also play a very critical role in the onset of depression. It is estimated that the prevalence of children depression in early adolescence (about 12-year-olds) is relatively low, ranging from 1% to 3% (Kessler et al., 2001). In late adolescence (especially around 18-year-olds), the prevalence rate is very high, around 20% (Ingram, 2009). Most research on childhood depression has focused on the school-age population, in which children who can express themselves verbally may exhibit depressive behaviors similar to adult depression (Schachter & Romano, 1993). The most noticeable symptom in those children is the decline in school achievement. It is also characterized by specific behaviors such as truancy, aggressiveness, and lying (Kayaalp, 1999). Although decreased school performance and the lack of interest and pleasure in daily activities are typical in children depression, aggression is more common in children depression than adult depression (Denko & Friedman, 2014).

The symptoms of adolescent depression are pretty similar to those in adulthood (Schachter & Romano, 1993). It is necessary to be cautious and attentive about the depression symptoms in adolescence so as not to confuse them with adolescent characteristics. Shapiro (1994) suggested providing treatment for those who experience particular symptoms for at least two weeks, such as a decline in academic performance, attention problems, frustration, depressed and unhappy mood, lack of interest in daily activities, fatigue, and thoughts of death. Shapiro (1994) also stated that adolescents do not tend to share their feelings with their families, that peers and friends are very important in this period, and emphasized that adolescence may trigger depression as well.

The Disease of Our Time “Depression”: The Causes, Treatments and Influences on Children and Adolescents

Adolescence depression is highly likely to recur. After recovery, a different major depressive disorder (MDD) can be seen in 40% of adolescents within 2-5 years. Despite a high remission rate (a decline or halt in symptoms), there is still a risk of recurrence, and 40% of adolescents have another MDD within 2-5 years after recovery (Rao et al., 1999).

Table 1. Comparison of the Depression Symptoms in Childhood, Adolescent and Adulthood

Childhood	Adolescent	Adulthood
- Constant unhappiness and complaints - Breaking the rules - Frequent disappointment crying spells, insecurity, and hypersensitivity - Distraction, inability to remember, indecision and racing thoughts - Eating and sleeping problems - Bedwetting, constipation, diarrhea - Chronic sadness and fear - Excessive self-focus - Slowness in speech and movements - Pain in various parts of the body, nail-biting - Suicidal ideation and attempts	- Somatic pains, muscle tension, digestive disorders - Sadness, uneasiness, and anxiety - Unrestrained anger - Lack of self-confidence, excessive self-criticism, and guilt	- Concentration and thought disorder, indecision and memory failures - Slow, restless speech and movements - Anhedonia - Fatigue, exhaustion, and irritability - Change in eating habits, excessive weight loss or excessive weight gain - Excessive concern with weapons and death themes in literature, music, and paintings, the excessive mention of death - Suicidal ideation and attempts

Note. From *depression in children* (p. 31) by J. A. Miller, 1998, Özgür Publications.

Approximately 20% of young adults have depression until they are 18. Kessler et al. (2001) reported that the prevalence rate of depression increases significantly (4.7%) in adolescence than in the preschool period. According to a comprehensive study, depression symptoms that begin at about 13 increase markedly during adolescence (Hankin et al., 1998). Research also suggests an abrupt increase in female depression during adolescence stems from increased estrogen levels (Hulvershorn & Leibenluft, 2015). A recent extensive study has shown that delays in developmental milestones are significantly correlated with developing depression and anxiety symptoms in adolescence (North et al., 2013). Accordingly, it can be understood that early diagnosis and intervention for adolescent depression are vital for both a healthy transition to adulthood and a low depression recurrence rate in adulthood.

Causes of Depression

The main problem in mood disorders is related to affectivity. However, many factors cause depression. According to Efiliti (2016), abrupt emotional changes and biological factors are the primary causes. Similarly, Tan (2008) divided the causes of depression into two: biological and psychological causes. Cowan (2013) listed genetic factors, biochemical factors, aging, sex, stress, and personality traits as the causes of depression. In this context, the causes of depression can be listed as follows:

Biological Causes

Changes in brain chemistry. The lack of serotonin, known as the happiness hormone, and dopamine and adrenaline, known as energy, motivation, and attention hormones, can lead to depression (Efilti, 2016). Like many other researchers, Blackburn (2005) underlined the biological factors as one of the causes of depression and emphasized the roles of genetics, the changes in brain chemistry, and hormones. Avşaroğlu (2016) similarly listed the biological causes: biological amines, neuroendocrine systems, genetics, structural disorders in the brain, and sleep disorders. Albrecht and Herrick (2006) reported that depression is correlated with chemical imbalances in the brain - the changes in the levels and activity of various neurotransmitters and that depression is often a genetic or hereditary disorder. Ingram (2009) similarly stressed the critical role of the changes in the brain in understanding depression, especially in adolescents, although such changes cannot be observed as easily as physical changes. According to Kandel's model (1998) which shows mind-brain interaction, the possible causes of depression originate in the brain; daily life habits and experiences affect gene expression; psychosocial factors impact the brain; altered gene expression leads to a specific behavior that triggers the abnormality, and psychotherapy provides long-term behavioral change by changing gene expression. Therefore, genetic and environmental factors are very influential in determining the cause and treatment of depression.

Genetics and family history. It has been revealed that if one of the identical twins gets depressed, the risk of the other twin getting depressed is high, with an average of about 65% (Blackburn, 2005). A relative of a person with unipolar depression has a much higher risk of becoming depressed. Parental depression, especially chronic one, may affect a child's mood disorder through genetic mechanisms, cognitive distortions, or conflicts in parent-child interaction. Researchers prove the relationships between problematic mother and child relationship, child behavioral symptoms, cognitive distortions, and depression (Gotlib & Joormann, 2010; Olino et al., 2016). The treatment of maternal depression is essential as it would prevent the onset of depression and reduce the risk of depression in children (Cuijpers et al., 2015). A study in the USA revealed that parent-child interactions characterized by maltreatment or conflicts increase the risk of depression (Lewis et al., 2016). Child neglect and abuse enhance not only the risk of depression but also the possibility of comorbidity (e.g., substance abuse), chronic depression, and unresponsiveness to treatment (Infurna et al., 2016; Nanni et al., 2012). Negative attitudes also affect the risk of depression and suicidal ideation (Gonzalez et al., 2012; Moretti & Craig, 2013).

Physical diseases and drugs. In addition to alcohol and drugs that give temporary pleasure, the diseases such as epilepsy, Parkinson's, and cancer dramatically influence the quality of life, and certain drugs used in these cases play an essential role in developing depression (Tan, 2008). Diseases and the drugs used to treat them can also cause depression symptoms (Albrecht & Herrick, 2006; Hood et al., 2012). In addition to diseases related to the central nervous system, such as epilepsy, migraine, or asthma, treatments of some chronic diseases increase the risk of depression (Goodwin et al., 2014; Szigethy et al., 2011). Pediatric depression in youth is proven to be correlated with epilepsy (Kanner et al., 2012). Bilgiç et al. (2006) investigated depression and anxiety levels in children with epilepsy and supported the argument that psychiatric disorder symptoms are more common in children with epilepsy.

Psychological Causes

Learned helplessness. People who have lost hope due to adverse life events and believe they will reencounter misfortune are highly likely to develop depression. Seligman (1975) stated that a depressed person’s incapability to intervene in negative life events drives them into despair, and what leads a person into depression is the belief that everything is out of control (Shapiro, 1994). Seligman (1975) emphasized the important role of learning on depression. In his studies on animals, he found that animals exposed to unavoidable shocks quit and passively experienced pain over and over again. It is observed that depressed people are also helpless and give up on finding a solution to the problem.. The sense of helplessness and hopelessness can drive them to depression. In this model, whether a person labels life events as fortune or misfortune affects their mood. If a child develops a mindset of generalizing, cruel, and accusatory, they tend to develop depression due to the failure to find solutions to problems (Miller, 1998).

Stressful and unfavorable life events. Stressful life events such as losing a loved one, separation, and failing an exam are critical determinants of depression (Blackburn, 2005). Ingram (2009) indicated that stress and adverse life events play an important role in developing depression. Kennedy et al. (1998) proved that losing a loved one and unfavorable life events are serious factors that lead to depression. Especially the loss of a parent at an early age enhances the risk of depression (Blackburn, 2005). Albrecht and Herrick (2006) similarly reported that although depression has biological origins, stressful life events trigger the onset of depression. Certain life events are considered more stressful than others. For example, divorce and the death of a spouse or an offspring are primary stressors, while marriage problems, beginning a new job, a serious disease, going to college, moving, getting married, or the birth of a child also impose stress. The accumulation of mild stressors can lead to depression as well. Losing a sibling, parent, or close friend increases the risk of depression (Brent et al., 2009; Brent et al., 1996). The risk of depression is high in the case of parental death, especially mother loss (Brent et al., 2009). In a follow-up study on more than 5000 children followed from childhood to adolescence, father loss in early childhood increased the prevalence of depressive symptoms in 14 years, there was a significant correlation between them, and it was stronger in girls than boys (Culpin et al., 2013). Similarly, depressed people have a pessimistic sense of the self, the future, and the world, and such prejudices cause the onset of depression symptoms, especially in the face of stressful life events (Carter & Garber, 2011; Gotlib & Joormann, 2010; Hankin, 2012). Moretti and Craig (2013) indicated that suicidal ideation in sexually abused individuals in early childhood increased by 146% compared to adolescents.

Consequences of Depression

The negative effects of depression, which negatively affects all areas of life, can be listed as follows:

Emotion Regulation Disorders

Depression is characterized by sadness, sorrow, and bitter feelings. Physical appearance and voice manifest themselves, and people can easily recognize the sadness and restlessness of a depressed patient. Poor life satisfaction/anhedonia and decreased interest in activities are common symptoms (Parker, 2004). In addition to suffering from chronic sadness, depressed individuals are primarily unwilling to engage in daily activities due to exhaustion. They

generally have sad facial expressions. A depressed child may seem unwilling to do things they used to enjoy or may even think they do not deserve to have fun (Miller, 1998). Blackburn (2005) stated that depressed person sometimes becomes less pessimistic during the day due to others' pressure, although sometimes they cannot leave pessimism or negativity. For instance, a friend who comes over or a pleasant event can relieve pessimism; however, it is likely to return after a while. Emotions such as frustration and anxiety are also common in depressed people.

Behavioral Disorders

The slowness of movement is a prevalent symptom of depression. Problems in self-expression can be seen with delays in motor skills and fatigue (Tan, 2008). Although depressed people often feel restless, they may lack motivation. Chronic discomfort and passive behaviors called psychomotor agitation are observed in depression as well (Miller, 1998). Depression symptoms are interrelated, and any change affects another. For example, a sad, unhappy, and restless person may behave exhaustively, sluggishly, and be indifferent to activities. It can be inferred that mood affects behavior.

Thought Disorders

Negative thoughts (e.g., pessimism, worthlessness, helplessness, the feeling of inadequacy, and the thought of death) occupy the mind. The thought patterns seen again are regret, clinging to the past, and thinking it is wrong (Efilti, 2016). Depressed people may suffer from distortion in perception. For example, a student who gets an A on the mathematics exam may think they have failed it even if they make only one mistake. Depressed individuals tend to criticize themselves. Concentration disorders, thoughts of death, and suicide can also be seen (Miller, 1998). Blackburn (2005) suggested that people with depression experience problems such as low self-esteem, guilt, worthlessness, hopelessness, and indecision. For those, reading or even talking may be a burdensome task, and they may even think to have a mental problem.

Physiological Disorders

In addition to environmental factors, biological factors are influential in physiological dysfunctions (Miller, 1998). Weight loss or gain and sleep problems (e.g., insufficient or excessive sleep) are among the most prominent depression symptoms (Blackburn, 2005; Efilti, 2016; Miller, 1998). Additionally, depressed individuals may suffer from extreme fatigue, exhaustion, bodily pain, and concentration problems. In depression, it is observed that those individuals cannot find the strength to do even the critical tasks, do not want to get out of bed, and have such extreme fatigue and exhaustion that they cannot even spare time for their loved ones (Blackburn, 2005).

Suicide

One of the consequences of depression is a suicide attempt. It is very prevalent in depressed people, and the main reason for suicide is one's negative thoughts. It has been reported that 16 out of 100,000 people commit suicide each year in the UK, and at least 50 people attempt suicide (Blackburn, 2005). Depressed people may have unrealistic thoughts, such as being a burden to the world or having unsolvable problems, and they may want to end their lives. The emotional disorder is the most significant risk factor for suicide adult depression (Asarnow et al., 2011; Barlow, 2002; Conwell et al., 2002; Ingram, 2009) indicated that almost a quarter (24%)

of chronically depressed adolescents had a history of suicide attempts. The primary motive that drives a depressed person to commit suicide is that life is not worth living (Rihmer, 2007).

Suicide is a very high risk for depressed youth. The Centers for Disease Control and Prevention reported that 20% of high school students had seriously considered suicide, and 1 in 12 had attempted suicide in the previous year. It was also found that while boys were more likely to kill themselves than girls, girls attempted suicide more than boys. Other studies have shown that more than 90% of those who killed themselves had at least one psychiatric disorder. Mood disorders are particularly associated with an increased risk of suicide during a depressive episode. People with depression are more likely to commit suicide if they have panic attacks, insomnia, or alcohol or drug use. Those recovering from depression may also be at increased risk of suicide. It is estimated that approximately 15% of patients who need to be hospitalized for a major depressive episode are at a lifetime risk for suicide (Rothberg & Feinstein, 2014).

Academic Problems

The school environment is one of the areas that impact depressed children or adolescents. A depressed child is faced with problems such as insomnia, concentration problems, lack of motivation, anhedonia, and worthlessness. Those problems negatively affect academic performance (Efilti, 2016). Miller (1998) listed the school problems experienced by depressed children as follows: being late for school, truancy, school absenteeism, low academic expectancy, daydreaming, attention problems, and social shyness. Since children express themselves most in a school environment, problems that are not observed at home can be observed at school. Teachers must notice many of the symptoms mentioned above to inform the school administration and parents, which would considerably contribute to the diagnosis and treatment process. In this regard, teachers have critical positions. They should attempt to explore the reasons and improve the decreased academic performance with the help of school-family cooperation.

Substance Abuse

Overwhelmed and depressed children may use substances to distract their minds from problems, which may become a habit and an addiction in time. Early intervention is very important, especially in children diagnosed with depression at an early age, among whom the possibility of developing alcohol and substance use is much higher (Miller, 1998). According to the National Epidemiological Survey on Alcohol and Related Conditions, 41% of people with alcohol use disorder met the criteria for primary depression, 17% for co-depression, and 42% for secondary depression. It is reported that only 36.8 % of those who already had a mood disorder sought a non-specific treatment for a mood disorder. Interestingly, people with manic symptoms were less likely to seek help than those with major depressive episodes. It is also found that the increasing rate of health service use is correlated to severe depression and accompanying psychiatric and medical disorders (Hasin & Grant, 2015).

Social Influences

Although the cost of depression seems to only belong to the depressed person or their family, it is also a costly burden for society. Decreased workplace productivity due to inadequate personnel and frequent use of primary health care services lead to a considerable cost burden for society (Albrecht & Herrick, 2006). In research on direct and indirect depression treatment costs associated with the morbidity (prevalence rate) and mortality (death rate), the data pointed to the epidemiological estimates of the prevalence of major depression and the

number of suicides associated with secondary depression (Stoudemire et al., 1986). The research examined the number of hospitalizations, physician and mental health care providers' wages, home/nursing home costs, and medication costs. Direct and indirect costs were approximately US \$26.3 billion per year. 23% of depressed patients had to stay bedridden. Patients with major depressive disorder more frequently use healthcare services than other types of patients. Depression has been more associated with impairment in occupational functioning, interpersonal relationships, and many other medical illnesses. The cost of depression, especially a lost workday, is higher than other medical illnesses (Reddy, 2010). According to Briley & Moret (2010), social dysfunctions, decreased income due to absenteeism, poor performance or unemployment, decreased productivity (Broadhead et al., 1990), and many other unfavorable outcomes for depressed people and their families accompany depression. Depression is also an important reason for separation or divorce, although it is a period when a depressed person needs social support and care.

Childhood Depression

Psychiatric disorders may play a role in preventing young adults from developing typically and fulfilling their potential. Therefore, early diagnosis and treatment are essential to eliminate the possible influences in subsequent years (Ford et al., 2003). Childhood depression was recognized as a mental disorder in the 1970s. The psychiatrists Dr. Leon Cytryn and Dr. Donald Mcknew from the National Institute of Mental Health categorized childhood depression into three: acute, chronic, and masked depression. In 1980, it was included in DSM-III (Shapiro, 1994). Although there are many discussions about infant depression in the literature, pediatricians should be cautious about depression symptoms in infants (Schachter & Romano, 1993). Children depression is much more prevalent than previously assumed (Frommer, 1967). Depression, once thought to occur in adulthood, can be seen in childhood today. Bowlby (1980) stated that infants' responses to maternal deprivation or separation are similar to adulthood depression symptoms. Many studies have proved that the loss of one parent is a leading risk for childhood depression.

Depressive disorders are seen in children of all ages, but the prevalence increases with age. Although it is difficult to diagnose a depressive disorder as "depression in older children and adults, it is well-known that even infant depression leads to negative emotional changes at an early age (Schachter & Romano, 1993). The preschool period is also characterized by various and multidimensional learning. Ossofsky (1974) observed depressed preschoolers and found that mood disorders (e.g., aggression, sadness, and excessive crying), vegetative disorders (e.g., insomnia, decreased appetite), and behavioral disorders (e.g., hyperactivity, tantrums, and indifference to games) are among depression symptoms. Depressive disorders often involve aggression, separation from family and peers, and poor academic achievement, resulting in social isolation in children and adolescents (Sadock & Sadock, 2009). Untreated depression in children may lead to negative consequences, including developmental outcomes (Shapiro, 1994). In clinical trials on children and adolescents, approximately 25% had depression (Carr, 2004), which proves the high prevalence of children depression.

Depressed children cognitively tend to have a negative perspective of themselves, others, and the world (e.g., family, friends, school) and have hostile attitudes. They also have little hope for the future (Carr, 2004). Depression affects a child's tasks, concentration, memory, effort, and patience (Huberty, 2012). It leads to indifference to lessons and a lack of motivation and concentration, which influences academic success. School is the primary setting in which the

symptoms of psychological disorders can be observed. There are some depressive symptoms that teachers can observe at school (Bauer, 1987):

Academic indicators: decreased school performance, indifference to activities, less academic effort, incapability

Emotional indicators: low self-esteem, irritability, worthlessness, guilt, separation from friends, sadness, unhappiness, undesired habits, poor socialization

Social-behavioral indicators: hyperactivity, inability to study, playing alone, over activity students, drowsiness, frustration, lying, stealing, aggressive behaviors, physical complaints, restlessness among older students, phobias, avoidance from older students

Physical symptoms: fatigue, enuresis, and encopresis in younger children, hyper excitability, retardation, sleep problems, weight loss or gain, exhaustion, and inconsistent appetite.

The long-term effects of childhood depression symptoms and their interaction with mood disorders in adolescents and adults are still controversial issues (Garber et al., 2009). As children mature cognitively, socially, and physiologically in adolescence, depressive symptoms become typical of adulthood depression symptoms. However, a critical point is how to distinguish between "normal" adolescent turmoil and psychopathology. Therefore, additional attention is given to the time, severity, and symptoms in diagnosing depression in this age group (Schachter & Romano, 1993). DSM criteria are used to diagnose depressive disorders regardless of age, from preschoolers to adolescents. Two minor developmental variations include irritability in children and adolescents, dysphoric mood symptom, and dysthymia, which last one year rather than two years. Therefore, according to DSM-IV, distinctive developmental differences in depressive disorder symptoms are few (Garber et al., 2009).

Treatment Approaches for Depression

Cognitive Behavioral Therapy (CBT)

Cognitive-behavioral therapy (CBT) is a widely recognized and effective intervention in treating mental health problems (Beck, 1995). A recent review of controlled cognitive-behavioral studies on children and adolescents found that, as in adults, CBT resulted in consistent improvement both in children and adolescents. The findings from a comprehensive controlled study comparing cognitive-behavioral interventions with nondirective supportive psychotherapy and systemic behavioral family therapy suggested that 70% of adolescents had some improvement in each intervention (Sadock & Sadock, 2009). In one of the pioneer studies on CBT effectiveness, (Brent et al., 1997) reported faster improvement in depression symptoms and higher rates of remission (elimination or reduction of symptoms) in adolescents who received CBT compared to those who received family therapy or nondirective supportive therapy. In addition to individual CBT, researchers examined the effectiveness of CBT group therapy. Regardless of parental intervention, adolescents participating in the Coping with Depression-Adolescent (CWD-A) program showed more significant improvement and higher remission rates than those in the control group (Clarke et al., 1999; Lewinsohn et al., 1990).

Psychodynamic Therapy

This theory assumes that children do not experience depression (Root, 2000). Instead, it is considered the function of self-aggression and the sense of guilt. The psychoanalytic approach underlines the sense of guilt as a central component of depression, regulated by the superego. Accordingly, young children do not have a completely developed superego; they cannot experience guilt, so they cannot develop depression. Consequently, from a psychoanalytic perspective, depression can only occur in adolescence when the presence of a reasonably well-developed and heightened sense of self-awareness is possible (Huberty, 2012).

Depression occurs when people simultaneously have opposite feelings (both love and hatred) and directs their frustration or anger toward themselves instead of reflecting it on others. Freud argues that those opposite feelings are related to childhood disappointments and frustrations (Blackburn, 2005). In an experimental study on 58 children diagnosed with anxiety disorder and depression, Muratori et al. (2002) applied dynamic psychotherapy based on the family-child model to children and families separately. During a 2-year follow-up period, a significant number of students in the experimental group showed clinical improvement compared to those in the control group, which proved the effectiveness of psychodynamic therapy in addition to other studies in the literature. It was also observed in preliminary research on adolescents (11-17 years old) with moderate and severe depression that brief psychoanalytic therapy could be effective in treating child and adolescent depression. This therapy can be very effective in treating chronic problems and comorbidities in youths as it primarily addresses the development process rather than focusing on symptom reduction (Midgley et al., 2013).

Interpersonal Therapy (IPT)

Interpersonal therapy (IPT) assumes that depression occurs in an interpersonal context and affects social relationships and, in turn, mood. Thus, IPT focuses on depressive symptoms in interpersonal interactions and relationships. There is a variety of cultural and research evidence that depressive symptoms worsen when depressed adults, adolescents, and children lose the emotional and social support of others (Huberty, 2012).

The effectiveness of interpersonal therapy (IPT-A) in relieving depressive symptoms in adolescents was explored in randomized controlled clinical trials (Mufson et al., 1999; O'Shea et al., 2015). Depressed adolescents treated with IPT-A showed fewer depressive symptoms and better social functioning than adolescents in the control group (Rosselló et al., 2008). Among the findings, IPT-A was an effective treatment in both low-income and middle-class populations. It was also observed that IPT-A was particularly effective in solving parent-adolescent conflicts (Gunlicks-Stoessel et al., 2010; Mufson et al., 2004). IPT-A underlines interpersonal competencies and skill training. It rehabilitates the person by addressing challenges and building on personal strengths to increase independence. Thus, IPT-A is particularly effective for adolescents, as individuation and autonomy are very important to them (Mufson & Young, 2018). IPT is an effective treatment for various psychological disorders in adolescent and adult populations. Meta-analyses have found that IPT has moderate-to-large efficacy in treating depression, at least equivalent to CBT (Cuijpers et al., 2011; Cuijpers et al., 2008). IPT-A helps teens develop interpersonal relationships and teaches clients how interpersonal relationships affect their well-being by raising their emotional awareness and improving communication and problem-solving skills (Mufson et al., 1999).

Group Therapy

Treatment groups for children and adolescents vary by disorder, age, group structure, and therapeutic approach. Group therapies with developmentally appropriate formats can be used with children of all ages. Groups can focus on behavioral, academic, and social skills and psychodynamic issues (Sadock et al., 2015). Group therapy is a very effective treatment for depression. In group therapy, it is very important for a person to realize that others also have experienced the same problem, which facilitates self-disclosure. Since friendship and peer relations are particularly important for adolescents, the approach can be effective in this age group which is open to suggestions (Shapiro, 1994). Lewinsohn et al. (1970) reported to have used a behavior-oriented approach to group treatment of depressed people. In this sense, group meetings served to provide alternative social behavior and outcomes for patients. Group members were given feedback during individual therapy sessions between group sessions. The session was structured as a "self-study" group where members could learn about their behaviors' effects on others. Other theories revised this approach by applying different techniques.

Family Therapy

Given the strong bond between family and couple relationships and mental disorders, family-based therapies have been developed to target both childhood, adolescence, and adult mental health. Family-based interventions for disorders such as depression and anxiety have recently gained popularity (Kaslow et al., 2012). Family therapy helps both patients and their family members cope with the symptoms (Sadock et al., 2015). It aims to address family issues together with the patient and family members to resolve interpersonal conflicts that cause depression. It is necessary to reorganize the family system and relationship patterns. All family members are involved in reducing depressive symptoms (Wasserman, 2011). Considering the restlessness and communication problems in a family with a depressed child, it is a fundamental approach to include the whole family in therapy to regulate these relationships. Including the whole family in therapy, especially under the following conditions was emphasized (Shapiro, 1994):

- a. If there is a conflict between the child or teen and the family;
- b. If the child or teen is worried about certain situations in a family;
- c. If the child or teen has behavioral problems in addition to depression;
- d. If the child or teen has suicidal ideation;

In light of the findings, individual therapies are often more effective than family therapies. Research on the treatment of childhood depression has also revealed that family involvement does not always yield better outcomes in treatment (Priest et al., 2015). For example, Birmaher et al. (2000) found that children receiving individual therapy had fewer depression symptoms than children receiving family therapy.

Conclusion

Depressed individuals may have disturbances in thoughts, feelings, and acts. A child may encounter adaptation problems in the transition from family to school life. Unless resolved, such problems lead to significant problems, including psychological well-being. Depression and anxiety disorders are among the most common mental disorders in children, and they dramatically affect a depressed child's psychological and social life. They become the agents of unhappy and confused generations if they are not treated. Indeed, the recurrence rate in

adulthood is relatively high. Depressed children show inconsistency in their feelings, thoughts and behaviours. While attention problems, worthlessness, self-blame tendency are dominant in thought; anxiety, uneasiness, decreased interest in emotion; it is possible to see symptoms such as sleep problems and weakness in behaviour. In order to minimise these problems, studies in this field are considered very important. Schools are the primary settings where the symptoms of psychological disorders can be observed. Depression dramatically impacts a child's motivation, concentration, memory, effort, and patience. In this respect, it is suggested to consider the well-being of both depressed individuals and society and to carry out individual and group studies on improving children's coping skills, life satisfaction, and psychological resilience. Especially in the light of the studies that CBT-based individual and group therapies are effective in reducing depression, it is thought that group studies using CBT techniques will be very effective.

References

- Albrecht, A. T., & Herrick, C. R. (2006). *100 questions & answers about depression*. Jones and Bartlett.
- Asarnow, J. R., Porta, G., Spirito, A., Emslie, G., Clarke, G., & Wagner, K. D. (2011). Suicide attempts and nonsuicidal self-injury in the treatment of resistant depression in adolescents: Findings from the TORDIA study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 50(8), 772-781. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2011.04.003>
- Avşaroğlu, S. (2016). Kişilik bozuklukları. In S. Avşaroğlu (Ed.), *Çocuk ve ergenlerde gelişimsel ve davranışsal bozukluklar* (2. ed., pp. 121-156). Vize Yayıncılık.
- Barlow, D. H. (2002). *Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic*. Guilford Press.
- Bauer, A. M. (1987). A teacher's introduction to childhood depression. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 61(2), 81-84. <https://doi.org/10.1080/00098655.1987.11478573>
- Beck, A. T. (1995). Cognitive therapy: Past, present, and future. In M. J. Mahoney (Ed.), *Cognitive and constructive psychotherapies: Theory, research, and practice* (pp. 29-40). New York: Springer.
- Bilgiç, A., Yılmaz, S., Tıraş, S., Deda, G., & Kılıç, E. Z. (2006). Bir grup epilepsili çocukta depresyon ve anksiyete belirti düzeyi ve ilişkili faktörler. *Turkish Journal of Psychiatry*, 17(3), 165-172.
- Birmaher, B., Brent, D. A., Kolko, D., Baugher, M., Bridge, J., Holder, D., Iyengar, S., & Ulloa, R. E. (2000). Clinical outcome after short-term psychotherapy for adolescents with major depressive disorder. *Archives of General Psychiatry*, 57(1), 29-36. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.57.1.29>
- Blackburn, I. M. (2005). *Depresyon ve başa çıkma yolları*. Remzi Kitabevi.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression* (Vol. 3). Basic Books.
- Brent, D. A., Holder, D., Kolko, D., Birmaher, B., Baugher, M., Roth, C., Iyengar, S., & Johnson, B. A. (1997). A clinical psychotherapy trial for adolescent depression comparing cognitive, family, and supportive therapy. *Archives of General Psychiatry*, 54, 877-885. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1997.01830210125017>
- Brent, D. A., Melhem, N., Donohoe, M. B., & Walker, M. (2009). The incidence and course of depression in bereaved youth 21 months after the loss of a parent to suicide, accident, or sudden natural death. *The American Journal of Psychiatry*, 166(7), 786-794. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2009.08081244>
- Brent, D. A., Moritz, G., Bridge, J., Perper, J., & Canobbio, R. (1996). Long-term impact of exposure to suicide: A three-year controlled follow-up. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35(5), 646-653. <https://doi.org/10.1097/00004583-199605000-00020>
- Briley, M., & Moret, C. (2010). Improvement of social adaptation in depression with serotonin and norepinephrine reuptake inhibitors. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 6(1), 647-655. <https://doi.org/10.2147/NDT.S13171>

The Disease of Our Time “Depression”: The Causes, Treatments and Influences on Children and Adolescents

- Broadhead, W. E., Blazer, D. G., George, L. K., & Tse, C. K. (1990). Depression, disability days, and days lost from work in a prospective epidemiologic survey. *Journal of the American Medical Association*, 264(19), 2524-2528. <https://doi.org/10.1001/jama.1990.03450190056028>
- Carr, A. (2004). *Depression and attempted suicide in adolescence*. ACER.
- Carter, J. S., & Garber, J. (2011). Predictors of the first onset of a major depressive episode and changes in depressive symptoms across adolescence: Stress and negative cognitions. *Journal of abnormal psychology*, 120(4), 779-796. <https://doi.org/10.1037/a0025441>
- Clarke, G. N., Rohde, P., Lewinsohn, P. M., Hops, H., & Seeley, J. R. (1999). Cognitive-behavioral treatment of adolescent depression: Efficacy of acute group treatment and booster sessions. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38, 272-279. <https://doi.org/10.1097/00004583-199903000-00014>
- Conwell, Y., Duberstein, P. R., & Caine, E. D. (2002). Risk factors for suicide in later life. *Biological Psychiatry*, 52(3), 193-204. [https://doi.org/10.1016/S0006-3223\(02\)01347-1](https://doi.org/10.1016/S0006-3223(02)01347-1)
- Cowan, G. (2013). *Back from the brink*. New Harbinger Publications.
- Cuijpers, P., Andersson, G., Donker, T., & van Straten, A. (2011). Psychological treatment of depression: Results of a series of meta-analyses. *Nordic Journal of Psychiatry*, 65(6), 354-364. <https://doi.org/10.3109/08039488.2011.596570>
- Cuijpers, P., van Straten, A., Andersson, G., & van Oppen, P. (2008). Psychotherapy for depression in adults: A meta-analysis of comparative outcome studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76, 909-922. <https://doi.org/10.1037/a0013075>
- Cuijpers, P., Weitz, E., Karyotaki, E., Garber, J., & Andersson, G. (2015). The effects of psychological treatment of maternal depression on children and parental functioning: a meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 24(2), 237-245. <https://doi.org/10.1007/s00787-014-0660-6>
- Culpin, I., Heron, J., Araya, R., Melotti, R., & Joinson, C. (2013). Father absence and depressive symptoms in adolescence: Findings from a UK cohort. *Psychological Medicine*, 43(12), 2615-2626. <https://doi.org/10.1017/S0033291713000603>
- Denko, T., & Friedman, E. S. (2014). Depression in different types of patients. In E. S. Friedman (Ed.), *Handbook of depression* (2nd ed., pp. 13-18). Springer.
- Efiliti, E. (2016). Duygudurum bozuklukları. In S. Avşaroğlu (Ed.), *Çocuk ve ergenlerde gelişimsel ve davranışsal bozukluklar* (2nd ed., pp. 101-119). Vize Yayınları.
- Fennell, M. (1989). Depression. In K. Hawton, P. M. Salkovskis, J. Kirk & D. M. Clark (Eds.), *Cognitive behaviour therapy for psychiatric problems* (pp. 169-235). New York: Oxford University Press.
- Ford, T., Goodman, R., & Meltzer, H. (2003). The British child and adolescent mental health survey 1999: The prevalence of DSM-IV disorders. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 42(10), 1203-1211. <https://doi.org/10.1097/00004583-200310000-00011>
- Frommer, E. A. (1967). Treatment of childhood depression with antidepressant drugs. *British Medical Journal*, 1(5542), 729-732. <https://doi.org/10.1136/bmj.1.5542.729>
- Garber, J., Gallerani, M. C., & A., F. S. (2009). Depression in children. In I. H. Gotlib & C. L. Hammen (Eds.), *Handbook of depression* (2nd ed., pp. 405-4453). Guilford Press.
- Gonzalez, A., Boyle, M. H., Kyu, H. H., Georgiades, K., Duncan, L., & MacMillan, H. L. (2012). Childhood and family influences on depression, chronic physical conditions, and their comorbidity: Findings from the Ontario Child Health Study. *Journal of Psychiatric Research*, 46(11), 1475-1482. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2012.08.004>
- Goodwin, R. D., Bandiera, F. C., Steinberg, D., Ortega, A. N., & Feldman, J. M. (2014). Asthma and mental health among youth: Etiology, current knowledge and future directions. *Expert Review of Respiratory Medicine*, 6(4), 397-406. <https://doi.org/10.1586/ers.12.34>

- Gotlib, I. H., & Joormann, J. (2010). Cognition and depression: Current status and future directions. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6, 285-312. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131305>
- Gunlicks-Stoessel, M., Mufson, L., Jekal, A., & Turner, J. B. (2010). The impact of perceived interpersonal functioning on treatment for adolescent depression: IPT-A versus treatment as usual in school-based health clinics. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 78(2), 260-267. <https://doi.org/10.1037/a0018935>
- Hankin, B. L. (2012). Future directions in vulnerability to depression among youth: Integrating risk factors and processes across multiple levels of analysis. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 41(5), 695-718. <https://doi.org/10.1080/15374416.2012.711708>
- Hankin, B. L., Abramson, L. Y., Moffitt, T. E., Silva, P. A., McGee, R., & Angell, K. E. (1998). Development of depression from preadolescence to young adulthood: Emerging gender differences in a 10-year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, 107(1), 128-140. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.107.1.128>
- Hasin, D. S., & Grant, B. F. (2015). The National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions (NESARC) Waves 1 and 2: Review and summary of findings. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 50(11), 1609-1640. <https://doi.org/10.1007/s00127-015-1088-0>
- Hood, K. K., Lawrence, J. M., Anderson, A., Bell, R., Dabelea, D., Daniels, S., & Rodriguez, B. (2012). Metabolic and inflammatory links to depression in youth with diabetes. *Diabetes Care*, 35(12), 2443-2446. <https://doi.org/10.2337/dc11-2329>
- Huberty, T. J. (2012). *Anxiety and depression in children and adolescents: Assessment, intervention, and prevention*. Springer.
- Hulvershorn, L. A., & Leibenluft, E. (2015). Childhood mood disorders: Major depressive disorder, bipolar disorder, and disruptive mood dysregulation disorder. In A. Tasman, J. Kay, J. A. Lieberman, M. B. First, & M. B. Riba (Eds.), *Psychiatry* (4th ed., Vol. 1, pp. 981-1006). John Wiley & Sons.
- Infurna, M. R., Reichl, C., Parzer, P., Schimmenti, A., Bifulco, A., & Kaess, M. (2016). Associations between depression and specific childhood experiences of abuse and neglect: A meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 190, 47-55. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2015.09.006>
- Ingram, R. E. (2009). *The international encyclopedia of depression*. Springer.
- Kandel, E. R. (1998). A new intellectual framework for psychiatry. *American Journal of Psychiatry*, 155(4), 457-469. <https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2012.01.008>
- Kanner, A. M., Schachter, S. C., Barry, J. J., Hersdorffer, D. C., Mula, M., Trimble, M., Hermann, B., Ettinger, A. E., Dunn, D., Caplan, R., Ryvlin, P., & Gilliam, F. (2012). Depression and epilepsy, pain and psychogenic non-epileptic seizures: Clinical and therapeutic perspectives. *Epilepsy & Behavior*, 24(2), 169-181.
- Kashani, J. H., Husain, A., Shekim, W. O., Hodges, K. K., Cytryn, L., & McKnew, D. H. (1981). Current perspectives on childhood depression: An overview. *American Journal of Psychiatry*, 138(2), 143-153. <https://doi.org/10.1176/ajp.138.2.143>
- Kaslow, N. J., Broth, M. R., Smith, C. O., & Collins, M. H. (2012). Family-based interventions for child and adolescent disorders. *Journal of Marital and Family Therapy*, 38(1), 82-100. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.2011.00257.x>
- Kayaalp, L. (2-3 Aralık 1999). *Çocuk ve ergenlerde depresyon*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Depresyon, Somatizasyon ve Psikiyatrik Aciller Sempozyumu, İstanbul.
- Kennedy, S. H., Parikh, S. V., & Shapiro, C. M. (1998). *Defeating depression*. Joli Joco Publications Inc.
- Kessler, R. C., Avenevoli, S., & Ries Merikangas, K. (2001). Mood disorders in children and adolescents: An epidemiologic perspective. *Biological Psychiatry*, 49(12), 1002-1014. [https://doi.org/10.1016/S0006-3223\(01\)01129-5](https://doi.org/10.1016/S0006-3223(01)01129-5)
- Köknel, Ö. (2005). *Ruhsal çöküntü: Depresyon* (6. Baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

The Disease of Our Time “Depression”: The Causes, Treatments and Influences on Children and Adolescents

- Lewinsohn, P. M., Clarke, G. N., Hops, H., & Andrews, J. A. (1990). Cognitive-behavioral treatment for depressed adolescents. *Behavior Therapy*, 21, 385-401. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(05\)80353-3](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(05)80353-3)
- Lewinsohn, P. M., Weinstein, M. S., & Alper, T. (1970). A behavioral approach to the group treatment of depressed persons: A methodological contribution. *Journal of clinical psychology*, 26, 525-532. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(197010\)26:4<525::AID-JCLP2270260441>3.0.CO;2-Y](https://doi.org/10.1002/1097-4679(197010)26:4<525::AID-JCLP2270260441>3.0.CO;2-Y)
- Lewis, G., Jones, P. B., & Goodyer, I. M. (2016). The roots study: A 10-year review of findings on adolescent depression, and recommendations for future longitudinal research. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 51(2), 161-170. <https://doi.org/10.1007/s00127-015-1150-y>
- Midgley, N., Cregeen, S., Hughes, C., & Rustin, M. (2013). Psychodynamic psychotherapy as treatment for depression in adolescence. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 22(1), 67-82. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2012.08.004>
- Miller, J. A. (1998). *Çocuklarda depresyon*. Özgür Yayınları.
- Moretti, M. M., & Craig, S. G. (2013). Maternal versus paternal physical and emotional abuse, affect regulation and risk for depression from adolescence to early adulthood. *Child Abuse & Neglect*, 37(1), 4-13. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2012.09.015>
- Mufson, L., Dorta, K. P., Wickramaratne, P., Nomura, Y., Olfson, M., & Weissman, M. M. (2004). A randomized effectiveness trial of interpersonal psychotherapy for depressed adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 61, 577-584. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.61.6.577>
- Mufson, L., Weissman, M. M., Moreau, D., & Garfinkel, R. (1999). Efficacy of interpersonal psychotherapy for depressed adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 56, 573-579. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.56.6.573>
- Mufson, L., & Young, J. F. (2018). Interpersonal psychotherapy. In A. Martin, M. Bloch, & F. R. Volkmar (Eds.), *Lewis's child and adolescent psychiatry: A comprehensive textbook* (5th ed., pp. 2208-2227). Wolters Kluwer.
- Muratori, F., Picchi, L., Casella, C., Tancredi, R., Milone, A., & Patarnello, M. G. (2002). Efficacy of brief dynamic psychotherapy for children with emotional disorders. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 71(1), 28-38. <https://doi.org/10.1159/000049341>
- Nanni, V., Uher, R., & Danese, A. (2012). Childhood maltreatment predicts unfavorable course of illness and treatment outcome in depression: A meta-analysis. *American Journal of Psychiatry*, 169(2), 141-151. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2011.11020335>
- North, C. R., Wild, T. C., Zwaigenbaum, L., & Colman, I. (2013). Early neurodevelopment and self-reported adolescent symptoms of depression and anxiety in a national Canadian cohort study. *PLOS ONE*, 8(2), e56804. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056804>
- Olino, T. M., McMakin, D. L., Nicely, T. A., Forbes, E. E., Dahl, R. E., & Silk, J. S. (2016). Maternal depression, parenting, and youth depressive symptoms: Mediation and moderation in a short-term longitudinal study. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 45(3), 279-290. <https://doi.org/10.1080/15374416.2014.971456>
- O'Shea, G., Spence, S. H., & Donovan, C. L. (2015). Group versus individual interpersonal psychotherapy for depressed adolescents. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 43(1), 1-19. <https://doi.org/10.1017/S1352465814000216>
- Ossofsky, H. J. (1974). Endogenous depression in infancy and childhood. *Comprehensive Psychiatry*, 15, 19-25. [https://doi.org/10.1016/0010-440X\(74\)90060-1](https://doi.org/10.1016/0010-440X(74)90060-1)
- Parker, G. (2004). *Dealing with depression: a commonsense guide to mood disorders*. Crows Nest, N.S.W: Allen & Unwin.
- Priest, J. B., Salts, C., & Smith, T. (2015). Special topics in family therapy, Mental illness, physical illness, substance abuse, family violence, and divorce. In J. L. Wetchler & L. L. Hecker (Eds.), *An introduction to marriage and family therapy* (2nd ed., pp. 468-504). Routledge.

- Rao, U. M. A., Hammen, C., & Daley, S. E. (1999). Continuity of depression during the transition to adulthood: A 5-year longitudinal study of young women. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(7), 908-915. <https://doi.org/10.1097/00004583-199907000-00022>
- Reddy, M. S. (2010). Depression: The disorder and the burden. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 32(1), 1-2. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.70510>
- Rihmer, Z. (2007). Prediction and prevention of suicide in bipolar disorders. *Clinical Neuropsychiatry*, 2, 48-54.
- Root, B. (2000). Understanding panic attacks and other anxiety disorders. Mississippi: University Press of Mississippi.
- Rosselló, J., Bernal, G., & Rivera-Medina, C. (2008). Individual and group CBT and IPT for Puerto Rican adolescents with depressive symptoms. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 14, 234-245. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.14.3.234>
- Rothberg, B., & Feinstein, R. E. (2014). Suicide. In J. L. Cutler (Ed.), *Psychiatry* (3rd ed., pp. 387-402). Oxford University Press.
- Sadock, B. J., & Sadock, V. A. (2009). *Kaplan and Sadock's concise textbook of child psychiatry*. Lippincott Williams & Wilkins.
- Sadock, B. J., Sadock, V. A., Ruiz, P., & Kaplan, H. I. (2015). *Kaplan & Sadock's synopsis of psychiatry: Behavioral sciences/clinical psychiatry*. Wolters Kluwer.
- Schachter, J. E., & Romano, B. A. (1993). Developmental issues in childhood and adolescent depression. In H. S. Koplewicz & E. Klass (Eds.), *Depression in children and adolescents* (Vol. 4, pp. 1-13). Routledge.
- Seligman, M. (1975). *Helplessness: On depression, development and death*. Freeman.
- Shapiro, P. G. (1994). *Çocukluk ve ilköğrenlik depresyonu: Anababalar için elkitabı*. Papirüs Yayınları.
- Stoudemire, A., Frank, R., Hedemark, N., Kamlet, M., & Blazer, D. (1986). The economic burden of depression. *General Hospital Psychiatry*, 8(6), 387-394. [https://doi.org/10.1016/0163-8343\(86\)90018-6](https://doi.org/10.1016/0163-8343(86)90018-6)
- Szigethy, E., McLafferty, L., & Goyal, A. (2011). Inflammatory bowel disease. *Pediatric Clinics of North America*, 58(4), 903-920. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2010.01.007>
- Tan, O. (2008). *Depresyon*. Timaş Yayınları.
- Teri, L. (1982). Depression in adolescence: Its relationship to assertion and various aspects of self-image. *Journal of Clinical Child Psychology*, 11(2), 101-106. <https://doi.org/10.1080/15374418209533072>
- Wasserman, D. (2011). *Depression*. Oxford University Press.
- Weissman, M. M., Orvaschel, H., & Padian, N. (1980). Children's symptom and social functioning self-report scales. Comparison of mothers' and children's reports. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 168(12), 736-740. <https://doi.org/10.1097/00005053-198012000-00005>

18. Yüzyıl İngiltere'sinde Maskeli Balolarda Türk Kostümleri: Turquerie Üzerinden Bir Değerlendirme^a

Tülin Yenilir^{b, c}

Özet

18. yüzyılda Avrupa'da yayılan Turquerie modasının yansıması olarak sanatta ve gündelik hayatta Türkleri anımsatan eşyalar ve Türk giyim kuşamları Avrupalılar arasında popüler hale gelmiştir. Maskeli balolar da bu bağlamda Turquerie modasının yayıldığı alanlardan biridir. Bu çalışma 18. Yüzyılda gündelik hayat ve sanatta bir moda haline gelen Turquerie perspektifinden, aynı yüzyılda maskeli balolarda Türk kostümü giyilmesi konusundaki ilgiyi tartışmaktadır. Bu dönemde İngiltere'deki maskeli balolar halkın her kesimine açık, yalnızca bilet satın alınarak dahil olunabilen eğlenceler haline gelmiş ve dönem basınında da bu konuya sık sık yer verilmiştir. Çalışmada maskeli balolardaki Türk giysilerine olan ilgi, dönemin görsel ve yazınsal kaynaklardan elde edilen verilerle analiz edilmiş ve maskeli balo eğlenceleri için kostüm kataloğu işlevinde kullanılan bir kıyafet albümü incelenmiştir. Bu albüme yer verilen Türk figürlerin toplumsal statüleri ile bu modayı tüketenlerin statüleri arasındaki benzerlikler belirlenmiş ve Turquerie kavramı üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Turquerie
18. yüzyıl
Maskeli balo
Kıyafet albümü

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 15.06.2023
Yayın Tarihi: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1315070

Turkish Costumes at Masquerades in 18th Century England: An Evaluation on Turquerie

Abstract

As a reflection of the Turquerie fashion that spread in Europe in the 18th century, items reminiscent of Turks in art and daily life and Turkish clothing became popular among Europeans. Masquerades are also one of the areas where the Turquerie fashion spreads in this context. This study discusses the interest in wearing Turkish costumes in masquerades in the same century from the perspective of Turquerie, which became a fashion in everyday life and art in the 18th century. In this period, masquerades in England became entertainments open to all segments of the public, which could only be attended by purchasing tickets, and this issue was frequently mentioned in the press of the period. In the study, the interest in Turkish clothing in masquerades was analyzed with the data obtained from the visual and literary sources of the period, and a clothing album used as a costume catalog for masquerade entertainments was examined. The similarities between the social status of the Turkish figures in this album and the status of those who consume this fashion were determined and evaluated through the concept of Turquerie.

Keywords

Turquerie
18th century
Masquerade
Clothing albume

About Article

Received: 15.06.2023
Published: 28.09.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1315070

^a Bu makale Doç. Dr. Nurdan Küçükhasköylü danışmanlığında tamamlanan "18. Yüzyıl İngiliz Sanatında Türk Modası/Turquerie" (2022) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^b İletişim Yazarı: tulin.yenilir@cbu.edu.tr

^c Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID numarası: 0000-0001-9737-5287

Giriş

18. yüzyılda İngiltere’de sadece soylu ve zenginlere ait olma tekelinden halka açılan maskeli balolar dönemin oldukça önemli gelişmelerindendir. Bu balolarda farklı milletlerden insanların kılığına girmek moda haline gelmiştir. Dönemin modasının -Turquerie- bir yansıması olarak bu balolarda tercih edilen kostümlerden biri de Türk kostümleridir. Bu noktada kostüm tasarımlarında kıyafet albümlerinden de sıklıkla faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, 18. Yüzyılda Londra’da düzenlenen maskeli balolarda İngilizler tarafından Türk giysilerinin tercih edildiğini, dönemin görsel ve sanatsal kaynakları üzerinden vurgulamak ve bu bağlamda yine bir dönem kaynağı olarak maskeli balolar için kostüm diktirmek isteyen kişilerin başvurduğu *Collection of Dresses of Different Nations Ancient and Modern* (1757) adlı kıyafet albümünü incelemektir. Çalışmanın tarihsel sınırını 18. yüzyıl, coğrafi sınırını İngiltere ve içerik sınırını ise maskeli balolarda giyilen ya da giyilmesi planlanan Türk kostümleri oluşturmaktadır. Çalışmada maskeli balolarda Türk kostümlerinin tercihi üzerine literatür taraması yapılmış, elde edilen verileri tamamlayıcı dönemin görsel kaynaklarına ulaşılmıştır. Bununla birlikte maskeli balolar için önemli bir kaynak olarak bir kıyafet albümü analiz edilmiş ve tüm veriler dönemin Türk modası (Turquerie) kapsamında değerlendirilmiştir.

Türk Modası Üzerine

18. yüzyılda Osmanlı ve Avrupa arasındaki ilişki farklı bir boyut kazanmış buna bağlı olarak -karşılıklı elçi heyetlerinin de etkisiyle- kültürel alışveriş önceki yıllara kıyasla artmıştır. Bu dönemde özellikle Paris’te başlayan ve tüm Avrupa’ya yayılan bir moda başlamıştır. Türk konulu opera ve baleler, romanlar, konusunu Türklerle ilgili tarihi olaylardan alan tiyatroların yoğun ilgi ve talep gördüğü bu moda ‘Türk modası’ ya da ‘Turquerie’ olarak adlandırılmaktadır (Renda, 1985, 41). Bu moda kapsamında özellikle kadınlar arasında Türk kostümlü portre yaptırmak popüler hale gelmiş; kadınlar için bu portreler bir statü göstergesi haline gelmiştir. Öyle ki Fransa Kralı XV. Louis’nin resmi metresi ve Pompadour Markizi Jeanne-Antoinette Passion da, Turquerie’yi bir statü simgesi olarak kullanmış, Kral ile ayrıldıktan sonra bile bu tür eserler yaptırmaya devam etmiştir (Monson, 2021, 178). Bu moda kapsamında Kutsal Roma İmparatoriçesi Maria Theresa (1717-1780) da katıldığı maskeli balo sonrası Türk kostümlü portresini yaptırmıştır (G.1).

Görsel 1: Maria Theresa Türk maskeli balo giysileri içinde, 1744 (Williams, 2015, 93)

Dictionnaire de l'Académie Française (1935) Turquerie'yi "Konuları veya pitoresk detayları Türk geleneklerinden veya doğu dekorundan ödünç alınan sanatsal veya edebi kompozisyon" şeklinde tanımlamaktadır. Turquerie üzerine önemli çalışmalara sahip Haydn Williams (2015, 7) ve Nebahat Avcıoğlu (2014, 15) bu terimi yayınlarında genellikle sanat ve mimari üzerinden Türk dünyasına ilişkin öğeleri belirten bir sözcük olarak nitelemektedir. Ancak bu moda yalnızca sanatta kalmamış ve gündelik hayata da sirayet etmiş; usulünce servis edilen Türk kahvesi içmek, evlerde Türk figürlü porselen eşyalar bulundurmak ve gündelik hayatta da Türk giysilerinden parçalar kullanmak birer moda haline gelmiştir.

Maskeli Balolarda Türk Kostümleri

Maskeli balolar toplumun aristokrat sınıfına özgü bir eğlence biçimi olmuş ve yüzyıllar boyunca bu özelliğini korumuştur. 18. Yüzyıl İngiltere'sinde bu sistemin değiştiğini, bu baloların halkın her kesimine hitap etmeye başladığını görmekteyiz. İsveçli John James Heidegger (1659-1749) ile Venedikli Theresa Corneyls (1723-1797) gibi girişimciler, 18. yüzyılın ilk yarısında Londra'da geniş çaplı maskeli balolar düzenlemiş ve bu balolara halk tarafından da yoğun bir katılım sağlanmıştır (Castle, 1986,10). Heidegger'in girişimiyle 1717 yılında halkın katılımını hedefleyen ilk maskeli balo, Haymarket Tiyatrosu'nda gerçekleşmiştir. Tek katılım koşulu bilet ücreti ödemek olan bu balolar, 1720-1730 yılları arasında haftada yaklaşık olarak 700 ile 800 kişi arasında misafir ağırlamıştır. Bu balolara kimi zaman "Geceyarısı Maskeli Baloları" da denmiştir ve bu isim, baloların 21:00-22:00 civarı başlayıp ertesi günün sabahına kadar sürmesinden kaynaklanmaktadır (Castle, 1995, 86).

Yukarıda değinildiği gibi bu maskeli baloların en önemli ve dikkat çeken özelliği, halkın her kesimine açık olmasıdır. Öyle ki sıradan halkın katıldığı bu balolara İngiliz Kraliyet ailesi de katılmış; bu durum dönemin medyasında Weekly Journal'ın 25 Ocak 1724 tarihli haberiyle "Lord ve çırak, berduş ve düşes uzun bir süreliğine eşit" şeklinde yansımıştır (Castle, 1995, 85). Bu maskeli balolar Ranelagh Bahçeleri, Marylebone Meydanı, Soho Meydanı, Pantheon ve Almack'larda yüzyıl boyunca düzenlenmeye devam etmiştir (Castle, 1986, 10). 18. yüzyılda maskeli balolarda tercih edilen kostümler arasında Türk kostümleri de oldukça ilgi görmüştür (Castle, 1995). İngiliz Kralı VIII. Henry (1509-1547) sarayında düzenlediği bir maskeli baloda Türk kostümü giymiştir (Jirousek, 2005, 240). Bu durum bize bu balolarda Türk kılığına girmenin aslında nadir de olsa 18. yüzyıldan önce de var olduğunu göstermektedir. Ancak bir

moda haline gelmesi 1770'leri bulmuş ve yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir (Baines, 1981, 162).

Maskeli balolara olan bu ilgi, kıyafet albümleri ya da kostüm kataloglarına olan merakı da artırmıştır. Bu albümlerde dikkat çoğunlukla yabancı milletlerden insanların kostümlerine çekilmiştir. Bu anlamda özellikle maskeli balolarda giyilmek üzere kostüm diktirilirken -bir sultan ya da yeniçeri gibi görünmek isteyenlerin hem görsel hem de teknik ayrıntıları bulabildiği- John Tinney'in "Collection of the Eastern and Foreign Dresses" (1750) ve Thomas Jeffery'nin "Collection of the Dresses of Different Nations, Ancient and Modern" isimli kıyafet albümleri (1757) oldukça önemlidir (Castle, 1986, 60). Bunun dışında maskeli balolarda giyilmek üzere kostüm kiralayan işletmeler de türemiş; Eccard Deposu gibi bazı işletmeler, reklam afişlerinde 'Çerkez ve Sultan' isimlerini özellikle geçirmişlerdir (Williams, 2015, 76).

Dönemin basını da bu balolara ve balolardaki kostümlere geniş yer ayırmaya devam etmiştir. Gentleman's Magazine'in Ekim 1768 tarihli haberi Danimarka Kralı VII. Christian'ın (1766-1808) düzenlediği baloyu şöyle aktarmıştır: "Bir sultan karakterine bürünmüş Ancaster düşesi herkesçe beğenildi; kakım kürklü saten kaftanı yeri süpürürken Doğu ihtişamı tarzıyla öylesine dalgalanmaktaydı ki, Thames kıyılarından İstanbul'un saraylarına hayal gücüyle taşındık." (Gentleman's Magazine, 1768, 450). Aşağıdaki görselde bu haberin gravür tekniği ile yapılmış görseline yer verilmiştir. Burada resmin merkezinde sağ kısmında Ancaster Düşesi görülmektedir. Görselde (G.2) başında hilal şeklinde aksesuarı olan düşes, arkasında uzayan uzun kuyruklu kaftanıyla ihtişamlı bir görünüme sahiptir. Yine resmin sağ ön kısmındaki şalvarı ve türbanı ve belindeki kuşağına sarılı silahıyla bir Türk figür daha görmekteyiz. Bu da bize erkekler arasında maskeli balolarda Türk kostümü giymenin bir moda haline geldiğini göstermektedir. Yine Gentleman's Magazine'in (1771, 90-91) bir haberine göre, aynı yılın 6 Şubat Perşembe günü saat akşam 10 civarı başlayan Mrs. Corneyls'in Soho'da düzenlediği maskeli baloya katılanlar arasında 'sarığında yas hilali ile melankolik bir Türk'ün' de olduğu bilgisine rastlıyoruz.

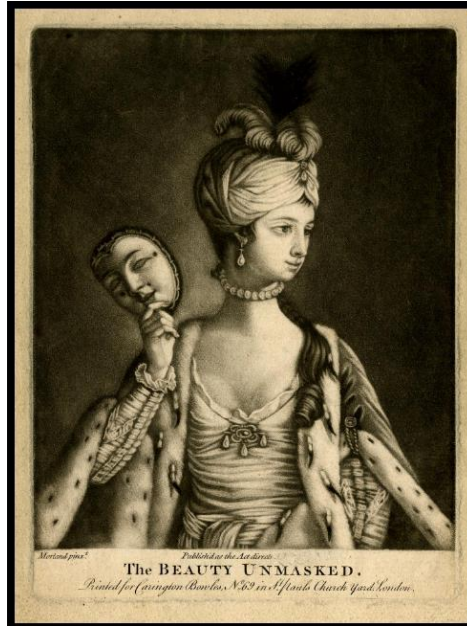

Görsel 2: Danimarka Kralı tarafından verilen maskeli balo, 1769 (Williams, 2015, 77)

18. Yüzyıl İngiltere'sinde Maskeli Balolarda Türk Kostümleri: Turquerie Üzerinden Bir Değerlendirme

Maskeli balolarda Türk -daha geniş bir çerçevede ele alacak olursak- Doğulu gibi giyinmenin İngiliz kadınlarının gündelik hayatlarına da sirayet ettiği anlaşılmaktadır. *The Magazine À la Mode, Or Fashionable Miscellan* (1777, 367) isimli bir moda dergisinde 'hanımların elbiselerinde Türk ve İran tarzına olan yöneliş' açıkça belirtilmiştir. Bunun dışında yine dönemin gazetelerinde aralarında Türk kostümleri de bulunan fantezi giysilerin toptan satın alınabileceği ve maskeli balolar için abonelik reklamlarının verildiği ilanlara düzenli olarak rastlanmaktadır (Castle, 1986, 3).

Bu dönemde Türk kostümüyle maskeli baloya katılanların, portre yaptırması da moda haline gelmiştir. British Museum'da bulunan "The Beauty Unmasked" isimli gravürler üzerinden bunu görebilmek mümkündür (G.3-4). Gravürde yer alan figürlerin sağ ellerinde ve yüzlerinden uzakta tuttıkları masklar, bu resimlerin bir maskeli balo sonrası yapılmış olduğunu izleyiciye göstermektedir. Çalışma kapsamında bu gravürlerden altı tanesine ulaşılabilmektedir¹. Gravürlerin tamamının ortak özelliği ise aynı şablondan üretilmeleridir. Dikkatli bakıldığında figürlerin yüzleri dışındaki tüm giysi, aksesuar ve saç modelleri birbirinin aynısıdır ya da çok küçük değişiklikler vardır. Burada portreyi yaptıran kişilerin aynı kostümü ve aksesuarları giymiş ve aynı pozunu vermiş ya da yapan kişilerin ortak bir eşya deposuyla çalışıyor olmasından daha güçlü bir ihtimal, gravürlerin tek bir kalıptan çıkmış olmasıdır. Bu da Türk kostümlü maskeli balo katılımcıları arasında bu giysiler içinde portre yaptıranın -dönemin ekonomik ve seri bir üretime olanak tanıyan- gravür tekniği ile yaptırılacak kadar ilgi gördüğünü göstermektedir.

Görsel 3: The Beauty Unmasked, 1770, Henry Morland'dan sonra Carington Bowles için yapılmış gravür, 15.3x11.4, British Museum: 2010,7081.1649 © The Trustees of the British Museum

¹ Bu gravürlerden yalnızca iki tanesinin görseline bu çalışmada yer verilmiştir. Gravürlerin tümüne müzenin resmî web sayfası üzerinden (<https://www.britishmuseum.org/>) 2010,7081.834; 2010,7081.1648; 1902,1011.6769; 1872,0511.266 müze numaraları ile ulaşabilirsiniz

(Kaynak: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_2010-7081-1649 Erişim tarihi: 30.04.2023).

Görsel 4: The Beauty Unmasked, 1765-75, Robert Sayer için yapılmıştır, 15.1x11.2 cm British Museum:1874,0613.2671 © The Trustees of the British Museum

(Kaynak: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1874-0613-2671 Erişim tarihi: 30.04.2023)

Bu noktada Türk kostümleri ile portre yaptırmanın popülaritesine ve bu modanın yalnızca 18. yüzyıla da sınırlı kalmadığına, sonraki yüzyılda da -sanatta konusu ve içeriğinin kaynağı aynı olmakla birlikte Turquerie'den çok farklı bir yaklaşım olarak nitelendirdiğimiz - Oryantalizm'in hâkim olduğu 19. yüzyılda bile -Türk kostümlü portrelerin toplumun üst düzey yöneticileri tarafından tercih edilebildiğini, Turquerie ruhunun kolay kolay kaybolmadığını bir örnek üzerinden göstermek yerinde olacaktır. Günümüzde Royal Collection Trust'ta bulunan 1850 yılında Prens Albert tarafından yaptırılan ve doğum gününde Prenses'e hediye edilen, Türk Kostümüyle Soylu Prenses Victoria (RCIN 421115) isimli resimde geleceğin kraliçesi üzerine bir Türk dokuması serilmiş minder üzerinde, elindeki inci dizileri ile tespih çekerken ve figüre göre sağ tarafta duracak şekilde rahle üzerinde açık bir Kuran ile resmedilmiştir². Bu da bize bu modanın 19. yüzyılın ortalarında dahi bu modanın geçmediğini, aksine dönemin Prensesi ve geleceğin Kraliçesi tarafından yeniden üretildiğini göstermektedir.

Maskeli Baloların Kostüm Tasarımında Başvuru Kaynağı Olarak Thomas Jeffery Albümü: Collection of Dresses of Different Nations Ancient and Modern

Çalışmanın bu bölümünde 18. Yüzyılda İngiltere'de maskeli balolarda Türk kostümü giymek isteyenler için bir katalog olarak tercih edildiğini bildiğimiz, ilk basımı 1757 yılında

² "Türk Kostümüyle Soylu Prenses Victoria" isimli portreye Royal Collection Trust online koleksiyonundan RCIN 421115 envanter numarası ile ya da doğrudan aşağıdaki linkten ulaşılabilir: <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/victoria-albert-art-love/the-queens-gallery-buckingham-palace/victoria-princess-royal-1840-1901-in-turkish-costume> (Erişim tarihi: 25.05.2023).

18. Yüzyıl İngiltere'sinde Maskeli Balolarda Türk Kostümleri: Turquerie Üzerinden Bir Değerlendirme

gerçekleşen *Collection of the Dresses of Different Nations Ancient and Modern* (Farklı Ulusların Kıyafetlerinin Koleksiyonu, Antik ve Modern) adlı dört ciltlik kıyafet albümü incelenecektir. Bu albümün Türklerle ilgili bölümünün içeriğini saray ve din görevlileri oluşturmaktadır. Bu çalışmada her bir statü ve görevi temsil eden birer örnek seçilerek aktarılmıştır. Eserlerin sayfada buldukları konuma göre sağ ya da sol kenarlarına resim numaraları verilmiştir. Çalışmada kaynak gösterirken ifade netliğinin sağlanması açısından bu resim numaraları kullanılacaktır.

Bu çalışma için eserin 1772 yılındaki ikinci baskısına ulaşılmıştır (Jeffery, 1772). Eserin basılı kopyaları günümüzde İngiliz Kraliyet Akademisi Kütüphanesi, Avustralya Ulusal Kütüphanesi ve New York Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eser farklı coğrafyalardan ve kültürlerden insanların, meslek erbaplarının ve ilginç karakterlerin giysilerini İngiliz aristokratlara tanıtmaya işlevi görmüştür. Yabancı milletlerin insanları ve giyim kuşamlarını bu soylu kimselere tanıtan albümün Türk kıyafetleri ile ilgili olan bölümü, büyük ölçüde Jean Baptiste Vanmour'un (Baines, 1981, 162) ve Joseph Marie Vien'in gravürlerinin yeniden işlenmesiyle oluşturulmuştur (İnal, 2011, 251). 1699 yılında Fransız elçisi Marquis-de Ferriol ile birlikte İstanbul'a gelen Vanmour (Boppe, 1998, 4), burada Sultanın ve saray çevresinin, saray çevresinden olmayan meslek sahiplerinin ve çeşitli milletlerden kadın ve erkeklerin resimlerini yapmış; bu resimler daha sonra Vanmour'un hamiliğini yapan Fransız elçi Ferriol tarafından Fransa'ya götürülüp bastırılmıştır (Ferriol, 1714). Söz konusu resimler Avrupa sanatında Türk ya da Osmanlı imgesi oluşturulurken bir kaynak olarak kullanılmıştır (Bevilacqua ve Pfeifer, 2013,85). Vien ise Roma'daki Fransız akademisinin yatılı öğrencilerinin gerçekleştirdiği *La Caravane du Sultan à la Mecque, 1748*'de Osmanlı Sultanına Mekke yolculuğunda eşlik eden bir Türk alayını canlandırdığı karnavalın kostüm çizimlerini bizzat gerçekleştirmiş ve diğer öğrenciler ile birlikte bu çizimleri aynı adla bir albüm olarak basmışlardır (Landweber, 2005, 175). Bu bağlamda Vanmour'un İstanbul'a geliş (1699) ve Vien'in bahsi geçen maskeli balo karnavalındaki çizimlerinin ilk basım tarihi (1748) düşünüldüğünde, 1700 tarihli eserlerin Vanmour'dan 1749 tarihli eserlerin ise Vien'den alınmış olduğu iddia edilebilir.

Çalışmanın bu bölümünde incelenen dört ciltlik Thomas Jeffery Albümü'nün birinci cildinin ilk 29 gravürü Türklere ayrılmıştır. Albümün girişinde görseller numara sırasına göre karşılıklı sayfalara Fransızca ve İngilizce isimleri ile yazılmış; bazı görseller için kısa açıklamalara da yer verilmiştir. Yalnızca albümdeki numarası ile 5. ve 6. resimlerde Rum ve Transilvanya Sultanları gösterilmiştir. Türk ve Osmanlı kavramlarının bu yüzyılda henüz birbirinden net bir şekilde ayrılmaması sebebiyle bu karakterlerin de Osmanlı tebaasından gayrimüslim figürler olarak görülüp değerlendirilmiş olması mümkündür.

Albümdeki karakterler hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse, içeriğini padişah, ten rengi ve milletlerine göre isimlendirilmiş kadın sultanlar, haremde görevli hadım ağaları, yeniçeri ağaları başta olmak üzere çeşitli görev ve rütbelerdeki askerler ve din adamları oluşturmaktadır.

Örnekler üzerinden bakıldığında, renkli gravür şeklinde basılan eserlerde yer alan figürlerin kıyafetlerinin kumaş dokusu ve desenini aktarma konusunda oldukça başarılı oldukları görülmektedir. Işık, figürlere genellikle resmin sol ön kısmından vurmuş, figürlerin gölgesi kendilerinin sağ arka kısmına düşmüştür. Işığın bu başarılı kullanımı giysilerin üzerindeki en ufak ayrıntının dahi fark edilmesine olanak sağlamıştır. Figürler teatral pozlarda gösterilmiştir.

Görsel 5: Yüce Padişah ya da Türklerin İmparatoru Kıyafeti (Habit of the Grand Seignior or Emperor of the Turks), 1700, Sanatçısı bilinmiyor, (Jeffery, 1772, R.2)

Görsel 6: Sultan ya da Türklerin İmparatoriçesi Kıyafeti, (Habit of Sultanness or Empress of the Turks) 1700, (Jeffery, 1772, R.4)

Çalışmada birer örneğine yer verebildiğimiz padişah (G.5) ve sultan (G.6) figürleri farklı türden giysiler ve aksesuarlarla tekrar tekrar resmedilmiştir (Jeffery, 1772, R.1-11). Figürlerde hem süs aksesuarları hem de kıyafetleri tamamlayan aksesuarlar resme ayrıntıyla işlenmiştir. Saç aksesuarları hemen hemen her resimde öne çıkmaktadır. Turquerie'nin bir özelliği olarak -nadir örnekler dışında- 18. yüzyılda İngiliz sanatında olduğu gibi bu albümde de harem ve hamam kavramlarına ne görsel ne de yazınsal olarak yer verilmiştir.

Albümde resmedilen Türk/Osmanlı figürlerin sıradan halktan değil de toplumun yönetici üst sınıfından olması tesadüf değildir. Resimleri albümdeki birçok esere kaynaklık eden Jean Baptiste Vanmour'un çoğunlukla saray çevresi ile ilişkiler kurup onların resimlerini yapmasının yanı sıra burada önemli bir faktör de resimlerin tüketicileridir. Bu albümlerden kostüm seçerek diktiren ve katıldığı balolarda herkesin ilgisini çekmeyi başaran ve hatta belki sonrasında bu kıyafetleriyle portrelerini yaptıran kişiler de yine İngiliz toplumunun soylu sınıfıdır. Dönemin sanatsal tüketim alışkanlıkları düşünüldüğünde portre yaptırmak kendi içinde önemli ve kıymetli iken bir sultan ya da padişah giysileri içinde yaptırılan portrelerin bir noktada statüyü de pekiştirmek gibi bir işlevi olduğu da düşünülebilir.

Görsel 7: Siyahi Hadım Ağası Kıyafeti (Habit of the Black Eunuch's), 1749 (Jeffery, 1772, R.13)

Görsel 8: Baş Vezir Kıyafeti (Habit of the Grand Vizier), 1749 (Jeffery, 1772, R.15)

Gravürlerde sunulan kıyafetler incelendiğinde farklı devlet görevlerini temsil etmelerine rağmen erkek giysilerinde kullanılan öğeler arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlisi iç kısmı kürklü kaftan veya pelerin ve sarıklardır. Sarıklarda mutlaka uzun ve kalın kuş tüyleri bulunmaktadır (G.7, 8 ve 9). Bunun dışında askeri görevlilerin belindeki kuşağa bağlı bir tür kılıç (G.8 ve 9) dikkat çekicidir. Bunlardan sarık ve kuşak, daha sonraları görsel sanatlarda -tek başına kullanıldığında dahi- Türk figürlerin seçilmesinde önemli ayrıntılar haline gelecektir. Zira daha 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı'yı ziyaret eden İngiliz seyyahlar Türk kahveleri, hamamları, seramikleri, halıları gibi unsurlardan çok etkilenmiş ve bunları İngiltere'de açma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bunlar arasında kahvehane projeleri gerçekleşmiş; içerisinde kahve satılan ve Turk's Head ya da Sultan's Head olarak isimlendirilmiş tüm mekanların kapı girişlerinin üzerine sarıklı bir Türk figürünün başı yerleştirilmiştir ve yıllar içinde İngiltere'de sadece Londra gibi bir merkezde değil kasabalarda bile tanınır bir sembol haline gelmiştir (Yıldız, 2014, 553-554). Son olarak bu albüme -temsili bir örneği görüldüğü üzere- (G. 10) din görevlileri yukarıdaki genellemelerden bağımsız olarak sade beyaz uzun bir gömlek ve sarık ile üzerinde kaftanla, elinde ise Kuran olduğunu düşündüğümüz bir kutsal kitapla resmedilmiştir.

Görsel 9: Türk Sancaktar Kıyafeti (Habit of a Turkish Standardbearer), 1749 (Jeffery, 1772, R.23)

Görsel 10: Müftü ya da Türklerin İmamı Kıyafeti (Habit of the Mufti or Chief Priest of the Turks), 1700 (Jeffery, 1772, R.26)

Değerlendirme ve Sonuç

17. ve 18. Yüzyıllarda geniş katımlı kostümlü eğlenceler Fransızlar tarafından kraliyet çevresince yapılmaktaydı. Bunun erken örneklerinden biri olarak, 1662'de Fransız Kral XIV. Louis'nin ilk erkek çocuğunun doğumu için düzenlediği turnuvada, kraliyet ailesinden beş erkek, aralarında Osmanlı'nın da olduğu beş farklı milleti temsil eden kıyafetler giymiştir (Williams, 2015, 63). Yine yukarıda belirtildiği üzere Vien'in de dahil olduğu Roma'daki bir grup Fransız öğrencisinin hazırladığı La Caravane du Sultan à la Mecque isimli maskeli karnaval da bunun örneklerindedir. Aynı dönemde İngiltere'de bu tür eğlenceler ancak yabancı girişimcilerin sayesinde halkın da katılım sağlayabildiği geniş çaplı balolara dönüşebilmiştir.

18. Yüzyıl İngiltere'sinde Maskeli Balolarda Türk Kostümleri: Turquerie Üzerinden Bir Değerlendirme

18. Yüzyılda Türk kostümleri, İngilizler arasında maskeli balolarda tercih edilen kostümlerden biri olmuştur. Maskeli balolar kendi doğası gereği fantastik türde eğlenceler olmasının yanı sıra Türk, Doğulu ya da Uzak Doğulu milletlerin kostümleri de onun bu yönünü beslemiş, popüleritesini artırmıştır. Maskeli balolarda doğulu kostümleri giymek 1770'lerde artık bir moda haline gelip yüzyıl sonuna değin sürmüştür. Bu dönemde maskeli balolara katılmak isteyenler eşya depolarından kiralama, gazete ilanlarında çıkan satış merkezlerinden satın alma ya da belli kıyafet albümleri üzerinden kostüm beğenip diktirme yoluyla Türk kostümlerini edinebilmişlerdir. Çalışma kapsamında incelenen Thomas Jeffery'ye ait albüm bu noktada önemli bir eserdir. Dört ciltlik eserin ilk cildindeki ilk 29 eser Türklere ait kostümlerdir.

Buradaki eserler incelendiğinde Türk kostümleri için tercih edilen figürlerin devletin üst düzey yöneticileri, padişah, sultanlar, yeniçeri ağaları, saray için görev yapan askerler ve üst düzey din adamlarından oluştuğu görülmektedir. Burada önemli bir nokta bu kostümlerin hitap ettiği kesim ve Türk kostümü ile portre yaptırmanın simgesel değeridir. Öyle ki bu konuyla ilgili olarak dönemin haberlerinde ya da gravürlerinde sıradan bir Türk köylüsü ya da bir ev hanımı kılığına girmiş bir İngiliz görülmemektedir ancak sultan, padişah ya da paşa gibi temsillere sıklıkla rastlanmaktadır.

Konuya daha geniş bir çerçevede, Turquerie ölçeğinden bakıldığında ise maskeli balolarda Türk kostümü giymek bu modanın yayıldığı alanlardan yalnızca biri olduğu görülmektedir. Bunun dışında Türk kahvesi içmek, Türk konulu tiyatro oyunlarını ve operaları izlemek, seyahatname ya da yine konusunu Türk tarihi ya da kişilerinden alan öyküler okumak, Türk figürlü porselenler satın almak, Türk kostümlü portre yaptırmak ve hatta daha maliyetli bir zevk olarak Türk odaları döşetmek bu dönemde Turquerie'nin sanatta ve gündelik hayatta görüldüğü yerlerdir. Bu bağlamda sanatın hemen hemen her alanında ve gündelik hayatın bir kısmında gördüğümüz Türk imgesi, alanlar arasında birbirini etkileme potansiyeline sahiptir. Türk konulu bir öykü okuyan kişi hemen ardından bir tiyatro oyununu izleyip, kıyafet albümlerinden beğenip diktirerek ya da kiralayarak etkilendiği karakterin kostümüyle bir maskeli baloya gidebilir ya da Grand Tour yapmış bir kimse döndükten sonra evini Türk eşyaları ile donatıp bir Türk odası yaptırabilirdi. Bu bağlamda değerlendirildiğinde maskeli balolarda Türk kostümü giymenin bu etkileşim zincirinin bir parçası olduğunu ve bunu gerçekleştirmenin de entelektüel bazı gereklilikleri olduğunu, bu tür deneyimlere sahip kişilerin öncesinde kostümler konusunda -kıyafet albümleri gibi kataloglardan- araştırma yaparak hemen ardından bununla bir resim yaptırma ihtimali düşünüldüğünde ise sanatın başka alanları için malzeme yarattığını söylemek de mümkündür.

Kaynakça

- À la Mode, Or Fashionable Miscellan.* (1777). <https://catalogue.nla.gov.au/> (Erişim tarihi: 10.06.2021)
- Avcioğlu, N. (2015). *Turquerie ve temsil politikası, 1728-1876.* (Çev. Renan Akman). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Baines, B. B. (1981). *Fashion revivals: from the Elizabethan age to the present day.* London: Batsford; New York: Drama Book Specialists.
- Bevilacqua, A. and Pfeifer, H. (2013). "Turquerie: culture and motion" *Past & Present.* Oxford: Oxford University Press.

- Boppe, A. (1998). *XVIII. yüzyıl Boğaziçi ressamları*. (Çev. Nevin Yücel Celbiş). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
- British Museum Online Koleksiyonu* <https://www.britishmuseum.org/collection> (Erişim tarihi 30.04.2023)
- Castle, T. (1986). *Masquerade and civilization: the carnivalesque in eighteenth-century English culture and fiction*. California: Stanford University Press.
- Castle, T. (1995). *The female thermometer: eighteenth-century culture and invention of the Uncanny*. Oxford: Oxford University Press.
- Dictionnaire de l'Académie Française*. (1935) <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A8T1508> (Erişim tarihi: 21.05.2023)
- Ferriol, M. (1714). *Recueil de cent estampes representant differentes nations du Levant, gravées sur les tableaux peints d'après nature en 1707 & 1708*. Paris: Chez Basan, graveur.
- Gentleman's Magazine*. (1768). Vol. 38 Kaynak: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015020066547&view=1up&seq=8&q1=Masquerade> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Gentleman's Magazine*. (1771) Vol. 41, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015018405400&view=1up&seq=9> (Erişim tarihi: 28.05.2023).
- İnal, O. (2011). "Women's fashions in transition: Ottoman borderlands and the anglo-Ottoman exchange of costumes" *Journal of World History*, 22 (2), pp. 243-272.
- Jeffery, T. (1772). *A collection of different nations, ancient and modern particularly old English dresses*. London: Thomas Jefferys.
- Jirousek, C. (2005). "Ottoman influences in Western dress" *Ottoman dress: From textile to identity*. (ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neunmann). İstanbul: Eren Yayıncılık, pp. 213-251.
- Landweber, J. (2005). Celebrating identity: Charting the history of Turkish Masquerade in early modern France. *Romance Studies*, Vol.23, N.3, pp. 175-189.
- Monson, D. E. (2021). *Replacing the image of the Ottoman Turk: Le Bourgeois Gentilhomme and Turquerie as Resistance*. University of Washington, PhD Thesis.
- Renda, G. (1985). "Avrupa sanatında Türk modası" *Sanat Üzerine*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, ss. 39-50.
- Royal Collection Trust Online Koleksiyonu* <https://www.rct.uk/collection> (Erişim tarihi: 25.05.2023)
- Williams, H. (2015). *18. yüzyılda Avrupa'da Türk Modası: Turquerie*. (Çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yenilir, T. (2022). *18. Yüzyıl İngiliz sanatında Türk modası/Turquerie*. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yıldız, N. (2014). "Turkish Britons and Ottoman Turks in England During the Eighteenth Century", *Ottoman Empire and European Theatre II The Time of Joseph Haydn: From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r.1730-1839)*, Hollitzer, pp. 539-586.